KIRCHERI
CHINA ET
LATIUM

1667

31204/D

de Hooge
S.P.Q.R.
ATHANASII KIRCHERI
E Soc. Jesu
LATIVM.
Cui par nihil est, nihil Secundũ
Lipsius
AMSTELÆDAMI, Apud Joannem Janssonium à Waesberge.
et Hæredes Elizæi Weyerstraet. 1671.

ATHANASII KIRCHERI
è Soc. JESU

LATIUM.

ID EST,

NOVA & PARALLELA

LATII tum VETERIS tum NOVI

DESCRIPTIO.

QUA

Quæcunque vel Natura, vel Veterum Romanorum Ingenium admiranda effecit, Geographico-Historico-Physico Ratiocinio, juxta rerum gestarum, Temporumque seriem exponitur & enucleatur.

AMSTELODAMI,

Apud JOANNEM JANSSONIUM à WAESBERGE,
& Hæredes ELIZEI WEYERSTRAET. *Anno* cIↄ Iↄc LXXI. *Cum Privilegiis.*

JOANNES PAULUS
OLIVA
Præpositus Generalis Societatis JESU.

Cum opus, *quod inscribitur* Latium Priscum & Novum *à* P. Athanasio Kirchero *nostræ Societatis Sacerdote compositum aliquot ejusdem Societatis Theologi recognoverint, & in lucem edi posse probaverint, facultatem concedimus, ut typis mandetur, si iis ad quos pertinet, ita videbitur, cujus rei gratia has literas manu nostra subscriptas, sigilloque nostro munitas damus.* Romæ 17. *Aprilis* 1668.

JOAN. PAULUS OLIVA.

Imprimatur, Fr. HYACINTHUS Libell. Sacr. Palat. Apost. Mag.

WELLCOME HISTORICAL MEDICAL LIBRARY

CLEMENS DECIMUS
PONTIFEX MAXIMUS.

BEATISSIMO PATRI
CLEMENTI X.
PONT. OPT. MAX.

Perennem felicitatem precatur Athanaſius Kircherus *è Soc.* JESU.

SIſtit tandem BEATISSIME PATER ſeſe Venerando Conſpectui Tuo, LATIUM, è tenebris, in quibus hucuſque latuit, erutum, & priſtinæ ſuæ dignitati reſtitutum LATIUM, inquam, immortalitate nominis ſui ſuper æthera notum. Hæc eſt primæva illa priſcorum Mortalium Sedes & Colonia, Regnum Saturnium, grandium Heroum, Regum, Cæſarumque nativum Domicilium, humanæ prudentiæ, Scientiarum, Latinæque eruditionis fons & origo. Quod tametſi arctis anguſtiſque Terræ limitibus concluſum videatur, adeò tamen longè latéque Imperii & Dominationis ſuæ terminos diſtendit, ut Orbem ſua amplitudine complexum, omnium Regnorum gloriam longo intervallo, poſt ſe reliquerit; ſive enim magnarum

in eo geſtarum rerum multitudo, & varietas, ſive URBIS ÆTERNÆ Splendor & Magnificentia, ſive denique exacta politicæ adminiſtrationis norma conſideretur, eam ſanè talem, tamque grandem eſſe fateâris, neceſſe eſt, ut in ea plene deſcribenda, omnium pæne Hiſtoricorum ingenia calamique defecerint; neque cuipiam id mirum videri debet, qui arcanas circa hanc Urbem Divini Conſilii rationes penitiùs expenderit; ſed arcanum paucis aperiamus.

Inſcrutabilis Divinæ providentiæ altitudo, cum gentium potentûmque à ſeculo hominum effrenem licentiam coërcere, gloriæ Mundanæ faſtum proterere, Regnorum Imperiorumque ſuperbiam ſubjugatam novis diviniſque Virtutibus inſtruere conſtituiſſet: in unicam LATII Metropolim ROMAM conjectis oculis, illam ad ineffabilem Omnipotentiæ ſuæ opulentiam, demonſtrandam, præ omnibus eligendam cenſuit; ut in eadem, æternum Eccleſiæ ſuæ thronum & tribunal nec non inconcuſſam Fidei Chriſtianæ petram collocaret: unde utique ſecretioris Conſilii præordinatione accidit, ut poſt Unigeniti ſui, Regis Æterni in Orbem Terrarum ad-

ventum

ventum, ea Urbs præpararetur, quæ ut cum Divo Leone loquar, ignorans ſuæ provectionis authorem, cum pænè omnibus dominaretur gentibus omnium gentium ſerviebat erroribus, magnamque ſibi videbatur aſſumpſiſſe Religionem, quia nullam reſpuebat falſitatem; ac proinde neceſſe fuit, ut in hac multa Regna uno confœderarentur Imperio, atque hoc pacto confeſtim obvios haberet populos prædicatio univerſalis, quos unius teneret regimen Civitatis. Undè paulatim Roma Domina gentium per ſalutiferam Chriſti fidem, ſuppreſſis Cæſarum Tyrannorumque cervicibus, & poteſtatis contumacia evicta, attritaque quæ mater Superbiæ & erroris fuerat, ancilla fieret humilitatis, & Diſcipula Servatoris; atque adeò Roma gens ſancta, populus electus, Civitas Regia & Sacerdotalis, per Beati Petri fidem effecta, latiùs præſideret, Religione Divina, quàm Dominatione Terrena. Quamvis enim multis aucta victoriis, Dominiique felicitate jus Imperii ſui terra marique protulerit, quàm quod Religionis Chriſtianæ pax ſubjecit; minus eſt, quod Regum Cæſarumque ambitioſa contentio conquiſivit, quam quod Chriſtiana humili-

militas per fidem Christi quàm affluentissimè, Euangelio per universi Mundi semitas diffuso, obtinuit.

Quæ cum ita sint. Meritò BEATISSIME PATER, hoc, qualecunque tandem sit, de LATIO opus, Sacratissimo Nominis Tui Splendori (eo ipso tempore, quo felici sane orbis auspicio, ex pervetusta ALTERIORUM Romana familia vix dimenso semestri temporis spatio stupente & applaudente mundo, ex Prælatura in Cardinalitiam dignitatem, & mox Pontifex in Apostolici culminis Solium exaltareris) inscribendum censui; Qui uti legitimus & LATII & ROMÆ possessor ès, ita quoque Divinæ providentiæ dispositione in Beati Petri Solio Successor non Cœlestis duntaxat, sed & Terrenæ potestatis in ligando solvendoque claves adeptus, multò latiùs longiusque Tuæ Jurisdictionis terminos extendis, non dicam obtinere sed ne sperare quidem poterat. Verùm, nè BEATITUDINEM TUAM Mundi mole pressam amplius interpellem, Summam meorum tunc me obtinuisse arbitrabor votorum; Si TU, qui Sapientiâ, Virtutibus heroicis, nec non grandium rerum Cogitationibus, Gloriosissimi Nominis

Tui

Tui famâ Orbem Terrarum jam implesti, hoc exiguum tenuitatis meæ munus acceptare non dedigneris, atque unà me apud Te nonnihil esse patiaris.

Vale BEATISSIME PATER. Vale Christiani Orbis Spes & Fulcimentum, DEO, Ecclesiæ fidei TUÆ commissæ, & tandem TIBI, in excurrentis seculi felicitatem.

Dabam è Collegio Romano Soc. JESU. Kal. Maji 1670.

PRÆFATIO
AD
LECTOREM.

LATIUM, Regionem famâ ſupra æthera notam, Imperii Romani Sedem, Mundi Reginam & Dominam, primævum Sapientum, Heroum, Semideorumque Seminarium, Orbis Terrarum Arbitram, Regum, Cæſarumque Incunabula explicare aggredior, quod argumentum ſane uti Herculeis humeris formidandum meritò dici poteſt, ita quoque audaciori forſan penna illud aggredi, quàm aut mei imbecillitas ingenii, aut concreditum mihi talentum poſſit, aut debeat, certè præſumptionis & temeritatis pœnam facile me ſubiturum video, auſim tamen & in hoc nonnihil attentare, ſi non cum optato felicitatis ſucceſſu, ſaltem meritum aliquod apud poſteros me obtinuiſſe cenſebor, ſi quæ in hunc uſque diem, inacceſſa latuerunt veteris Magnificentiæ veſtigia in lucem educam; atque hoc pacto conatum ipſum in laudis merito reponam.

Quanquam verò præ cæteris Roma Domina gentium, Mundi Caput, Latii noſtri Metropolis in hoc argumento principalem ſibi locum veluti jure quodam vendicare videbatur; Verùm tamen cum thema hoc gloriæ ubertate confertiſſimum, à tot tantiſque, nec non ab adeò Celebribus Scriptoribus tàm antiquis quàm recentibus excultum intuerer, aquam Pelago ſuperaddere verebar, ſi in Romanarum antiquitatum indagine novum quidpiam ab aliis non exactum conferre, irrito labore attentarem. Quarè conſultiùs me facturum exiſtimavi, ſi relictâ Româ, jam tanta gloriæ celebritate veluti ſatura, ad ea ſolummodò, quæ in ejuſdem Territorio, quod Latium vocamus, æternâ memoriâ digna monumenta occurrunt, Calamum extenderem, quæ uti ignorantiæ tenebris involuta, & obliviosâ temporum vetuſtate, hucuſque neglectâ latuerunt, ita quoque non niſi parcè ab aliis, non tam deſcripta quàm ſolummodò

modò indigitata fuerunt. Hæc itaque ut quàm exactiſſimè, & ſinceriori veritatis trutinâ ponderarem, non Authorum jam traditis ſcriptis confidendum ratus, quin potiùs quidquid in univerſi Latii finibus rarum, inſolitum, & geſtarum rerum gloriâ celebre, ſive urbes, oppida, villas, ſive naturæ in montibus, lacubus, fluminibus, paludibus, fontibus, conſtitutionem ſpectes ad incudem revocans, κτ̀ τὴν αὐτοψίαν, exploratam in poſteritatis uſum chartis committendum; operæ pretium duximus, ut proindè peritorum judicio, ſive laborem & induſtriam, ſive expenſarum in Latio quà luſtrando, quà deſignando factarum ſumptus, ſive denique Archivia Urbium forſan aliis inacceſſa, multorumque ad noſtrum inſtitutum plurimum ſervientia Literatorum ſubſidia ſpectes, nulli ante nos ceſſiſſe videamur; atque ea de cauſa jam à novennio ferè unica mea cura fuit, ut Autumnalium feriarum tempus, quo alii mentis corporiſque relaxationi indulgere ſolent, illud ego quotannis in una, aut altera Latii parte, ne propoſiti mihi ſcopi moles confuſionem pareret, quà pedeſtri, quà equeſtri itinere, penitiſſimè examinanda, impenderem.

Undè initio ductò, ab Agro Tuſculano Latii meditullio quicquid antiquitatis occurrebat, oculis luſtravi, deindè eadem curâ, & ſollicitudine Agrum Albanum, Aricinum, Nemorenſem aggreſſus, quicquid illuſtre, & conſideratione, dignum, obvium erat, annotavi; Hinc deindè in Ardeatinos, Laurentinoſque Campos, ad mare uſque divagatus, ſingula vetuſtatis veſtigia, acri ſtudio palimpſeſto commiſi; nec hiſce contentus, in Volſcorum proximam Latio Regionem ingreſſus, tum maritimas, tum mediterraneas Urbes, Oppida, Lacus, Montes, uſque ad Auruncorum confines exploravi; deindè ad Montem Caſſinum, ultimam Latii veteris urbem profectus, & deindè reliquam Hernicorum Regionem explorandam aggreſſus, ingentem ubique ſcribendi materiam conquiſivi; Tandem Præneſtinas antiquitates, præ cæteris, celeberrimas perſcrutatis, Æquorum montoſum Imperium oberrando in Tiburtinum Territorium delatus, antiquitatum omnium uberrimum

Cornucopiæ comperi, in quo exhauriendo, ferè triennio mihi desudandum fuit, cui accessit Sabinorum Regio, uti priscorum ex Græcia, Janigenum, Pelasgorum, Aborigenumque habitationibus & Coloniis celeberrima, ita quoque eam ad ultima usque Samnitium Confinia, Narisque fontes explorandam ratus sum. Quæ omnia, uti recensuimus, in hoc opere ordine descripta ob oculos ponuntur curiosi Lectoris, in quibus longitudines locorumque distantiæ, eâ, quâ par est, diligentia exactæ sunt, veterum urbium, castellorum, villarum, fontium, fluminum, lacuum, montium, villarumque vestigia, cum novis & recentibus locis, hæc cum illis parallela quadam comparatione & collata, & ea methodo composita sunt, ut antiqua, quæ temporum vitio aut neglecta, aut non rectè intellecta fuerunt, ex modernis illustrata instaurarentur, & quod vix ab ullo hucusque præstitum fuit Auctores ipsi, quos allego, non ex libris & opinione mea, sed ad nativam locorum constitutionem emendarentur, nec non singula in pristinum dignitatis statum reducerentur. Et nè quicquam ad Lectoris palatum deesse videretur, singularum Regionum situs, unà cum singulis in eo contentis locis memoriâ dignis, in Topographicas tabulas redegimus, semisepultarum urbium, villarum, palatiorum, aliorumque locorum rudera æri incisa suo splendori restituimus; Est enim Latium nostrum ubique locorum adeò antiquitatum ferax, ut vix ad jactum lapidis progrediaris, quo non in nova semper, & nova veteris memoriæ monumenta incidas: atque adeò Romanus Ager potissimùm Cæsarum tempore, non incongruè suburbicaria quædam, ut ita dicam, Romæ annexa civitas merito suo dici & appellari potuerit. Quæ omnia cùm intimo mentis scrutinio haud infrequenter intuerer, mox non sine sensu, illud omni laude dignum Ecclesiastæ pronunciatum occurrit: *Vanitas Vanitatum*, & *omnia Vanitas*, quo quidem experimento doctus sapiens Rex, veluti digito quodam, omnibus Regibus, Monarchis, & potentibus à seculo viris indicare videtur, vanas mortalium dispositiones, varias mutabilis fortunæ vices, incertas actionum humanarum sortes; nihil quod non æternum

est,

eſt, ſtabile ac perenne eſſe poſſe; Quæ luculenter in hujus Operis decurſu, tanquam in ſpeculo luculentiſſimo, Lectori exhibebuntur; ſiquidem in hoc videbis non ſine horrore florentium potentiſſimarumque olim, modò ſola urbium cadavera paſſim obvia; miraberis villarum palatiorumque ad omnem voluptatis uſum quàm magnificentiſſimè extructorum, hodiè non niſi confuſam lapidum congeriem, & ubi quondam Cæſarum Regumque delicioſi receſſus, hodiè ferarum, ſerpentum bufonumque latibula ſpinis & tribulis obſita intueberis; & qui æternum duraturas fabricas moliebantur, intra exiguos ſeculorum decurſus in vaſtiſſimas ruinas abiiſſe cum admiratione cernes; ut proindè in hac corruptibilis vitæ caducitate, nil adeò ſplendidum, magnificum, potens & validum nobis obviet, quod non in ſua viciſſitudinis ſorte, momentaneum cenſeri debeat. Potentia Regum Principumque quàm ſubitò divitiarum abundantiâ & ubertate affluit, tam citò dilabitur, nullo in loco, nulla in perſona, ſtabilitatis nixa radicibus conſiſtit, ſed incerto fortunæ flatu huc atque illuc acta; quoſque in ſublime infra aſtrorum vertices, extulit, improviſo recurſu deſtitutos in profundo cladium miſerabiliter immergit; Hoc pacto non urbium duntaxat, ſed & regnorum Imperiorumque fata inſtabili fortunæ rotâ volvuntur; ut ex hiſce cuncti, & potiſſimum Urbium, populorum Regnorumque Dominatores diſcant, eà cum moderatione vitam inſtruere, æternitatis metam ſemper menti impreſſam tenere, quàm inſtar fumi & vaporis omnia iſta unà cum temporis inſtabilitate fugiant, conſiderare; hoc enim pacto, ab omni fato, ab omni ſiniſtræ fortunæ jactu ſe liberos vitam cum tranquillitate tranſacturos certò ſibi perſuadeant. Atque hæc ſunt, quæ ad Divini nominis gloriam, & Reipublicę Literarię emolumentum, in hoc Latii noſtri volumine, Lectori benevolo offerre voluimus. Quę qualiacunque tandem ſint, ea limatiſſimo æqui Lectoris judicio ſupponimus. Vale cœptiſque fave.

INDEX CAPITUM,

Quæ in hoc Opere continentur.

LIBER PRIMUS,

De Origine & Antiquitate Latii.

PARS PRIMA,

De Coloniis Latii.

Caput I. *De Primis Latii Colonis, eorumque continuata Successione* pag. 3

II. *De prima Janigenarum expeditione in Latium* 4

III. *De Aboriginibus, Oenotriis, Italis, Sicanis, Umbris, Pelasgis, Latii Veteris Colonis* 7

IV. *De Secunda in Latium Expeditione, quæ Pelasgorum fuit* 12

V. *De Tertia Expeditione Pelasgorum Arcadum in Latium sub Evandro Duce facta* 14

VI. *De Æquivocatione nominum & Analogia gestarum rerum a primis post diluvium Janigenis, quæ posteris postea populorum Ducibus applicata fuerunt* 17

VII. *De Terminis prisci Latii* 21

LIBER SECUNDUS,

De Particularium Locorum Descriptione.

PARS I.

Ager Latinus propre dictus 29

Cap. I. *De Locis memorabilibus Albanum inter & Romam in via Appia occurrentibus* 30

II. *De Origine, Antiquitate & Situ Albæ Longæ* 32

III. *De Monte Albano, ejus Situ, natura, proprietate* 35

IV. *Lacus Albanus, ejusque Origo & mirabilia* 38

V. *De urbe hodie Albano nuncupato, ejusque Territorio* 42

VI. *De Aricia, & Nemore, ejusque Territorio* 45

VII. *De Nemore Aricino, & Lacu Dianæ* 47

VIII. *De Lanuvio, vulgo Civita de la Vigna* 52

PARS II.

Ager Tusculanus, & circumjacentia Loca 55

Cap. I. *De Veteri Tusco, & montibus Tusculanis* ibid.

II. *Crypta ferrata, seu Villa Ciceronis* 57

III. *De Sepulcro Veterum Furiorum in monte Tusculano non ita pridem detecto* 64

IV. *Algidus mons, & Oppidum, Roboraria, Corbio, ad Decimum Ferentinum, Cæteraque Tusculani Agri oppida.* 70

V. *Tusculanum Lucii Luculli* 72

VI. *De Tusculo posterorum Temporum quod Frascatium hodie dicitur* 77

VII. *Marinum, sive Marianum aut Ferentinum* 80

VIII. *Ardeatinus Ager, aliorumque locorum adjacentium, Campus Solonius, Tellenæ, Ficana* 87

PARS III.

Præneste sive Ager Prænestinus 90

Cap. I. *De Origine, & Antiquitate, situque Prænestinæ urbis, vulgò Palestrina* ibid.

II. *De*

II. *De Fanis & Delubris Veterum Præneſtinorum* 93
III. *Præneſtinæ Fortunæ Primigeniæ, Templum* 94
IV. *De ſignificatione figurarum quæ in hoc Lithoſtrato ſpectantur* 100
V. *De Poſteriorum Temporum Præneſtinæ urbis Statu* 111
VI. *De Epiſcopis Præneſtinis ex Suareſio & Hughello* 112

PARS IV.

Regio Labicorum, Hernicorum, aliorumque in meditullio Latii, oppidorum ſitus & Origo 119
Cap. I. *Pedum, Gabii, Labici, cæteraque oppida* ibid.
II. *Labicum, Pedum, Scapſia, Pupinia &c. oppida Veteris Latii* 120
III. *De Agro, ſeu Regione Hernicorum* 142

LIBER TERTIUS,

De Antiquitate Tyburtinæ urbis.

PARS I.

Cap. I. *De Origine urbis Tyburtinæ* 128
II. *De Catilli domus Origine* 129
III. *De Evandri Colonia in Aborigenum Terram, quod Latium dicebatur, deducta, & inde per Catillum in Tyburtinum Collem* 131
IV. *De Æneæ in Latium adventu* 134
V. *De Variis Revolutionibus Tyburtinæ urbis ſub Regibus & Republica Romana* 136
VI. *De Tyburtinorum cum Romanis confœderatione* 137

PARS II.

De Tyburtinæ urbis Antiquitatibus quæ etiamnum in ejus Ruderibus ſplendeſcunt 140

Cap. I. *De Novo & priſco Tyburtinæ urbis ſitu* ibid.
II. *De Villis Tyburtinis, quæ olim a Cæſaribus, Regibus, Conſulibus, Dictatoribus, & Poëtis in deliciis habitæ fuerunt* 143
III. *De Celeberrima Villa Adriani Imperatoris, in Agro Tyburtino* 145
IV. *Villa Syphacis Regis Numidiæ* 154
V. *De Villa Rubelliorum* 161
VI. *De Villis Poëtarum, Catulli, Horatii, Virgilii, Vopiſci, &c.* 164
VII. *Villa Manlii Vopiſci* 166
VIII. *De Cæteris Villis Tyburtinis* 170
IX. *Villa Hippolyti, Cardinalis d'Eſte, quæ Tybure hodierna die ſuperſtes ſumma advenarum admiratione viſitur* 172

LIBER QUARTUS,

De Veterum Urbium, Fanorumque Celebrium ruinis & Situ, necnon de admirandis Naturæ operibus quæ in Tyburtino Territorio etiamnum ſpectantur.

PARS I.

De Urbium veterum Veſtigiis adhuc ſuperſtitibus 175
Cap. I. *De Anjene flumine, quod hodie Teverone vocant* ibid.
II. *De Empulo urbe vetuſtiſſima* 176
III. *De Deſtructione Empulitanæ urbis, ſive Ampilionis cauſa & Origine* 179
IV. *De Totali urbis Empulitanæ devaſtatione* 181
V. *De extructi ex Ruderibus Empultanis Caſtri S. Angeli origine* 183
VI. *De Reliquis urbibus Territorii Tyburtini* 184

VII. *De Scopulo Conversioni divi Eustachii Sacro, & de Ecclesia à Constantino Magno in eo fundata* 185
VIII. *Oppidum Sancti Viti* 187

PARS II.

De Antiquitatibus Tyburtinis 191
Cap. I. *De Antiquitatibus Tyburtinis, quoad Fana & Delubra, Deorum & primo de Templo Herculis* 191
II. *De Sybilla Albuneæ, sive Tyburtinæ Templo* 194

De Aquarum Varietate, quæ in Agro Tyburtino reperiuntur 198
Cap. I. *De quadruplici aquarum Genere* ibid.
II. *De Bonitate Aquarum, quibus Tyburtina urbs fruitur* 199
III. *Litis decisio, de perfecta bonitate Aquarum Tyburtinarum* 200
IV. *De Albula, sive Sulphureo Lacu, quam Sulphataram vocant, in Tyburtino Agro, commemoratione dignissimo* 203
V. *De petrifico hujus Lacus Albunei Succo, quo totam illam circum sitam terrestrem planitiem in saxum convertit* 205
VI. *De Monte Scisso, cæterisque rebus in Tyburtino Agro, consideratione dignissimis* 206
VII. *De Aquæductibus Tyburtinis* 208
VIII. *De Sanctis Tyburtinis, & Ecclesiis quæ hodie in Tyburtina urbe Spectantur* 211

PARS III.

De Sabinorum Regione 216
Cap. I. *Divisio Sabinæ Regionis singularumque ejus partium descriptio* ibid.
II. *De urbibus veteribus Sabinorum, modernis* παραλλήλως *insertis* 217
III. *De Agri Reatini memorabilibus* 229
IV. *De Montibus, fontibus & Fluviis Sabinorum* 233

PARS IV.

De Volscorum Regno, veterumque in eo urbium situ 236
Cap. I. *De Volscorum situ & finibus* ibid.
II. *De Volscorum Oppidis mediterraneis* 239

LIBER QUINTUS,

Ager Pomptinus.

Cap. I. *Quo Regionis Pomptinæ tum veteris tum modernæ situs describitur* 245
II. *Exsiccationem Paludum Pomptinarum nullis non sæculis tentatam & absolutam* 246
III. *Utrum Paludes Pomptinæ hodie siccari queant & ad culturam pristinam revocari* 252
IV. *De Modo, Ratione, Viribus atque industriis, quibus Pomptinæ paludes ad perpetuam culturam reduci queant* 256
V. *Quantum negotium institutum importet, & quam ingentia commoda inde in universum Latium emanare possint, in quo & de Expensis in in campo conservando faciendis tractatur* 262

LATIUM

Scala Milliaria
1 2 3 4 5 6 7 8
APRUTIORUM REGIO
ÆQUICOLI
PARS SABINORUM
PARTE SABINA
FALISCI ET HIRPI
PARTE DI TOSCANA
VEIENTI
PATRIMONIO DI S. PIETRO
ROMA
Monte Gennero
Palombara
Montecello
S. Angelo
Villa di Catulli
Villa di Mecenate
Villa di Cassio
Villa d'Adriani
Villa di Pison
S. Gregorio
Mons Lucretilis
Villa Horatij
Blandusia fons
Mandelo
Villa di Seneca
Corpiculum
Gropponi
S. Margherita
Marco Simone
Mentana
Monte Rotondo
Longhezza
Lunghezza
Lago di Castiglione
Acqua Albule
Martolona
Ponte Mammolo
Via Nomentana
Via Salaria
Via Flaminia
Via Tiburtina
Via Labicana
Via Latina
Via Appia
Via Ostiensis
Via Portuensis
Via Aurelia
Via Triumfale
Prima Porta
Castel nouo
Arignano
M. della Guardia
Magliano
Scrofano
Veii
Isola
Formello
Campagnano
Baccano
Lago di Baccano
Cesano
Galera
Galera R.
Anguillara
Lago di Bracciano o Sabatino
Bracciano
Trevignano
Lago di Martignano
Conductus Aquæ Alsietinæ
Arone già Lauro R.
Cornazzano
Boccea
Valle Santa
Malagrotta
Porchereccio
S. Ruffina
Leprignano
Tosta di Lepre
Castiglione
Palidoro
Ceri nouo
Ceri vetus
C. Giuliano
S. Giorgio
S. Angelo
Bottachia
Ceccanibio
C. di Guido
Magliano R.
Pisano
Grotta
Acqua Bollicante
Sepolcro
Campo Salino
Selua Candida
Tor Sapienza
Salone
Tor Tre Teste

Nova & Exacta
CHOROGRAPHIA
LATII
sive
TERRITORII ROMANI
Iuxta veterem et novum Situm: parallela
nominum comparatione elaborata
Studio et opera
Authoris, & P. Innocenty Mattei
Monachi Camaldulensis.
Porte di Roma.
1. P. S. Pietro
2. P. Cavalleggieri
3. P. S. Pancratio Aurelia
4. Portese
5. P. S. Paolo Tergemina
6. P. S. Sebastiano Capena
7. P. Latina
8. P. S. Giouanni Celimontana
9. P. Maggiore nevio
10. P. S. Lorenzo Tiburtina
11. P. Pia viminale
12. P. Salario
13. P. Pinciana Collatina
14. P. del Popolo Flumentano
15. P. di Castello Enea e Elia
16. P. Angelica.
HERNICORUM
PARTA
DI
REGIO
CAMPAGNA
HERNICI.
VOLSCORUM
REGIO
SICANI
LAVINII
Volsci
RUTULI
MARE
THYR:
RENUM
Prenesto Palestrina
Lavicum hodie Valmontone
Zagarola
Quarti di Zagarola
Quintane
Rocca Priora
Cava del Aglio
Villa d' Oratio
M. Compatro
S. Silvestro
La Molara
Ermo Camaldoli
Tusculano
Lago Albano
Specchio di Diana
Nemi già Temp. de Taur. Diana
Castel Gandolfo
Marino già Villa di Mario
Albano già Villa di Pomp.
Ariccia Colonia de Romani
Genzano già Cintiano
Velletro già Belliteri
Via Chigia
Setia
Suessa Pometia
Paludes Pomptinae
Albani
Font di Papa
Civita Lavinia già Lanvinia hodie Civita della Vigna
Prati
Ferriera
Conca
Solfara
Astura
Monte Circello olim Circeum
Campo morto
Selva
Lago di Terno
Ardea di Turno
Nettuno
Anzio
Capo d' Anzio
Patrica già Lavinio
Torre di S. Lorenzo
Cast. Romano
Terreni Lauratini
Via Ardeatina
Decimo
Prati
Campi Solonj
Laurentiana Selva
Laurenti
Hic Æneas excendit in terram Aborigenum, id est, agrum latinum.
Macchie
Dragoncelli
Dragoni
Palacco
Stagno
Villa di Summaco
Ostia
Isola Sacra
C. de Saccetti
Bocca del Tevere
S. Lucia
Ostiella Selva
Porto di Claudio Traiano
Fossa Cloelia
Via Appia
Via Latina
Aqueductus Claudius

LATIUM,

id est,

Nova & parallela

LATII tum VETERIS tum NOVI DESCRIPTIO,

Qua

Quæcunque vel NATURA, vel ambitiosum VETERUM Ingenium admiranda produxit, juxta rerum gestarum temporumque seriem Chronologico, Historico, nec non Physico Ratiocinio enucleantur exponunturque.

LIBER I CHRONOLOGICUS,

sive,

De Origine & Antiquitate *Latii*, variarumque gentium à primævis temporibus in eodem propagatione.

PRÆFATIO.

De Latij Antiquitatibus variant Authores.

DE Latij *Antiquitatibus disceptaturus, adeò dispares Historicorum fere omnium opiniones reperio, ut enarratione rerum pene confusus, historiarum Ariadnæum filum num retrahendum, an ulterius deducendum consultius foret, dubitarim, dum plerique antiquioribus priscorum temporum Authoribus neglectis repudiatisque*, Græcorum *Historicis in veteri rerum descriptione unice standum existimant; Alii contra, illos utpote biblicis Canonum traditionibus magis congruos remis velisque sectantur; ita ut sicut unda trudit undam, ita importunus ingeniorum fervor, quo se vertat, quid amplectatur, quod sectetur, nesciat, atque adeò* incidat in Scyllam, qui vult vitare Charybdin; *Complures etiam omni inaccessæ vetustatis penetrandæ spe sublata, non tam ad historiæ veritatem comprobandam, quàm ad imitationis exemplum multa literis prodidisse videntur. Ea siquidem monumenta, quæ primævorum hominum gesta hucusque incognita temporum seculorumque vetustas obliteravit, illa inquam à veteribus* Græcorum *scriptoribus in figmenta tracta, Orbem innumeris fabularum consarcinationibus impleverunt atque contaminarunt. Hoc rerum disparatarum litigioso negotio perplexus, dum singula cum singulis confero, &*

Veritas Historica fabulis involuta.

juxta temporum ſeriem Authores cum Authoribus ritè coapto, accidit, ut in tanta tamen vetuſtatis caligine nonnullum ſubortum lumen, in decidenda lite, ſecuriorem me audacioremque reddiderit. Qui enim Græcorum de Latij antiquitate monumenta ritè & ſagaciter contulerit, apertè videbit, illa ex ſacris Bibliorum monumentis emanaſſe, tametſi multis mirisque modis ſub umbratili quodam fabularum figmentorumque integumento contaminatis, quæ vel ipſe Dionyſius Halicarnaſſeus Romanorum Hiſtoricus, pro ſua ſagacitate ingenij, excellentique qua pollet judicij vigore, uti paulo poſt videbitur, teſtatur. Unde neque Beroſum, (ſi Annii figmenta excipias) neque Catonis de Originibus fragmenta; nec Archilochi, Antiochive Syracuſani, neque Fabii Pictoris, Myrſilli Lesbii, aliorumque, quorum in hoc opere mentionem graviſſimi Authores faciunt, multorum more non omninò repudianda putem; cum præterquam quod uti à Romanis Hiſtoricis, Livio, Dionyſio, Varrone, Euſebio Pamphilo, paſſim allegantur, multa quoque contineant veritati haud abſona; ita quoque in tanta caligine etſi ſub obſcurum, nobis tamen lumen nonnullum præbere poſſint, quo duce ἄτακτος illa καὶ ἀσύνθετος rerum vetuſtas tandem lumini ſuo, quantum fieri poteſt, reſtituatur. Si verò dubiorum occurrentium ſcopuli nonnemini minimè ſuperari poſſe videbuntur, tunc de ambiguis dubitare conſultius erit, quam omiſſis relictisque omnibus ab ulteriori inquiſitionis indagine animum deſpondere. Certe Analogicæ & Combinatoriæ artis notitiam multum in conciliandis concordandiſque Authoribus poſſe, & ad portas Veritatis ſi non omnino, ſaltem aliquo uſque pandendas conferre, nos in hoc opere Numinis aſpirante gratia demonſtrabimus. Quod ut fiat, Tu interim Lector auſibus noſtris fave.

PARS

PARS I,
De Colonijs LATII.

CAPUT I.

De primis Latij *Colonis, eorumque continuata successione.*

ANtequam confusam & vetustatis caligine obseptam de primis *Latii* Colonis originem exploremus, more mihi solito.

Italia quando cœperit habitari. Suppono *Primò*, *Italiam* si non ante, saltem immediatè post turris exstructionem multiplicatis in immensum humani generis familiis habitari cœpisse, & plerique tum Latini tum Græci Authores id abundè testantur.

à Noëmo Coloniæ in Italiam deductæ divino quodam instinctu. Suppono *Secundò*, *Noëmum* humani generis instauratorem, primarum in *Italia* Coloniarum Authorem fuisse, uti & aliarum in triplici Orbis terrarum, inter filios *Sem Cham* & *Iaphet* facta, partitione teste *sacro Genesis textu*, distributorem; ad introducendas verò in *Italiam* Colonias *Noëmum* non tam humano consilio, quàm divino quodam instinctu impulsuque, & ut cum *Livio* loquar, urgentibus fatis, adactum fuisse, ut, ubi occulta divini Numinis dispensatione suo tempore verbi incarnati vicaria in terris sedes & potestas parabatur, ibidem quoque primus is, qui humanum genus ab undarum eluvione Arcæ beneficio conservarat, alteram Arcam ordiretur Ecclesiæ Dei, qua quotquot reciperentur, à secundo post Cataclysmum naufragio servarentur immunes, & filiorum Dei vitæque æternæ consortio semper beati existerent: Uti S. *Augustinus de Civ. D.* scite sanè ostendit.

Suppono *Tertiò*, ex nepotibus, pronepotibus abnepotibusque *Noëmi*, semper prioribus cum tempore deficientibus, in eorundem locum alios ad bellum usque Trojanum conferta hominum multitudine stipatos successisse.

Suppono *Quartò*, in *Italia*, si *Fabio Pictori* credimus, primas omnium Regiones fuisse *Latium* & *Hetruriam*, quas fixis sedibus coloni inhabitarint, uti posteà fusius ostendemus. *Latium & Hetruria antiquissimæ in Italia sedes.*

Suppono *Quintò*, *Noëmum* varijs passim nominibus à posteris fuisse descriptum. Alii eum *Ianum*, vel ob vini usum repertum, ab Hebraica voce *Iain*, vel Chaldaico *Iaino*, quod vinum notat, sic appellant: *Græci* verò *Oenotrum* vocitant, quod cum *Iano* prorsus, quoad significationem coincidit, quasi diceres vini expressorem. Alii *Saturnum* quoque dicunt, eo quod omnes ij, qui humani generis propagatores homines rerum ad vitam sustentandam necessariarum curatores fuissent, *Saturni* dicerentur, quasi Deorum hominumque patres: de quibus vide *Xenophontem de æquivocis*. alii *Sabatium*, aut *Sagam*; nonnulli omnia simul nomina confundunt: Unde multiplex illa appellationum æquivocatio ingentem apud Historicos confusionem obscuritatemque intulit, dum quisque, quod sibi magis congruum videbatur, suæ gentis *Saturno*, *Iovi*, *Belo*, *Herculi*, *Atlanti*, juxta propositam analogiæ amussim, actionum similitudine quadam, adaptavit; atque inde nata prodigiosa illa Deorum mythicorum progenies, quæ stolida πολυθεΐα mundum mox innumeris superstitionibus involvit. Quicunque enim *Græcorum* Fabulosas narrationes ritè contulerit, apertè videbit, eas aliundè incunabula sua sortitas non fuisse, nisi ex primorum post diluvium ho- *Noë variis nominibus appellatus. Saturni quinam dicebantur? Omnes fabulosæ narrationes ex sacris literis originem suam habuêre.*

 minum

minum variis gestis, ac portentosis operationibus, quas passim in *sacris Codicibus* cum admiratione legimus. His igitur præsuppositis, jam occœptæ historiæ filum persequamur.

Quatuor apud Historicos lego Coloniarum expeditiones in *Latium*: quarum priorem dicimus *Ianigenam*; secundam *Pelasgorum*; tertiam *Evandri*; quartam *Æneæ*. De quibus singulis:

CAPUT II.

De prima Janigenarum *expeditione in* Latium.

Noëmi & filij Cham dissidium.

INgens *Noëmum* inter & filium juniorem *Cham* dissidium fuisse, *sacra* nos docent *Volumina*. Oderat enim *Noë Cham*, tum ob degeneres à sancta sua stirpe mores; tum ob impudicam, & omnis verecundiæ expertem, qua patris honestatem dedecorârat, actionem; tum etiam ob turpem apostasiæ notam, qua relictis sanctis prædecessorum Patrum institutis, divinique Numinis cultu repudiato, frena laxabat ad omnem impietatem & propudiosæ vitæ licentiam: siquidem teste *Origene, Tertulliano, Iustino*, novus Idolorum inventor, Saturnicarum adhæc artium cultu irretitus, omnium depravabat mentes, omnium animos sacrilegis dementabat superstitionibus, artibusque magicis, quibus & filios suos *Chus*, *Misraim*, cæterosque summo studio erudire non cessabat, innato quoque contra *Noë Ianum* Patrem Fratresque suos odio instimulatus, quibuscunque poterat, eos modis persequebatur. Nam cogitationum variarumque molitionum æstu abreptus, abundè cognoscebat, votorum se suorum compotem minimè futurum, quam diù patrem technis suis invigilantem obsistentemque superstitem videret. *Noë* verò, cum quotidiè maledictam *Chami* stirpem tum robore, tum potentia fretam in ingens incrementum assurgere videret, libidinem impietati junctam ubique dominari, ne à Deo electa stirps sua simili contagione corriperetur, cedere malis consultius esse judicavit. Assumptis itaque filio *Iaphet*, *Gomero*, cæterisque nepotibus *Iapheti* filii, in eam se contulit *Italiæ* regionem, quam *Kittim Hebræi* vocant, quo eum ad colonias constituendas abdita trahebat divinæ providentiæ dispositio: id est, in *Latium*. Verùm ne quis me proprio ingenio in hisce quicquam confinxisse suspicari possit, is consulat *Apologeticum Iustini Martyris, Tertullianum de pallio virginis, Augustinum de Civit. Dei, Clementem Alexandrinum in protreptico, cæterosque in hunc Genesis locum*: Cœpitque Noë vir Agricola *&c: C.9. vers.20. Commentatores & interpretes.* ubi quæcunq; de perversitate *Chami*, & in patrem persecutione mota, à me hucusque dicta sunt, amplioribus verbis descripta reperiet. Subscribunt hisce tum *Rabbinorum Arabumque traditiones*, quas longum esset referre: Vide *R. Becchai in hunc locum*, *Baal Hatturim in micra haggadala in Iosue C. ult.* Item *Librum Rabboth super c.* 10. *Gen:* ubi expressè dicitur, *Noëmum* impietatem & iram *Chami*, filiorumque *Chus* & *Nimbrod*, fugientem susceptis *Iapheti* filiis *Gomer* & *Elisa* in *Kittim* regione sedem fixisse: quod idem *Author Nubianus in* sua *Arabica Geographia* ostendit, quos quò minus allegem, characterum inopia causa fuit. Si quis tamen hæc omnia ex fontibus, quæ adduxi, demonstrata scire desiderârit, is adeat *cap*: 2. 1. *lib: Obelisci Pamphilii*, & *Tomum* 2. *Oedipi Aegyptiaci*, ubi quæ adduxi, omnium Orientalium scriptorum authoritatibus ubertim exposita reperiet. Accedit hisce *Berosus* pervetus Author, qui qualis fuerit, *in præfatione* expo-

Perversa Chami vita.

Nova Noë Coloniarum institutio.

Testimonia SS. PP. Rabbinorum, aliorumque Scriptorum.

Baal Hatturim.

Italia olim Kittim dicta. כתים

expoſuimus, quem & paſſim tum apud *Latinos*, tum *Hebræos*, atque *Arabes*, ſub nomine *Bar Hoſchia* allegatum reperio. Hic *in Chaldaicis* ſuis *antiquitatibus l. 5.* ſic expeditionem *Janigenarum* deſcribit: *Nembrodo* & *Belo* in *Babylone* dominantibus, vehemens ulterius extendendi regni amor, & indomita imperandi ambitio invaſit, ſed cum unicum, qui auſibus eorum obſiſtere poſſet, *Sabbatium Sagam*, (quem & *Saturnum* vocat) in *Armenia* ſumma cum poteſtate dominantem intelligerent, adverſariumque haberent, nihil non egerunt, ut ejus interimendi opportunam occaſionem nanciſcerentur; quod cum intelligeret *Sabbatius Saga*, in *Bactris Armeniæ* ultimis montibus, impotenti *Beli* furori ad tempus cedendum ratus, ſe abſcondit, donec *Belo* defuncto ſucceſſit *Ninus* filius, qui & ipſe animum ad *Sabbatium* conficiendum adjiciens; hoc ſublato ſibi jam dudum Mundi dominatum ſpoponderat. *Saturnus* haud neſcius concepti in ſe *Nini* moliminis, ut latere poſſet, oportunè ſe ſubducens in *Italiam* unà cum ſtirpe ſua ſe contulit, ubi à *Jano* patre ſuo, jam ibidem fundationi coloniarum intento benignè exceptus, princeps ſupra *Aborigenas* in ea regione, quæ poſteà *Latii* nomen meruit, conſtitutus fuit, ubi *Jani* ſecutus exemplum mortales rudes adhuc & rerum inexpertos, agros colere, legibus à ſe conſtitutis vitam civilem modumque colendi Deum, docuit; Unde & hic *Saturni* nomen apud poſteros meruit, ut vel huc reſpexiſſe videatur Virgilius l. 8. Æneid. dum ſic canit:

Beroſus idem quod בר השית *Bar Hoſia, id eſt, filius Hoſeæ.*

Belus & Ninus inſidiantur Sabbatio.

Sabatius fugiens inſidias Nini in Italiam venit.

Saturnus quis fuerit?

Saturnia ſecula.

Primus ab æthereo venit Saturnus *Olympo*
Arma Jovis *fugiens, & regnis exul ademptis.*
Is genus indocile, ac diſperſum montibus altis
Compoſuit, legeſque dedit; Latiumque *vocari*
Maluit, his quoniam tutus latuiſſet in oris.
Aureaque, ut perhibent, illo ſub rege fuerunt
Secula, ſic placida populos in pace regebat,
Deterior donec paulatim, & decolor ætas,
Et belli rabies, & amor ſucceſſit habendi.
Sæpius & nomen poſuit Saturnia tellus.

Dicit Poëta, primum in *Latium* veniſſe *Saturnum*, quem multi cum *Jano*, aut filio *Jani Gomero Gallo*, ſive quod idem eſt, *Sabatio Saga*, uti in æquivocatione nominum fieri ſolet, confundunt. Nos haud incongruè hoc loco *Noëmum* primum *Saturnum* hîc indigitari exiſtimamus; hic enim prior æthereo venit *Olympo*, id eſt monte *Ararat Armeniæ*, *Caſpiorum*que *Olympo*, deſcendens, arma *Jovis Beli*, id eſt *Chami*, qui *Baal* ſive *Bel*, quod Chaldaicè *dominum* ſignificat, ambitioſo titulo ſuperbiens, mota in *Saturnum* perſecutione, eum juxta *Beroſi* traditionem, aliorumque ſupramemoratorum, fugere coëgerunt in eam regionem, quod *Latium* indè dictum fuit, his quoniam tutus ab ira *Beli* latuiſſet in oris, ubi primùm homines, quos ſecum adduxerat, montibus aſſuetos, (ſubintellige *Aborigenas*) nulloq; adhuc humanæ vitæ cultu inſtructos, indocile hominum genus compoſuit, legibuſque præſcriptis munivit, Deorum, id eſt, Religionis cultum eos docuit, placida populos ſub pace regebat tanta animorum concordia, ut exindè non immeritò aurei ſæculi nomen obtinuerit; quæ omnia paulò ſuprà à nobis allatis conſentiunt. Qui vero per hunc *Saturnum* Regem Cretenſem putant intelligi, uti *Servius in hunc locum*, audiendi non ſunt, quod ita oſtendo: Primò, *Saturnus* Rex *Cretæ*, juxta Computum *Euſebii*, *Saturno Aſſyrio*, *Armenio*, aut mavis *Caſpio* 700 annis poſterior fuit. Secundò, tempore *Saturni Aſſyrii*, *Noemi*, ſive *Jani*, homines dicuntur fuiſſe rudes, om-

Saturni, id eſt, Noëmi in Latium migratio. Cham dictus Jupiter, ſeu Baal aut Bel.

Sub Saturno aurea ſecula

Falsa sententia de Saturno Rege Cretæ.

nisque Civilis vitæ expertes sine legibus, sine agrorum colendorum notitia in montibus speluncisque vitam degentes, unde & *Aborigenes* à posteris deindè, teste *Dionysio* dicti fuerunt. Quæ de *Saturno Cretensi* dici minimè possunt, cum sub eo jam orbis terrarum eximiè cultus legibus institutis vigeret, agricultura varijs inventionibus promota esset, hominesque ad omnes artes idonei haberentur, polemica ars summum jam incrementum obtinuisset. Item fuit primus *Saturnus Assyrius* homo justus & pacificus, sedulusque divini honoris religionisque promotor. Contrà *Saturnus Cretensis*, homo sceleribus celebris, crudelitate immanis, & ut *Trogus* dicit, patris *Saturni* castrator, nam patrem castrare præcepit, propriosque occidit filios, bella gessit cum Titanibus: verbo, totum Cretensis regni statum immodica perturbatione confudit. quæ de *Iano Saturno* primo dici nec possunt, nec debent. Et ita sese rem habere, luculenter demonstrat id, quod *Trogus* de castrato *Iovis* patre *Saturno* adducit: siquidem totum hoc finxere poëtæ occasione *sacri Textus*, & successiva traditione primorum hominum, de *Chamo* & *Noëmo*, cujus virilia detecta & fratribus impudicè monstrata docet *sacra Genesis Historia c. 9. scriptoribus* suprà adductis de castratione & emasculatione à *Chamo* facta *Noëmo*, occasionem dedere, quæ unanimis omnium ferè *Rabbinorum* & plerorumque *Latinorum* sententia est, uti fusè ostensum fuit *c. 2. l. 1. Obelisci Pamphilii.* Multa itaque, ut ex suppositione quinta patet, Poëtæ suis affinxerunt Dijs, quæ non nisi primorum sæculorum hominibus attribuenda sunt.

Pessima vita Saturni Cretensis.

Fabula de castratione Saturni unde originem traxerit.

Dij Poëtarum, primorum sæculorum homines erant.

Ex his colligitur non à *Saturno Cretensi Latiam terram Saturniam*, sed ab illo *Saturno* primo post diluvium in *Latium Hetruriamque* coloniarum introductore *Noëmo* appellatam fuisse: siquidem regnante *Saturno Cretensi* jam abolito nomine *Saturniæ Regionis Latium* passim *Italia* dicta fuit, & ex computu annorum, juxta *Berosi*, *Catonis*, *Sempronii*, & *Fabii Pictoris* sententiam facilè ostenditur, ex apposita *tabula chronographica* patet. Nec desunt Græci Latinique Authores, qui nostram hanc sententiam tueantur. Herodianus l. 2. (*Anno*, inquit, *ineunte diem* Romani *festum agunt, ad vetustissimum* Italiæ *Deum referentes, cujus etiam* Saturnum *ipsum, cum à* Jove *filio regno pulsus in terram descendisset, fuisse hospitem prædicant, veritumque filii dominatum, absconditum apud eum latuisse, unde & nomen illi* Italiæ *loco impositum volunt, &* Latium *appellatum fuisse, vocabulo è græco sermone in patriam translato.*) Ex quo patet, *Herodianum* hoc loco *Saturnum Ianum* & antiquissimum Deum, *Saturnum* primum indigitare, quia paulò post, eum apertis verbis διπρόσωπον id est, *bifrontem* cognominat, qui *Iaphet* & nepotes, sive is *Gomerus* fuerit, sive *Sabatius Sagas*, *Saturnum* secundum patria extorrem, hospitio exceperit, sic enim Herodianus loquitur: (*Regionem*, inquit, *istam, quæ nunc vocatur* Italia, *regno* Janus *obtinuit, hic cum* Saturnum *classe pervectum excepisset hospitio, & ab eo edoctus peritiam ruris, ferum illum & rudem ante fruges cognitas victum in melius redegisset, regni ejus societate muneravit; hosque unà concordesque regnasse, vicinaque oppida communi opera condidisse.*) qualia verò hæc fuerint, Virgilius narrat:

à Saturno, i. e. primo post diluvium habitatore Latiū, Saturnia tellus dicta fuit. a סתר *voce Hebræa, quod abscondere, & latere significat.*

Janus Italiæ Rex.

> *Hæc duo præterea disjectis oppida muris*
> *Relliquias veterumque vides monimenta virorum*
> *Hanc* Janus *pater, hanc* Saturnus *condidit arcem*
> Janiculum *huic, illi fuerat* Saturnia *nomen.*

De quibus in sequentibus pluribus „agemus. Addit deindè *Herodianus*, „posteros duos eis menses dicasse, „Decembrem sacrum *Saturno*, Ja„nuarium *Iano*, adeoque *Ianum* à „*Saturno* totam hanc Regionem, „quod *Latium* dicitur, *Saturniam* vocasse,

„ vocasse, juxta illud Maronis :
Sæpius & nomen posuit Saturnia *tellus.*
Quæ & Ovidius fastor. 1. confirmat hisce verbis :
Hac ego Saturnum *memini tellure receptum.*
Cœlitibus regnis à Jove *pulsus erat.*
Indè diù genti mansit Saturnia *tellus;*
Dicta quoque est Latium *terra latente Deo.*

Isidorus Orig. l. 14, c. 4. Italia *olim* Saturni *Regis nomine* Saturnia *appellata fuit, mox &* Latium *dicta, eò quod idem* Saturnus à Jove *pulsus, ibi latuerit.* Columella in præfatione rei rusticæ : *In hoc* Latio *&* Saturnia terra, *ubi Dii agrorum culturam progeniem suam docuerunt.*

CAPUT III,

De Aboriginibus, Oenotrijs, Italis, Sicanis, Umbris, Pelasgis, Latij Veteris Colonis.

Primi Latii populi.

OMnium Historicorum unanimis sententia est, primos *Latii* Colonos fuisse *Aborigines*, *Oenotrios*, *Sicanos*, *Vmbros*, *Pelasgos*: At qualesnam illi fuerint, ex qua stirpe hominum primùm prodierint, quomodò in *Latium* pervenerint, quænam horum nominum etymologia, uti mirum in modum tum Græcos, tùm Latinos Authores cruciat, ita ex caliginosâ vetustatis nebulâ occœcatis vix est, qui aliquid certi & solidi, etiam summo adhibito conamine, assignet. Hanc summam Authorum perplexitatem, irreconciliabilem ferè in diversa abeuntium discrepantiam, confusionemque, cum intuitus essem, seriò Græcos cum Latinis, hos cum Hebraicis Chaldaicisque traditionibus summo studio conferenti, lumen tandem nonnullum, tametsi subobscurum, mihi obortum, me in concordandis Authorum litibus dato animo audaciorem fecit: quod & Lectori hoc loco eo candore, quo semper fui, communicandum duxi, libertate unicuique relicta, ut de meæ speculationis veritate, non tamen sine ratione fundatæ, quod libuerit, sentiat, quam si non probaverit, spero futurum, ut saltem conatum meum in laude reponat. Et ut ab *Aboriginibus* incipiamus,

Difficultas in exponendis rebus inaccessæ vetustatis.

Concordatio Authorum differentium inter se.

Aborigines vetustissimam *Italiæ* seu *Latii* gentem omnes appellant: quorum nomen tum primùm desiit, cum *Aeneas* potitus *Latio* nomen *Aboriginum* cum *Latinorum* nomine commutavit. *Dionysius* ex melioribus primus ubique passim hanc inaccessam antiquitatem dicit. *Thucydides*, ubi de *Sicilia* agit *in principio Libri VI*, *Aborigines* cum *Sicanis* confundens, utramque ad *Itali* seu *Oenotrii* originem reducit; cui Virgilius subscribens l. 7, sic canit:

Aborigines Italiæ populi.

Quin etiam veterum effigies ex ordine Avorum
Antiqua ex cedro, Italusque, *paterque* Sabinus,
Saturnusque *senex*, Janique *bifrontis imago*
Vestibulo adstabant, aliique ab origine Reges.

Ubi ab origine Reges, *Aborigines* luculenter indicat, ad *Saturni* tempora ea relegans.

Sextus quoque Aurelius l. de origine gentis Romanæ, originem horum immediatè post diluvium à *Ianigenis* traxisse ait: *Quidam*, inquit, *tradunt, terris diluvio coopertis, passim multos in montibus, ad quos confugerant, constitisse, ex quibus quosdam sedem quærentes pervectos in* Italiam Aborigines *appellatos fuisse.* Ubi videtur tamen putasse quosdam tempore diluvii in montibus servatos, quod *sacro Textui* adversatur.

Aborigines unde in Italiam pervenerint.

Justinus

Saturni r. *justitia & pietas.*

Mons Saturnius, nunc Capitolium.

כתים

Justinus Trogi epitomator l. 43. Italiæ *cultores primi* Aborigines *fuere*, *quorum* Rex Saturnus *tantæ fuisse justitiæ* traditur, *ut neque servierit sub eo quisquam, nec quicquam privatæ rei habuerit, sed omnia communia indivisaque omnibus fuerint, unde & Saturnalium festa suam traxerunt originem. Itaque* Italia *à Regis nomine* Saturnia *appellata est*, *& mons in quo habitabat*, Saturnius, *in quo nunc veluti à* Jove *pulso sedibus suis* Saturno, Capitolium *est*. &c. Cedrenus quoque *Aborigines* nomine *Cetæos* appellasse reperio ab Hebraico nomine *Kittim.* ita enim ait in Annalibus: Italiæ *tunc regnum tenuit* Herculis *filius* Telephus, *& post hunc filius ejus* Latinus *annos* 18. ὃς τοὺς Κηταίους μετωνόμασε Λατίνους. *qui Cetæos de se appellavit* Latinos. Cui Suidas subscribit: Latini, *qui nunc* Romani: Telephus *enim* Herculis *filius cognomento* Latinus μετωνόμασε τοὺς πάλαι Κητίους λεγομένους, νῦν Λατίνους, *qui* Cethæi *olim nominabantur, mutato nomine modo dicimus* Latinos. Fuerunt autem *Cethæi* dicti à *Cethi*, uti est *Gen*: *c.* 10. progeniti à *Iavan* filio *Iaphet*, nepote *Noëmi*; undè & in hunc usque diem *Itali* apud *Rabinos* dicuntur *Kittim*. Patet itaque *Aborigines* alios non fuisse, quàm *Ianigenum* genus, quorum originem *Dionysius*, uti comperire non licuit, ita quoque mirum in modum perplexus, jam Græcanicæ originis esse dicit, jam fluctuando, quod primò asseruerat, in incertum trahit: tandem, cum ex hoc æstu se evolvere non posset, tutiorem viam secutus, *Aborigines*, uti & *Tyrrhenos*, gentem dicit expressis verbis αὐτόχθονα, ἀρχαῖον, μηδαμόθεν ἀφικόμενον, ἀλλ' ἐπιχώριον τὸ ἔθνος ἀποφαίνοντες; *non advenam, aut à posteris* Græcorum *temporibus introductam, sed indigenam esse, id est, primum hujus terræ possessorem.* & paulòpost, rationem suæ assertionis dat, his verbis: ὅτι οὐδενὶ ἄλλῳ ἔθνει οὔτε ὁμόγλωσσον, οὔτε ὁμοδίαιτον εὑρίσκεται, *quia videlicet nulli alteri genti, linguâ, moribus, institutis convenire compertum est.*

Cethæi *qui, & unde dicti.*

Aborigines & Tyrrheni *gentes indigenæ, non advenæ.* Dionysius Halic.

de etymò Aborigi-num *variæ opiniones.*

Mirè porrò de etymo *Aboriginum* inter se digladiantur, nonnullis id ἀπὸ τῆς ἐν ὄρεσιν οἰκήσεως, *ab habitatione in montibus*, uti *Dionysius*; aliis ab errore multiplici, quem in *Latio* quærendo subierant, quasi *Aberrigines*, aut *Aberrones*, vocitantibus. Priorem etymologiam plerique Græci Latinique tum Poëtæ tum Historici tuentur, tanquam Græcæ linguæ magis propriam. Sed enim, cum *Dionysius* eos αὐτόχθονα *gentem esse* dicat; alii quoque à *Cethi* nepote *Iapheti* propagatos dicant, uti paulò ante ostensum fuit: prætereà eos ab *Evandro* primùm Græcas literas accepisse *Dionysius* aliique dicant, certum est, nomen eorum, uti altioris id originis est, ita quoque à Græco haud quaquam derivandum esse.

Aborigenes vox *non Græca, sed Chaldæa est.*

Heber unde dictus?

Dico itaque, *Aborigenes* fuisse primos illos *Ianigenas*, qui flumen transeuntes unà cum *Iano* novas quæsituro colonias, primò in *Latium* appellentes, ibi sedem fixerunt. Dicti autem fuerunt *Aborigenes*, non ab habitatione in montibus facta, quibus metu novi fortassis diluvii superventuri, tanquam locis tutioribus delectabantur, sed à Chaldaica voce, *Aburegenis* עֲבוּרֵי גְנִים, quod teste *Guidone Boderiano in Lexico suo Syro-Chaldæo* significat, *Transeuntium duces*. Quis enim nescit, *Hebrum* eadem de causa à transitu fluminis dictum esse? Est itaque *Aborigenes*, vox Chaldæa ab עבר *Abor*, quod *transire*, sive *pergere ad alia* significat, & גנים, quod *generosum*, *nobilem*, *ducem* & *præfectum*, juxta citatum *Guidonis Lexicon*, notat; quæ duæ voces in unum conjunctæ dant verbum *Aburegenis*, עבורי־גנים quasi diceres, *transeuntium populorum Duces*; quas voces cum *Græci* non intelligerent, jure suæ eos originis fecerunt, quasi γόνος τῶν ὀρέων, id est, *in montibus genitos Aborigines* appellantes, quamvis variè eos in voce *Ab* perplexos reperiam.

Eandem

De Sicanorum origine variæ opiniones.

Eandem Authorum confusionem circa originem *Sicanorum Siculorum* reperio; quos nonnulli cum *Ianigenis* & *Aboriginibus* eosdem faciunt: quidam cum *Pelasgis* confundunt; plerique antiquitatis ejusdem cum *Aboriginibus* asserunt. Ita Dionysius Halicarnass: l. 1. Antiq. Rom: *Vrbem*, inquit, *terræ marisque totius principem, quam nunc* Romani *inhabitant, primi in omni memoria barbari* Siculi *tenuisse feruntur*, ἔθνος αὐτογενὲς, gens indigena: *superiori verò tempore aliosne habuerit colonos, an deserta & inculta fuerit, nemo potest certò dicere.* Dixerat autem & *Aborigenas*, uti suprà ostendimus, αὐτόχθονας, *gentem indigenam*, aliundè à posteris non introductam. Patet itaque *Sicanos Aboriginibus* semper synchronos fuisse: usos autem fuisse *Sicanos* & *Aborigines*, ob nimiam vetustatem, linguâ *Græcis* incompertâ, *Agellius l. 1. c. 10.* testatur. *Favorinus*, inquit, Philosophus adolescenti veterum verborum cupidissimo, & plerasque voces nimis priscas, & ignotissimas à quotidianis communibusque sermonibus exprimenti; Curius, inquit, & Fabritius & Coruncanius *antiquissimi viri vestri, & his antiquiores* Horatii *illi tergemini planè ac dilucidè cum suis fabulati sunt, neque* Auruncorum, *aut* Sicanorum, Pelasgorumve, *qui primi* Italiam *incoluisse dicuntur; sed ætatis suæ verbis locuti sunt.* Quæ omnia ostendunt, antiquissimam gentem fuisse, & multò ante *Pelasgorum* adventum *Latium*, vicinaque loca incoluisse. Undè Virgilius, dum bellum *Æneæ* describit contra *Latinos*, sic canit:

Sicani & Aborigines fuerunt coævi.

Iidem, gentes antiquissimæ.

> *Agmina densantur campis, Argiva*que *pubes,*
> Auruncæque *manus*, Rutuli, *veteresque* Sicani.

Sicani pulsi ab Aboriginibus.

Ubi Servius ita commentatur: *ubi nunc* Roma *est, ibi veteres fuerunt* Sicani, *qui posteà ab* Aboriginibus *pulsi sunt.* Undè tamen hoc nomen *Sicanorum* sit inditum, varii variè deducunt. *Thucydides l. 6.* ait, *Siculorum Italiæ* colonorum regionem, à Rege quodam *Siculorum Italo*, sic dictam fuisse; alii ex *Sicilia* seu *Sicania* sic dictos putant; sed cum illi ab omnibus ferè Authoribus non ex *Sicilia* in *Latium*, sed contrà ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* ab hisce *Latii* sedibus suis pulsi in *Siciliam* trajecisse dicantur, certum est, eos primos *Latii* unà cum *Aboriginibus* incolas fuisse. Sed de his, uti & de alijs, mira Authorum contentio & lis est. Nos eam, quantum licuerit, decidere conabimur.

Circa etymologiam Sicanorum variant AA.

Sicani non à Sicilia, sed à voce Chaldæa sic vocantur.

Cum itaque *Aborigines* & *Sicani* primi *Latii* coloni dicuntur ex citatis Authoribus, verisimile est, eos alios non fuisse quàm *Ianigenas*, ex Chaldaica stirpe prognatos, uti vox ipsa Chaldaica indicat. *Chaldæi* siquidem principem populi aut ducem exercitus indicaturi, voce utuntur סגן *Segan*, in plurali סגנין *Seganin*: quod *præpositum*, *præfectum, principem, Magistratum, vexilliferum*, aut *Colonellum* indicat. Atque à ducibus, qui *Segani* dicebantur, quotquot eorum ducum subdebantur imperio *Segani* appellati sunt: quemadmodum & modò milites dicuntur à præfecto militiæ, cui subduntur; erat autem proprium nomen eorum, qui populos novas quæsituros colonias ducebant: atque adeò cum nominis *Aboriginum*, quos suprà *à transeuntium populorum ducibus* nominatos fuisse diximus, significatione non differunt, quamquam fieri potuit, ut quemadmodum *Siculi* diversis turmis, diversisque juribus, locorumque possessione utebantur, ita quoque diversis nominibus ad distinctionem usi fuerint, atque adeò, uti hodierno die fit, facili de causa unus populus alterum bello moto à sedibus suis expulerit, ut de *Sicanis* ab *Aboriginibus* pulsis suprà dictum fuit.

Oenotriorum origo & antiquitas.

Porrò *Oenotrii* hoc loco non minorem involvunt difficultatem, dum originem eorum anxiè scrutantur Authores. Quidam putant, à *Lycaonis* filio *Oenotro* colonias in *Italia* quæsituro

 pulsis

pulsis *Ausonibus*, occupatam *Oenotriam*, quæ *Ausonia* primò dicebatur, incolasque deindè *Oenotrios* appellasse; alii in vini nobilioris abundantia sic appellatam *Italiam* ferunt. Dionysius l. 1, more suo, dum mirum in modum de eorum origine fluctuat, tandem sic dicit: *Quæ de sede & genere* Oenotrorum *à poëtis ac priscorum sermonum scriptoribus tradita sunt, hos ego secutus, si (ut* Cato & Sempronius *multique alii tradiderunt)* Aborigenum *gens verè fuit Græcanica, mihi persuasum habeo, eam* Oenotrorum *istorum fuisse progeniem. Nam* Pelasgos Cretenses *& quotquot in* Italiam *traducti sunt, posterioribus eò venisse temporibus reperio: antiquiorem autem migrationem è* Græcia *in occiduas* Europæ *partes invenire nequeo.* Fatetur itaque *Dionysius*, *Oenotrorum* gentem & antiquissimam, eorumque progeniem esse ab *Aboriginibus*. Quod si ita est, certè eos *Ianigenis* annumerandos necesse est, cum & *Aborigines*, & *Sicanos*, ipsos *Ianigenas* esse ostenderimus in diversas colonias distributos. Ergò vel synchronos esse oportuit, vel immediatè à primis *Ianigenis* descendentes. Analogia quoque gestorum monstrat, eosdem cum *Aboriginibus & Sicanis* fuisse: sicuti enim *Oenotrii* pepulêre *Ausones*, ita *Aborigines Sicanos* sedibus suis pepulisse suprà dictum est, confusa nominum diversitate cum identitate gestorum.

Oenotri etymon. Sed dubium movet etymon, quod à Græco sermone profluxisse, nemo negare potest, cum ἀπὸ τοῦ οἴνου, quod *vinum* significat, & prisca voce græca ὀτρέειν, quæ, juxta *Petiti in Miscell.* expositionem, *exprimere* significat, quasi diceres, *vini expressorem*, quo nomine à posteris *Græcis Ianum* sive *Noëmum* suprà indigitatatum exposuimus: *Noëmum* enim *Ianum* dictũ à voce Chaldaica יינא *Iaino*, eò quod primus vineam, uti est *Genesis* 9, plantaverit, uvas expresserit, vinumque inde collectum biberit, post diluvium e mortalibus primus; quod uti unum ex inventis ab hominibus maximè necessarium est, ita quoque author celebritate facti apud omnes populos & nationes cum primis clarus; quemadmodum à *Chaldæis*, seu *Ianigenis Iaino*, sive *Ianus* dictus fuit, ita & à posteris immediatis *Græciæ* habitatoribus *Oenotrus* appellatus fuit. Nota interim, tres apud Historicos *Oenotros* nominari: *Sabinum*, *Pelasgium* seu *Lycaonium*; & primum, de quo loquimur, *Ianum*, *Græcis Oenotrum*, quasi *Ianotrum*; atque ab hoc ejusque nepotibus propagatam stirpem in *Italia*, à *Græcis* deindè sua lingua dictam fuisse *Oenotriam* asserimus; quæ proindè satis patere existimo. *Tres Oenotri fuerunt.* Sed ne *Umbros* præteriisse videar, quos plerique citati Authores ponunt *Aboriginibus*, *Sicanis* & *Oenotriis* synchronos, quos & ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* unà cum *Sicanis* sedibus suis pulsos fuisse referunt supracitati Historici. *Umbrorum etymon & origo.* Quis autem eorum dux & rex fuerit, aut undè nomen meruerint, altum est omnium silentium: Ego, ut brevi me expediam, existimo, eos ex prima stirpe *Ianigenum* descendisse; dictos autem fuisse à posteris *Græcis* ὀμβρίους, ἀπὸ τοῦ ὄμβρου, id est, *quasi ab imbribus & diluvio universali superstitibus*, quorum quidem omnium proprium fuit, montium inhabitare cacumina, eò quod memores eorum, quæ de diluvio narrabantur, timerent, ne si in planis locis degerent, simili diluvii eventu repentino submergerentur, in altioribus locis nonnihil tutiores.

Alii *Imbros* vocatos fuisse ajunt, eò quod soli in diluvio universali ab aquarum inundatione immunes mansferint; sed & hæc sola poëtarum licentia est. Vide *Plin. l.* 3. *Umbri ab imbribus diluvii, à quibus servati fuerant, sic dicti.* Si *Beroso* credimus, hosce & *Ianigenas* esse asserimus, qui cataclysmo peracto, in *Italiam* transeuntes, ab Imbribus *Imbri*, & Regio, quam inhabitabant, *Imbria* sive *Umbria* dicta fuit. Quæ eadem confirmat *Xenophon* & *Cato* apud *Leandrum*, eosdemque cum *Noë* filiis, eò quod Arcæ *Xenophon, Cato Leander.*

inclusi

inclusi ab imbribus cataclysmi salvi, in novarum coloniarum investigatione, *Latii* sive *Hetruriæ* regionem tenuerint, quam uti *Imbri* ipsi, ita eam ab imbribus *Imbriam* seu *Vmbriam* dixerunt. Quæ tametsi nostris suprà adductis congruant, etymon tamen iis congruere minimè posse existimo; cum vox *Imbri* à Græca Ὄμβρος, quod *imbrem* seu *pluviam* denotat, deducta, *Chaldæis* natione minimè competere possit; nisi dicamus, à *Græcis* posterioribus *Ianigenos Vmbros* tali nomine cohonestatos fuisse, cui subscribimus.

Origo eorum, qui Coloniis in Italiam, seu Latium duxerunt.

Restat modò inquirendum, undè, aut à quo Duce & Rege *Italia* nomen suum sortita sit. Quidam à Rege quodam *Pelasgorum*, vel (ut Thucydides vult: ἡ χώρα ἀπὸ Ἰταλοῦ βασιλέως τινὸς Σικελῶν οὕτως Ἰταλία ἐπονομάσθη. *Regio ab* Italo *Rege quodam Siculorum ita nominata fuit*) *Italo* nomine sic vocitatam fuisse: nonnulli ab *Atlante Italo* fratre *Hesperi*, qui, si *Fabio Pictori* apud *Leandrum* fides habenda, aureo seculo regnasse dicitur; *Ianigenis* σύγχρονος, quem & cum *Oenotrio* confundunt; cui consentire videtur Virgilius l. 1. Æneid.

Italiæ etymon.

> *Est locus*, Hesperiam Graii *cognomine dicunt,*
> *Terra antiqua, potens armis atque ubere gleba:*
> Oenotrii *coluere viri, nunc fama minores*
> Italiam *dixisse ducis de nomine gentem.*

Servius in hunc locum ita commentatur: Oenotria *dicta est, vel à vino optimo, quod in* Italia *nascitur; vel, ut* Varro *sentit, ab* Oenotro *Rege* Sabinorum; *alii patrem* Itali Oenotrum *tradunt, & ex* Arcadia *in* Italiam *venisse, eamque sibi cognominem fecisse.* Sed hæc omnia in præcedentibus secundum genuinum sensum jam exposita sunt.

Oenotrum itaque & *Italum* eundem prorsus esse, ex dictis patet, significatione tantum rerum gestarum diversos: *Oenotrum* enim dictum à plantatione vinearum, *Italum*, teste *Platone in Timæo*, à bobus, quos optimos ad agriculturam alit *Italia*, unde & *Taurina* & *Vitellia* à vitulis, teste *Antiocho Syracusano*, nuncupata fuit, quæ *Iano* propriè utrumque præstanti competunt. Dionysius ambiguus ab *Herculis* bobus ita dictum putat: *Quomodocunque tandem sese*, inquit, *res habeat, sive illa à* Vitello Vitellia, *sive à* Tauro Taurina, *sive à quodam hujus nominis Duce, sive ab alio, hoc certo nobis persuasum est, quod hoc nomine* Herculis *temporibus vocabatur, & fortassis etiam ante.*

Italia à bobus sic dicta.

Quisnam verò fuerit iste *Hercules*, inquirendum restat. *Herculem* fratrem *Hesperiæ* Regis, quem *Dionysius Evandri*, alii etiam *Æneæ* tempore vixisse memorant: quod subsistere minimè potest, cum *Hercules* jam multis ante ætatibus ubique gentium summa veneratione fuerit cultus, uti in *Tiburis descriptione* patebit, nisi *Dionysium* ex æquivocatione nominum, quod plerumque in Historicorum enarrationibus accidit, juniorem *Herculem* pro prisco accepisse dicamus, quod verisimile est. Fuit autem *Hercules* priscus frater *Hesperi Atlantis*, quem *Cato* & *Archilochus* nunc *Attalum*, nunc *Italum* vocant, ut videre est in *Chronologia Hieronymi Bardii*; *Attalum* autem sive *Italum* ex progenie *Gomeri Galli* Nepotis *Noë* fuisse, *Leander* & memoratus *Bardius* fusè docent; à quo *Attalo* seu *Italo* deindè à *Græcis* profluxerit *Atlas* sive *Attalas*. Quæ si ita sint, certum est, *Italum*, *Oenotrum*, *Herculem*, *Atlantem*, sive is unus fuerit diversis hujusmodi nominibus appellatus, sive plures fuerint, *Ianigenas* fuisse, & priscis temporibus *Latium* incoluisse, quod & ab eorum nominibus gestisque posteà modò *Ianicula* à *Iano*, à *Saturno Saturnia*, ab *Oenotro Oenotria*, ab *Italo* seu *Attalo Italia* denominata fuit; posteros verò *Græcos* memoranda priscorum gesta admirantes suis Ducibus aut Regibus,

Quis Hercules fuerit.

Atlas idem quod Italus, seu Attalus ex corruptione vocum variatione interveniente.

Diversis hominibus eadem sæpe nomina imposita.

B 2

Regibus, ſecundum analogiam quandam geſtarum rerum nomina pariter indidiſſe, vero haud abſimile eſt; undè poſteà plures *Iani*, *Saturni*, *Hercules*, *Atlantes*, poſteris temporibus à Poëtis & Mythologis propagati innumeris Scriptorum monumenta perplexitatibus involverunt. Sed ut hæc propiùs conſpiciantur, jam relictis *Ianigenis* ad poſteros colonos progrediamur.

CAPUT IV,

De Secunda in Latium *expeditione, quæ* Pelaſgorum *fuit.*

Duas à *Pelaſgis* Colonias in *Latium* & *Hetruriam* ductas ex *Dionyſio* patet: alteram *Theſſalorum*, *Arcadum* alteram. Qua verò occaſione illi ex *Theſſaliâ* moverint, & quomodò tandem in *Latium* pervenerint, primò dicendum eſt; deindè quoque de *Arcadum* expeditione. Verum quoniam totam Hiſtoriæ ſeriem graphicè ſanè deſcribit Dionyſius, ejus verbis rem exponam, ut deindè *Ianigenarum* Hiſtoria *Pelaſgorum* geſtis connexa, hiſtoriæ veritas luculentius pateſiat. ſic autem l. 1. ratiocinatur: Poſt hinc *Pelaſgorum* quidam *Theſſaliam* patriam linquere coacti, ab *Aboriginibus* in partem agrorum recipiuntur, bellumque communibus opibus contra *Siculos* cum iis gerunt. Hanc autem manum Aborigines receperunt ſpe fortaſſis auxilii, ego tamen propter cognationem potius id factum crediderim, quando *Pelaſgorum* quoque natio Græca fuit, oriunda è *Peloponneſo*; agitata variis caſibus, ſed erroribus maximè, nuſquam valens certum domicilium figere. Nam primùm habitarunt apud *Argos*; quod nunc *Achaicum* cognominatur; loci ejus ut plerique opinantur indigenæ: à Rege *Pelaſgo* ſortiti antiquum hoc vocabulum. Hunc ajunt *Iovis* fuiſſe filium è *Niobe*, *Phoronei* filia, quam primam mortalium fœminarum complexus eſt *Iupiter*, ut priſci ferunt ſermones. Sexta poſt ætate, relinquentes *Peloponneſum*, migraverunt in *Hæmoniam*, quæ nunc *Theſſalia* dicitur. Duces ejus Coloniæ fuerunt *Achæus* & *Phthius* ac *Pelaſgus*, *Lariſſæ* & *Neptuni* filii. Ut verò in *Hæmoniam* ventum eſt, pulſis indè cultoribus barbaris, regionem in tres partes dividunt, appellantque ex ſuis ducibus *Phthiotin*, *Achaiam*, *Pelaſgiotin*. Ibi ætates quinque cum egiſſent, circiter ſextam ætatem eos indè *Curetes* & *Leleges* ejecerunt, qui nunc *Ætoli* ac *Locri* vocantur, cumque his & alii complures *Parnaſſi* accolæ, duce *Deucalione*, filio *Promethei* & *Clymenes Oceani* filiæ. Atque profugorum tunc alii *Cretam* petierunt, alii *Cycladum Inſularum* nonnullas occuparunt: pars *Olympo* atque *Oſſæ* contiguam regionem, nomine *Heſtiotin* inſederunt: pars migraverunt in *Bœotiam*, *Phocidem*, atque *Eubœam*; alii trajicientes in *Aſiam*, multa circa *Helleſpontum* occuparunt loca maritima: at maxima eorum pars per loca mediterranea ſe contulit ad conſanguineos ſuos *Dodonæos*, quos, ut ſacros, nemo fas putabat bello aggredi, ibique manſerunt ſat longo tempore. Deindè ubi ſenſerunt gravari ab ſe cæteros, quod terra omnibus alendis non ſufficeret, reliquerunt eam regionem, oraculo moniti navigare in *Italiam*, quæ tunc dicebatur *Saturnia*. Parata itaque claſſe *mare Ionium* trajiciunt, cupientes proximam oram *Italiæ* contingere: ſed flante Auſtro, & locorum ignari, provecti longius, adplicuerunt ad unum è *Padi* oſtiis, nomine *Spinetem*, ibique naves reliquerunt, & turbam ferendis laboribus imparem non ſine præſidio, ut refugium haberent, ſi res non ſuccederent ex ſententia. Hi eo loco

Pelaſgi *ſedem ſtabilem in* Latio *figunt.*

Pelaſgus *quiſnam fuerit.*

Pelaſgorum *Duces.*

Pelaſgi *varias ſedes quæſiverunt.*

Pelaſgi *poſt varios errores in* Italia *conſedêre.*

loco manentes castra cinxerunt mœnibus, & cum eis ex voto cederent omnia, Urbem condiderunt *ostio* fluminis cognominem. At illi, qui mediterranea petierunt; superatis *Italiæ* montibus pervenerunt in *Vmbrorum* agrum, *Aboriginibus* finitimum. Initio igitur *Pelasgi* in potestatem suam redegerunt agros, in quibus primùm consederant, potiti etiam quibusdam *Vmbrorum* opidulis: sed cum adversus eos convenisset ingens exercitus, territi hostium multitudine, contulerunt sese in *Aboriginum* regionem. Hi decreverunt bello eos, ut hostes, persequi; ac mox è proximis locis confluxerunt celeriter, delendi eos animo. *Pelasgi* verò, qui tum fortè fortuna circa *Cutiliam Aboriginum* Urbem propè *Sacrum lacum stativa* habebant, postquam contemplati sunt *fluitantem* in eo *insulam*, & ex captivis, quos in agris interceperant, audiverunt appellationem ejus regionis hominum, crediderunt finem jam habere suum oraculum. Namque apud *Dodonam* redditum eis responsum (quod T. Manilius, vir non obscurus, ait seipsum vidisse in templo *Iovis*; cuidam Sacrorum Tripodum vetustis literis insculptum) sic habebat:

Insula fluitans.

Pergite quærentes Siculum Saturnia *rura,*
Atque Aboriginidem Cotylen, *ubi*
se Insula vectat.
Queis misti, decimas Clario transmittite Phœbo
Et Diti *Capita, & transmittite lumina Patri.*

T. Manilius de Pelasgorum adventu testimonium ex veteri inscriptione quæsitum.

Adventantibus igitur cum magno exercitu *Aboriginibus* occurrunt *Pelasgi* cum oleæ ramis inermes ac supplices, expositisque suis casibus orant, ut recipiantur in amicitiam & partem sedium, nequaquam ipsis graves futuri, & exponentes oraculum, ajunt sese ad ea loca solo Deûm monitu delatos. His auditis adsenserunt *Aborigines*, quod fessis bello *Siculo* placeret Græca societas, contra infensos sibi barbaros. Itaque cum *Pelasgis* fœdus feriunt, partemque agrorum illis assignant circa *Sacrum lacum*, quorum pleraque erant palustria, dicta nunc prisco linguæ more *Velia*. At verò deindè bona eorum pars, cum agri omnibus non sufficerent, *Aboriginibus* in expeditionem adscitis, bello *Vmbros* aggreditur, urbemque eorum florentem ac magnam *Crotonen* repentino incursu capiunt, qua mox pro arce belli contra *Vmbros* usi sunt: posthinc alia quoque loca multa in potestatem suam redegerunt, & *Aboriginibus* contra *Siculos* promptam præstiterunt operam, donec eos ejecerunt suis sedibus. In his multa oppida partim ante à *Siculis* habitata, partim recens ab se condita, tenuerunt indivisa sociæ gentes *Pelasgi* & *Aborigines*, ex quibus sunt *Cære*, *Agylla* tunc dictum, *Pisa*, *Saturnia*, *Alsium*, & quædam alia, quæ postmodum à *Tyrrhenis* occupata sunt; *Falerium* autem, & *Fescennium* etiam mea tempestate à *Romanis* habitata parvas quasdam scintillas *Pelasgici* generis servant, cum initio *Siculorum* fuerint.

Pelasgi ab Aboriginibus recipiuntur in socios.

Crotonen Umbrorum civitatem capiunt.

Pelasgi & Aborigines Siculos suis sedibus ejiciunt.

Sed explicemus verba *Dionysii*, ex quibus apertè patebit, hanc *Pelasgorum* gentem non aliundè nisi à *Ianigenis* descendisse. Primùm enim dicit apud *Argos* habitasse, αὐτόχθονες ὄντες, ὥς οἱ πολλοὶ περὶ αὐτῶν λέγουσι· quos multi priscos αὐτόχθονας dicunt, id est, *indigenas priscos, aliundè non introductos*; quod ingentem *Pelasgorum* vetustatem arguit; deindè *Pelasgos* dicit à *Pelasgo* Rege prisco, *Iovis* è *Niobe Phoronei* filia filio, nomen sortitos esse, quem primis post diluvium patriarchis σύγχρονον faciunt *Chronologi*, *Eusebius*, *Bardius* aliique, uti posteà ex *computu* patebit. Porrò dicit *Dionysius*, Sexta post *Argum* relictum ætate, id est, 142 annis, (siquidem 27 annos uni ætati attribuit) *Peloponnesum* relinquentes in *Thessaliam* moverunt, ibidemque quinque ætatibus, id est 135 annis exactis, à *Curetibus* & *Lelegibus* priscis *Græciæ* habitatoribus expulsi, in diversas

Dionysii de Pelasgorum origine vetusta verba, explicantur.

Græciæ Regiones, quo quemque fortunæ ſpes acquirendæ trahebat, diſperſi, *Dodonæis* conſanguineis, qui à Stirpe *Dodanim* filii *Iavanis* filii *Iaphet*, *ſacra Geneſi* teſte deſcenderunt, à *Iavane* ſiquidem *Græcia* Ἴων, *Ionia* dicta fuit, ſicuti à *Lud* filio *Sem Lydia* nomen obtinuit. Poſtquam ibi multis annis manſiſſent, terram confluxu novorum colonorum incapacem deferentes, oraculi monitu in *Italiam* novas quæſituri colonias diſceſſerunt. Habemus priſcam *Pelaſgorum* originem paucis ex *Dionyſio* demonſtratam. Jam quoque *Pelaſgi* primi *Pelaſgorum* Regis, coloniæ ducis, etymon examinemus.

Dodonæorum *origo.*

Græcia *dicta* Jonia.

Dico itaque, progeniem *Ianigenarum*, in Græciam ſemet effudiſſe: quos inter unus fuit *Phaleg Hebri* filius, quem *ſacra Geneſis* ſub turris ædificationem natum, & à linguarum diviſione *Phaleg* appellatum, & 209 annis vixiſſe teſtatur, *c.* 11. *Iavan* itaque filius *Iaphet*, aſſociata ſibi progenie, ſi *Beroſo* credimus, *Phaleg*, primus in viciniorem *Græciam*, colonias deduxit, quæ & à nomine ipſius à poſteris *Iavania*, ſive contractè *Ionia*, deindè dicta fuit, uti plerique *Commentatores in* 10 *Geneſis caput*, teſtantur; *Phalec* verò progenies primò *Peloponneſum* uberrimam regionem ſibi colendam duxit, ubi & primam *Pelaſgorum* ſedem fuiſſe *Græci Authores* referunt; quorum primus expeditionis dux ſub mentito *Phaleg* nomine ſe primum *Pelaſgum*, deindè quoque univerſam illam continentem *Phalegiam*, corruptè; deindè *Pelaſgiam* nominari voluit, quod nomen poſteà apud poſteros manſit. Quandò verò, & quo tempore hæc contigerint, ex *computu Chronologico* paulò poſt patebit; horum verò *Pelaſgorum* veterum in *Italiam* expeditionem vide in *ſupracitato Dionyſij textu*, quomodò videlicet per varios errores laboreſque terra marique exantlatos tandem in *Adriatici maris* ſinum, quem *Spineticum* dicunt, appellentes, ibidem oppido *Spinetæ* nomine exſtructo, deindè ſuperatis *Appennini* jugis, tandem in *Reatinum*, *Aboriginum*, *Vmbrorumque* regionem penetrarunt: ubi aſſociatis *Aboriginibus Pelaſgi* primùm *Vmbros*, *Aborigenes* verò *Sicanos*, ſive *Siculos*, adorti ſedibus ſuis pepulerunt; hinc *Aborigines Latium* ſedem veterum *Siculorum*, *Pelaſgi* verò *Tyrrheno* duce, quem & nonnulli cum *Tarchone* non incongrue confundunt, totam paulatim *Etruriam* occuparunt, quam & à *Tyrrheni* ducis nomine *Tyrrheniam*, uti & *mare* inferum *Tyrrhenum* nuncuparunt. Quæ omnia ex *Dionyſio* pulchre deducuntur, de quibus & conſule *noſtram Etruriam* ubi omnia amplius diſcutiuntur.

Pelaſgorum *origo* à Phaleg Hebri *filio.*

A Javan *filio* Japhet Græcia Javania *ſeu* Jonia *primo dicta fuit.* Peloponeſus *prima ſedes* Pelaſgorum.

Etruria *dicta* Tyrrhenia, *à* Tyrrheno Pelaſgorum *duce.*

CAPUT V,

De Tertia Expeditione Pelaſgorum Arcadum *in* Latium *ſub* Evandro *Duce facta.*

De Pelaſgorum *gente difficultates AA.*

Magnam in Authoribus explicandis peperit difficultatem varia *Pelaſgorum* denominatio. Certe qualeſcunque illi fuerint, ex *Peloponneſo* originem ſuam priſcis temporibus traxiſſe, jam *ſuprà* conſtat; unde multi *Oenotrios* quoque *Pelaſgiæ* gentis faciunt; uti *Dionyſius*; de quibus & *Pelaſgis Theſſalis* adeò ſimilia ſcribit, ut eoſdem prorſus eſſe facile cenſere queas. ſed de his *infrà* ex profeſſo. Nunc ad *Evandri* in *Latium* expeditionem progrediamur; de qua ita Dionyſius: *Haud multò poſt*, *alia* Græcorum *claſſis in eam* Italiæ *partem appulit*, 60 *fermè annis ante bellum Trojanum*, *profecta à* Pallante *Vrbe* Arcadiæ, *quam deduxit* Evander Mercurii *filius & Nymphæ*, *quam* Græci Themin, *Romanarum verò antiquitatum*

Evandri *in* Latium *expeditio.*

tum

Carmenta Evandri mater. tum *scriptores patriâ linguâ* Carmentam *vocant*. Deindè pergit describere, quomodò *Faunus Latii* Rex comiter exceptis, quantam voluissent, agrorum partem obtulerit. Monitu itaque *Carmentæ*, tumulum sive collem non procul à *Tiberi* dissitum eligentes, prope eum parvum exstruxerunt vicum, hominum, quos duæ naves è *Græcia* advexerant, capacem, quem & ab *Arcadiæ* urbe *Pallante Pallantium* appellarunt: undè posteris *Monti Palatino*, veriùs *Pallantino*, in hunc usque diem nomen mansit. *Montis Palatini à Pallantio urbe Arcadiæ.* Haud multò post appulso in *Italiam Hercule*, relicta Græcarum copiarum pars quædam prope *Pallantium* constitit, altera *Saturnium Collem*, qui *Romanis Capitolinus* dicitur, occupavit. *Capitolinus Collis dictus Saturnius.* Atque hic uti *Eustathius* refert, *Evander Pani* templum constituit, collem communivit, imposito ei nomine *Pallantii* à *Pallante* filio, qui etiam mortuum ipsum in vertice collis sepelivit; Græcarum literarum usum *Latio* intulit. Ita Sext. Aurel. Victor l. de origine gentis Romanæ; *primus omnium*, inquit, Evander Italos *legere & scribere docuit, idemque fruges in* Græcia *primùm inventas ostendit, serendique artem tradidit; terræque excolendæ gratia primus boves in*Italiam *introduxit*. *Evander primus Græcas literas cum agricultura Latio intulit.* quæ omnia *Iano Saturno* & *Oenotrio* pariter attribuuntur. Porrò post *Evandri* in *Latium* adventum, *Æneas Anchisæ* filius post *Trojæ* excidium alias quæsiturus sedes, concomitante *Trojanorum* haud exigua turma, *Græcia* relicta in *Italiam* ad littus *Laurentinum*, *Aboriginum* appulit, ubi *Latinus Aboriginum* Rex eum hospitio excepit, data eidem in uxorem Filia sua *Lavinia*. *Æneæ, Trojanorumque in Latium adventus.* *Latino* verò defuncto *Æneas* rerum in *Latio* potitus, nomen *Aboriginum* in *Latinorum* vertit, cujus filius *Ascanius* conditor deindè *Albæ longæ*, *Albanorum* regum monarchiam erexit; quæ omnia in sequentibus fusius prosequemur. *Aboriginum nomen in Latinorum vertitur.*

Ex hisce ergò luculenter patet, Primos *Latii* nostri indigenas fuisse *Ianigenas*, quos eosdem esse dicimus cum *Aboriginibus* & *Oenotriis*; quibus advenæ *Pelasgi* è *Thessalia* oriundi associati, *Aborigines* quidem pepulerunt *Sicanos*, *Pelasgi* verò *Tyrrheno* duce *Vmbros Hetruscosque*. *Primi Latii indigenæ à Iano descendeunt.* Hos secutus *Evander* ex *Arcadia* 60 annis ante bellum Trojanum ex *Reatino* agro in locum *Tiberi* vicinum *Palantium* exstruxit. Hunc 66 aut 70 verò annis post *Æneas* secutus *Latii* Regem se constituit. Nihil igitur modò restat, nisi ut dicta hucusque ad computum revocemus, ut inde perfecta nobis temporis ratio, quo dicti coloniarum ductores anno moverint, quantumque temporis duraverint coloniæ, innotescat.

Epilogismus Chronologicus dicta concordans.

Diximus suprà *Oenotrios* & *Pelasgos* fuisse ex ea *Ianigenum* stirpe, qui post anteriores *Iani* nepotes & pronepotes in *Peloponneso* primi sedem fixerunt. Nam, ut *Dionysius* ait, primi *Græcorum Arcades* trajecto sinu *Ionio* domicilium in *Italia* statuerunt, deducti ab *Oenotro Lycaonis* filio. *Dionysii de Pelasgis testimonium.* is quintus fuit ab *Azeo* & *Phoroneo*, primis *Peloponnesi* principibus; nam è *Phoroneo* genita est *Niobe*, ex hac & *Iove*, uti dicitur, *Pelasgus*: *Azei* verò filius fuit *Lycaon*, è cujus filia *Deianira* & *Pelasgo* natus est alter *Lycaon*, cujus *Oenotrus* fuit filius, 17 ætatibus, antequam apud *Trojam* bellatum est. Et tempus quidem hoc est emissæ è *Græcia* in *Italiam* coloniæ. Hæc *Dionysius*. Ubi *Pelasgos* cum *Oenotriis* quasi confundit. Quicquid sit, jam tempus est, ut eos à *Ianigenis* descendisse computu confirmemus.

Computantur à Chronologis *Eusebio*, cæterisque, à diluvio ad *Trojæ* excidium anni 1215 *Computus annorum à diluvio per sequentes ætates.*

A diluvio ad Turris ædificationem, & *Phaleg* ortum. fit prima partitio terrarumque divisio à *Ianigenis*, anno 275

Ad mortem *Noë* à diluvio. *Ianigenæ* dominantur Mundo, anno 350

A di-

A diluvio usque ad ortum *Abrahæ*, anno 383

A diluvio ad mortem *Abrahæ*, 557

A diluvio usque ad *Ioseph* (*Sem*, *Cham*, *Iaphet* filii, nepotes, pronepotes.) 633

A diluvio ad ortum *Moysis*, 808

A diluvio ad exitum filiorum *Israël*, 888

A diluvio ad mortem *Moysis*, 908

Eusebius hisce ostensis, recitat variorum Regum nomina tempusque, quo quisque rexerit, & *Inachum* primum *Argivorum* Regem *Nini* temporibus vixisse ostendit, quem & *Abrahæ* σύγχρονον dicit; *Phoroneum*, alterum *Argivorum* in *Peloponneso* Regem, σύγχρονον dicit fuisse *Isaac* & *Iacob* temporibus; *Apin* posteà *Aegypti* Regem ponit 170 annis post *Abrahæ* nativitatem, 170

Cecropem verò primum *Atheniensium* Regem post *Abrahæ* nativitatem, 302

Diluvii *Ogygii* post *Abrahæ* ortum contigisse. 250

Hisce positis facilè in quod seculum *Pelasgi* & *Oenotri*, dum expeditionem suam molirentur, inciderint, colligitur.

Ætas facit 27 annos.

Dionysius, ut paulò ante patuit, expressis verbis dicit, ea contigisse 17 ætatibus ante bellum Trojanum, & quia uni ætati tribuit 27 annos, hæc ducta in 17 dant 459 annos, ante bellum Trojanum; quæ & *Strabo* confirmat. Quidam ajunt, *Pelasgos* ante belli Trojani tempora ἐκ θεσσαλίας φύγοντας τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος γενόμενον κατακλυσμὸν ἐν τούτω τῶ τόπω κατοικῆναι, *Deucalionis* diluvium ex *Thessalia* fugientes in hoc loco consedisse.

Computus Eusebii à diluvio per sequentes ætates.

Jam comparemus hæc. A diluvio usque ad *Trojæ* excidium ab *Eusebio* computantur anni 1215: ab hisce subducti 459 ætatum 17 ante bellum Trojanum, relinquunt 756: ab his subducti anni nativitatis *Abrahæ* 383, relinquunt 373; & hi subducti ab annis 557 mortis *Abrahæ*, relinquunt 184 annos; quo tempore *Isaac* cum filiis suis *Esau*, *Iacob* dominabatur, anno videlicet post diluvium 756, quo tempore *Semi*, *Chami* & *Iapheti* posteritas *Ianigena* in diversas nationes divisa mundum gubernabat. Ex hoc itaque computu luculentissimè patet, *Pelasgum* priscum, sive ut *Dionysius* vult, *Oenotrum*, primò, deinde *Pelasgos* 138 annis post *Oenotrum* secutis, uti primò hi *Oenotrii* in *Græcia*, ita illi *Reatinum* primùm ingressi in universam se *Tyrrheniam* propagarunt.

Latii & Hetruriæ incolæ fuerunt veri Janigenæ ante Pelasgos.

Ex hoc computu patet clarè, *Latii* & *Hetruriæ* incolas ante *Pelasgorum* adventum fuisse veros *Ianigenas*, id est, ex immediata stirpe filiorum *Sem*, *Cham* & *Iaphet* prognatos; cujusmodi *Aborigines*, *Sicanos*, *Vmbros* suprà fuisse meminimus. Horum autem abnepotes fuisse *Oenotros* & *Pelasgos*, à *Phaleg* filii *Hebri* stirpe descendentes, qui colonias novas quæsituri, in *Peloponnesum* delati, ibidem sedem fixerunt; quorum posteri cognomines alias & alias colonias indagaturi tandem in *Italiam* appulerunt, priscorum *Ianigenum* posteris familiis associati, paulatim magnarum rerum fundamenta moliti sunt. Sed hæc de computu sufficiant.

CAPUT

CAPUT VI,

De Aequivocatione nominum, & Analogia gestarum rerum à primis post diluvium Janigenis, *quæ posteris posteà populorum Ducibus applicata fuerunt.*

PLures fuisse *Ianos*, *Saturnos*, plures Pelasgos & *Oenotros*, Historici nos docent, quæ tamen, si attenta analogiæ amussi adaptentur, ab uno quodam diversis nominibus appellato, originem suam traxisse, ubi singula cum singulis scitè comparaverimus, reperiemus. Cum enim homines primævi, post diluvium & dispersionem gentium *Hebræis* mixti, plurima de primorum parentum gestis, de diluvio universali, de *Noëmo* ejusque navigio, de Turris Babylonicæ fabrica, de statu gestisque Patriarcharum ante diluvium, de *Enoch* mirabiliter translato, de Gigantibus, de tyrannide *Nembrod*, *Chami* impietate, magicisque miraculis, inaudissent; prætereáque omnes eos, qui vel virtute, scientia, rerum gestarum gloria, aut rerum humano generi necessariarum inventione clarerent, summopere mirarentur; diversæ regiones *divisis* eos splendidissimorum nominum titulis cohonestarunt. Hinc primi urbium conditores, agrorum cultores, legislatores, artiumq; inventores, passim *Cæli*, *Osirides* *Saturni*, *Iani*; uxores verò matres viventium, hominum propagatrices, Deorum matres, bonorum largitrices; filii verò similibus nominibus insigniti, filii Deorum, justitiam colentes, religionisque propagatores appellati fuerunt. Cum verò primi omnium *Ægyptii* horum gesta miranda, veluti quidpiam, quod ordinem naturæ excederet, inspicerent, nil facilius fuit, genti ad superstitiones pronissimæ, eos apotheosi quadam cohonestare, præsertim cum ut hoc facerent, magnum pondus in animis eorum habuerit egregia illa primorum parentum sapientia & rerum naturalium, qua pollebant, cognitio, longæque vitæ productio, similiaque, quæ ipsis fabularum condendarum occasionem præbere poterant; quæ omnia confirmabantur incantationibus frequentibus, ac magicis illusionibus, quas impia *Chami* progenies divinitatem datâ operâ affectans ubique passim magistro Sathana edebat, queis ita *Ægyptiorum* animi percellebantur, ut eos veluti cælestes Deos adorarent, ac tanquam rerum omnium moderatores sanctè venerarentur; atque hinc prima illa Architecturæ Deorum fundamenta; Hinc origo *Cæli*, *Saturni*, *Iani*, *Iovis*, *Herculis*, *Æsculapii*, *Mercurii*, aliorumque Deorum; quæ omnia calculo suo comprobant *Lactantius Firmianus* & *Eusebius*; & *Xenophon de æquivocis*, quisquis ille fuerit, ait, *Saturnos* dictos, qui Regum vetustissimi condiderunt urbes & populos, & proindè non unum, sed plures fuisse *Saturnos*, quorum patres dicti *Cæli* seu *Iani*, filii verò eorum *Ioves*. Nomina igitur hæc fuerunt dignitatis & deitatis cujusdam apud rudes priscos ob nominum celebritatem inventa. Hinc *Saturnus Scythicus Noë*; *Nembrod Saturnus Babylonius*; *Cham Ægyptii Saturni* nomen habuit: & hoc pacto ad *Græcos*, & hinc ad *Italos* translata mundum universum repleverunt. Hinc nata deploranda Historicorum confusio, temporumque, quo quisque gubernavit, indigesta ratio; dum ex confusa nominum æquivocatione atque gestorum analogia, quælibet natio suos sibi finxit *Ianos*, *Saturnos*, *Ioves*, *Hercules*, *Mercurios*. Patet & hæc rerum confusio in hocce nobis proposito argumento *Latii* antiquitatum, cujus confusam primarum coloniarum in id introductionem, non nisi à primorum

Æquivoca-tio nomi-num.

Apotheosis hominum unde traxerit ori-ginem.

Ægyptii maximè superstitiosi.

Quomodo fictio Deorum omnes passim gentes pervaserit.

Nominum æquivoca-tio Histo-riarum confusio-nem pepe-rit.

poſt diluvium *Noëmi* filiorũm actis, ſive nomina ſpectes, ſive rerum geſtarum analogiam, hauſiſſe originem luculenter patebit. Et quamvis hæc in præcedentibus ubertim oſtenſa fuerint, hîc ea, non tamen niſi per anacephaleoſin quandam repetenda duxi, ut veritas tandem eluceſcat. Atque ut de *Pelaſgorum* prima expeditione ordiar: illam 700 ferè annis poſt diluvium contigiſſe, ex *præcedenti computu* patuit; quorum geſta comparata cum ſecundæ expeditionis geſtis, & cum tertia *Herculis*, & cum quarta *Aeneæ Trojani*, adeò ſimilia reperiuntur, apud veteres Romanarum rerum ſcriptores, ut ſi locorum diverſitatem excipias, hiſtoria prorſus eadem eſſe videatur.

Pelaſgorum *prima expeditio.*

Pelaſgos reliquias eſſe ſtirpis P*haleg* ſuprà diximus, & à terrarum diviſione ipſis nomen ſemper manſiſſe. Hi duas expeditiones moverunt, teſte *Dionyſio ſupracitato*, unam 330 annis ante bellum Trojanum; ſecundam *Evandro* Duce factam juxta quoſdam 80 annis ante bellum Trojanum. Si jam *Æneæ* in *Italiam* adventus hiſtoriam penitiùs examines, eam iisdem pœnè verbis compoſitam fuiſſe deprehendes, quibus P*elaſgorum* ad *Italiam* appulſus ab Authoribus deſcribitur, adeòque pro *Ænea Evander*, pro T*rojanis* P*elaſgi*, pro *Rutulis Siculi* facilè intelligantur. Quod etiam ſic demonſtro P*elaſgos* primùm, *Dionyſio* & *Livio* teſtantibus, per varios errores in *Spineticum ſinum* appulſos ibidem urbem condidiſſe.

Analogia geſtorum, à Pelaſgis & Trojanis.

Trojani Ænea duce idem fecerunt, in *Latinorum* ſeu *Aboriginum* littore, quam & *Trojam* primò, poſteà *Lavinium* vocarunt.

2. P*elaſgos* infeſto agmine *Aboriginum* petiiſſe regionem, ibique captivos in agris intercepiſſe.

Trojani idem feciſſe leguntur in *Laurentino agro* ad oram maritimam.

3. *Aboriginum* Urbem nobiliſſimam in *Agro Reatino* fuiſſe *Cutiliam*, in qua ſedes fixerunt P*elaſgi*.

In littore *Aboriginum* nobiliſſimam fuiſſe urbem *Laurentum*, quam *Trojani* inhabitabant.

4. Apud *Dodonam* reſponſum datum fuiſſe P*elaſgis* de Inſula fluctante in *Cutilienſi lacu*.

Æneæ Trojaniſque prædixiſſe idem *Dodonæum* oraculum de lacu ſalſo, & conſumptione menſæ.

5. *Aborigines Reatini* magnum exercitum duxerunt contra *Pelaſgos* advenas, *Dionyſio* & *Livio* teſtibus.

Aborigines L*aurentini* idem contra *Trojanos* feciſſe teſtantur.

6. P*elaſgi Aboriginibus* ad vim contra ſe reprimendam occurrunt inermes, & ſupplices cum ramis olivæ.

Idem *Æneam* præſtitiſſe *Aboriginum* Regi L*atino*; Virgil. l. 7. docet:

Tum ſatus Anchiſa *delectos ordine ab omni*
Centum Oratores auguſta ad mœnia Regis
Ire jubet, *ramis velatos* Palladis *omnes.*

Iterum, Partem tunc agrorum *Trojanis* aſſignaſſe L*atinum*, eò quod *Græca* adverſus *Rutulos* placeret ſocietas.

7. Ita *Aborigines Reatini* partem agrorum aſſignarunt P*elaſgis*, eoſque contra finitimos *Siculos Vmbroſque* in partem ſedium amicitiamque receperunt.

Rurſus fœdere pacto A*borigines* inter & P*elaſgos*, *Siculi* ſedibus ſuis expulſi ſunt.

Pari pacto ab *Ænea* fœdere inito cum A*boriginum* Rege Latino, *Rutuli* devicti ſunt.

8. In Arcadica verò expeditione, quæcunque *Evandro* contigiſſe leguntur, ea *Æneæ* geſtis congruere reperiuntur.

9. *Evandrũm* in uxorem accepiſſe Regis *Sabini* filiam.

Analogia geſtorum Evandri *&* Æneæ.

Æneam verò Regis L*atini* filiam in Uxorem accepiſſe L*aviniam*, ſuprà oſtenſum fuit.

10. Conjugio verò peracto dicitur *Evander* non procul à T*iberi* oppidum condidiſſe, à P*allante* A*rcadiæ* oppido P*allantium* dictum.

Æneam

Æneam pariter non procul à *Tiberi* flumine in *agro Laurentino* urbem condidiſſe, quam *Trojam* primùm, deindè *Lavinium* appellari voluit.

11. *Æneam* in amicitiam receptum *Latinorum* commune in corpus tranſiſſe.

Evandrum pariter pulſis *Montis Valentini* Incolis, in commune *Aboriginum* *Latinorumque* corpus tranſiſſe, ſuprà oſtenſum fuit.

12.. *Æneas* ſacra Penatium, *Evander* Panos inſtituit.

Iam altiora rerum exordia cum *Evandri* geſtis comparemus.

Analogia Saturni & Evandri.

13. *Saturnus* primus *Italiæ* ſive Latii cultor, uti ſuprà dictum fuit, nunc promiſcuè modò *Ianus*, nunc *Saturnus* dicitur, primus homines legere & ſcribere, agriculturamque docuit, mores agreſtes in civiles convertit, Virgilio teſte:

Is genus indocile ac diſperſum montibus altis
Compoſuit, legeſque dedit.

Evandrum & *Ianum* & *Saturnum* dictum, *Sext. Aurel. Victor.* teſtatur, qui illa, quæ priſco *Iano & Saturno* tribuebantur, *Evandro* juxta analogiam quandam dedit: Primus, inquit, *Evander Italos* legere & ſcribere docuit, idemque fruges in *Græcia* primùm inventas oſtendit, ſerendique uſum edocuit, boveſque agriculturæ neceſſarios junxit aratro. Quæ omnia *Tibullus Oſiri Saturno Ægyptio*, *Virgilius Saturno* attribuit; ſed & *Romulo* eadem fuiſſe applicata, infrà oſtendetur.

Evander literas & Agriculturam Italos docuit.

Ex hac analogia rerum Hiſtorici confuſi perplexique, quid ſentiant, aut determinent, non reperiunt, multique ex recentioribus Authoribus, inter quos *Cluverium* pono, exiſtimant, omnem de *Ænea*, *Albanorum* Regno, *Romulo* & *Remo*, uti & de primis ſeptem Regibus puram putam fabulam eſſe, ex *Pelaſgorum* geſtis confictam, cui tamen graviſſimorum Authorum *Dionyſii*, *Livii*, *Diodori* authoritate convictus ſubſcribere non poſſum. Cum analogia rerum à veteribus geſtarum veritati poſterorum non præjudicet, ſed magis confirmet, cum eadem magnis ſemper Heroibus, ad nominis perpetuandam memoriam, applicata fuerint, quæ glorioſè primus aliquis geſſit, ſive is *Ianus*, ſive *Saturnus*, ſive *Oſiris* fuerit.

Cluverii de Aenea ſententia non probatur.

CHRONOLOGIA

Regum Latinorum, *ſive* Albanorum, Romanorum, *Reipublicæ*, *&* *Imperatorum*.

I. *Æneas* poſt biennem navigationem, & ingentia exantlata pericula, tandem fatis urgentibus, appulit ad *Littus Laurentinum*, contractáque affinitate, cum *Latino* Rege *Aborigenum*, ibi vixit, quo mortuo in Regnum ſucceſſit, primus *Latinorum* Rex, multiſque cum *Hetruſcis* geſtis bellis, tandem ultimum *Hetruſcorum* Regem *Mezentium* confecit; diminutóque *Thuſcorum* imperio, ipſe rerum ſuarum ſatagens, Regnum *Latinorum* paulatim in eam amplitudinem evexit, quam poſteritas fatis mirari nequit.

ab orbe condito	à Diluvio	Regimen.
2787	1121	3

II. *Aſcanius*

			ab orbe condito	à Diluvio	Regimen.
Sampſonis *tempore.*	II.	*Aſcanius* filius *Æneæ* ex *Creuſa*, condito *Lavinio*, *Albæ Longæ* ædificationem molitus eſt. Primus *Albanorum* Rex,	2790	1134	38
	III.	*Sylvius Poſthumus* frater *Aſcanii* ſucceſſit, quem repudiato filio ſuo *Iulio*, utpote ad Regnum inepto, *Aſcanius* Regno ſuffecit,	2827	1171	29
Heli. Saul.	IV.	*Æneas Sylvius*, *Albanorum* Rex, filius *Sylvii poſthumi*,	2856	1200	31
David *Rex* Iſraël.	V.	*Latinus Sylvius*, *Albanorum* Rex, filius *Æneæ Sylvii*, ſucceſſit in Regno,	2887	1231	50
	VI.	*Alba Sylvius*, *Albanorum* Rex,	2938	1292	39.
Reges Iſraël.	VII.	*Capetus Sylvius*, *Albanorum* Rex,	2977	1321	24
	VIII.	*Capys Sylvius*, filius *Capeti*, *Albanorum* Rex,	3000	1344	28
	IX.	*Capetus Sylvius*, *Alb.* Rex,	3028	1372	15
	X.	*Tiberius Sylvius*, *Alb.* Rex,	3043	1387	9
Joſaphat.	XI.	*Agrippa Sylvius*, ...	3052	1396	40
	XII.	*Aremulus Sylvius*, *Latinorum* & *Alban.* Dux, . .	3092	1436	19
Prophetæ.	XIII.	*Aventinus Sylvius*, *Latin.* & *Alban.* Rex, . . .	3111	1455	35
	XIV.	*Procas Sylvius*, *Latin.* & *Alban.* Rex, . . .	3146	1490	23
		Amulius Sylvius	3169	1513	10
Primo anno Joathan *Regis* Iſraël.		Ortus *Romuli* & *Remi*, 18 annis ante *Romam* conditam	3198	1542	18
Achaz *Rex* Iſraël.	I.	*Romulus* & *Remus*, poſtquam *Amulio* interempto *Numitorem* reſtituiſſent, *Romanæ urbis* ædificationem moliti ſunt, 7 Olymp. extincto ſimul *Latinorum* Regno *Romanum* inſtituerunt, 427 annis poſt *Æneæ* in *Italiam* adventum; & *Remo* fratre conſorte Regni interempto, ipſe ſolus regnavit,	3216	1570	37
		Romulus poſtquam regnaſſet 37 annos, duos menſes, ad *Capream paludem* fulmine percuſſus obiit, & cum non comparuiſſet, à *Romanis* inter Deos tranſlatus creditus fuit, templis in honorem ejus erectis. Tempore *Romuli*, anno quinto, raptæ fuerunt *Sabinæ* Virgines. *Tatius* in ſocietatem Regni admiſſus, & quinto poſt anno occiſus. Sexto decimo conſtituit centum Patrum Senatum *Romulus*. Bella geſſit contra *Camerinos*, *Veientes*.			
	II.	*Numa Pompilius*, natione *Sabinus*, uno poſt interregnum anno ſuſcepit Regni gubernacula; totius religionis Ethnicæ & cerimoniarum author, ...	3254	1598	43
	III.	*Tullus Hoſtilius*, degener à religione à *Numa* inſtitutâ, *Albam* deſtruxit, *Fidenates* ſubjugavit, . .	3297	1641	32
Pythagoras.	IV.	*Ancus Martius*. *Sabini* & *Veientes* ſubjugati, . . .	3329	1673	24
	V.	*Tarquinius Priſcus* ſolemnitates inſtituit Theatricas, *Thuſcos* ſuperavit, Sabinis, Latiniſque, bellum intulit,	3353	1697	38
	VI.	*Servius Tullius* *Romam* ampliavit, . . .	3391	1735	44
	VII.	*Tarquinius Superbus* *Volſcos* captâ *Pometiâ* ſubjecit *Romano imperio*. *Latinos Sabinos*, *Hernicos bello domuit.*	3435	1779	25

Poſtquam

Poſtquam *Tarquinius Superbus* regnaſſet 25 annos, ſummumque apud omnes odium, ob morum aſperitatem & tyrannicas actiones incurriſſet, tum vel maximè odium ſummum incrementum accepiſſet, cum à filio ſuo *Sexto Lucretia*, *Tarquinii Collatini* Uxor, pudicitiæ laude conſpicua fœmina, violenter conſtuprata fuiſſet; poſtquam ſeptem Reges 244 annis Regiam dignitatem magno incremento, juxta ac emolumento ſuſtinuiſſent, expulſus, proſcriptuſque à populo, nunquam quicquam efficere potuit, ut denuò Regno, à quo exciderat, potiretur; atque adeò deleta *Tarquiniorum* domo, *Regnum Romanorum* in Reipublicæ formam redactum fuit. Cujus primi Conſules fuerunt *Brutus*, & *Lucius Tarquinius Collatinus*; quotannis aliis & aliis aſſumptis Conſulibus, quorum operâ paulatim tanta incrementa ſumpſit *Reſpublica Romana*, ut toti pœnè terrarum orbi dominata fuerit. Initium ejus fuit annus poſt Mundi Conditum, 3457. poſt diluvium 1801. & hoc pacto ſtetit uſque ad *Iulium Cæſarem*, qui poſt decimum tertium annum Triumviratus ſui, primus *Romanorum* Imperator à Senatu Populoque proclamatus, Monarchiam Mundi ſuſcepit, anno Mundi 3940. poſt Diluvium 2284. à *Roma* Condita 725. Olymp. 187. A quo deinceps ſeries Imperatorum *Romanorum* initium ſumpſit, quod & in hunc uſque diem continuata Cæſarum ſerie durat. Vltra hæc, cum paſſim nota ſint, non progredimur; ſed ad eas res, quæ non ita forſan omnibus obviæ ſunt, calamum convertimus.

Tarquinius ſuperbus *regno exactus.*

Reſpublica Roman *inſtituta.*

Jul. Cæſar *imperator* Rom.

CAPUT VII.

De Terminis Priſci Latii.

Latii *olim latitudo.*

IAm ſupra oſtendimus, *Latium* priſcis temporibus latius fuiſſe, quàm poſt *Evandri* in *Italiam* adventum. Nam tempore *Ianigenarum*, non tantùm ille, qui *Tiberi*, mari, & montibus, tractus includitur, *Latium* dictum fuit, ſed & *Sabini*, *Vmbri*, *Hetruſci*, & quicquid tandem à *Tiberi* ad *mare* uſque *Tyrrhenum* populorum fuit, ſub *Latio* comprehenſi fuerunt, donec *Hetruſcis Tyrrhenis* dodecapolitano firmato regno, & ab *Aboriginibus* ſeparatis, diviſo imperio; quæque natio ſuos tutata eſt juriſdictionis terminos, natæque ſunt quatuor Dynaſtiæ: *Latina*, *Sabina*, *Vmbrorum*, & *Tyrrhenorum*. Nam uti ſuprà dictum fuit, *Pelaſgi* ad primam expeditionem in *Italiam* factam *Aboriginibus* juncti *Sicanos* ex *Sabina* & *Latio*, *Pelaſgi* verò *Tyrrheno* Duce *Vmbros*, qui & tum temporis *Hetruſci* ſive *Thuſci* dicebantur, expulerunt. Et *Aborigines* quidem *Sicanis* pulſis totum illud terrarum ſpatium, quod *Lirim Tiberimque* amnes interiacet, occuparunt, quas & ſedes deindè tenuit idem genus hominum, mutatis tantùm appellationibus, vetus *Aboriginum* nomen ſervantes uſque ad Trojani belli tempora: quandò à *Latino* Rege denominati ſunt *Latini*. *Pelaſgi Vmbros* adorti, expugnataque *Crotona* (quæ hodie dicitur *Cortona*) *Hetruſcorum* Urbe, totius *Thuſciæ* dominio ſucceſſu temporis potiti ſunt: ut Urbes *Cære*, olim *Agylla*, *Alſium*, aliæque ſat demonſtrant.

IV Latii *Dynaſtiæ.*

Cortona, *olim* Crotona, Hetruſcorum *urbs.*

Antiqui itaque *Latii*, tempore *Latini* Regis & *Æneæ*, fines hi fuerunt: ab occaſu *Anio fluvius* à *Tibure* ad confluentem uſque *Tiberis*; hinc ipſe *Tiberis* ad oſtia uſque, relicto à meridie mari infero; à *Tiberis* oſtiis *Laurentum* & *Ardeam*; hinc ab ortu hyberno limes fuit, quo *Latinorum* includebantur oppida videlicet *Lavinium*, hodiè *Sancta Petronilla*; *Aricia*, modò *la Riccia*; *Lanuvium*, hodiè *Cività della vigna*; *Labici*, *Val montone*, & *Gabii* jam *Gallicano*; aut ut *Cluverius* vult, *Colonna*;

Latii *quondam fines.*

Urbium Latinarum *priſca ac moderna denominatio.*

Præneſte denique, hodiè *Paleſtrina*; *Velitræ* tamen, vulgò *Beletri*, & *Cora Volſcorum* urbes fuere. A Septentrione *Æquorum* gens, veluti *cuneo* quodam, inter *Præneſte* & *Tybur* in *Latinorum agrum* ad *Tuſculanos* uſque *montes* ſeſe inſinuabat, oppido eorum prope *Tuſculum* ſito *Algido*, de quo ſuo loco. Tam arctis itaque fuere *Latinorum Agri* incluſi finibus, poſtquam eos *Sabini* è regione, *Nar* inter & *Anienem* fluvios ſita, expulerunt.

Latii longitudo ac latitudo. Longitudo itaque Veteris *Latii* à *Tybure* ad mare 35 millibus paſſuum eſt: latitudo à *Tybure* & *Roma* in *montem Albanum* 20 milliarum; vero tamen ſimile eſt, *Nomentum*, *Fidenas*, *Collatiam* in *Sabinorum* ditione ab *Aboriginibus* vel *Sicanis*, antequam à *Sabinis* ejicerentur, conditas, ac dein novis coloniis ab *Albanis* excultas fuiſſe: ſed de his fuſiùs in ſequentibus. *Sueſſam Pometiam Volſcorum* metropolim, *Coram*, *Bolam*, *Velitras*, extra *Latium* fuiſſe, atrocia bella, quibuſcum *Latini* & *Romani* conflixerunt, teſtantur, quæ tamen à *Tarquinio ſuperbo* ſeptimo *Romanorum* Rege ſubjugatæ, *Romanorum* juriſdictioni acceſſerunt. Latii incrementa. Undè *Latium* in eum paulatim ſtatum reductum eſt, quem primò *Siculorum* tempore, antequam ab *Aboriginibus* è *Latio* expellerentur, habebat reliquæ verò urbes, *Antium*, *Mons Circeius*, *Terracina* ſive *Anxur*, quas *Volſci* inhabitabant, *Sinueſſam* uſque; una cum *Hernicorum Æquorumque* regione ſucceſſu temporis ſubjugatæ *Latio* acceſſerunt, totum videlicet ſpacium illud, quod *Anienis* & *Liris* vicinis fontibus incipit, & amnibus *Aniene*, *Tiberi*, *mari Tyrrheno*, & *Liri* fluvio, quem hodiè *Garigliano* vocant, intercipitur, uti mappa docet.

His ita poſitis, jam ſecundum totius *Latii* loca celebriora diſcutiamus: & primò quidem omnia illa loca, Urbes, oppida, quæ *mari Tyrrheno* adjacent, aut non procul indè diſſita ſunt; deinde montanas urbes examinemus, *Hernicorum*, *Latinorum*, *Æquorum*; tertiò, loca mediterranea diſpiciamus. Et ut ſingula priſci *Latii* oppida luculentius intelligantur, oppida ſeu loca, quæ hodiè exſtant, παραλλήλως, id eſt ad invicem comparata ita ordinavimus; ut hoc pacto quicunque invenerit priſci loci oppidum, ſtatim, modernorum temporum oppida ignorare non poſſit.

Nomina oppidorum priſci Latii, *quæ* mari Tyrrheno *adjacebant, vel non procul indè diſtabant.*

Cum Nominibus locorum iis hodiè correſpondentium.

I. *Româ* per *Tiberim* deſcendentibus, occurrit ſeptem milliarium intervallo *Templum S. Cyriaci*, deindè novem milliaribus ultra, celeberrima quondam urbs *Oſtia* dicta, ad dextram oſtii *Tiberis*, ab *Anco Martio* quarto Rege *Romanorum* ibi condita, Portus claudii. cui *portus Romanus* ex altera parte fluminis à *Claudio Cæſare* factus eſt, de quo uti & de *Inſula ſacra*, (quem fluvii bicornis divaricatio facit, cujus ingens Oſtia Tiberina. balena, quæ in fluminis anguſtiis deprehenſa fuit tempore *Claudii*, originem dedit,) vide pluribus actum in *noſtra Hetruria*. Nobiliſſimis olim ædificiis ornata ſpectabatur *Oſtia*, hodiè eorum vix ullum reperitur veſtigium. Vide quæ de *Oſtiis* fuſius tractant *Dionyſius*, *Cornel. Tacit. Solinus*, *Ptolomæus*, *Strabo*. Mirum eſt hodiè adhuc in veterum ædificiorum ruderibus annulos reperiri, quibus naves alligabantur. *Cluverius* uti & geſta Regum *Romanorum* veluti fabulas improbat, ita & *Oſtiam* non ab *Anco Martio*, ſed ab *Evanoro* antiquiori origine conditam

conditam vult; sed tam incertum esse puto, quod ipse vult, quàm certum illud, quod Authores de *Anco Martio* tradunt.

Corpus S. Monicæ.

Ostia moderna constat *Ecclesia S. Aureæ* celebri morte, & *sepulchro S. Monicæ*, matris divi *Augustini*, quæ posteà *Romam* translata in templo Augustinianorum requiescit, & paucis domibus; malignitate aëris propè deserta: neque nisi hyberno tempore habitare ibi quisquam potest; olim alluebatur mari teste *Strabone*: hodiè tribus ferè milliaribus à mari distat, limo, quem *Tiberis* continuò advehit, maris littore oppleto. Ostenditur ibidem turris pervetustæ fragmentum, quam supra cratem, qua obeliscum majorem, quem *Cajus Caligula* ex *Ægypto* transvectum in Campo Vaticano erexit, fundatam fuisse refert *Plinius l.* 38. à *Saracenis* divastatam urbem *Leo IV, Pont. Max:* instauratam *Corsicis* inhabitandam dedit; Turrim verò contra *Turcas Martinus V*, & *Iulius II*, tum ad portus, tum ad *Romanæ urbis* securitatem ille exstruxit, hic instruxit; peponum cæterorumque fructuum optimorum copia ibi provenit. Multùm verò redditus Cameræ Apostolicæ augent *Salinæ*, quæ sunt areæ arte factæ fossarum instar, intra quas, ubi exundante pelago impletæ fuerint, in salem æstivi temporis calore concrescunt; de quibus & mentio fit apud *Veteres Romanarum rerum scriptores*, qui tradunt *Ancum Martium* & *Ostiæ* & *Salinarum* institutorem, primum *Salinarum* vectigal ad usum navium instituisse.

Ostia olim mari adjacens.

Memorabile factum.

Salinæ *Ostienses.*

Lauren- tum.

II. Post *Ostia Tiberina* Septem mill: pass. occurrit *Laurentum, Pici, Fauni*, & *Latini*, Regum *Aboriginum*, regia urbs & residentia, à qua *Latium Latinique* nomen suum *meruerunt*, tum *Æneæ* primum in agrum Laurentinum excensu, tum origine Romani Imperii apud omnes *scriptores* celeberrima, in littore *Aboriginum* sita. Fuit & urbi juncta sylva lauro consita, ad quam suadentibus medicis *Commodum* Imperatorem se tempore sævientis pestilentiæ transtulisse *Herodianus l.* 1. narrat; *Vitellium* quoque tempore fulminum sævientium illuc se contulisse, tanquam securè habitaturum eas inter arbores, quæ fulmine non tangerentur. Sed de Laurente agro, de sylva Laurentina, populisque Laurentibus vide *inscriptiones varias* apud *Gruterum, Authoresque supracitatos.*

Sylva Lauro consita, à Commodo & Vitellio Imperatoribus frequentata.

Laurentum, quæ olim *Latinorum* metropolis erat, hodiè ita evanuisse videmus, ut vix ullum vestigium appareat. Eodem tamen loco turris spectatur, seu specula maris, quæ in hunc diem dicitur *Torre di S. Lorenzo*, profano nomine in sacram mutato; non enim dubito, quin ab antiquo nomine apud posteros superstite ita sit appellata, cum tempore Romanorum Imperatorum adhuc satis abundante populo floruerit, teste *Herodiano*, & ex inscriptione in regione Transtyberina inventa satis liquet, quæ ita sese habet:

Laurentum desertum.

Divo Antonino Augusto
Senatus Populusque Laurens,
Quod privilegia eorum non modò
Custodierit, sed etiam ampliaverit,
Curatore Manio Sabinio Libone
C.V.
Curantibus. Ti. Iulio Nepotiano,
Et P. Æmilio Egnatiano præff:
Q. Q. Laurentium, Lavinatium.

III. Sequitur post *Laurentum*, tribus à mari passuum millibus dissitum *Lavinium*, ab *Ænea* conditum, postquam ab *Aboriginum* Rege *Latino* benignè exceptus, filiam ejus *Laviniam* in uxorem sibi adoptasset, à qua & nomen obtinuit; quamvis alii à *Lavinio* fratre *Latini*, alii ab uxore *Æneæ* denominatam velint. Sed prior opinio jam authoritate scriptorum primas meritò inter cæteras sibi præscripsit. Cæterum uti olim, ita & hodiè *Campus Laurento-Lavinius* paludibus oppletus, vix tutam præbet adeuntibus viam. Vide *supracitatos Auctores* de his fusè, & in sequentibus de Romanæ Urbis origine.

Lavinium.

Lavinium

Ubi hodie pagus seu Ecclesia S. Petronillæ *spectatur, ibi* Lavinium *fuisse putatur.*

Lavinium vetus conditum fuisse putatur in eo colle, in quo hodiè *Fanum S. Petronillæ* spectatur, ad fontem fluminis Numici, qui sub ipso colle ex antro quodam profluit, à mari dissitum ter mille passibus. Est autem *Numicus* celebris ille fluvius, apud quem *Æneas* post devictum *Turnum Rutulorum*, *Mezentiumque Cæretanorum* Regem, post triennium regni sui disparuisse fertur, aliis inter Deos Indigetes, postquam submersus esset, translatum; nonnullis in cælum fulminis fulgorumque vi translatum superstitiosè opinantibus. Hodiè *Numicus* exiguus sine nomine rivus est, qui suam originem haud dubiè ex *Lacu Aricino*, quem *speculum Dianæ* vocant, per subterraneum meatum trahit.

Æneæ *in Numico amne interitus.*

Antium Caii Caligulæ & Neronis *patria.* Fortunæ fanum.

IV. Sequitur *Lavinium* proximè VIII mill. pass. dissitum *Antium*, *Volscorum* haud ignobile oppidum, ædificiis fanisque *Fortunæ*, *Veneris Aphrodisiæ* & *Æsculapii* splendidum, *Claudii Neronis* patria. Ager terra marique, hic optimis & exquisitis piscibus; illa vino, frumento, omni denique fructuum genere uberrima est, tametsi indigenæ ad utramque venationem magis, quàm ad agrorum cultum afficiantur. Mari potentes fuisse Antiates, & multiplici navium apparatu instructissimos *Dionysius* ostendit.

Hodiè *Antium*, vulgò *Nettuno* sive *Neptunium* dicitur, quod non eodem loco, quo olim, sed ad nonnulla stadia remotius, ex ruinis tamen veteris *Antii* conditum, à quo promontorio, quo mare intus nonnihil incurvatur, etiamnum manet nomen *Capo d'Anzo*. Visitur ex parte occidentali ingens adhuc ruderum strues, insignis olim vastitatis & magnificentiæ index. Afficiebatur quàm maximè hac urbe, ex qua & oriundum ferunt, *Cajus Caligula;* ubi & contigit admirabile illud de *Remora* navim, qua vehebatur, retinente; de quo vide *Plinium*, *Ælianum*, aliosque. Blondus mira narrat de *Coturnicum* inibi quotannis capi solitarum multitudine. *Sed ad* Neptunium, inquit, *piscium quidem saxosum, vel potius glareosum, mare multorum ac optimorum habet venationem; sicut alibi amplissimæ sylvæ* apris capreisque *abundantem præbent. Aucupium vero est duplex, cujus tempora sunt diversa. Nam cum ad prima veris signa* Hirundines, *& simul cum ipsis* coturnices, *nunc dictæ à sono vocis* Qualeæ, *transmisso mari infero in* Italiam *redeunt, omnia* Antiatum *quondam littorum supercilia passuum quinque millia* Neptunienses *contiguis retibus complent, sedensque unusquisque in fundi proprii & magno pretio comparati loco, ad particulum retium propriam, venientes noctu* coturnices *fistula illectat, & quum turmatim illæ retibus intricentur, si aliqua de longissimo volatu fessa extra rete in sabulum ceciderit, eam auceps manu percipit: fuisseque audivimus intra mensem unum, quo id continuatur aucupium, dies aliquot, in quorum singulis centies hujusmodi avicularum millia sint capta. De ipsis vero* coturnicibus *sic habet* Plinius; Coturni*ces ante semper veniunt quam grues, parva avis: & cum ad nos pervenit terrestris potius quam sublimis, advolat non sine periculo navigantium, cum appropinquavere terris: quippe velis sæpe incidunt, & hoc semper noctu, merguntque navigia. Austro non volant, humido scilicet & graviore vento, aura tamen vehi volunt propter pondus corporeum, viresque parvas. Et infra: in* Campania *primum veris principio multiplicare conspiciuntur, priusquam venisse sciantur. Aliud item in* Antiate agro *est aucupium per autumnum.* Palumbæ, *cum mari transvolato* Italiam *relicturæ sint, aliquamdiu in nemoribus* Antiatum *commorantur. Quare peritissimi* Neptunienses *retia quam maxima in id aucupii, magno parata impendio suspendunt. Exinde* Palumbas, *quascunque longo tractu viderint congregatas in arboribus considere, jactu lapidis & clamore territas in aëra volare compellunt: dumque aves in magnum coactas numerum advolando, tensis retium insidiis viderint super-*

Capo d'Anzo.

Admirabile de Remora *navim sistente.*

Coturnicum ingens captura. Piscatio, Venatio, & Aucupium ad Neptunium.

Plinius *de* Coturnicibus.

idem *de* Palumbis.

supereminere, contorta funda parvum lapidem, vel naturaliter album, vel gypso delinitum, maximo emittunt crepitu: quo territæ bombo palumbæ, *ut* accipitres Chiluones *à* Plinio *appellatos, quibus nunc* falconibus *est nomen, quos in lapide bomboque fundæ timent, declinando ferventur, terræ quam possunt volatu rapidius appropinquant, sicque amentes in retia se præcipitant.*

M. T. Ciceronis *ad* Asturam *obtruncatio.*

Non procul hinc occurrit *Stura*, seu *Astura*, fluvius & castrum, terminus Regni *Volscorum* & *Latinorum*, vel ex hoc capite memorabile, quod hoc loco, dum *M. Antonii* triumviri persecutionem fugeret, *M. Tullius Cicero*, à *Popilio*, ingratissimo homine, quem à morte non ita pridem, quâ pollebat, persuadendi vi, liberârat, capite truncatus vitam gloriosè transactam infelici mortis genere concluserit. Hoc eodem loco contigisse fertur tragica ista

Conradini Suevorum Ducis *Tragicus obitus.*

historia *Conradini* filii *Henrici*, & Nepotis *Friderici II.* Imperatoris, qui transmutato habitu fugiens hic interceptus à *arolo Andegavensi*, Rege *Siciliæ*, *Neapoli* humanæ vicissitudinis exemplum reliquit capite plexus.

MonsCirceius.

Post *Antium*, teste *Strabone*, 36 millibus passuum in littore maris progredientibus occurrit *Mons Circeius*, teste *Theophrasto* 10 mill. pass. in circuitu, hodiè *Monte Circello*, olim teste *Plinio* & *Homero*, insula mari circumdata, hodiè aggestu limi arenarumque in peninsulam evasit; & uti in eo *Circe* filia *Solis* dominata fuisse dicitur, ita innumeris fabularum figmentis à nullo non Poëtarum celebratus à Mythologis, primum meritò inter celebres & fabulosos montes locum obtinuit: in cujus vertice tempore *Strabonis* adhuc oppidum videbatur, *Ptolomæo Circeium*, unà cum *delubro Circe* sacro, & obscuris *Minervæ Cavernis*, ubi & ab indigenis *scyphus* ostendebatur, è quo *Ulyssem* in dicto monte unà cum *Circe* aliquandiù commorantem bibisse ferebant. Et uti mons omnigenis herbarum speciebus refertus est, inde &

Mythologia Circes.

Scyphus Ulyssis

Poëtæ de succis ex herbis *Circes* pharmaceutriæ, quibuscum homines in bruta transformare solebat, scribendi sumpserunt occasionem. De quo Ubertus in Dictamondo sic canit:

Vedi quel monte, dove si digiuna
Circe piu volte far li suoi incantamenti,
A lume del sole è della Luna.

Tumulum quoque hic alicubi ad montis radicem videri ferunt *Elpenoris*, unius ex *Ulysses* sociis, ibi sepulti. Primus in *Circeium* colonias duxisse fertur *Tarquinius Superbus*, uti testatur *Dionysius*, *Livius* & alii. In hujus oppidi, successu temporis devastati, locum Turris à Romanis Pontificibus exstructa fuit, ut tempore tyrannicæ persecutionis haberent, quò tutò se reciperent, uti de *Gelasio Papa II* refert *Blondus* anno 1120. Hodiè præter dictam speculam sive turrim nobilitatur quoque oppidulo, cui *Sanctæ Felicitatis* nomen est, vulgò *S. Felicità*; quod natalibus suis clarum reddidit *Cælestinus II Papa*, uti *Petrarcha* & *Platina* memorant. hinc non procul *Nympheus*, quem alii cum *Astura* confundunt, fluvius se exonerans mari miscetur. Sed cum de *Volscorum* regione, *Pometia Volscorum* metrópoli, de campis & paludibus Pometinis, cæterisque memorabilibus in *quarto Libro* uberiùs acturi sumus, eò Lectorem remittimus.

Elpenoris *in* Circeio *sepulcrum.*

Turris in Circeio Pontificum refugium.

A *Circeio* tendentibus occurrit locus, hodiè *Ferona* dictus, olim *Feronia*, quam *Lacedæmones* colonias quæsitûri tempore *Lycurgi*, & in mari naufragi, ad hoc littus appellentes, voti solvendi causa in *agro Pometino*, unà cum *delubro Deæ Feroniæ* sacro condiderunt; cujus frequentem mentionem faciunt *Dionysius*, & *Tacitus l.* 19. Huic vicinus erat vicus *Satura* nomine, una cum fonte Deæ *Feroniæ*, à ferendis fructibus sic dictæ, sacro: quæ loca postea *Annibalem* irrito belli eventu *Româ* reducem, *Feroniæ* fani gazâ ablatâ, spoliasse, *Livius l.* 26 refert.

Feronia, *una cum templo* Deæ Feroniæ *sacro.*

Feroniæ *etymon.*

Feronia *ab* Hannibale *exspoliata.*

Sequitur modò Urbs *Terracina*,

 Volscis

Terracina, olim Anxur.

Volscis Anxur, id est, sine novacula, eò quod *Servio* teste ibi quondam in veneratione fuerit *Iuppiter Anxurius* sub forma pueri rasi & imberbis, hoc enim *Volscorum* lingua *Anxur* significat; olim in salebrosi montis vertice urbs sita erat, & undique circundata mari, quæ tamen invecto paulatim limo arenisque, successu temporis continenti accrevit. *Fabius Maximus* Dictator *Hannibalis* hac *Romam* versus cum exercitu valido moventis iter impediturus, *Minutium* ad *Angiportum* quibuscunque poterat modis muniendum misisse, ita *Livius lib.* 21 narrat. Hodiè ei nomen manet *Terracina*, quamvis non eodem loco, quo olim condita sit, sed aliquantùm vicinior mari: cui rupes præcelsa & formidabilis imminet; militum præterea instructa custodiis, hostibus omnem ex Campania aditum intercludit, vulgò dicta *la Rocca*. Non procul indè *fons* spectabatur *Charonius*, cujus virulento halitu & homines & bruta conficiebantur, qui tamen à posteris obstructus saxisque oppletus desævire cessavit. Omnia circumsita loca antiquis ædificiorum ruderibus plena sunt, & inter cætera ibidem in monte vicino juxta *monasterium S. Angeli*, nobile theatrum se spectandum præbet, cui vix par *in Italia* facilè reperias. *Theodoricus* Rex *Gothorum* maximè hujus loci & situ & amœnitate gaudere visus est; undè præter instauratam urbem, paludum quoque Pomtinarum exsiccationem hîc orsus est, de quo suo loco pluribus. Inter cæteras hujus urbis memorias cum primis celebris est, Martyrium S S. Virginum & Martyrum *Flaviæ* & *Domitillæ*, quæ exules in *Insula Pontia*, indè extractæ, *Terracinæ* vitam glorioso martyrii triumpho consummarunt. *Angiportum* deindè *Terracinensem* transeuntibus occurrunt celeberrimæ *Amyclæ* urbs valida à *Laconibus* sociis *Castoris* & *Pollucis* condita; de quibus id memorabile narratur, quod juxta præscriptas à *Pythagora* leges quibuscunque tandem animalibus mortem inferre nefas putarent; unde locus hic cum infinitis serpentibus scateret, nec esset, qui eos occideret, eorum morsibus omnes paulatim interierunt; & cum stupidi cerebri gens esset, passim jocis cæterisque vexationibus à vicinis impetebantur, undè cum nonnemo lepidioris ingenii iis narrasset, inimicos adesse jamjam eos adorturos; eo nuncio territi, cum omnis consilii inopes, quid agerent, nescirent; at contrà nullum hostis adventantis vestigium compareret, tandem detecto fuco & deceptione cognitâ, stolido sanè consilio legem tulerunt, ne quis imposterum similes rerum eventus ex suis annunciaret, ad quam cum omni rigore servandam etiam jurejurando se obstrinxerunt. Non latuit hostes stolidæ legis sanctio; ab his enim invasi, cum nemo esset, qui aut loqui, aut hostium adventum nunciare, aut ad pugnandum alios animare auderet, ad unum omnes civitate destructa occubuerunt, & sic *Amyclæ* tacendo perierunt. Unde Satyricus Lucilius, *Mihi necesse est loqui, nam scio* Amyclas *tacendo periisse.* Sed ut ad iter nostrum revertamur;

Angiportus Terracinensis.

Fons Charonius lethalis.

Theodoricus *Rex hujus amœnitate loci gaudebat.*

Martyrium S S. Flaviæ & Domitillæ.

Amyclarum *descriptio.*

Fatuitas indigenarum.

Proverbium, Amyclæ *tacendo perierunt.*

Sequitur post *Amyclas* Turris *S. Anastasii*, & deindè *Castrum speluncæ*, vulgò *sperlinga*, à vetustissimis ruderum concavitatibus, quæ ibi spectantur, sic appellatum, à quo intermedio sinu maris duodecim millibus passuum distat *Cajeta*, à *Cajeta Æneæ* nutrice à nonnullis sic dicta, juxta illud Virgilii,

> *Tu quoque littoribus nostris Æneia nutrix*
> *Æternam moriens famam* Cajeta *dedisti.*

Turris S. Anastasii, Castrum speluncæ.

Cajeta.

Alii alia de etymo hujus urbis fabulantur, ejusque mentionem faciunt *Homerus, Silius, Ptolomæus, Dionysius*, aliique; portum habet nobilem & contra tempestates undequaque munitum, quem deinde *Antoninus Pius* superbis injectis saxorum ædiumque molibus instauravit; hodiè magno adhuc nobilitatis

Portus Cajetanus.

litatis titulo ſplendet, tantâque à natura amœnitate dotata, omnique deliciarum genere referta ſuperbit, ut nullis *Italiæ* urbibus cedat. Arce gaudet, uti rupibus inacceſſa, ita quoque commeatu rerum neceſſariarum inſtructa, hoſtibus omnem ad eam expugnandam ſpem eripit, à *Ferdinando Arragoniæ* Rege poſt expulſos è *Regno Neapolitano Gallos* exſtructa; celebribus viris ſemper claruit, *Gelaſio II* Pont: Max: & *Thoma de Vio Cajetano*, Ord: præd. Generali, qui & poſteà ob eximia ſua merita in Eccleſiam, à *Leone X* in purpuratorum Patrum ſenatum aſſumptus, eà doctrinæ præſtantiâ eluxit, quam in libris ejus cum admiratione legimus. Obiit hoc clarum Eccleſiæ lumen *Romæ* 9 Auguſti 1534, ſepultuſque, juxta teſtamenti à ſe relicti leges, ſine ullo Cardinalitio apparatu, extra *Eccleſiam B. Virginis* ſupra *Minervam*, in ipſo aditu ad Eccleſiam, hoc verborum tenore: *Thomas de Vio Cajetanus Cardinalis S. Xiſti, Ord. Prædicat.* Quod Epitaphium in hunc uſque diem magno humilitatis relicto ſui ſimilibus exemplo perſeverat. Unum quod *Cajetæ* non ſine admiratione me vidiſſe memini, eſt rupes illa ingens mari adjacens, in qua hiantibus labris fiſſura rupti montis indicium luculentum præbet; conſtanti traditione, tempore Dominicæ paſſionis rupem ſciſſam fuiſſe, & ſacellum ibidem piâ fidelium curâ ædificatum, variis adductis inſcriptionum teſtimoniis hoc ita eſſe, ſcitè ſanè confirmat. Monſtratur & ibidem monumentum *Borbonii* Ducis, qui *Romam* expugnans, globo tormenti bellici impetitus, cum occubuiſſet huc tranſlatus, ſepulchrum invenit poſteritati omnibus ſeculis memorandum. Atque uti hîc terminum veteris *Latii* ſtatuimus, ita ultrà progredi aſſumptæ materiæ argumentum prohibet. Quarè *Terracinam* revertamur, ut illinc *Viam Appiam* ſecuti, interiora *Latii* pleniùs inveſtigemus.

Arx Cajetana.

Cajeta *patria* Gelaſii II & Thomæ de Vio Cajetani.

Mons ſciſſus Cajetæ *tempore mortis* Chriſti.

Sepulchrum Borbonii *ducis* Cæſarei.

Fundi deſcriptio.

Poſt *Terracinam* itaq; paludoſus occurrit campus, quem tamen paucis ante annis magno *Campaniæ* emolumento exſiccatum intelligo; olim cultiſſimum fuiſſe, ingentia ruderum, Templorum, arcuum, periſtyliorumque cadaveroſa monumenta teſtantur. Hunc tractum ubi tranſieris, ecce *Fundi* mox occurrunt, decem millibus paſſuum *Terracinâ* diſſita urbs, omnium Hiſtoricorum monumentis celeberrima, cujus officium erat, inter cætera *Viam Appiam* & defendere, & ſartam tectam conſervare. Memorat pariter *Livius* l. 8, de ſeditione contra *Romanos* facta à *Viturbio Baccho Fundano*: qui aſſociatis ſibi *Privernatibus*, vicina *Romanorum* municipia infeſtare non ceſſabat; undè opus fuit mandare cum exercitu *Lucium Papyrium* conſulem, à quo *Priverno* occupata, occiſoque *Viturbio*, *Fundos* ſub *Plancio* conſule moverunt; qui ruinæ impendentis metu perterriti obviam ivêre *Romanis*, ſeditioni Viturbinæ minimè ſe conſenſiſſe, multis rationibus demonſtrantes. Tandem fide laudata, in confœderatione cum *Romanis* conſtanter permanſerunt. Fundana vina magno in pretio fuiſſe *Plinius l. 6, c. 14*, oſtendit; quæ tamen uti multo tempore conſervari non poterant, ità immediatè poſt defæcationem peractam, uti guſtui ſapidiora, bibi ſolebant, ut Martialis his verbis teſtatur:

Hæc Fundana tulit felix autumnus
Opimi:
Expreſſit muſtum conſul, & ipſe bibit.

Hodiè partim aëris malignitate, partim aliis calamitatibus oppreſſa, quas variis temporum revolutionibus perpeſſa fuit, ferè deſerta jacet: maximo tamen damno affecta fuit à *Corradino Barbaroſſa Solimani Turcarum* Imperatoris maritimæ claſſis capitaneo, anno 1534. civibus omnibus, qui in eadem tunc reperiebantur in captivitatem abductis: & parum abfuit, quin hoc repentino aſſultu pariter capta fuiſſet *Iulia Gonzaga*, uxor *Veſpaſiani*, filii *Proſperi Colonnæ*, cui *Ferdinandus* Rex *Arragoniæ* & *Neapolis Fundanam urbem* unà cum

Via Appiæ *cura* Fundanis *incubuit.*

Fundana vina.

Urbs Fundana à Corradino Barbaroſſa *claſſis Turcicæ duce everſa.*

 locis

locis appertinentibus, ob singularia merita Regno præstita, donaverat; sed illa tempestivè subducta per avia & invia fugiens spem hostium elusit. *Turcæ* prædâ desperatâ, furorem suum converterunt in *sepulchrum Prosperi* & *M. Antonii* è Colonnensium familia, Ducum celeberrimorum; unà cum templo, ubi ossa eorum condebantur, ablata omni pretiosa suppellectile, urbeque vastata discesserunt. Hanc urbem cum primis celebrem reddidit *S. Soter* Pont: Max:

Patria S. Soteris Papæ.

Porrò ex utroque latere *Fundanæ urbis* progressis versus *Phormias*, à sinistris *Phormianum Castrum*, *Galbæ* Imperatoris natalibus clarum; à dextris *Fundanus lacus*, nobilissimus piscibus, tum vel maximè anguillis teste *Plinio* celebris.

Lacus Fundanus.

Hinc quinque millibus ultrà priscæ urbis *Mamurræ* vestigia spectantur, cujus & *Horatius* & *Catullus* frequenter mentionem faciunt.

Mamurra oppidum vetus.

Sequuntur mox *Phormiæ* celeberrima urbs, ubi hodiè *Mola* castellum, à molendinis sic dictum, conspicitur ad intimam *Sinus Caietani* oram situm, piscibus omnique rerum humano generi necessariarum abundantia refertum, paradisus *Romanorum* ob delicias terra marique passim obvias, de quibus sæpè, uti & de *phormiana villa* sua, mentionem facit *Cicero in epist: fam:* ubi & mortem oppetiisse creditur, quamvis alii ad *Castrum Asturæ* id accidisse velint, uti suprà diximus; urbs antiquissima à *Laconibus* condita, cujus portus fuisse dicitur idem, qui hodiè *Caietæ* visitur, quinque millibus passuum *Phormiis* dissitus, dicitur & antiqua *Lestrigonum* sedes; totumque agrum populatissimum fuisse ingens ubique obvia ruderum multitudo sat ostendit;

Phormiæ, *eo loco ubi hodie* Mola *pagus situs est ad mare.*

Villa Phormiana ciceronis, *ubi etiam obtruncatus fertur.*

Lestrigonum *sedes.*

laudatur & vinum Cæcubum, quod ex opposita ripa sinus *Caietani* in montibus provenit.

Vinum Cæcubum.

Hinc ad *Minturnas* 9 millia passuum computantur; olim celeberrima urbs, cujus medium *Liris*, qui hodiè *Garigliano* dicitur, transibat, cujus etiamnum ingentes visuntur in sinistra maximè ripa, reliquiæ, quatuor millibus passuum à mari remotæ, in quibus præcipua sunt, *Aquæductus*, Amphitheatrum, tum murorum turriumque magna rudera, prælati quidam fornices, aliaque splendidorum ædificiorum fundamenta solidissima.

Minturnæ.

Fit quoque apud Geographos *Maricæ lacus* mentio, intra quem *C. Marius*, *Sullæ* arma fugiens sese oretenus absconderat, à *Minturnensibus* tamen ereptus ac navi impositus in *Africam* profugit. Historiam fuse prosequuntur *Plutarchus*, *Cicero*, *Velleius*, *Seneca*, cæterique, quos consule.

Maricæ lacus.

Non procul hinc ad novem millia passuum *Sinuessa Auruncorum*, quæ hodie *Sessa* dicitur, occurrit in monte sita. Atque hic fuit *Latii* illius tempore Regum *Romanorum* ad *Lirim* usque terminus, quod suprà ab *Aniene* ad *Lirim* usque & *Sinuessam* amplitudinis suæ terminos habuisse *Plinius* refert, & continebat sub se *Latinos Volscos*, *Auruncos*, *Hernicos*, *Æquos*.

Sinuessa Auruncorum.

LATII

LATII VETERIS LIBER SECUNDUS,

De particularium Locorum deſcriptione.

PRÆFATIO.

PRæmiſſa locorum Latii latè ſumpti mari Tyrrheno adjacentium deſcriptione, jam particularem locorum magis celebrium, tum in meditullio, tum in terminis ejus ſitorum deſcriptionem auſpicabimur. Et quamvis priſci Latii ambitus ab Ænea, Albanorumque Regum imperio, ad Regum Romanorum tempus uſque, oppidò ſtrictis anguſtiſque limitibus concluſum fuerit: (nam totum illud terrarum ſpatium, quod à ſeptentrione montibus Prænestinis, ab occaſu Aniene, à meridie Tiberi & mari Tyrrheno, à littore Aboriginum, Laurento, Lavinio ad Lanuvium uſque Nemuſque, & hinc ab ortu Albanis Tuſculaniſque montibus comprehenſum, priſci Latii, uti diximus, amplitudo fuit) quia tamen à Romulo ad Rempublicam uſque ſemper novarum coloniarum ex finitimis Latii populis Romanis acceſſio facta eſt, adeò ut Latii nomen primò uſque ad Montes Circeios, deindè ulterius Anxur, Formias, & denique ad Lirim uſque protenſum, non Latinorum ſolummodò Agrum, ſed & Sabinorum, Rutulorum, ſed & Volſcorum, Auruncorum, Hernicorum, Æquiculorumque provincias circumquaque comprehenderit. Ideò hoc Libro amplioris Latii argumentum nobis propoſitum erit, in quo, quidquid conſideratione atque admiratione dignum, ſive abſtruſas antiquitatum naturaliumque rerum notitias, ſivè egregia & memorabilia hominum geſta ſpectes, ordine, ſuo quæque loco enodabuntur, modo nobis in Itineribus deſcribendis ſolito.

PARS I,

AGER LATINUS

proprie dictus.

CAPUT I,

De Locis memorabilibus Albanum *inter & * Romam *in* via Appia *occurrentibus.*

VIarum omnium, quas Romana potentia in omnes Mundi partes extensas silicibus stravit, illa cum primis omnium Authorum monimentis celeberrima est, quam *Viam Appiam* vocant; quam *Appius* consul *Brundusium* usque silicibus ingentibus stratam, metisque milliariis instructam continuato opere olim condiderat; ad quam ferè omnia *Latii* montani loca adeuntur. Per hanc ab urbe discedentibus primò occurrit à dextra, *Caracallæ* Cæsaris *Hippodromus*, circorum omnium integerrimus, & obelisco olim spectabilis, qui deinde ab *Innocentio X*, Pont: Max: in Agonali foro ad urbis ornamentum erectus fuit anno 1650. E læva parte fons est, quem multi *Egeriæ* Nymphæ uxoris *Numæ Fontem* volunt esse, hodie *Gafarelli* vulgò vocatur; de quo & in sequentibus; ad quem *Carolus V* Cæsar, antequam à Tunetana victoria *Romam* ingrederetur, prandium sumpsisse fertur. Procedentibus deinde à dextris complura rudera occurrunt prætorianorum castrorum vestigia, & *Ceciliæ Metelli* filii monumenta, vulgò *Capo di Bove*; è sinistris campus spectatur ruderibus innumeris spectabilis, *Horatiorum Curiatiorumque* pugnâ memorabilis: de quo Livius l. 1. *Fortè evenit, ut* Agrestes Romani *ex* Albano agro, Albani *ex* Romano *prædas invicem agerent. Imperitabat tunc* C. Cluilius Albæ. *Vtrimque legati ferè sub idem tempus ad res expetendas missi.* Tullus *præceperat suis, ne quid prius quàm mandata agerent. satis sciebat, negaturum* Cluilium, *ità piè bellum indici posse. Castra ab urbe haud plus quinque millia passuum locant, fossâ circundant:* Fossa Cluilia *à nomine Ducis per aliquot secula appellata est, donec cum re nomen quoque temporum vetustas abolevit. In his castris* Cluilius Albanus *rex moritur. Dictatorem* Albani Metium Suffetium *creant. Interim* Tullus *ferox præcipuè morte Regis, noctu præteritis Castris infesto exercitu in* agrum Albanum *pergit. Ea res ab stativis excivit* Suffetium*; is ducit quàm proximè ad hostem potest. Convenit hinc inter utrumque de tergeminorum utrimque, à* Romanorum *parte* Horatiorum, Albanorum *verò* Curiatiorum *pugnâ, quæ inter bina castra conserta, ubi omnes* Curiatii, Horatiorum *verò duo fratres ciderunt. Ad sepulturam indè suorum nequaquam paribus animis vertuntur; quippè imperio alteri aucti, alteri ditionis alienæ facti. Sepulchra extant, quo quisque loco concidit; duo* Romana *uno loco propius* Albam, *tria* Albana, Romam *versus, sed distantia locis, ubi & pugnatum est.* Hæc Livius. *Monumentum* ergò illud ultra *Albanum* oppidum, quod & hodiè conicis pyramidibus insigne inter *Albanum* & *Ariciam* spectatur, juxta *Livium* neque *Curiatiorum*, neque *Horatiorum* esse potest: primò, quia duobus *Horatiis*, quamvis uno loco, tamen duo diversa, & inter se discreta posita fuere: tribus verò *Curiatiis* singula singulis erecta, distantia locis, ubi pugnatum est, tum utraque inter *Romam* & *Albanum* fuêre, quum tamen illud apud *Albanum* oppidum situm putatur; nisi forsan dicere velimus, posteros *Albanos* ad famam *Curiatiorum* fratrum apud posteritatem ob insignem animi forti-

Marginal notes: Via Appia. — Hippodromus Caracallæ. — Egeriæ fons. — Horatiorum Curiatiorumque *pugna.* — Fossa Cluilia. — Monumentum Horatiorum *ubi situm sit.*

fortitudinem, quam contra *Romanos* gesserunt, concitandam, novo illo & insolito sepulchri genere in hunc usque diem superstite, condecorare voluisse. Sed de hoc unicuique suum judicium relinquimus. *Cluilia fossa*, quam *Livius* suprà abolitam fuisse asserit, *Dionysius Halicarnasseus* suo tempore adhuc superstitem authoris nomen servasse narrat; putant rerum antiquarum periti, eam in *Via Appia* illo in loco fuisse, qui hodiè vocatur *Casal ritondo*.

Fossa Cluilia *ubi sita.*

Aquiductus.

Porrò post *fossam Cluiliam* transeuntur *Aquiductus*, qui primò ex *Lacu Lucrino*, aut, ut alii, *Cæruleo fonte* variis gyrorum ambagibus *Romam* ab *Appio Claudio Crasso* deducti fuerunt. Is enim Censor *Frontino* teste, anno ab urbe condita 441, post initium belli *Samnitum* anno 30, Coss. *M. Valerio Maximo* & *P. Lucio Murena*, hanc aquam in urbem deduxit, cujus venas primus detexisse fertur *C. Plancius Appii Claudii* collega. Hos posteà *Claudius* Cæsar in ampliorem formam deductos auxit *Anienis fontis* aquâ, à quo & in hunc usque diem aquæ *Claudiæ* vocantur, quos posteà ruptos *Vespasianus*, & *Antoninus Pius* resarciendos curavit: ita Inscriptio docet ad Portam Exquilinam:

Aquæ Claudiæ.

TIB. CLAUDIUS. DRUSI. F. CÆSAR. AUGUSTUS. GERMANICUS. PONTIF. MAXIM.
TRIBUNICIA. POTESTATE. III. COS. V. IMPERATOR. XXVII. PATER. PATRIÆ.
AQUAS. CLAUDIAS. EX. FONTIBUS. QUI. VOCABANTVR. COERVLEVS. ET. CVRTIVS. A. MILLIARIO. XXXI.
ITEM. ANIENEM. NOVAM. A. MILLIARIO. LXII. SUA. IMPENSA. IN. URBEM. PERDUCENDAS. CVRAVIT.

Et alia dicta confirmat Inscriptio:

IMP. CÆSAR. VESPASIANVS. AVGVSTVS. PONTIF. MAX. TRIB. POTEST. II. IMP. VI. COS. III. D.

Aquas Curtiam & *Cæruleam* perductas à Divo *Claudio*, & posteà intermissas dilapsasque per annos novem suâ impensâ Urbi restituit; suntque majores illi Aquiductus, qui tum per *Tusculanam*, tum per *Appiam viam* ad montana tendentibus occurrunt, uti & hoc loco. Sed de singulis in particulari. Vide *Frontinum in aureo lib. de Aquiductibus*.

Ultrà progredientibus & *Albano* approximantibus occurrunt à læva, rudera *Bovillæ* oppidi, quod *Villa boum* dicebatur, deindè *Villa Clodii*, & in medio *fani bonæ Deæ*, ubi in hospitio quodam à *Milone Clodius* interfectus fuit: à dextra varii tumuli & monumenta conspiciuntur; quorum tamen fuerint, nè sciremus, temporis edacitas nobis invidit; exceptis quinque pyramidibus in formam conorum assurgentibus, quarum duæ adhuc ferè integræ, reliquis corruptis, conspiciuntur in via inter *Albanum* & *Ariciam*, & communi fama dicuntur *sepulchra Curiatiorum*, de quibus jam in præcedentibus nostram sententiam exposuimus. Sed jam locorum singulorum hujus montani *Latii* descriptionem ordiamur.

Bovilla

Clodius *ubinam interfectus à* Milone.

In toto hoc ante *Albani* introitum spatio tanta monumentorum varietas occurrit, ut totum hunc tractum sumtuosissimis ædificiis, superbis Mausolæis, Amphitheatris, Circis, villisque deliciosissimis cultum fuisse, sepulchra magnificentiæ veteris signa abundè demonstrant. Est inter cætera, moles saxea ad portam *Albanensium* in eximiam altitudinem exsurgens, quam *Albanenses*

Antiquitatis monumenta.

Sepulcrum Ascanii Albæ *conditoris*

Albanenses ex traditione certò sibi persuasum habent, *sepulchrum* fuisse *Ascanii*, primi *Albæ* regis & conditoris. Sed hisce paucis enucleatis jam ad *Albæ Longæ* descriptionem nos accingamus.

CAPVT II,

De Origine, Antiquitate, & Situ Albæ Longæ.

Ascanius AlbæLongæ *conditor asseritur contra* Cluverium.

OMnium Historicorum consensu *Ascanius Æneæ* ex *Creusa* filius, cognomine *Iulus*, *Albæ Longæ* conditor decernitur, contra *Cluverium*, qui uti historiam de *Ænea*, Regibusque Albanis, puram putam fabulam esse putat, ita *Albæ Longæ* multò quoque alium conditorem, quàm *Ascanium* fuisse sentit, longis scilicet ante *Ascanium* temporibus à *Pelasgis* aut *Evandro* conditam. Verùm cum is quàm dubiis incertisque fundamentis in adducendis rationibus nititur, tam certis nos omnium *scriptorum Romanorum* authoritate fulti, id asserimus, quod huc usque in dubium revocatum nemini fuit. *Albam* ita *Longam* ab *Ascanio* conditam omnes existimant. Tibull.

Ante oculos Laurens *Castrum*, *murusque* Lavini *est*:
Albaque *ab* Ascanio *condita* Longa *fuit*.

Cui subscribit Solinus c. 8. *Constituta ab* Ascanio Alba longa. Livius l. 1. Ascanius *abundante* Lavinii *multitudine*, *florentem jam*, *ut tunc res erant*, *atque opulentam urbem*, *matri seu novercæ reliquit*, *novam ipse aliam sub* Albano monte *condidit*, *quæ à situ porrectæ in dorso montis urbis* Longa Alba *appellata.* quibus consentiunt *Dionysius*, *Strabo*, *Plinius*, *Aurelius Victor*. Cujus condendæ occasio sic se habet: Ascanius *completis in* Lavinio *triginta annis*, *recordatus novæ urbis condendæ tempus advenisse*, verba sunt Aurelii Victoris, *ex numero porcorum*, *quos pepererat sus alba*, *circumspectis diligenter finitimis regionibus*, *speculatus montem editum*, *qui nunc ab ea urbe*, *quæ in eo condita est*, Albanus *dicitur*, *civitatem communiit*, *eamque ex forma*, *quod ita in longum porrecta est*, Longam, *ex colore suis*, Albam *cognominavit*. Vndè Virgilius:

Origo Albæ longæ, *& etymon.*

Littoreis ingens inventa sub ilicibus sus
Triginta capitum fœtus enixa jacebat
Alba, *solo recubans*, *albi circa ubera nati.*
Hìc locus Vrbis erit, *requies ea certa laborum*,
Ex quo ter denis Vrbem redeuntibus annis
Ascanius *clari condet cognominis* Albam.

De conditore itaque hujus Vrbis *Ascanio* nulli amplius dubium esse debet, nisi quis totam *Romanorum* historiam invertere attentet, quod in sensati & judicio pollentis Historici mentem cadere non posse, certè mihi persuadeo. Hoc itaque posito, jam de situ & loco fundatæ urbis agendum est, ut quisnam ejus genuinus situs fuerit, luculenter pateat.

De Situ & Loco *Albæ Longæ*.

Plures in eo errore hucusque perstiterunt, putantes, A*lbam Longam* ab *Ascanio* eo in loco conditam fuisse, ubi in hodiernum usque diem persistit, & *Albanum* dicitur: imò ipsi incolæ *Albanenses* ita semper hanc sibi veritatem persuasam habuerunt, ut supra oppidi portam lapidem posuerint, hujus rei testem, scropham videlicet triginta porcellis circumdatam, veluti primi ejus hoc loco situs & originis irrefragabile symbolum. Veruntamen qui *Dionysii*, cæterorumque Scriptorum, hujus urbis topographiam exactius examinarit, is longè alium ei situm attribuere, ipsa verborum claritate convictus

Albanum *dissidet ab* Alba longa.

VETERIS ALBANI LACUS
et Albæ Longæ aliorumque adjacentium loco:
rum descriptio.
Campus Hannibalis
olim
Locus Feriarum Lati:
narum.
Templum
Jovis Latiaris
Volscorum Regni
pars.
Velitræ
Forum Populi
hodie Rocca di Papa
Mons Albanus
hodie Monte Cavo
Templum Veneris
Alba Longa ab Ascanio exstructa
a Servo Hostilio destructa.
Sepulchrum
Ancij Martij
ALBA LONGA.
Aqua Crabra
Aquarum ex monte evolutio
Meatus quo Lacus
se exonerat in rivum
Aquæ Crabræ
Lacus Albanus
Meatus quo
aquæ se exone:
rant in Lacum
Nemorensem
Lacus
Nemorensis
Meatus
Canalis antiquus arte factus
quo Lacus exoneratur in
Campos Romanos
Villa Pompeii
modo
Albanum
Theatrum Domitiani
Templum
Veneris
Templum
Bonæ Deæ
Canalis Subterraneus
Ferentum
Bovillæ
Hospitium quo Clodius
Occisus est.

ctus cogetur. Verùm ut genuinum hujus tam omnibus seculis celebris urbis locum, omni qua fieri potest diligentia, quàm penitissimè examinarem, *Agrum Albanum* adii, singula loca inspexi, singula quoque cum Authorum scriptis ritè combinando, tandem verum & genuinum locum detexi, quem jam minutim describam. Primò siquidem *Montem Albanum*, in cujus dorso *Albam Longam* conditam scribunt, 20 mill: pass: à *Roma* distitisse. Ita Strabo l. 9: Ἀσκάνιον Ἄλβαν κτίσαι ἐν τῷ Ἀλβανῷ Ὄρει, διέχοντι τῆς Ῥώμης τοσοῦτον, ὅσον καὶ ἡ Ἀρδέα. Ascanium Albam *condidisse in* monte Albano, *qui tanto à* Roma, *quantò* Ardea *distat intervallo.* Cum itaque *Albanum* hodiè, uti & olim, non nisi 16 mill. pass: distet, certe *Albam Longam* in *Albano* minimè conditam fuisse, luculenter patet. examinemus verba Dionysii, situm *Albæ Longæ* ità graphicè exprimentis, ut de eo imposterum nulli dubium esse queat: Ἡνίκα δὲ ᾠκίζετο, πρὸς ὄρει καὶ λίμνῃ κατεσκευάσθη, καὶ μέσον ἀπέχουσα ἀμφοῖν. καὶ ἦν ὥσπερ τείχη τῆς πόλεως ταῦτα δυσάλωτον αὐτὴν ποιοῦντα. τότε γὰρ ὄρος ἐν τοῖς πάνυ ὀχυρὸν δὴ καὶ ὑψηλόν ἐστιν, ἥτε λίμνη βαθεῖα καὶ μεγάλη. καὶ αὐτὴν διὰ κλεισιάδων ἀνοιγομένων ὑποδέχεται τὸ πεδίον ταμιευομένην, ὁπόσα βούλονται. *Olim*, inquit, *cum ædificaretur apud montem & lacum exstructa, ità ut medium inter utrumque occuparet spatium, ac veluti muri inter urbem tuebantur, nè facilè caperetur. Nam & mons admodum altus est, & naturâ munitus. Lacus quoque profundus & magnus, ex quo reductis claustris in subjectos campos aqua dispensatur, quantam ejus incolæ volunt.* Ita *Dionysius*. Cum itaque etiamnum & mons & lacus supersint, de situ urbis *Albæ* veteris vero nemo dubitare potest. Sed discutiamus singula verba *Dionysii*: primò enim dicit, *Albam* apud montem & lacum exstructam

Verus Albæ Longæ situs detegitur ex Historiis.

Dionysii *testimonium graphicum de* Alba Longa.

fuisse, quæ non ita intelligenda sunt, quasi è latere meridionali aut boreali condita sit, sed inter ipsum montem & lacum, *ita ut medium*, verba sunt *Dionysii*, *inter utrumque spacium obtineret*: & ut situm amplius & exactius determinet, addit, ita inter montem & lacum fuisse ædificatam, cui ex una parte mons omninò altus editusque, ex altera parte lacus profundus & magnus murorum instar, vel ab ipsa natura probè munitorum forent: atque hoc pacto ab omni insultantium hostiū accessu, tutrice natura facilè defenderetur. Hæc sanè descriptio in *Albanum* cadere minimè potest, cum & Lacus & mons ab eodē remotiores sint, quàm ut *Dionysii* verbis accommodari possint.

Dico itaque situm *Albæ Longæ* genuinum fuisse inter montem illum, quem vulgò *monte Cavo* vocant, & Lacum, hodie *Lago di Castro Gandolfo* vocitatum, eo in loco, quo hodie *Patrum S. Francisci de Observantia Monasterium* visitur, quod villæ, quam vulgò *Palazzuolo* vocant, adjacet: hoc enim loco *mons Albanus*, id est, *Cavus*, editissimus sane & perarduus ascensu saxea sua mole usque ad lacus dorsum, spacium fere planum, dimidii circiter milliaris Italici spacium in latitudine efficit; atque in hoc spatio, quod & montis & lacus dorsum est, *Albam* conditam fuisse, irrefragabili argumento ex *Dionysio* colligitur.

Albæ Longæ *situs genuinus.*

Albam verò *Longam* dictam fuisse, eò quod supra dorsum montis, ipsumque lacus marginem, in circuitu à dicto *Palatiolo* usque ad *castrum Gandolfinum*, continuata ædium serie disposita fuerit, & dictus *Dionysius*, & totus ille tractus, innumeris fanis semirutis, ædiumque parietinis tum primum testatus est, quandò *Alexander VII* Pont. Max. præteritis annis intra montis concham à *Castro Gandolfino* ad *Palatiolum* usque viam ambulationi percommodam, nec non summæ amœnitatis, complanatis scopulosis tractibus, remotisque ruderibus virgultisque aperuit; in qua

Alba *cur* Longa *cognominata.*

Via ab Alexandro VII *Pont: facta.*

E etiam-

etiamnum pavimenta lapidibus musivo, seu tessellato, opere insertis eximiè exornata, vetustæ magnificentiæ luculentum symbolum, spectantur: ita ut non lacus tantùm quoad superiorem marginis oram cultus, sed & declivè profundi crateris ad lacus usque ripam, fanorum structuris, cæterisque ædium fabricis, uti capitella, peristylia, trabes, columnarum arcuumque passim obvia fragmenta testantur, quàm excultissimum fuisse censeri debeat.

Rudera Antiquitatis.

Albæ Longæ situs Geometricis rationibus manifestatur.

Et ut res tota luculentiùs pateret, totum spacium à radice *montis Albani* eo in loco, ubi in dorsi planitiem extenditur, usque ad marginem lacus, ad quem *Monasterium Patrum S. Francisci*, & *Palatiolum* Colonnensium Principum situm est, summa cura dimensum, 400 passuum communium, quorum unus 2 pedes facit, id est 800 pedum, seu 1200 pal. inveni, intra quod spacium, quoad latitudinem, *Albæ Longæ* fuisse situm, ex verbis *Dionysii* conjicio. Deindè lacus quoque profunditatem eodem in loco dimensus, declivem ejus descensum usque ad littus aquæ secundum rectam lineam 460 passus, id est 920 ped. inveni; ex quibus deindè juxta trigonometricas leges profunditatem crateris perpendicularem 237 palmorum, basis verò, à lacu usque ad normalem lineam, 105 palmorum latitudinem comperi. Sed ut ad instituti nostri tramitem revertamur, dico *Albam Longam* totum illud spatium, quod est inter dictum *Monasterium Patrum S. Francisci* usque ad *cœnobium Patrum Cappuccinorum*, & ultra in margine crateris lacûs, si ruderibus, quæ passim ibi à fodientibus reperiuntur, credendum est, occupasse. Dum hisce indagandis destinarer, dicti Patres Ord. S. Francisci me introduxerunt in Cryptam quandam subterraneam alto fornice constructam, in qua ex prææduro lapide ingentis molis monumentum ostenderunt, quod Antiquariæ rei periti sepulchrum *Anci Martii* IV *Romanorum* Regis credebant fuisse; ego verò verisimilius ipsius *Tulli Hostilii* fuisse, ex Authoribus colligo. Nam ut *Dionysius* ait, *Tullus* avitum *M. Horatium*, qui unus è tergeminis superērat, cum equitatu peditumque lectissimis, mittit *Albam*, jussum quamprimum ut amicus receptus esset, intra mœnia, civibus in potestatem redactis, urbem funditùs evertere, nec ulli vel privato vel publico ædificio parcere, fanis exceptis: quem sæpius, tum ut *Albæ* à se destructæ vestigia contemplaretur, tum ut venationibus corpus exerceret, eò se contulisse, non infimæ notæ Authores asserunt, ubi & morbo infestatum fatis cessisse, ajunt, ibidemque reconditum; & colligunt ex iis *Dionysii* verbis: *Fanis exceptis.* in quorum unum postmodum conditus fuerit; perpetuâ sui apud posteros, qui ea visitaturi erant, relictâ memoriâ. Atque hæc fuit celeberrima illa *Alba Longa*, tot scriptorum celebrata monumentis, ab *Ascanio*, ex *Ænea Anchisæ* filio & *Creusa Priami* filia prognato, teste *Dionysio* condita, *Romani* imperii origo, cum per 500 post ædificationem annos, tredecim exceptis, stetisset, eoque temporis spatio populi frequentiâ opibusque, & cætera felicitate plurimum aucta fuisset, triginta oppidorum *Latinorum* mater, & gentis toto eo tempore princeps, à novissima sua colonia solo æquata, hodiè quoque deserta manet. Cui subscribit Livius. *Egressis autem Vrbem* Albanis, Romanus *passim publica privataque ædificia adæquat solo, unaque hora quadringentorum annorum opus, quibus* Alba *steterat, excidio & ruinis dedit. templis tamen Deûm, ita enim edictum fuerat à Rege, temperatum est*: ita *Livius*. Vbi *Dionysius* quoad tempus, quo stetit Alba, à *Livii* traditione differt; ille enim 500 annis, demptis tredecim stetisse ait; hic quadringentos tantùm. Sed cum *Livius* tantum absolutè centenarios annorum cæteris omissis posuerit, *Dionysius* verò quingentos posuerit, tredecim exemptis, quæ faciunt 487 annos,

Sepulcrum Tulli Hostilii, *quod alii putant* Anci Marci.

Alba 30 *oppidorum mater*, Romani *imperii origo.*

Albæ *destructio.*

Concordia annorum fundationis Albæ, *quis* Livius *&* Dionysius *differunt.*

annos, facilè hoc pacto concordari poterunt. Sed hæc de *Albæ* situ sufficiunt; jam ad *Albani montis* situm scrutandum progrediamur.

CAPUT III.

De Monte Albano, *ejus situ, natura, proprietate.*

De Montis Albani situ controversia.

Situs *montis Albani* non minus, quàm *Albæ* in eo conditæ apud nonnullos controversus fuit. Quidam *montem Albanum* pro *Algido* sumpserunt, qui quantum hallucinati sint, in sequentibus docebitur. Alii montem hunc posuerunt eo in loco, ubi modò *Monasterium Cappuccinorum* exstat; sed cum is non mons, sed clivus seu colliculus sit, *mons* autem *Albanus*, præterquam quod præcelsus, salebrosus & difficilis quoque ascensu sit, statim vel ipsis *Dionysii* verbis refelluntur. Dico itaque *montem Albanum*, alium non esse, quàm, quem hodiè *monte Cavo* vocant; quod si *Dionysii* descriptionem attentè legamus, adeò verum est, ut insensatæ mentis esse videatur, qui ei contradicere audeat. Dicitur & Livio, *Jugum Albæ Longæ*, eo quod sub ipso condita sit *Alba*, uti Chorographia docet. Præcelsum & sublimi vertice per totum *Latium* spectabilem fuisse, jam ante ex *Dionysio* patuit; quod verò *Poëtæ* eum nunc tumulum, nunc collem vocent, id metri caussâ factum esse puto: cum revera, uti ex dimensione ejus paulò post patebit, editissimus sit, & maximis *Latii* montibus non immeritò annumerandus. Nam in eum & *Romanos* rusticandi causa progressos, & tum maris tum terrarum longepatentium prospectu delectatos fuisse, Martialis hisce significat:

Situs montis Albani.

> *Hoc tibi*, Palladiæ *seu collibus uteris Albæ*,
> Cæsar, *& hinc* Triviam, *prospicis, inde* Thetin.

Et Statius l. 4:

> Dardaniæ *quamvis sub collibus* Albæ
> *Rus proprium, magnique Ducis mihi munere currens*
> *Unda, domi curas mulcere, æstusque levare*
> *Sufficerent.*

Vocat & hunc *Livius*, aliique, *montem Jovis Latiarii*; in hoc ferias *Latinas*, de quibus posteà, institutas; in vertice templum fuisse percelebre, tum *Jovis*, tum *Junonis Monetæ* Livius memorat: *In* Albano, inquit, monte *tacta de cœlo erant signum* Iovis, *arborque templo propinqua.* Et l. 42: *In consulatu* Posthumii Albani *&* M. Popilii Lænatis, *anno urbis conditæ*, 578 scribit, *eo anno* C. Cicerejum *Prætorem in* Corsica *signis collatis pugnasse, septem millibus* Corsorum *cæsis, captis* 1700, *è victoriâ peractâ vovisse, in* Albano monte *ædem* Junoni Monetæ, *quam quinquennio post, sub consulatu* Q. Ælii Pæti, *&* M. Junii Pennii, *voto persoluto exstruxit.* Cujus & mentionem fecit Dionysius. *In* Albano monte Iunonis *exigua ædes supra mensam quandam dedicata, quæ dum Orientem solem spectaret, ad septentrionem conversa est*; prodigium sanè sat celebre: uti & illud, quod *Livius* narrat, *visos sibi nonnullos audire vocem ingentem ex summi cacuminis* Albani montis *luco, quo præcipiebatur, ut patrio ritu sacra* Albani *facerent. Post* Albam *quoque à* Tullio *dirutam*, Sabinosque *devictos, in* Albano monte *lapidibus pluisse*, Livius l. 1. *asserit.* Quantæ verò religionis fuerit hic mons, & nemora circumsita, Cicero in oratione pro Milone, ubi de *Clodii* occisione agit, sat monstrat. *Non*, inquit, *est humano consilio, ne mediocri quidem*, *Iudices*; *Deorum immortalium curâ res illa perfecta. Religiones me hercule ipsæ, quæ illam Belluam cadere viderunt, commovisse se videntur, & jus in illo suum retinuisse. Vos enim* Albani *tumuli atque luci, vos, inquam, imploro atque obtestor, vosque* Albanorum *obrutæ aræ, sacrorum*

Mons Jovis Latialis.

Origo Templi Junonis Monetæ.

Prodigium simulacri Junonis Monetæ.

Prodigia, quæ contigerunt in monte Albano.

Mons Albanus summæ fuit Religionis.

 Populi

Populi Romani *sociæ* & *æquales, quas ille præceps amentia, cæsis prostratisque sanctißimis lucis, substructionum insanis molibus oppresserat; vestræ tum aræ, vestræ religiones viguerunt, vestra vis valuit, quam ipse omni scelere polluerat. Tuque ex edito* Monte *Sancte* Latialis Iuppiter, *cujus ille lacus, nemora, finesque sæpè omni nefario stupro & scelere maculârat, aliquandò ad eum puniendum oculos aperuisti. &c.* Ubi apertè monstrat, locum aris, fanis, lucis, delubris Deorum refertum fuisse, quorum rudera etiamnum in ipso vertice montis sæpius me spectasse memini: maximè verò *Dianæ Templum* ibidem fuisse celebre, cum de *Nemore Aricino* agemus, declarabitur.

Authorum de Albæ *situ sententiæ conciliantur.*

Ex quibus patet, quomodò Authores conciliandi sint, quorum aliqui *Albam Longam* infra montem, alii in monte fundatam fuisse dicunt. Infra montem enim sitam fuisse dicunt, in quantum infra jugum altioris montis fundata fuit; in monte verò positam fuisse, rectè quoque dicunt, cum lacus crater, seu dorsum verè & propriè, circa quem *Alba Longa* disposita fuit, mons sit, cujus radices vel usque ad ipsam *Albani Campi* planitiem sese extendant. Sed jam nonnihil de feriis *Latinis* in hoc monte institutis agamus, nè tam celebria festa præterijsse videamur.

Feriæ Latinæ, earumque origo.

Montem Albanum maximè *Feriæ Latinæ* apud posteros celebrem fecerunt, quæ post *Albam* dirutam à totius *Latii* populis in eo celebrari solebant. Ita Stephani Epitomator: λέγεται ϰ̀ Ἀλβανὸς ἐν Ἰταλίᾳ τόπος, ἐν ᾧ ἱεροποιΐαι ἐγίνοντο. *Dicitur & Albanus in* Italia *locus, in quo sacrificia fiebant.* ubi haud dubiè in textu mendum intervenit, dum loco ὄρος, τόπος, pro monte locum posuerunt: atq; ita vertam, *est &* Albanus *in* Italia *mons.* Et Strabo; *In* Albano monte *totius Imperii coacto concilio,* Romanos *cum* Latinis Iovi *sacrificasse* scribit. Sed præ omnibus aliis graphicè sanè Latiaria ista festa (ita enim *Ferias Latinas* nominabant à *Iove Latiari*, cui consecrabantur) describit *Dionysius.*

Origo feriarum Latinarum.

Origo eorum ita sese habet: *Tarquinius Superbus* harum institutor, *Latinæ gentis* imperio potitus, cùm refractarios *Volscos, Hernicos, Sabinos, Æquos,* cæterosque, in politicam *Latinorum* unionem cogere non posset, non alio, nisi politica quadam astutia & calliditate usus, id, quod jam dudum unicè desiderabatur, tandem confecit. Legatos itaque misit ad *Volscos* & *Hernicos*, eorum quoque amicitiam & societatem expetens: *Volscorum* duæ tantum gentes consenserunt, *Echetrani* & *Antiates*; *Hernicis* post longas preces universis societatem decernentibus.

Tarquinii Superbi in adjungendis sibi populis astuta solertia.

Ut autem perpetua fœderis pactione firmius stabilirentur, solitâ astutiâ usus hunc modum invenit: commune templum *Romanorum Latinorumque, Hernicorum* quoque & *Volscorum*, qui sociorum confœderatorum numerò adscripti essent, designavit, ut quotannis ibi solemnem cœtum agitantes epularentur unà, & communia sacra participarent; & uti, cum de epulis & convivijs tractatur, nemini displicere posse videbat, ita quoque festi jucunditate tracti invitationem æquis animis acceptarunt omnes. Locus itaque conventui constitutus fuit in meditullio fermè harum gentium, *mons* excelsus *Albæ* imminens, ubi singulis annis feriæ celebrarentur, atque hisce durantibus ab omni vi, hostilique insultu temperarent omnes, sacraque *Iovi Latiari* facerent epulisque vacarent; constituto quoque, quid quisque populus in ea sacra contribuere, quamque portionem recipere deberent.

In Feriarum Latinarum celebrationem commune populorum studium.

Fuerunt autem, *Dionysio* teste, harum feriarum ejusque sacrificii participes civitates 47, conferebantque in eas ferias populi, alii agnos, alii caseos, quidam lactis certum modum, quidam consimile liborum genus: communis omnium victima erat taurus unus, de quo cuique populo portio tribuebatur. Sacrificabant autem pro universis; eique sacrificio præerant *Romani.*

La Fiera unde nomen suum sortita?

Romani. Latinæ itaque *feriæ* (à quibus in hunc usque diem (*la Fiera*) nomen, quo nundinas appellare solent, *Italis* mansit) Varrone teste, *dies conceptivus dictus à* Latinis populis, *quibus in* Albano monte *ex sacris carnem petere fuit jus cum* Romanis, *à quibus* Latinis Latinæ *dictæ sunt*; quod confirmat *Plinius l.* 3. *c. v*. Carnem autem, *Servio* teste, *Latini Visceratione*m vocabant; atque adeò avide carnis hujusmodi portionem ambibant, ut, cum jam nonnihil bellorum intervenientium turbine desiisſent, pontificum decreto denuò instauratæ sint, eò quod legati ab *Ardea* in senatu questi erant, in *Monte Albano* sibi Latinis carnem more solitò datam non fuisse.

Quo in loco montis feriæ celebratæ sint?

Ubinam verò, & in quo montis loco celebrarentur dicta Latiaria festa, seu *feriæ Latinæ*, controversum est apud Authores: omnes in *Albano monte* celebratas fuisse ajunt; quod de vertice montis dici minimè potest, cum vertex minorem planitiem, quàm quæ tantos populos contineret, habeat; neque in declivi montis celebrari potuerunt, cum scopulis virgultisque impeditus locum præbere non potuerit. Examinatis itaque à me non semel totius montis tractibus, conclusi tandem, locum feriis constitutum alium non potuisse esse, quàm quem hodiè *Campum Hannibalis* vocant, eò quod *Hannibal Romam* adoriturus, cum universo suo exercitu in ipso subftiterit; itaque ad milites suos animandos, *Romam* in prædam præmiumque, si generosè se gererent, monstraverit. Est hic campus in ambitu facilè trium milliarium capax, nundinis celebrandis, ob magnam lignorum frondiumque, ad tentoria construenda, copiam, sanè aptissimus, nec non ob magnam scaturientis aquæ abundantiam, pratorumque viridantium amœnitatem, perquam deliciosus. Rectè itaque in monte dicuntur celebratæ, non in vertice, sed paulò infrà, ubi mons in ingentem planitiem expansus, hunc campum efficit,

Campus Hannibalis.

ex quo deindè per salebrosas vias ad lacum usque per sesquimilliare ferè descenditur; adeòque vere & proprie hic campus in monte eoque editissimo constitutus dici debeat, cum ad radicem hujus montis *Albam* conditam fuisse suprà ostenderimus. Ex *Albâ* verò ad Lacum usque alius non minor descensus, quàm ex dicto campo aut monte ad *Albam* deprehendatur. Una restat difficultas de *Foro populi*, quod oppidum in *monte Albano* positum fuisse, Authores consentiunt; sed situm ejus non determinant. Ego, ut & hanc difficultatem deplanarem, ex Authorum combinatis relationibus tandem inveni, alium situm non habuisse, quam quem hodie oppidum, quod vulgò *Rocca di papa* vocant, obtinet, scopuloso montis lateri adnexum. Et nominis ratio statim se prodit: cum enim populi, qui feriis quotannis celebrari solitis intererant, non omnes suis gauderent territoriis, occasione tantorum populorum ad ferias confluentium, vicinum oppidum constructum fuisse, verisimile est, quod à *Feriis populorum Latinis*, *Forum populi* appellarunt. Plinius l. 5, c. 5, ubi civitates *Latii* enumerat, *In Monte*, inquit, *sunt* Foro-populenses. Dionysius l. 54 ait, *in* Foro populi *domum publicam fuisse, in quam consules sacrificaturi deverterent, eamque, dum ibidem quodam tempore convenirent, fulmine fuisse percussam*. Fuisse autem non tam oppidum, quàm vicum, sive congeriem casarum sine ordine coacervatarum, prout & locus & spacium unicuique permittebat ædificare. Vnde *Ovid. l.* 3 *fastor*: Indigenas, sive *Foro-populenses*, *turbam forensem* vocat, civilitatis expertem. Sed ut ad montem revertamur; is hodie vulgò *Monte Cavo* dicitur, qui continuato vertice in circuitum, alium montem, priori altitudine non cedentem, constituit, quem ego *Algidum* esse assero, uti in sequentibus ostendetur; atque inter duos hosce montes, veluti intra concham quandam, amœnus plane & de-

Forum populi *quis locus fuerit?*

Descriptio loci Feriarum.

liciosus *Hannibalis Campus*, pascuis uberrimus existit, trium fere milliarium in circuitu capax, cui ex occidua parte in salebroso montis descensu castellum adnexum est, quod à captivitate cujusdam Pontificis, etiamnum vulgò *Rocca di Papa* dicta, Colonnensium Principum jurisdictioni subjicitur. Totus hic tractus sylvosus ac vastissimis castaneis undiquaque, magno oppiduli emolumento, refertus est. Sunt, qui hoc castellum *Algidum* putant, sed uti paulò ante dictum est, valde hallucinantur, quemadmodum suo loco demonstrabimus, ubi genuinum situm *Algidi* decernemus. Ab hoc op-

Rocca di Papa.

pidulo fit introitus in *Campum Hannibalis*, & hinc per declive montis prægrandibus strata silicibus via dabatur usque ad montis verticem, quorum in hunc usque diem adhuc remanent vestigia. Ex ipso vertice jucundissimus undiquaque prospectus se aperit, quo universum *Latium*, & mare longe lateque patulum, *Pontiam*, cæterasque mari insitas insulas, *Circeios montes*, *Cajetam* usque, unico aspectu facile comprehendas, quo *Volscos*, *Sabinos*, utrumque lacum, quo totam licet æstimare *Romam*. Sed hæc de *Monte Albano* satis dicta sint.

Campus Hannibalis *pascuis fontibusque amœnissimus.* *Via strata silicibus ad verticem usque* montis Albani.

CAPUT IV,

Lacus Albanus, *ejusque origo, & mirabilia.*

LAcus Albanus, uti in præcedentibus ostensum fuit, situm habet sub *Alba Longa*, profundissimum, instar conchæ aut crateris, intra quem margine undiquaque protuberante conditus est; cujus declive latus, uti olim, ita in hodiernum usque diem, villis, monasteriis, lucis, sylvosisque recessibus, nec non vineis ex ea parte, qua septentrionem respicit, consitum est; & de antiquis quidem habitationibus sat fusè in præcedentibus dictum fuit: jam de moderno ejus situ nonnihil producamus.

Habet hic *lacus* in circuitu octo ferè millia passuum, marginemque crateris habet modò altiorem, modò depressiorem; ubi hodiè *Monasterium S. Francisci* juxta *Palatiolum*, vulgò *Palazzuolo*, infra *Albani montis* radices, existit, ibi altissimus est, ubi sylvam marinam attingit, humillimus; profunditas perpendicularis maxima usque ad superficiem lacus, 485 pedum, minima verò, 292 pedum à me comperta fuit. Tribus in margine crateris splendescit *Cœnobiis*: primum est *Patrum Franciscanorum* propè *Palatiolum*; inter hoc vero & *lacum Eremitorium* in declivi montis

Quantitas lacus.

costa exstructum; magno Eromicolæ evolumento ab advenis frequentatur. Alterum *Patrum Cappuccinorum*, quo in *agro Romano* quicquam deliciosius spectari nequit: viridariis, sylva, ambulacris, fontibus, nec non septem stationum sacellis, ornatissimum; in cujus suprema horti parte, hinc mare, inde *lacus*, & universus *Latii*, seu *agri Romani*, districtus in apertum prodit. Tertium *cœnobium* est, alterius *ordinis S. Francisci*, non procul à *cœnobio Cappuccinorum* dissitum; quod paulò post sequitur oppidum, *Castrum Gandolfi*, vel hoc nomine celebre, quod Pontificiæ rusticationis sedem sortitum sit, cui *Alexander VII* Pont. opt. max. ultimam magnificentiæ coronidem imposuit, dum palatium in ampliorem formam extendit, Basilicam tholo xystoque superbam, nec non meliorum hujus temporis pictorum monumentis spectabilem ex fundamento erexit; viam omni amœnitate refertam, *Palatiolum* usque, rupibus ruderumque semisepultis ruinis deplanatis, stravit; dignum sanè Pontificiæ Majestatis opus. Sed margine montis lustrato, jam ad *Lacûs* investigationem paulatim descendamus: ubi primò obvia fit domus

Castrum Gandolphi *ab* Alex. VII *summa magnificentia excultum, mentium Pontificiarum relaxationi, ob amœnitatem mirè opportunum.*

Lacus Albani *investigatio.*

Delineatio Crateris Lacus Albani
Juxta situm Modernum.
Habet Crater Lacus Albani in circuitu octo millia passuum
Geometricorum, quorum unusquisq; habet 5 pedes Geometricos.
Mons Albanus
vulgo Cavo
Palazzoli
Monaster: Franciscanorum
Rudera PP. Carthusianor:
Eremitorium
Lacus in quo Lacus communicat cum Hydrophylacio Montis Albani.
Via Alexandri VII.
Abyssus sive locus inexplorabilis profunditatis
Lacus Albanus
Locus in quo Lacus per
Subterraneum meatum
effundit aquam Scabram.
Levante
Tramontana
Ostra
Ponente
Locus in quo Lacus
per Subterraneum meatum communicat cum Lacu Nemorensi.
Domus Magn:
Locus in quo Lacus sese effundit
in aquas Ferentinas per meatum
Subterraneum.
Monaster: Cappuccinor:
Canalis montis à Veteribus
Romanis perfossus
Domus Piscator:
Templum Veneris
Via Alexandri VII.
Monaster: Franciscanor:
Albanum
Palatium Barbarinor:
Castellum Gandol:
Villa Hybernor:

mus piscatoria, lintribus, scaphisque tum ad piscandum, (piscibus enim optimis, præsertim anguillis, abundat) tum ad navigandum relaxandi animi gratia, probè instructa. *Lacus*, uti bolide mihi exploranti compertum est, fundum habet oppidò inæqualem, in nonnullis locis depressiorem, in quibusdam profundissimum, in uno etiam nulla bolide explorabilem, maximè è regione *palatioli* sive *Eremitorii*, de quo paulò ante, quod in declivi crateris sibi quidam Dei servus solitariæ vitæ amore exstruxit, ubi asperiori vitæ delicias quoque hortenses jungens, complures ad se visitandum amœnitate loci probè sanè exculti, allexit. Sub hujus igitur Eremi scopuloso tractu, *Lacûs* profunditas inexplorabilis est, comperique, aquam ex intimis *Albani montis* visceribus magno sese impetu adinstar fluminis evolvere; argumento luculentissimo, intra montem ingens quoddam hydrophylacium latere, quod uti ex mari continuo fluxu impletur, ita non huic tantùm, sed & *Nemorensi*, quem *speculum Dianæ* vocant, per subterraneos inciles, uberrimas aquas suppeditat; quod verò fundus attingi non possit bolide, causam reor esse, quod vehementia currentis aquæ bolidem secum abripiat; atque ita esse experientia me docuit: nunquam enim chorda, cui alligabatur bolis κατὰ τὰς ὀρθὰς, sive ad perpendiculum deorsum vergebat, sed obliquo quodam motu jam versus *montem*, modò versus *lacus* aperti planitiem nonnihil declinabat; quo clarè fluxus quidam & refluxus aquæ designabatur: undè mihi clarè patuit, quomodò olim ingens illud prodigium exundantis lacus accidere potuerit. Verùm cum hic casus omnibus seculis memorabilis fuerit, hîc eum paucis describendum duxi.

Profunditas Lacûs.

Prodigium exuberantis Lacus.

Medio belli ardore, quo *Romani* cum *Vejentibus* de rerum summa decertarent, *res*, ait Plutarchus in Camillo, Lacui Albano *accidit, cum quovis rarissimo miraculo conferenda, quæ, quia vulgari causa & ratione ex rerum natura ducta carebat, pavorem incussit. Æstas erat extrema & præceps, nec cœlestibus aucta aquis, nec ventis admodum turbulenta aestrinis;* Lacus *autem, & amnes, rivique ac fontes, quos habet* Italia *frequentes, jam planè exaruerant, partim exiguam, partim tenuem trahentes undam, fluviique per æstatem, ut semper fit, humili & depresso alveo ferebantur. Quum eccè* Lacus Albanus, *qui neque aliundè ducit originem, neque aliò sese effundit, fertilibus cinctus collibus, nulla de causa, nisi siqua divina, inflatus, manifestò intumuit, ita ut pertingeret ad dorsa montium, & summos undique æquaret tumulos: sine æstu tamen aut commotiori aliquo fluctu. Id pastoribus primùm erat bubulcisque miraculo: ubi verò dorsi repagulo, quo veluti isthmo seu aggere à subjectis campis arcetur, refracto, per sata atque plantas magno cum impetu in mare defluxit; tum non* Romanis *tantùm terrorem incussit, verùm etiam toti* Italiæ *visus est magnum quid portendere.* Valerius Maximus *l.* 1. *c.* 6. *Quum bello acri & diuturno* Vejentes *à* Romanis *intra mœnia compulsi capi non possent, eaque mora non minus obsidentibus quàm obsessis intolerabilis videretur, exoptatæ victoriæ iter miro prodigio Dii immortales patefecerunt; subitò enim* Albanus lacus, *neque cœlestibus imbribus auctus, neque ulla inundatione ullius amnis adjutus, solitum stagni modum excessit. Cujus rei explorandæ gratia Legati ad* Delphicum Oraculum *missi retulerunt, præcipi ab eo, ut aquam* Lacus *ejus emissam per agros diffunderent: sic enim* Vejos *in potestatem populi* Romani *venturos; quod priusquam Legati renunciarent, Aruspex* Vejentium *à milite nostro raptus, & in castra perlatus, futurum dixerat;* id est, ut *Livius* dicit, *Aruspex his verbis vaticinantis in modum cecinit: Priusquam ex* Lacu Albano *emissa foret, nunquam potiturum* Vejis Romanum, *sic libris fatalibus, sic disciplina Hetrusca traditum esse. Iamque* Romani *desperatione humana fata Deosque spectabant: cum eccè Legati à* Del-

Vaticinia de Lacu.

à Delphis *veniunt, ſortem oraculi adferentes congruentem reſponſo captivi vatis,* cujus hæc ſumma erat: Romane, *aquam* Albanam *cave* lacu *contineri ; cave in mare manare ſuo flumine ſinas ; emiſſam per agros rigabis, diſſipatamque rivis extingues.* Vide de hiſce *Ciceronem l.*1 *Divin.* fuſius tractantem. Atque hac occaſione *Romani Hetruſci* vatis dicta ſecuti, perfoſſo monte, admirabili ſanè artificio, aquam per canalem in *campos Romanos* deduxerunt; victique *Vejentes,* civitas everſa, relicta in prædam militibus; *Furius Camillus* Dictator triumphans parta victoria *Romam* ingreſſus eſt, anno ab urbe condita 360, curru equis candidis invectus, quod ante eum nemo fecerat. Sed jam canalis deſcriptionem ordiamur.

Vejentium *Urbs quomodo à* Romanis *capta?*

Eſt hic *Canalis* in hunc uſque diem ſuperſtes, cujus ſitum longitudinem, latitudinemque à me ſummo ſtudio exploratam ſubdo. Sub *Caſtello Gandolfino* declivi montis 600 ferè pedibus ad *lacum* occurrit magna conſtipatarum arborum multitudo, quæ efficit, quo minus orificium *Canalis* ſine perito duce inveniri poſſit; haſce arbores intra *lacum* proclives ſcaphâ ſubeuntibus, ingens occurrit arcus quadris lapidibus ingenti mole adinſtar prægrandis portæ conſtructus, quam ubi ſubieris, tum ecce *Canalis* latitudinis ſeptem palmorum ſe ſpectandum præbet. Altitudo pro diverſa terrenarum partium conditione varia eſt, jam depreſſior, modò altior, ubi maxima eſt, decem palmorum deprehenditur. Tranſit hic *Canalis* ſub ipſo *Caſtro Gandolfino* trecentorum ferè pedum profunditate, & continuata 1500 ferè paſſuum longitudine per varios anfractus & diverticula, tandem in *agro Albano* exitum ſortitur, prope molendinum quoddam, cui ad conterendum frumentum rota molaris lapidis verſatione ſervit; & ex hinc ad *aquas Sylvias* feſtinans paulò poſt *Tiberi* miſcetur. Aqua *Canalis* quinque palmorum profunditatem habet; quamvis non dubitem, pro cæterorum conſtitutione annorum, nunc altiorem, nunc depreſſiorem comperiri. hoc enim anno 1662 ſiccioris conſtitutionis vix 2 palmorum profunditatem habebat.

Canalis, *quo aqua lacus exoneratur, à* Romana Rep. *extructus.*

Duo nobis hîc dubia à nonnullis mihi propoſita ſolvenda ſunt. *Primum* eſt, utrum prodigioſa illa *Lacus* exundatio vi naturæ acciderit, & quonam inſtigante, tum Aruſpicis *Hetruſci*, tum *Delphici* oraculi vaticinio tam certum futuræ rei eventum ſortita ſit? *Alterum* eſt, cum teſtimonio Authorum ſupracitatorum *lacus* primò non habuerit exitum, neque alterius fluminis introitum, quomodo, aut qua ratione, qua naturæ efficacia præter inſolitum modum intumuerit, præſertim æſtate ſicca, & nullis imbribus obnoxia.

Dubia ſolvuntur, de prodigioſa lacus *exuberatione.*

Ad *primum* reſpondeo: Cum toto Gentilitatis tempore, nullo non tempore hujuſmodi prodigia viſa ſint; ut cum poſt conditam *Albam*, dum Patrios Deos ſive Penates ex *Lavinio* in recentis *urbis Albæ* delubrum deportarent, poſtero die illi denuò *Lavinii* reperti ſunt; cum *Iunonis* facies in *Montis Albani* templo, quæ occidentem ſpectabat, altero die orientem ſpectare viſa ſit: cum ſimulacra Deorum ſanguinem ſudare viſa ſunt; voces auditæ animalium de ſucceſſu rerum morientium: pluviæ lapidum, lactis, ſanguinis; ſimiliaque, quibus Hiſtoricorum monumenta referta ſunt: & ut paucis me expediam, Dico, illa nulla ratione vel divina virtute, aut Agathangelorum opera contigiſſe; cum enim ea omnia ad idololatriam ſuperſtitioneſque in animis gentilium propagandam ordinata fuerint, ſi à Divina aut angelica virtute accidiſſent, Deus & angeli ad malum & deteſtanda peccata, quæ paſſim in ſacrificiis committebantur, aliquo modo cooperati videri poſſent, quod Divinæ naturæ prorſus repugnat: quarè omninò cum *S. Auguſtino l. de Civit: Dei* dicendum eſt, pleraque hujuſmodi, quæ malum ſpectabant, humani generis hoſtis effectus fuiſſe;

Prodigia à dæmonibus exhibita.

fuisse; qui uti à principio divinitatis ambitione laboravit, ita nihil non egit, ut illam mirandorum effectuum exhibitione, justo Dei judicio sic permittente, in cœcæ gentilitatis animis propagaret; in prodigiis tamen, non nisi puris naturæ effectibus ad eandem superstitionem in lumine fidei destitutis hominibus implantandam, usum fuisse, is solus inficiabitur, qui mille artes, mille illusionum technas cacodæmonum non novit: vide quæ uberrimè de prodigiorum naturalium origine, tum in *Mundo subterraneo*, tum in *opusculo de prodigiosis crucibus in vestibus hominum anno 1661. Neapoli visis*, scripsimus. Et hæc quoad primum dubium sufficiant.

2 *Dubium.* Ad *alterum* quod attinet: nego planè *Dionysii* cæterorum assertionem: *Lacum* ante perfossum montem exitum non habuisse, nec aliunde aquam recepisse. Nam ut in *Mundo subterraneo*, & *Hetruriæ descriptione* ample deduco, exercent singuli similes *Lacus* occulta sua cum subterraneis meatibus commercia, quibus implentur deplenturque. Si enim *Lacus Albanus* aliunde non implebatur, certe contra omnia naturæ principia, eum in tam immodicam altitudinem intumuisse, dici debet: & consequenter novam aquam in eodem loco divinitus productam fuisse fatendum est, vel dæmonum ope craterem repletu fuisse, quod admitti nec potest, nec debet; cum non solùm Deus Opt: Max: sed & ipse dæmon puris naturæ legibus utantur ad hujusmodi effectus præstandos. Quomodò itaque id fieri potuerit, explicandum duxi.

Subterranei Lacuum meatus.

Occulti canales lacus Albani, per quos se exonerat aqua.

Et primò quidem certum est, *Lacum* hunc non solùm per subterraneos meatus *montisque Albani* hydrophylacium aquam ex mari, uti suprà innuimus, recipere, sed & receptam per abditos terræ canales extra diffundere; quod experientia me docuit in *Lacus* hujus exploratione: siquidem bolidis ope inveni, intra *cœnobium Cappucinorum* & *Palatiolum*, locum, ubi bolis omninò intra abditos montis recessus abripitur, manifesto signo, ibi canalem quendam abditum esse, quo *Lacus* sese intra *Lacum Nemorensem* exoneret; & ipse *Nemetini* uti & *Genzani* olim *Cynthiani* incolæ testantur, ad septentrionalem *Lacus* ripam, locum spectari, continuis ebullilitionibus ferventem, quo vel ipsi hujus opinionis sunt, vel ex *monte Albano*, vel ex ejus *lacu* aquam eo in loco exonerari, quorum utrumque dici potest; sed de *Lacu Nemorensi* non nisi mille passibus ab *Albano lacu* dissito, in sequentibus pluribus dicemus. Alter meatus *Lacûs* subterraneus respicit *Tusculanum agrum*, ubi passim innumeri rivi, fontiumque scaturigines spectantur, quorum confluxus & Marænam fluvium, & aquam scabram seu tepulam causari nemo ignorat; quæ quidem aliundè, quàm ex *lacu* ipso, aut montis hydrophylacio originem suam non trahunt. Monte itaque nondum aperto, lacus per duos hosce indicatos canales, occulta negotiantis naturæ industria exonerabatur. Quomodò vero tunc temporis *Lacus* in tantam altitudinem, usque ad ipsam exundationem intumescere potuerit, explicandum restat.

Dæmonis technæ ad stabiliendam idololatriam.

Dico, itaque quod incrementum *lacûs* immodicum, minime, uti paulò ante quoque insinuavi, aut aruspicis *Hetrusci* divino quodam afflatu agitati vaticinationi, aut *Delphici oraculi* virtuti adscribendum sit, sed dæmonum inspirationi, qui uti intra abdita *lacûs* penetralia magnum quidpiam eo anno ex molientis naturæ occupatione non ignorabant, ita præoccupatis *Romanorum* per *Vejentis* aruspicis vaticinationem animis de futuro *Lacus* incremento atque eluvie effecerunt, ut dum omnium curæ & cogitationes in tantum prodigium converterentur, atque omni spe humana exuti, quid agerent, nescirent, ad id confugerent tandem, quod solitarum superstitionum asylum erat, *Delphicum* inquam *oraculum*, adeoque ad Deorum Dearumque cultum prosequendum ferventius animarentur: undè istiusmodi incrementum, purum

naturæ opus (quo ad ſuperſtitioſis pectoribus ſub prætextu miraculoſi eventus facilius imponendum dæmones utebantur) fuiſſe ſic oſtendo.

Lacus incrementum inveſtigatur.

Cum enim teſte *Dionyſio*, *Livio*, aliiſque, illo anno æſtas torrida & nullis imbribus obnoxia fuerit, fonteſque & flumina pleraque exaruerint, id haud dubiè indicio fuit vehementioris & inſolitæ alicujus in ſubterreſtri Oeconomia factæ mutationis, quâ, vel terræ motibus præviis, vel à ſubterraneis ignibus deſtructis canalibus, aquæ alios canales quærere coactæ fuerint, quos cum non reperirent, per hos exoneratas tantum lacus incrementum cauſaſſe dico. Accedit plurimum ſubterraneorum ventorum furor, quorum vi factum eſt, ut per fundum maris eruentes, aquarum confluxum vehementius in altum uſque ad inundationem urgerent; neque ſimilium inſolitarum inundationum exempla hodierna die deſunt. *Lacus Vadimonis*, uti *in Hetruria noſtra* tradidimus, certo annorum intervallo ita intumeſcit, ut marginem tranſgreſſus omnia eluvie inundet; quod uti olim, *Plinio* teſte, ita & hodiè accidit. Quod idem in *Lacu Nurſino*, accidere à fide dignis audivimus, & tanquam prodigioſum Naturæ ſpectaculum fusè deſcribit *in ſua Italia Albertus Leander.* Eſt & in *Carniola* non procul *Labaco* campus, qui quotannis ita, etiam ſiccis temporibus inundatur, ut qui prius ſationi & venationi leporum, jam piſcium capturæ aptus ſit. Qui hujuſmodi Naturæ prodigiorum cauſas & rationes exactius ſcire deſiderat, is conſulat *Mundum noſtrum Subterraneum*, ubi *de fluminum lacuumque exortu*, quicquid deſiderari poterit, deſcriptum reperiet.

Lacuum incrementa.

CAPUT V,

De Vrbe hodiè Albano *nuncupato, ejusque Territorio.*

Albani moderni ſitus à veteri diſſitus.

COmplures crediderunt, *Albanum* eodem in loco ſitum, quo olim *Alba Longa*; in quo plurimum hallucinantur, uti ſuprà demonſtratum fuit. Conſtat enim ex Authoribus, hanc poſt dirutam *Albam* veterem multis ſeculis, primùm villis conſulum, principumque *Romanorum* coli cœptam, ſucceſſu temporis in urbem evaſiſſe, & expreſſè docent *veterum Itineraria*, quæ ad *montem Albanum*, ſub cujus jugo *Albam Longam* conditam fuiſſe diximus, XX M. paſſuum, ad *Albanum* verò oppidum non niſi XII M. ut paſſuum numerant, ex *Antonini tabula* patet; id verum eſſe, hodierna diſtantia veteri congrua ſat indicat. Inter cætera verò monumenta ab Hiſtoricis recenſentur: *Villa Cn. Pompeji*, quod & *Albanum Pompeji* dicitur, quaſi diceres, *ſuburbanum* ſive *prædium Pompeji*; deindè *Albanum P. Clodii*, quorum utrumque uti inſigni magnificentia exſtructum fuit, ita poſt eorum obitum in delicioſos receſſus Romanis Imperatoribus ceſſit. *Albanum Pompeji* eundem prorſus locum, quem hodiè *Albanum oppidum* tenuiſſe, ex *Ciceronis Orat. pro Milone* patet, qui expreſſè dicit *Clodium Bovillas* primum oppidum decimo ab Urbe lapide, indè in *Albanum oppidum* III M. paſſuum indè diſſitum in *Via Appia* deflexiſſe, tandem in villa ſua *Milonem* exſpectaſſe; cum enim ſciret iter ſolenne, legitimum & neceſſarium, ante diem 13 Kal. Feb. *Miloni* eſſe *Lanuvium* ad *Flaminem* prodendum; (erat enim *Milo* Dictator *Lanuvii*) ipſe *Româ* ſubitò pridie profectus eſt, ut ante ſuum fundum, *Miloni* inſidias collocaret; fit obvius *Clodio Milo* ante fundum ejus hora fere nona; ſtatim complures cum telis in hunc faciunt de loco ſuperiore impetum, at irrito niſu, *Milone* fugâ ſibi conſulente. Sed non deſtitit hoc negotium: refert enim *Aſconius Pædianus*, *Milonem* injuſtè invaſum cum ſervis amplius trecentis armatis *Clodio Ariciâ* redeunti, (ubi de *Milonis* reditu apud decuriones Aricinos ſeſe informârat) in *Albanum Pompei* obviam contendiſſe, & ſupra

Villa Pompeji.

Villa P. Clodii.

P. Clodii cædes ad Bovillas.

& supra *Bovillas* inopinantem in itinere aggressum; *Clodiumque* tribus vulneribus acceptis, *Bovillas* translatum, tabernamque, in quam profugerat, expugnatam à *Milone*, semianimem *Clodium* extractum in *Via Appia* occisum esse. Ex hac relatione luculenter patet locorum genuina descriptio; videlicet *Albanum prædium Cn. Pompei* tribus millibus passuum ultra *Bovillas*, aliud non fuisse, quàm hodiernum *Albanum*, uti compluribus circum locis vastissima rudera indicant: siquidem *Antonini tabulæ*, ut paulò ante diximus, *Bovillas* ad nonum, vel ut alii ad decimum lapidem, ultra quas *Albanum* ad tertium, & hinc *Aretiam* ad unum distitisse lapidem, ostendunt. De *Albano* seu *Villa Clodii* major difficultas est; non tamen tanta, quin ex contextu scriptorum superari queat. Nam plerique ultra *Albanum* in altiori loco fuisse afferunt dorso *Lacûs* impositam, eo ferè in loco, ubi modò *Monasterium Patrum Franciscanorum* in citeriori lacus parte situm est, aut vicino veteris *Albæ* ruderibus loco. Nam ultra *Albanum* è superiori loco prædii sui *Milonem* fuisse impetitum à *Clodio*, *Cicero* expressè docet, cum ferè post *Albanum* altior locus non sit, quàm dorsum sive Margo *Lacûs*. in eo *Villam Clodii* fuisse certum est; fuisse autem summâ magnificentiâ exstructam à *Clodio*, Cicero his verbis indicat: *Vos* Albanorum *obrutæ aræ*, *sacrorum* Populi Romani *sociæ & æquales*, *quas* Clodius *præceps amentiâ cæsis prostratisque sanctissimis lucis*, *insanis substructionum molibus oppresserat*, *&c.* quæ satis prædium insignis magnificentiæ monstrant. Ubinam verò fuerit *Fanum Bonæ Deæ*, circa quod *Clodium* occisum fuisse narrat *Cicero*, dubium est; ego, quantum ex contextu verborum colligere licet, dico fuisse in loco aliquo medio inter *Albanum* & *Castrum Gandolfinum* infra *Villam Clodii* extra *Viam Appiam*: Nam *Clodium Bovillas* translatum, ibi ex vulneribus acceptis obiisse, paulò ante dictum fuit. *Bovillæ* itaque proximè

Pompeii Villa ubi fuerit, ex topographica historiarum relatione patet.

Tabula Itineraria Antonini.

Villæ Clodii *Situs.*

ad *Viam Appiam* è latere *Albano* fuerunt, vicinæ *prædio Clodii*; intra hoc & *Bovillas Fanum Bonæ Deæ* fuisse, clarum est, uti ex *Mappa* patet; & uti totus hic campus immensarum molium ruderibus confertus est, ita quoque confusa nobis verum & genuinum locum difficulter determinant, exceptis *Amphitheatro*, cujus adhuc infra *Castrum Gandolfinum* vestigia exstant, cum quinque illis conis sepulchralibus, qui *Ariciam* inter & *Albanum* spectantur, quorum medius cæteris altius eminet; quos plerique ex historiarum inscitia trium Curiatiorum sepulchrum existimant; verùm cum id in præcedentibus confutaverimus, & historicæ fidei repugnet, ea hîc repetere supervacaneum duxi. Exstat & hodie immensa saxea moles, & altitudinis præcelsæ, ad introitum *Albani*, quam *Ascanii sepulchrum* dicunt; de quo tamen cum nil certi mihi constet, in antiquitatis suæ chao relinquo. *Amphitheatrum* verò à *Domitiano* constructum, urgentibus sane rationibus convincor: nam, ut Dionysius refert l. 66: ὁ δὲ Δομιτιανὸς φοβηθεὶς τὸν πατέρα, πρὸς τῷ Ἀλβανῷ τῷ ὄρει τὰ πολλὰ διέτριβεν. Domitianus, inquit, *patrem timens*, *apud* Albanum montem *plurimum agebat*; *ubi verò Imperium adeptus fuit*, *tunc* Minervam *præcipuè ex omnibus Diis coluit*, *atque eam ob causam Quinquatria magnificè celebravit*; *in quibus certamina Poëtarum*, *oratorumque*, *& gladiatorum quotannis ferè exhibebat in* Albano. *Nam eum locum sub* Albano monte, *undè is locus nomen habet*, *tanquam arcem aliquam elegerat.* Hæc *Dionysius*, cui subscribit *Suetonius*; eumque ludis & venationibus ita deditum fuisse, ut centenas varii generis feras sæpè in *Albano* secessu conficientem spectarint plerique. Vides igitur à nullo alio istiusmodi *Amphitheatrum* exstructum, quàm à *Domitiano*, cum enim perpetuis ludis, scenicisque spectaculis, nec non gladiatoriis certaminibus deditus esset, locum necessariò, in quo dicta exhiberentur, parari consentaneum

Fanum Bonæ Deæ.

Amphitheatrum.

Ascanii sepulchrum.

Amphitheatrum Domitiani.

videbatur, præsertim cùm jam prædecessores Cæsares tum *Romæ*, tum alibi, magnificentissimis exstructis theatris circisque exemplo præivissent. *Amphitheatrum*, uti rudera ejus monstrant, inter *Castrum Gandolfinum* & *Albanum* constitit, & vulgò ab indigenis *Colosseum*, ab *Amphitheatro Romano*, dicitur.

Bovillæ ubi?

Sed redeo ad *Bovillas*, cujus hodiè inter nonum & decimum lapidem ab Urbe utrimque *Albanum* tendentibus, rudera cernuntur: & antiquissimum oppidum fuisse, testatur *Florus l.* 1, *c.* 11; qui inter alia oppida, quæ *Romani* post exactos Reges expugnata inter municipia numerarunt, *Bovillarum* quoque meminit, ita ut jam ad principium consulum *Romanorum*, & sub ipsis Regibus maximè floruerit; quamvis, ut est rerum humanarum instabilis conditio, civilium bellorum turbinibus plurimùm, ipso *Cicerone* testante, defecerit: ejusque omnes ferè *Romanarum rerum scriptores* frequentem mentionem faciunt; plurimum passum fuisse bello civili *Marium* inter & *Octavium*, *Crassum*, *Metellumque*, exorto: quorum illum unà cum *Cinna Ariciam* inter *Albanumque Pompei*, hos ad *montem Albanum* castra posuisse, *Appianus l.* 1. *bell. civil.* refert. Cæterum totum hoc territorium à *fossa Cluilia Albanum* constipatorum ruderum multitudine & copia ita refertum est, ut nemo sine admiratione tanti veterum splendoris & magnificentiæ monumenta intueri valeat. Inter cætera memoranda *Ioannes Garzenius* apud *Albertum Leandrum* refert, inter memorata rudera suo tempore sepulchrum detectum fuisse, in quo corpus femineum miro quodam & pretioso liquore perfusum extendebatur, quod uti adhuc incorruptum erat, ita summæ pulchritudinis puellam fuisse notabatur, capillis decorabatur aureis & prælongis, caput diadema aureum ornabat, lucernâ pedibus impositâ adhuc ardente, quæ tamen mox ac apertum fuit monumentum, exstincta reperiebatur; à primo verò sepulturæ die usque ad reperti corporis tempus, 1300 annos, ex tumbæ epigrapha collegerunt. Undè multi *Tulliolæ Ciceronis* filiæ corpus fuisse crediderunt. Sublatum deindè cadaver populi *Romani* Consulibus, quos Conservatores vocant, tanquam rarum quidpiam & insolitum oblatum fuit; verùm nè curiosa *Romanorum* ingenia superstitioso cultu spuriis hujusmodi reliquiis inficerentur, *Alexandri VI.* Summi Pontificis jussu in *Tiberim* projectum fuit; mihi sanè uti de hujus rei veritate nil certi comperire licuit, ita quoque fides sit penes Authorem.

Antiquitatis Monumenta.

Sepulc[h]rum Tulliolæ filiæ Cicer.

Albanum *posteris temporibus*.

Albani restauratio.

Albanum à quo primò ex ruderibus *Villæ Pompeii* restauratum sit, non invenio; verisimile tamen est, quod uti id cætera *Latii* loca tum amœnitate, abundantia rerum, optimorumque vinorum feracitate, tum deliciosis lucis viridariisque superaret, ita frequenti Cæsarum Principumque *Romanorum* rusticatione, paulatim in Urbem evasisse, dum quisque aut villam, prædiumve, aut ædes secessibus suburbanis aptas, in solo delicioso exstruere contenderet: sæpè tamen Civilium bellorum furore concussa ingentes ruinas sustinuit. *Romani* armata manu illud invadentes, eò quod *Albani Friderici Barbarossæ* Cæsaris factionibus nimium in præjudicium Romani Pontificis, rerum ad bellicum apparatum necessariarum administratione faverent, prorsus destruxerunt. Nomine tamen Urbis olim, & quidem *Italiæ* metropoli triumphasse, ex *Socrate* & *Sozomeno* colligimus: nam in concilio Mediolanensi sub *Constantino Magno*, *Athanasii* condemnationi sese opposuisse Episcopos *Paulinum Trevirensem*, *Dionysium Albanensem*, *Vercellensem in Liguria Eusebium*: verba ejus sunt: Παυλῖνος ὁ ἐν Γαλλίᾳ Τειβέρεως, Διονύσιος ὁ Ἄλβας τῆς

Albanum *vastatum à Barbarossæ Cæsaris hostibus.*

Episcopatus Albanensis.

τῶν

τῶν Ἰταλῶν μητροπόλεως ϗ Εὐσέβιος ὁ Βερκέλλων τῆς Λιγȣείας. In *vita* quoque *Sylvestri* Pontificis sub *Constantino* Imperatore, *Anastasius in vitis Pontificum*, expressè ait, *Sylvestrum* post *Constantini Magni* conversionem in *Albanensi civitate Basilicam S. Ioannis Baptistæ* exstruxisse, eamque magnis possessionibus, tum in Agro, tum circa *Lacum Albanum* assignatis cumulasse. In *vita Innocentii Pontificis*, qui anno Christi 400 Ecclesiæ præerat, hunc patriâ *Albanensem* fuisse legimus. In vita quoque *Leonis II*, qui Ecclesiæ præsidebat anno 683, fit mentio *Ecclesiæ Albanensis*; præterea circa annum 800, *Beati Petri Basilicam* in *Albano* sitam, memorat præfatus *Anastasius*; & in *vita Benedicti III*, anno Christi 855, *Ostiæ* & *Albanorum* Antistitum fit commemoratio; quin & *Martyrologium Romanum* meminit hujus, sequentibus verbis: *Sexto Kal: Octobris* Albani *S. Senatoris*. Ut proindè ab illis temporibus usque ad hanc nostram ætatem, *Albanensem urbem* Episcopali dignitate claram fuisse pateat. Imò & hodiè *Albanensis* Episcopus inter sex Ecclesiæ Rom. Episcopos unus, titulus non nisi uni ex senioribus Cardinalibus attribui solitus. Sed de his pluribus *in Sabinorum regione*.

Basilica S. Joan. Baptistæ à Sylvestro *exstructæ*.

Innocentius *Papa* Albanensis.

De fertilitate hujus *Albani Agri*, cum veterum Scriptorũ monumenta eâ plena sint, non attinet dicere: sufficit Dionysii testimonium: *Subjecti sunt*, inquit, urbi Albanensi, *campi amœnitate admirandi, omnis generis frugum fertilissimi, nec ulli cedentes* Italiæ *agro, præcipuè bonitate vini suavissimi, quod* Albanum *vocant, præcellens omnibus reliquis, si Falernum excipias. Plinius l.* 14, *c.* 6, Divum *Augustum* vinum Setinum cunctis prætulisse ait, ceu vina urbi vicina, prædulcia & rara in austero; cui *Strabo* subscribit *l.* 5, *c.* 10. Dioscorides: *Inter Italica vina secundum locum obtinet* Albanum. Columella l.3, c.8: *Neque enim*, ait, *dubium est*, Massici, Surrentinique, Albani, Cœcubique *omnium, quæ terra sustinet, in nobilitate vini principis esse*; neque ea displicuisse Horatio, ex sequentibus verbis patet:

Deliciæ campi Albani.

Albana Vina.

> *Est mihi nonum superantis annum*
> *plenus* Albani *cadus.*

Et hodiè adhuc in magna apud omnes æstimatione est, quamvis ipsum non ejusdem, cujus olim, bonitatis reperiatur. Spectatur porrò versus maritimam plagam ab *Albano* duobus ferè millibus passuum dissitum *Castellum*, quod vulgò *Savelli* dicitur, quam ego veterem *Camærenam* esse conjicio ex Authorum scriptis, quæ eam non procul *Albano* sitam asserunt, fundatam ab *Aboriginibus* & priscis *Umbris*, Dionysio teste: quam *Romulum* primum Regem *Romanorum* subjugasse idem ostendit ex *Catone de Originibus*; è cujus ruderibus deindè à quodam Duce ex *Sabella* nobilissima *Romanorum* familia, quam inde originem suam ducere multi non inverisimilibus conjecturis asserunt, instaurata fuerit; hodiè tamen ob maligni aëris vitium planè deserta jacet. Satis tamen hoc loco mirari non possum *Blondum*, qui veterem *Albam Longam* hoc loco, nullo prorsus fundamento, imò opinione ab omnibus scriptoribus dissentiente, exstructam fuisse sentit. Sed hæc de *Albano agro* dicta sufficiant.

Castrum Savelli.

CAPUT VI,

De Aricia, *&* Nemore, *ejusque Territorio.*

Ariciæ *descriptio.*

ARiciam, vulgò *la Riccia*, unam ex antiquissimis *Latii* urbibus fuisse, *Strabo*, *Appianus*, & *Cornelius Tacitus* referunt; conditorem ejus *Archilochum*, vetustissimorum *Siculorum* Ducem, *Solinus* refert, ab eodemque *Erminam* vocitatam, quæ & à nullis non veterum

Scriptorum monumentis ob insignem antiquitatem celebrata fuit: undè *Cicero Philip:* 111, eam non immeritò municipium vetustate antiquissimum, jure fœderatum, propinquitate pœnè finitimum, splendore honestissimum vocat; de qua *Dionysius* & *Livius*, dum *castra Marii* & *Cinnæ Ariciam* inter & *Albanum* posita describunt, fusè agunt, quos consule. Fuisse autem olim non eodem loco, ubi modò existit, sed paulò remotiorem ad *viam Appiam*, innumera ibi passim obvia monumenta ostendunt, à *Siculis*, uti diximus, antequam ab *Aboriginibus* & *Pelasgis* pellerentur, quingentis ferè ante bellum Trojanum annis conditam; vel ex hoc capite memorandam, quod duos eximios Heroës Mundo protulerit, *Octavianum Augustum* Cæsarem ex Accia *Aricina* natum, & *Turnum Herdonium*, virum rerum gestarum gloria, nec non mira facundia clarum. De Cæsare Augusto, Virgilius l. 7:

Octavianus Augustus, & Turnus Herdonius Aricià *oriundi.*

Ibat & Hippolyti proles pulcherrima bello
Virbius, insignem quem mater Aricia misit.

Hanc claram quoque reddidit obsidio facta ab *Arunte*, filio *Porsenæ* Regis *Hetruscorum*, quem *Aricinos* adscitis in auxiliares copias *Cumanis Aristodemo* duce fuso exercitu interfecisse *Dionysius* narrat *l.* 7. *Philostratus* quoque narrat *Apollonium Thyanæum* hoc loco, cum in *Philotium Cittiensem* incidisset, multis philosophatum fuisse. Nonnulli quoque, *Simonem* post certamen cum S. *Petro Romæ* initum, à suis discipulis, membris jam mutilum *Ariciam* delatum, ibidem exspirasse existimant. *Vitellium* Imperatorem hujus *nemoreæ Ariciæ* secessu vehementer delectatum fuisse, author est *Cornelius Tacitus l.* 19. De statua verò ab *Oreste* in hoc *nemore Dianæ Scythicæ* jussu oraculi erecta, lege *Ovid. Dionys.* cæterosque Authores suprà nominatos. Magnas calamitates variis bellorum discriminibus passa, posteris tandem temporibus nobilissimæ *Sabellorum* familiæ, uti & *Albanum* accessit; eodem verò, quo hæc scribo, anno 1661, à *Sabellis* in jurisdictionem *Ghisiorum* familiæ transijt, sub *Alexandro VII* Pont. Max. Oppidum sanè abundantia rerum, nec non amœnitate sylvarum præditum est. Porros & brassicam melioris notæ; uti olim, ita modò producit: undè Columella eam matrem porri vocat.

Memorabilia quæ Ariciæ *contigerunt.*

Simonis magi *mors.*

Aricia *spectat ad Savellos.*

Brutia *quæ tellus, & mater* Aricia *porri.*
Martialis l. 13 Epig: 19.

Mittit præcipuos Nemoralis Aricia *porros*,
In niveo virides stipite cerne comas.

Habuit hoc oppidum olim sub radice montis in ima valle lacum, cujus suprà mentionem faciunt Authores, qui hodie evanescentibus aquis in agrum fæcundissimum evasit; habuisse autem hunc Lacum originem suam ex *Lacu Nemorensi*, testatur copiosus rivus, qui ex collis vicini latebris profluens molas impetu suo convertit; & in hunc usque diem canalis in *lacu Nemorensi* spectatur, quem propriis oculis detexi hoc, quo hæc scribo, anno. Miraculum verò, quod Plinius narrat: *Si carbo in* agri Aricini *glebam inciderit, continuò ardere.* hodiè non comperitur; & ne, quod optimum in toto hoc tractu cernere est, transijsse videar, exstat uno circiter milliari ab *Aricia* nobile *templum Deiparæ* consecratum, vulgò la *Madonna della Riccia*, miraculorum gloriâ celeberrimum, nec non votivis undiquaque confluentium hominum utriusque sexus peregrinationibus frequentissimum, utique ea divinæ providentiæ dispositione hoc in loco exstructum, ut ubi olim nefaria *Dianæ* sacra dæmonum instinctu celebrarentur, suo tempore depulsis dæmonum execrandis idololatriis verus in Deipara Dei cultus unicè propagaretur; quod ita esse, Miraculorum multitudo, quæ hoc loco nullo non tempore pientissimæ matris beneficio accidunt, sat superque indicant. *Alexander* deinde *VII*, P. M. pro eximia sua in Deiparam

Lacus Aricensis *evanuit.*

Templum Virginis Deiparæ *miraculis clarum.*

param devotione aliud templum ejus honori dicatum in *oppidi Aricini* meditullio quam magnificentissimè exstruxit, quod uti ad similitudinem & symmetriam *Panthei Romani* erectum fuit, ita quoque *Pantheon Marianum* vocari jussit.

CAPUT VII,

De Nemore Aricino, *&* Lacu Dianæ.

Dianæ *cultus ac locus sacer.*

NEmus itaque *Aricinum*, sive *Nemus Dianæ Tauricæ* seu *Scythicæ*, duobus millibus passuum ultra *Ariciam* situm, nemini ex reliquis celebritate nominis cedit. In hoc nemore memorabilis ille *Lacus* spectatur, quem nonnulli *speculum Dianæ*, quidam *Artemisium*, aut *Lacum nemorosum Dianæ*, alii aliis nominibus insigniunt; hodiè à duobus supernè imminentibus oppidis, vulgò *il Lago di Gensano*, & *di Neme* dicitur, retento ab antiquo *Nemore*, nomine. *Dianam* vero hoc loco singulariter cultam ex inscriptione quadam patet, quæ in *Palatio* ducis *Frangipanii* abaco incisa legitur; referuntque statuam *Dianæ*, veluti artis sculptoriæ specimen, Regi *Galliæ* transmissam fuisse. Verum cum hunc *Nemorensem districtum* satis curioso ratiocinio describat Strabo; ejus hic verba adducam, quibus quæcunque memoratu digna de hoc loco *lacuque* dici possunt, comprehendit. *Post* Albanum, inquit, montem *in* Via Appia *est oppidum* Aricia, *ultra hoc*, Romanorum *oppidum*, Lanuvium *est in dextro* viæ Appiæ *latere, unde & mare &* Antium *conspici possunt;* Dianæ *autem quod vocant* nemus *à sinistra* viæ *parte est, qua ab* Aricia Lanuvium *versus ascenditur;* Templum *in eo ad* Aricinos *pertinet; ajunt* Dianæ Tauricæ *sacrorum similia ibi esse constituta; Nam* Barbaricus *quoque atque* Scythicus *mos apud id* templum *obtinet: profugus quippe constituitur sacerdos, qui priorem sacerdotem sua trucidaverit manu, strictoque semper gladio paratus ad insultus propulsandos circumspicit.* Fanum *in* nemore *est, ante id* lacus *est, mari æmulus supercilium montanum continens atque excelsū circumcirca in loco cavo & profundo includit* Lacum *&* fanum. *At fontes quidam conspicui sunt, undè* lacus *impletur; ex quibus unus vocatur* Egeria, *communi Numinis cujusdam nomine. Effluxus autem intus quidem occulti, at foris cernuntur è longinquo conspicui; Cæterum his locis vicinus est* Albanus mons *longè sublimior* Dianæ nemore *& ejus superciliis, licet excelsis & satis rectis: is quoque* lacum *habet longè majorem eo, qui est ad* Dianæ montem. Hæc Strabo. A *fani* itaque *Dianæ*, cujus meminit *Strabo*, frequentia & celebritate, jam olim oppidum ortum est, cui à situ inditum fuit nomen *Nemus*, hodiè *Nemi*. Ad *templum* seu *fanum* quod attinet, fuit id in ipsa *Lacus* ripa, cum, uti ex moderna loci constitutione patet, nulla sit inter lacum & montanum hoc *Nemoris* supercilium planities, nisi ea quæ *Nemori* subjicitur *Lacus* patet, multis objectis collibus; ad quod allusisse videtur Lucr. l. III:

Strabonis *descriptio Nemoris.*

> *Quà sublime* Nemus, Scythiæ *qua*
> *regna* Dianæ.

Regna appellat, quia sacerdos sacrorum *Dianæ* præses rex dictus: unde & *Suetonius in Caligula* eum *Regem Nemorensem* vocat; undè emersit fabula de *Oreste* & *Pylade*, à sacerdote Rege eos in honorem *Dianæ* simulacro sacrificaturo, nisi rapto Dianæ simulachro clam aufugissent. Vide totam fabulam graphicè descriptam ab *Ovidio l.3 Ponticorum, eleg. II;* & *lib.4 Tristium, eleg. IV.* Quæ quidē omnia in *Nemore Aricino* contigisse narrant, quæ tamen à primis *Latinis*, quorum gentem ex *Aboriginibus* & *Pelasgis* conflatam fuisse suprà diximus, è *Græcia*

Fabula de Oreste *&* Pylade.

è *Græcia* huc translata, atque *Nemori Aricino* applicata fuisse, nemo dubitare debet, qui *Græcorum* in propagandis fabularum commentis pruritum perspectum habuerit; Ubi & videre est de

Hippolyti *fabula.*

Hippolyto à *Diana* ad vitam revocato fabulam sane celebrem. Nam *Diana Hippolytum* à *Phocis* discerptum ab inferis ad vitam revocatum in *Aricino*, uti *Servius* refert, *Nemore* Nymphæ commendavit *Egeriæ*, eumque *Virbium* quasi bis virum, jussit vocari; unde

Virbius *quis, ejusque origo & etymon.*

Cornuto teste, *Quatuordecim millibus ab urbe est* Virbii clivus, *qua iter est ad* Ariciam *&* Nemus Dianæ: locum vide in mappa. Quænam autem fuerit *Egeria* illa Nympha, & quis fons ejus, varii variè tradunt; sunt qui eam *Numæ Popilii* uxorem dicant; alii unam ex *Musis* esse volunt, alii alia comminiscuntur. *Dionysius Halicarnass.* ait, *Numam* no-

Egeria *Nympha.*

cturnos cum *Egeria* Nympha congressus finxisse, ut hac religione devincti leges ab eo veluti authoritate Deorum latas libentius susciperent; quotidiè enim ad eum ventitasse *Egeriam* Nympham, eumque sapientiam edocuisse. Ad fontem autem habitasse ferunt, qui

Numæ *fabula.*

& *fons Egeriæ* dictus fuit, uti suprà ex *Strabone* patuit; fontis hujus limpidissimi tam copiosæ hodiè sub *Nemorensi* oppido ex antro profluunt aquæ, uti supra meminimus, ut molas flumine suo statim convolvant; & hunc *Egeriæ* consecratum *Statius Syl. l.5, Car.* III, testatur; reliqui verò fontes sub *Cynthiano*

Musarum *fontes.*

sive *Genzano* oppido *Musarum* sive *Camœnarum* habiti sunt fontes. Livius, *Erat, quem medium ex opaco specus fons perenni rigabat aqua; quo quia se persæpè* Numa *sine arbritris veluti ad congressum deæ inferebat,* Camœnis *eum lucum sacravit, quod earum sibi consilia cum conjuge sua* Egeria *essent.* Ovidius.

Nympha mone, nemori stagnoque *operata* Dianæ,
Nympha Numæ *conjunx*, *ad tua facta veni.*
Vallis Aricinæ *sylva præcinctus opaca*
Est lacus, *antiqua relligione sacer.*
Hic latet Hippolytus *loris discerptus equorum*,
Unde nemus *nullis illud aditur equis.*
Defluit incerto lapidosus murmure rivus.
Sæpè sed exiguis haustibus inde bibe.
Egeria *est*, *quæ præbet aquas*, *Dea grata* Camænis,
Illa Numæ *conjunx consiliumque fuit.*

Alii putant, *Lucum fontemque Egeriæ* fuisse *Romæ* ad portam *Capenam*, colliguntque id ex Satyra Sulpiciæ, quam de Reipub. statu, temporibus *Domitiani* composuit, cum ille edicto philosophos ex Urbe exegisset, ubi *Calliopen Musam* fingit, ita sibi respondentem:

Pone metus æquos, cultrix mea, summa Tyranno
Hæc instant odia, & nostro periturus honore est.
Nam Laureta Numæ *fontesque habitamus eosdem*,
Et comite Egeria *ridemus inania cœpta.*

Sed uti *Romanis* moris fuit, potuit ad similitudinem *Aricini Luci fontisque* alius & *Romæ* eidem Deæ consecrari. uti de fonte & Virbii clivo egerant.

Lacus hodiè vocatur *il lago di Nemi*, oppidum in dorso *lacus* situm, *Frangipaniorum* jurisdictioni subest, cui ex opposito respondet *Genzanum*, olim *Cynthianum*, cum arce Ducis *Cæsarini*, loci possessoris. *Fons* verò, quem *Egeriæ* olim dicebant, hodiè quoque spectatur ex antro tanto impetu prolabi, ut immediatè molas frumentarias volvat; Antrum verò canali suo facilè ostendit, *lacum* hunc commune sub *Albano monte* hydrophylacium, ex quo impletur, habere: nam *Lacum Albanum* certo certius per occultum meatum in *Nemorensem lacum* sese exonerare, suprà diximus, & hunc per alios occultos canales tum in agros infra *Ariciam*, tum ad *S. Petronillam*, veteris *Lavinii* locum, sese cum exonerat, *Numico* flumini originem dare. *Lacum* quoque *Dianæ speculum* dictum, eò quod *Diana* ex *monte Albano*, in quo

Nemus. Cynthianum. Dianæ lacus speculum *dictum.*

lacus

SITUS LACUS NEMORENSIS
Sive
Speculi Dianæ priscis Seculis.
Turris Dianæ
Crypta
Nemor: Egeriæ
Concamerationes
Rudera
Lacus Nemorensis
Sive
Speculum Dianæ.
Cryptæ
Concamerationes
Villa Cæsaris
Canalis aquam in Lacum Aricinum ducens
Verbius
Aricia
Lanuvium
vulgo
Civita della Vigna
Cynthianum
hodie Genzano
Lacus
Aricinus
Mons Jovis
Ostium Aquæ Numacy versus Patricam
Pons Juturnæ
Sylva Rutilor:
vulgo della Rota.

Lacus inſtar ſpeculi rotundi & ſplendidiſſimi comparet, ſeipſam contuitam fuiſſe fabulantur. Quicquid ſit, locus eſt amœnitate plenus. *Nemus*, hodiè oppidulum ſupercilio montis impoſitum, palatio nobiliſſimo adornatur, proſpectu prorſus delicioſo, ſylviſque venationibus aptiſſimis circumdatus. Ab *Aricia Genzanum* uſque via patet ad integrum milliare & amplius, quintuplici arborum diſcrimine ita digeſta, ut nihil hiſce locis amœnius ſpectari queat; huic è regione *Monaſterium Patrum Cappucinorum* in clivo eminet, quem ego *clivum Virbii* fuiſſe, ex Authoribus haud inveriſimiliter conijcio.

Veruntamen hæc omnia, ut, num vera eſſent, & an nonnulla dictorum locorum veſtigia adhuc ſupereſſent, reperirem, anno quo hæc ſcribo 1662, 10 die Octobris, totius *Nemorenſis lacus* explorationem auſpicatus ſum; in qua quæcunque obſervavimus, hic oculis curioſi Lectoris ſupponam; *Lacus* eſt in circuitu 4 millium paſſuum; crater verò fere ſex millia paſſuum facile comprehendit; olim ex omni parte habitatus, præſertim ad illam oram, quæ meridianam plagam reſpicit, in quo vix ad decem paſſus procedas, ubi non vetuſta ruderum veſtigia occurrant, quæ quidem non comparent, niſi per occultos meatus interiora penetraveris; tum enim hinc ſubſtructiones mirabiles, illinc rarâ magnificentiâ fana, ambulacra longiſſima continuato ordine deteguntur. Spectantur & *Cæſaris Augusti* ſemiſepulta magnificentiſſimi palatii veſtigia non procul à canali, quo aqua in *lacum Aricinum* deducebatur, magna ſanè quadratorum lapidum mole conſtructo; quoniam verò, ſive datâ operâ, ſive labantis materiæ caſu, ſucceſſu temporis canalis obſtructus eſt, ita quoque *lacus Aricinus* aquarum allapſu deſtitutus in campum, quem *Concham* vocant, fertilitate inſignem evaſit. Aqua verò canalis ſemiruti per diverticula hinc inde elapſa,

Lacus Nemorenſis *deſcriptio.*

Rudera Antiquitatis.

molis verſandis ſummo indigenarum emolumento adhuc ſervit. Ex hoc *lacu* pariter ſuam famoſus ille *fluviolus Numicius* originem trahit, qui prope *Patricam*, hodie corrupto nomine *Prattica*, vel potius ad *S. Petronellam*, vetus *Lavinium*, olim interitu *Aeneæ* celebrem locum, ex rupe in ingentem fontem erumpit, & hinc in mare trium milliarium ferè ſpatio diſſitum evolvitur. Crater lacus verſus orientalem partem tribus ingentibus aquarum fontibus irrigatur, quorum principalis eſt infra Arcem *Frangipaniorum* ex ingenti rupe emergens, tres molas verſat. Alter *Aricia* verſus *Cynthianum* tendentibus occurrit. Tertius ad *Monaſterium Franciſcanorum*; ſinguli limpiditate, ſalubritate, nec non nivea quadam frigiditate pollentes. Eſt in rupe eminenti ſitum oppidum à *Nemore*, *Nemi* nomen in hunc uſque diem retinens, quod maximè magnificum ſanè & peramplum *palatium Frangipaniorum* illuſtrat, eo in loco, ubi quondam *templum Dianæ* conſiſtebat ab omnibus ſcriptoribus celebratum, unà cum turri, quam *turrim Dianæ* vocant, ad altitudinem 120 pedum faſtigium erigens, formâ rotunda & cylindracea, cujus interior diameter 25, exterior 30, craſſitudo murorum 5 pedum invenitur: ſpectabile ſanè opus & conſideratione digniſſimum. figuram ejus in appoſita mappa contemplare. Supra ſolidam rupem fundumq; ſaxoſum exſtructum, ſub quo ampliſſima Crypta fontibus irrigua reperitur, quam ego *Egeriæ* olim *antrum* fuiſſe ex Auctorum ſupra memoratorum ſcriptis coniicio; & in hunc uſque diem locus vulgo *Gerulo* vocatur, nomine ab *Egeria* non procul remoto. Planities non exigua infra hanc expanditur, mira porrorum cæparumque, uti olim, ita & in hunc uſque diem feracitate celeberrima: cæterum hodie totus crater ad *Lacum* uſque ſylvoſa arborum condenſatione perplexus eſt; exceptâ eâ parte, quâ Auſtrum Eurumque ſpectat,

Numicius amnis Æneæ *interitu famoſus.*

Frangipaniorum Palatium.

Turris Dianæ.

Antrum Egeriæ.

vineis abundante. Hinc ut expeditius *Cynthiano Nemus* iter haberetur, Dux *Frangipanius*, exsectis cautibus trium ferè milliarium viam undique densissimis arboribus inumbratam magnis sanè impensis intra craterem montis ad latus Australe deplanari jussit, quo nil amœnius deliciosiusque videri potest. E regione *Nemoris* diametraliter opposita *Cynthianum*, vulgo *Genzano* situm est, de quo supra: nobile & dives oppidum *Cæsarini* Ducis jurisdictioni subjacet; infra quod ad ipsum *lacum* arborem vidi tantæ magnitudinis, ut integra familia 25 personarum facile concavitatem inhabitare queat. Incolæ certo sibi persuasum habent, arborem hanc *ab Cæsare Augusto* inibi plantatam, successu temporis in tantam molem excrevisse. Sed sinamus indigenis plus æquò credulis plebejam hanc persuasionem. *Lacus* cæteroquin piscium abundantiâ refertus est: ubi profundissimus, triginta ulnarum longitudinem non excedit. In æquilibrio cum *lacu Albano*, cui per occultum canalem communicat, consistit, omnemque ex *Albani montis* hydrophylacio aquarum copiam recipit. Utriusque lacûs crateres non nisi mille ducentis passibus dissident, ita ut intermedium illud spatium terrestrè, optimo jure pons quidam utrumque lacum jungens dici possit.

Via Frangipaniorum.

Cynthianum.

Arbor famosæ vetustatis ac vastitatis.

Lacûs Nemorensis descriptio.

Porro à *Cynthiano* sivè *Genzano* oppido *Ariciam* versùs, uti olim *via Appia* tendebatur; ita hodie nobilissimis ac planè regiis ambulacris ad integrum milliare ab Excellentissimo Duce *Cæsarino*, quadruplici arborum ordine consitis instructa est, ut in toto *Latio*, sive magnificentiam sive raram amœnitatem spectes, quicquam pulchrius deliciosiusque non occurrat. Et non ita pridem in amœnissimo *Cappucinorum monasterio* detecti sunt veterum *Romanorum* aquæductus, magno sanè *Cynthianorum* emolumento futuri; si *Nemorenses* inter *Cynthianosque* de jurisdictione exortum dissidium illud non impedisset. Certè à primis Cæsaribus *Augusto* & *Tiberio* hoc in *lacu* undiquaque deliciosissimo naumachiam institutam, naves in fundo *lacus* à piscatoribus detectæ, quas tempore *Martini V* Pontificis *Prosper Columna* Cardinalis magnis expensis machinarumque apparatu extrahi jussit, satis testantur; quarum artificiosa & nunquam aliàs illis similis visa structura navis, satis arguit, ipsas in medio *lacu* fixas, continuoque habitatas fuisse; idque ex bicubitalibus canalibus plumbeis, quorum unus alteri strictim inserebatur, ex fundo extractis colligunt; Architecti verò iis exactè exploratis, præter inscriptionem *Tiberii Cæsaris* nomine insignitam, ex magna quoque illa fontis scaturigine, quam molas infra *arcem Frangipaniam* versare diximus, ad navium usque habitationem in medio lacu constitutarum, ne quicquam deliciarum deesset, aquas frigidissimas deductas asseruerunt. Verùm ne quicquam proprio sensu asseruisse videar, hic Blondi verba adducam, ex quibus fabrica fusè & copiosè descripta luculenter patebit.

Via Cæsarini.

Naumachia priscorum Cæsarum.

Quantum autem, inquit, lacus *ipse majoribus fuerit gratus magnum hoc tempore apparuit argumentum.* Prosper Columna *Cardinalis, Patritiusque Romanus, cum* Nemorense *illud* Cynthianumque Castellum *paterna possideat hæreditate, aliquando audivit* Nemorenses *dicere naves suo in* Lacu *binas esse submersas, quæ nec adeo putres sint, ut laceratæ funiculos de industria alligatos, nec retia casu implicita tractæ sequantur: nec integræ suis ipsorum omnium incolarum viribus queant extrahi. Quare vir ipse bonarum artium studiis & inprimis Historiæ deditissimus, nec minus vetustatis indagator curiosissimus, quid magnæ naves parvo & altissimis undique circumdato montibus in* lacu *sibi voluerint nosse animum adjecit*, *nosterque* Leo Baptista Albertus *Geometra nostri temporis egregius, qui de re ædificatoria elegantissimos composuit*

Blondi verba, quomodo naves demersæ fuerint extractæ.

Lacus Aricini Prisca Constitutio
una cum fabrica in medio lacus extructa.
Nemus
Concamerationes
Lacus Nemoris
sive Speculum Dianæ
Crypta
villa Cæsaris
Aricia
Cypthianum
Cynthianum

compoſuit libros, ad id operis eſt vocatus. Qui vaſa vinaria multos colligata in ordines ea ratione in lacu *diſpoſuit, ut de ipſis tanquam pontibus hinc inde penderent machinæ, quibus harpagone ferreo denſioribus appenſo rudentibus captam mordicus navem, fabri peritiores lignarii attraherent, & à* Genua *urbe maritima mercede conducti aderant, piſcibus quàm hominibus ſimiliores nonnulli, quorum partes fuerunt in* Lacûs *profundiora natando deſcendere, & quanta eſſet navis, quamque integra ſentire, & demiſſos funibus harpagones in morſum capturamque applicare. tandem capta ligataque ad proram navis, cum integra non ſequeretur, fracta eſt, & ejus particula trahentes harpagones eſt ſecuta. Spectaculo fuit omnibus* Romanæ *Curiæ nobilioris ingenii viris particula navis, quam hac ratione fabricatam fuiſſe apparet. Navis tota larice, ligno, aſſeribus trium digitorum craſſitudine compacta, bitumine extrinſecus delibuta fuit. Quod bitumen, ut etiam nunc apparet, croceum purpureumve contexuit continuitque velamen, & plumbeis deſuper chartis ſuperficies tota ab aquis imbribuſque navem bitumenque deſenſura obtecta eſt, quas quidem chartas claviculi non, ut aſſolet, ferrei, ſed ænei frequentes infixi ita compreſſerunt, ut omnis humor perpetuò arceretur. Interior navis pars non ab imbribus magis & humore, quàm ab igne & ferro fortiſſimam habuit defenſionem; nam cum argilla & creta quidquid ligneæ ſoliditatis navem intus compegerat, ad digiti unius craſſitudinem tectum delibutumque eſſet, ferrum vehementi igne concoctum, liquefactumque ſuperinfuderunt, quoad digiti unius & alicubi duorum craſſitudinem ſenſim dilatatum. tantundem magnitudinis ferrea, ut*

Navis deſcriptio.

Antiquorum in rebus ſolidè ſtruendis ſtudium.

ita dicam, habuit navis, quantum laricea prius habuerat, & ferro inſuper alia argillæ & creatæ bituminatio, vel ut olim in ædificiis appellabatur, complaſtratio ſuperinfuſa eſt; obſervatumque fuiſſe videmus, ut concocto liquefactoque ferro, priuſquam refrixiſſet, argilla cretaque, & ipſa eodem decoquenda calore, ſuperinducerentur, quo & ſubſtrata & ſuperius deducta argilla unum, ſicut etiam nunc ſunt, commixtum ex lateritio & ferro bitumen efficerentur. Dumque huic expiſcandæ navi omnis undique infudat multitudo, fiſtulæ in fundo lacus inventæ ſunt plumbeæ, bicubitales longitudine, firmiſſima craſſitudine, quas mutuo morſu ac compagine combaſiantes in quantumvis maximam longitudinem producere licuit: earum verò ſingulis elegantes inſculptæ ſunt litteræ, authorem, ut conjicimus navis, ſuum Tiberium Cæſarem Auguſtum *indicantes; cenſuitque* Leo Baptiſta, *fontis copioſiſſimi lucidiſſimique ad* Nemorenſe *oppidum ſcatentis aquas, nunc molas convolventes, multo ipſarum fiſtularum ordine ad medium uſque lacum fuiſſe perductas, quæ ædibus inſervirent ampliſſimis latiſſimiſque, quas navibus prædictis ſuperimpoſitas fuiſſe tenemus. Pulchrum autem & penè mirum eſt, videre clavos majores æneos, quibus bicubitalibus navis conſtructa erat, ita integros, ita politos, ut nuper à fabri ferrarii incudibus exiiſſe videantur.* Hucuſque Blondus. Certè in *Muſæo Gualdino* unum ex hiſce clavis æneis ſumma cum voluptate me vidiſſe memini: ut proinde ex hiſce magnificentiam veterum in inventionibus rerum ſatis mirari non queam.

Canales plumbei.

Clavi ænei.

Rerum hucuſque enarratarum typum in ſequenti ichnographia Lector contempletur.

CAPUT VIII,

De Lanuvio, *vulgò* Cività de la vigna.

VLtra *Ariciam*, & dictum *Dianæ Nemus*, ad *Viam Appiam*, vetus constituitur *Lanuvium*, quod & hodiè *Cività de la vigna* dicitur, sub jurisdictione familiæ *Cæsarinorum*, colli impositum oppidum, quæ Patria fuit *Antonini Pii* Cæsaris 8 milliaribus à mari dissitum. Confunditur hoc oppidum passim ab Authoribus cum *Lavinio* prope *Laurentum* & *Ardeam*, ob nominum forsan anagrammaticam similitudinem deceptis; perperam. *Lavinium* enim primum in *Latio* oppidum fuit, quod *Æneas*, dum è *Græcia* profugus ad *Thyrrheni maris* littora appulisset, juxta *Laurentum* condidit, à conjuge sua *Lavinia* nomine ei indito; putaturque sub eo clivo, ubi hodie *templum S. Petronillæ* visitur, situm fuisse ad *flumen* videlicet *Numicium*, ad quod *fanum* sub *Iovis indigetis* nomine, *Æneæ* hoc in flumine submerso & inter indigetes Deos translato, consecratum fuit; uti ex supracitatis Authoribus patuit. *Lanuvium* verò *Romanorum* municipium fuit in *agro Solonio*, supra ultimam *Albani montis*, qua mare respicit, radicem conditum, in clivo, ex quo mare, uti dixi, *Antium* & *Circejum* spectantur, *Antonini Pii*, uti paulo ante relatum fuit, Cæsaris, *Milonis*, *Muranarum*, aliorumque virorum consulari dignitate conspicuorum ortu cumprimis celebre. Atque hic est ultimus Montani *Latii* mediterranei terminus. In quo uti innumera antiquitatum vestigia etiamnum reperiuntur, ita illa quoque magno studio investigata hîc apponenda duxi, unà cum epistola, quam *Valentinus Stebærus*, tunc temporis in *Castro Gandulfino* Medicus, doctrina & eruditione eximius, de *Lanuvinis*, *Albanisque*, antiquitatibus, ad me misit; ita autem res sese habet.

Admodum Reverende in Christo Pater,

Iussis tuis obtemperaturus, Reverende Pater, haudquaquam supersedendum censui, quin vicinas hasce vineas antiquitatum investigandarum causa obirem. Imprimis rudera Colossei *seu* Amphitheatri, *quod* Castri Gandulphini *inter & Albani vineta ferè immediatè infra* Capucinos *situm est, ac planè contiguum horto* S. Pauli Monachos S. Hieronymi Ordinis *concernenti, hodie videre est, & ego aliàs cupidissimus semper obsequendi S. R.æ. non duntaxat perquàm accuratè singula intuitus sum; verùm etiam non fisus propriâ scientiâ convenire putavi R. D. Archipresbyterum Albanensium, virum haud vulgari doctrinâ insignitum, & antiquitatis præcipuum indagatorem, amantissimum mei; qui inter cætera mihi retulit, illud verè esse* Amphitheatrum, *ubi antiquitus Reges* Latini, *varia spectacula, ludos gladiatorios, taurorum aprorumque venationes, caballos curulibus vehendis conjugatos, aliaque Athletica exercitia publicitùs exhiberi jubebant, atque unde postmodum veteres* Romanos, *exemplar condendi* Colossei *intra* montem Cælium *sumpsisse memoriæ proditum est; nunc plurima ex parte suis jacet ruinis sepultum ac grandiusculis saxis orbatum ac nonnisi hodie multarum glebarum in altum elatarum saxorumque sursùm deorsùm volutatorum indiscriminatim aggeribus undique refertum, quæ propter vim vegetativam eis inexistentem, illud valde inæquale, & angustius solito injuriâ temporis reddere apta nata fuere. Hisce ita perspectis iter tetendi quoque ad* Lanuvinas *oras, quas inter &* Cynthianas Palatium Evandri *exstitisse perhibetur, cujus rudera vepretis hodie ac dumetis undique subadnascentibus obsita curiosè obivi ac circumivi: quæ tametsi memoratu*

Amphitheatri Albanensis *rudera*.

Palatii Evandrini *vestigia*.

ratu

ratu dignissima existent propter variegatos fornices affabrè concinnatos & plurima adnexa fana (veluti priscæ Latinæ *gentis superstitionibus addictæ mos erat) curiosis tamen investigatoribus haud ita facilem permittunt accessum, utpotè undique circum amicta spinis: afferuntque* Canonici Lavinates, *isthoc in loco verè conditum stetisse* Lanuvium, *unde* Lavinia *conjunx, timore belli illius horrendi* Turnum *inter &* Æneam *acti perculsa, subter terra clam aufugerit ad proximiorem collem, unde adhuc hodieque semidirutarum turrium rudera eminùs conspiciuntur atque, ubi nunc* Lavinia *est, supernam partem, seu* arcem *potius,* Laviniæ *extitisse, quemadmodum ex machinis & fragmentis ingentium murorum non procul à porta versus mare apparentium, nunc olivetis oleribusque undique supernascentibus oppletorum, videre licet, & veterem* Laviniam *urbem versùs mare* Tyrrhenum *protendisse, unde apud Maronem,* Lavinaque *littora: De quibus omnibus ac plurimis aliis rebus in hisce finitimis plagis, præcipuè* Nemorensibus, Aricinis, *&* Albæ longæ, *observatu condignis, exactiorem communicabo suæ R. æ. intra perbrevem temporis intercapedinem notitiam, quam à præmemorato Archipresbytero Albani habuero, qui multa præclara hac super re sedulò olim abs se animadversa, & in commentariolum redacta, cuidam Religioso* Vallis Imbrosæ *apud* Deiparam Aricinam *degenti se concessisse effatus est, & pollicitus se mihi omnia, ubi ea repetere potuerit, mutua daturum, vel saltem Latiali sermone dictaturum; ad hoc, ut sua R. a. quod melius atque observabilius inde judicaverit, sibi id ipsum depromat: efficiam verò, ut circa hoc quantocyùs ei satisfiat. Interim hasce insertas inscriptiones, qualescunque sint, meliori modo & studio, quo valui, in foro* Lavino *à me adnotatas transmitto, etsi vetustate temporis propemodum obliteratas, atque scurrarum petulanti insultu adulteratas, plurimisque characteribus expunctis destitutas, quas tamen intellexi à Senioribus loci Excellentissimam Ducem* Cæsarinam *paucis ab hinc annis easdem, utpote tum magis legibiles existentes, à quodam Grammateo transscribi, & summo Pontifici* Alexandro Septimo, *eas ipsas postulanti amandari fecisse, à quibus fortasse nunc exorari possent, quando præsentes S. R. æ. non arriderent.*

Lanuvii veteris situs.

Inscriptiones hæ sunt.

Inscriptiones antiquæ in foro Laviniensi.

Inscriptio lapidis, quæ muris Ecclesiæ, que forum spectat, inserta conspicitur.

M. AUREL. AUG. LIB. AGILLO. SEPTENTRIONI. PANTOMIMO. SUI. TEMPORIS. PRIMO. SACERDOTI. SYNHODI. APOLLINIS. PARASITO. ALUMNO. . . . .

AB IMP. M. AUR. COMMODO. ANTONINO. PIO. FELICE. ORNAMENTIS. DECURIONAT. DECRETO. ORDINIS. EXORNATO. ET. ALLECTO. INTER. JUVENES.

S. P. Q. LANUVINUS.

Ibidem alia inscriptio Lapidis muris inserti in vestibulo Domûs Canonicorum.

T. AURELIO. AUG. LIBER. APHRODISIO. PROCONS. AVG. S. P. Q. L. DEDIC. Q. VARINIO. Q. F. MARCI ÆVIANO. ÆD.

Alia inſcriptio lapidis in foro;

CN. EVIO. C. F. DONATO. JUNIANO. CONSVLI. ERO. CONSULI. SICIL. ÆR. PROVINC. PR. ÆDILI. QUÆSTORI. SICILIÆ. PROVINCIÆ. ET CURET. CIVITATIVM . . . . AB IMPER. . . . CN. FE. LIC. AVG.

Cæteræ voces obſoleſcentes prorſus ſunt, & obterratæ attritione catenarum, quibus vinciuntur fures, aliique delinquentes.

Valeat, ſuoque patrocinio verè paterno deinceps me complecti ne gravetur. Dabam apud Caſtrum Gandulphi, *die* 24 *Ianuarii, Anno à partu Virgineo* 1663.

Suæ adm. R.de. Pa.tis.

Obſtrictiſſimus atque Obſervantiſſimus ſervus,

Valentinus Steboerius,

Jatrophyſicus C. Gand.li.

PARS

PARS II,
AGER TUSCULANUS, & Circumjacentia loca.

CAPUT I,
De Veteri Tufco, & Montibus, Tufculanis.

Tufculi origo & fitus.

TVfculum in jugo montis conftituta civitas nulli *Latinarum* urbium antiquitate cedit. A *Telegono Circes* & *Vlyffis* filio conditam fuiffe, omnes ferè fcriptores conveniunt, id eft, ab *Aboriginibus*, & *Pelafgis*, poft pulfos *Siculos*, ante bellum Trojanum tribus fermè feculis. hinc Ovidius l. IV Faftorum:

Et jam Telegoni, *jam mœnia* Tiburis udi
Stabant, agricolæ quæ pofuere manus.

Et lib. 3 Faft.

Inter Aricinos, Albanaque *tempora, conftat*
Factaque Telegoni *mœnia celfa manu.*

De fitu hujus urbis nullam prorfus controverfiam apud Authores reperio, cum in nullo alio loco conftiterit, quam in ultimo fupremoque *Tufculani montis* jugo, prout rudera ingentia, quæ paffim illuc tendentibus obvia fiunt, luculenter demonftrant. Fuiffe autem fplendidum oppidum, amphitheatri, fanorumque veftigia, quæ adhuc nonnulla fuperfunt, abundè teftantur. *Amphitheatrum*, cujus pars nulla, nifi muri in circuitu, adhuc fupereft, diametrum habet 120 palmorum: cætera arundineta, dumi, veprefque occupant. *Mons*, qua *Viam Latinam Albanumque* refpicit, ob falebrofum afcenfum difficilis aditu eft; undè hoftium adventantium affultus facilè elufit; qua de caufa *Tarquinius fuperbus* à republica exactus, rerum fuarum fatagens, filiam fuam in matrimonium cum *Octavio Mamilio Tufculano, Latinorum* nobiliffimo potentiffimoque

Amphitheatri Tufculani reliquiæ.

Tarquinius fuperbus ex Rex fe Tufci

principe, conjunxit, ea fpe fretus futurum, ut tum potentiâ generi, tum munitiffimi loci præfidio tutiùs *Romanis* bellum indicere poffet, & hoc pacto ereptum fibi regnum recuperare. Quæ Livius hifce verbis refert: Tarquinius *autem reputans fecum, vi, non jure partam potentiam opus habere non folum domeftico, verùm etiam externo præfidio, nobiliffimum* Latinorum *&* *potentiffimum fibi junxit neceffitudine, data ei in matrimonium filia; is videbatur* Octavius Mamilius, *genufque referebat ad* Telegonum Vlyffis *&* Circes *filium; habitabat autem* Tufculi. Feftus de Conditore oppidi hujus agens. Mamiliorum inquit, *familia progenita fuit à* Mamilia *Telegoni filia, quam procreaverat* Tufculi, *quandò id oppidum ipfe condidiffet.* *M. Porcium Catonem* quoque municipio *Tufculo* ortum refert. Fuit autem *municipium* nihil aliud, *Fefto Pompejo* tefte, quàm id genus hominum, qui cum *Romam* veniffent, neque *cives Romani* effent, participes tamen fuerunt omnium rerum ad munus fungendum unà cum *Romanis civibus*, præterquam de fuffragio ferendo, aut magiftratu capiendo; ficuti fuerunt *Fundani, Formiani, Lanuvini, Tufculani*, qui poft annos aliquot *cives Romani* effecti funt. *Cn. Plancium Tufculanum* fuiffe, *Cicero* dicit *in Orat. pro Cn. Plancio*: Tu es ex antiquiffimo *municipio Tufculano*. Inter fortunatos quoque rerum eventus narratur ille de *L. Furio*, confule *Tufculano*, qui rebelli *Tufculo* relicto ad *Romanos* profugus confulatum adeptus eft, atque adeò uno & eodem anno *Romanus* & *Tufculanus*

recepit ad Oct. Mamilium, *Principem loci, affinem fuum.*

Mamiliorum *famiia* à Mamilia Telegoni *filia.*

Patria catoris Tufcum.

Municipium Tufculanum *quale?*

L. Furii *memorabilis fortuna.*

Tusculanus insignibus partis victoriis triumphum duxit de subjectis *Tusculanis*, & de victoribus *Romanis*. Sed jam genuinam *Tusculani agri* montiumque descriptionem ordiamur, ut ex hac delineatione Lector, quæ de circumsitis oppidis locisque allaturi sumus, singulorum situm luculentius percipiat.

Tusculi *descriptio.*

In *Tusculano monte Tusculum* situm fuisse, paulò ante ostendimus, qui *mons Albano monti* adeò vicinus est, ut ex *Hannibalis* campo jaculo impeti posse videatur, adeoque ἀποσπασμάτιόν τι καὶ ἀπορρώξ, id est, *pars quædam avulsa* Albani montis *videri queat*, *via Latina* in valle inter utrumque constituta. In ultimo itaque jugo *montis Tusculani Tuscum*, sive *Tusculum*, priscum constitutum fuisse, suprà diximus, ea amplitudine, quam rudera passim obvia indicant. Longitudo urbis usque ad dorsum montis 220 passuum fuisse αὐτομετρίᾳ comperi; Latitudinem montis variam, nunc majorem, nunc minorem, ubi maxima 500 pedum, ubi minima 200 pedum deprehendi: ex qua mensura amplam sanè pro istorum temporum conditione urbem, nec non ædificiis villisque splendidam fuisse constat. In ultimo *montis* jugo *Algidum* respicit, de quo paulò post uberius ratiocinabimur; in descensu verò versus inferiorem montis partem, sive dorsum, in parvam quandam eandemque ob prospectum peramœnam terminatur planitiem, ubi etiamnum rudera spectantur, quæ deliciosum locum fuisse ostendunt, cryptis, peristyliis, exedrisque spectabilem; quamvis hodiè arboribus, pratis, virgultisque obsitus locus vix ullam pristinæ dignitatis speciem exhibeat: atque hoc in loco veluti recessu quodam, ab omni strepitu populari longè remotissimo, *Ciceronem* domum ædificasse volunt, uti Musis consecratam, ita paredriis aptam, xystisque insignem; in qua veluti literaria quadam palæstra auditoribus suis eas *quæstiones*, quas *Tusculanas* vocavit, tradidisse credunt omnes Antiquitatum notitiæ periti scriptores.

Tusculi *amplitudo olim, ex modernis ruderibus colligitur.*

Ciceronis *Academicus locus.*

Spectantur, uti dixi, etiamnum rudera, murique, exedræque in eo, quem dixi, loco, dorso videlicet *Tusculani* jugi, in quo *civitas* olim *Tusculana* terminabatur, paulò supra palatium, seu *villam Cardinalis Sachetti*, quæ hanc planitiem Ciceronianam pomœrii sui ambitu includit. Ex hac enim alter descensus per duplicem vallem, *Frascatium* usque (quod *Tusculum novum* dicimus) uti olim ædificiis, palatiis, villis, hortis, fontium aquarumque amœnitate, dorsis montis grata lucorum obscuritate peramœnis jucundum fuit, ita & hodie quoque per dorsum montis descensus datur priscæ jucunditatis prorsus æmulus, de qua paulò post. A *Tusculo* verò hoc *novo*, seu *Frascatio*, alius descensus datur in omnem partem longè latèque extensus usque ad agri *Romani* planitiem: ex ortu *Marinum*, *Albanum*; ex septentrione *Gabios*, *Lavicos*, *Tibur*, *Prænestinosque montes*; ex meridie *Romam*, totamque *Sabinorum* regionem respicit; ex occasu totam maritimam oram ad *Circejos* usque *montes* & *insulam Pontiam* adspectat. Atque in hoc declivi montis situ olim *Luculli* deliciosas *villas*, aliorumque Principum *Romanorum* fuisse, ex ruderibus superstitibus paulò post ostendemus. Et ut undè discessimus revertamur: *Tusculum* priscum tum potentia, tum munitione loci clarissimum fuisse, bella maxima cum *Romanis* gesta declarant; quorum primum inter *Octavium Mamilium*, *Latinorum* principem, *Tusculanum*, & *Romanos* exortum fuit, eo qui sequitur modo: *Tusculani* viribus suis confisi, & potentiâ *Octavii Mamilii*, & *Tarquinii* à republica jam exacti, sese de *Romanis* vindicaturi, summâ ferociâ eos infestare non cessabant; unde hi comparato ingenti exercitu, exercitui *Tusculanorum* restituri ad *lacum Rigillum* sibi occurrerunt, ubi dato ab *Aulo Postumio*, Dictatore *Romanorum*, duce prælii, signo, à duobus

Tusculum *novum Frascatium.*

Luculli villa *ubi fita fuerit?*

Prælium Romanorum *cum* Tusculanis *ad* Lacum Rigillum.

Tusci veteris Situs et Constitutio
Circus
Via Latina

à duobus concurrentibus furiosè exercitibus diù dubio Marte tam acriter pugnatum fuit, ut ad iftud tempus, prælium ifthoc acrius & atrocius contigiffe non memorent Scriptores, adeòque vel ipfos Deos *Caftorem* & *Pollucem*, uti *Florus* refert, huic interfuiffe fpectaculo fama tradiderit. *Romani* tandem fortuna favente fuperiores facti, totum *Tufculanorum Latinorum* exercitum fufum ad internecionem deleverunt, reliquofque fugitivos *Tufculum* ufque profecuti, portis interceptis, fpoliatam urbem funditus unà cum tota *Mamiliorum* familia deftruxerunt. Vide de hoc bello apud *Ciceronem*, *Dionyfium*, *Livium*, *Valerium Maximum*, *Florum*, aliofque fusè actum; & quamvis *Lacus Rigilli* omnes meminerint, loci tamen, ubi is fitus fuerit, nullus mentionem fecit: eam procul dubio ob caufam, quod eo *lacu* in *agro Romano* nihil celebrius, notiufque effet; eftque abfque ulla controverfia *lacus* ille, quem hodiè, *Lacum S. Praxedis*, aut modo etiam, *il lago di Caftiglione*, aliqui *S. Severæ* vocant, qui uti continuata tumulorum corona crateris ad inftar ambitur, ita quoque inftar *amphitheatri* concavum fitum obtinet, figura rotundus; tenetque ferè 50 paffuum millia in ambitu; pifcibus abundat, præfertim tincis, & anguillis; arundinibus juncifque paluftribus magna parte oppletus, rivum quoque à fe dimittit, quem hodiè *Ofam* vocant, Pedumque urbem olim præterfluebat, de quo in fequentibus amplius. *Tufculo* diftat feptem, *Roma* duodecim, *Tibure* octo milliaribus ad *montium Tufculanorum* radices: & cum alius lacus in planitie *Latii* præter hunc non occurrat, certò concludi poteft, hunc dictum lacum effe eum, apud quem memorabilis ille *Romanis* contra *Tufculanos* victoria acciderit. Sed jam *Tufculani* defcriptionis occeptam telam profequamur.

Lacus Regillus.

Lacus S. Praxedis, *five*, il lago di Caftiglione.

Tufculum itaque à *Romanis* deftructum, identidem aliis aliifque temporibus reftauratum fuit; adeò quidem ut inter deliciofiffimas *Latii* urbes femper fit habita, totufque ille *montis Tufculani* tractus, à *Monte Portio Marinum* ufque, innumeris villis, iifque magnificentiffimis à *Romanis* nullo non tempore cultus fuerit, tanta fabricarum coacervatione, ut ingentis & continuatæ urbis imaginem exprimere videretur, uti jam videbimus, *villa Ciceronis* celeberrima initium ducturi.

Tufculi *reftauratio.*

CAPUT II,

CRYPTA FERRATA,

feu,

Villa Ciceronis.

Quæ eo in loco olim fituata, ubi modò *cœnobium Monachorum Bafilianorum*, vulgò *la Crotta Ferrata*, in *Agro Tufculano* fitum fpectatur.

Sequens argumentum, cum in *Tufculano agro* verfarer, mihi communicatum fuit à R^mo. P. Abbate *Iacobo Garbio*: quod ubi mihi vifum fuit eximia eruditione, & luculentiffimis teftimoniis, ibidem olim *Ciceronis villam* fuiffe, abundare, ita quoque hifce inferendum duxi.

„ Anno 1000 falutis noftræ, cum *Agarens Arabes* tota *Calabria* in fuam poteftatem redacta gravi perfecutione „ in *Chriftianos*, & potiffimum in *Monaftici ordinis Religiofos* fævirent; *Bartholomæus Nileus*, *S. Nili* difcipulus, „ poftea fanctorum numero adfcriptus, „ *Ordinis S. Bafilii Monachus*, felectis 60 „ fui ordinis *Græci* ritûs *Monachis*, fugâ

Cryptæ Ferratæ *initia* à S. Nilo.

„arreptâ in *Latium* ſe contulit, condu-„cibilius exiſtimans in peregrino ſolo „quietam, & Deo devotam vitam, „quam inter *Barbaros*, & atrocitate im-„manes, cum ſalutis periculo degere. „Hic itaq; cum ad *Tuſculani* oppidi ra-„dices perveniſſet, divino quodam du-„ctu *cryptam*, intra quàm ſe cum ſuis „reciperet, eodem in loco, in quo mo-„do *Abbatia Cryptæ Ferratæ* ſita cerni-„tur, invenit. In hac *crypta* nocte in-„tempeſta dormientibus reliquis illi „multo ſplendore coruſca Dei Mater „apparuit, ſuadens illi, ut eo in loco „moraretur, velle enim ſe ibidem ex-„ſtrui Eccleſiam ſuo cultui dicatam; & „in ſignum veritatis dictorum, au-„reum illi pomum præbuit, quod pro „petra fundamentali Eccleſiæ ponere-„tur. Dominabantur tunc temporis „& *Romæ*, & *Principatui Tuſculano*, „undecim Comites *Tuſculani*, & vi-ribus & armis potentiſſimi, quibus in ſomno Deipara apparens impoſuit, ut ſummo mane *cryptam* memoratam in-viſerent; futurum enim, ut ibi extra-neos ſacerdotes & religioſos reperirent, qui in ſignum veritatis, ipſis pomum aureum monſtrarent; velle enim ſe, ut ſubminiſtratis ſumptibus, omnibuſ-que rebus, ad fundandam in honorem ſuum ibidem Eccleſiam ſe accingerent.

Crypta Ferrata originem traxit à miraculo.

Tuſculi Principes.

Divino itaque monitu Principes *Tu-ſculani* fabricam non duntaxat orditi fuerunt; ſed & adeo amplis & copioſis redditibus ditarunt, ut ad centenos Monachos ibidem facile ali poſſent, ſub *S. Bartholomeo*, primo hujus *Ab-batiæ*, ſub nomine *Cryptæ Ferratæ*, Ar-chimandrita, & fundatore. Redditus annui, uti acta teſtantur Archivi, ad ſexaginta millia ſcutorum pertigiſſe fe-runtur, unà cum 21 Eccleſiis, magnis Pontificum, Imperatorumque privi-legiis ditatis, ipſi ſubjectis, unà cum Bibliotheca manuſcripta locupletiſſi-ma, quæ poſtea *Sixti V*, & *Pauli V*, Pontificum juſſu *Vaticanæ Bibliothecæ* ceſſit, anno 1614. Tenebant tunc tem-poris in oppido *Tuſculano* Comites *Tuſculani* ſub magna veneratione ima-ginem, atteſtatione majorum à *S. Luca Evangeliſta* depictam, quam ad majo-rem nominis celebritatem huic loco comparandam *Gregorius* Pontifex O. M. ex comitum familia, deſtructa *ci-vitate Tuſculana* anno 1110 à *Romanis* inde ereptam, Eccleſiæ à majoribus ſuis fundatæ inferri juſſit: eademque imago eſſe dicitur, quæ ſummâ adve-narum devotione, in hanc uſque diem, ſubducto velo, in eadem Eccleſia de-monſtrari ſolet. Porro interveniente *Græcæ* cum *Romana Eccleſia* ſchiſmate, numerus *Monachorum* paulatim dimi-nutus, ſæcularibus Principibus tantos redditus ad ſe derivandi occaſionem præbuit, donec à *Pio II*, anno 1462, 28 Aug. in formam Commendæ redu-ctus bonorum ſtatus fuit commiſſus adminiſtrationi *Beſſarionis Card.* di-cti *ordinis Monachi*, qui recuperatis plu-ribus poſſeſſionibus injuſtè ablatis, *Monaſterium* priſtino vigori, quantum licuit, reſtituit. Hodie ſubſtat prote-ctioni & uſufructuario *Franciſci Cardi-nalis Barbarini*, ſub forma Commen-dæ, juxta verſus, quos in ejus memo-riam poſuit Julius Antonius Rodul-phus.

Cryptæ Ferratæ redditus annui, privilegia, bibliotheca MSS.

Imago à S. Luca depicta.

Cryptæ Ferratæ decrementa.

Cryptam *me duram* Ferratam *nomine dicunt,*
Quod ſemper ferrum hic ars operoſa domet.
Nil tamen horroris præfert mea florida villa,
Quæ requies olim Beſſarionis *erat.*
Sed, Franciſce, *tui pietas ſi pectoris optat*,
Gratior ut fiam, nomen amabilius;
Ipſe veni huc Princeps: vel ſi Reſpu-blica tardat,
Præmittantur apes in tua jura tuæ.

Hæc de fundatione *Cryptæ Ferratæ* ſufficiant.

Reſtat, quod nobis propoſitum erat, ut hunc locum olim *villam Ciceronis* fuiſſe, & *Academiam*, æſtivis menſibus, magno doctorum virorum confluxu frequentatam, demonſtremus; ubi magno

Villæ Ciceronianæ verus ſitus demonſtratur.

magno diſputantium fervore agitabantur quæſtiones, quas in *Tuſculanis quæſtionibus* cum admiratione legimus, *de contemnenda morte*, *de tollerandis adverſæ fortunæ ictibus*, *de propulſandis animi perturbationibus*, *de vita beata*, & ſimilibus. Hunc verò locum *villam Ciceronis* fuiſſe, non puto melius demonſtrari poſſe; quam ipſis *Ciceronis ſcriptis*; quibus adſtipulantur *Alphonſus Ciacconius in vita Eugenii IV*, *Leander in deſcriptione Italiæ*, *Franciſcus Quadus*, & *Ferdinandus Hugellus in ſacra ſua Italia*. Sed ſuppònamus, ad veritatem demonſtrandam ſequentes conſiderationes.

1 Abacus marmoreus Ciceronis. Prima noſtræ aſſertionis ratio eſt *ara*, ſive *abacus marmoreus*, formâ rotundus, viginti circiter palmorum in circumferentia, cui ſubtili artificio ex exititio opere inſculpta cernebantur ſimulacra Deorum, id eſt, *Martis*, *Mercurii*, *Veneris*, *Saturni*, aliorumque; qui *abacus* à *monachis* anno 1600, in horto juxta fontem, vulgo *Maſcarone* dictum, primo detectus fuit; qui deinde cum multis aliis variarum antiquitatum monumentis, à Principe *Pamphilio*, nepote *Innocentii X* Pontificis, è *cryptæ Ferratæ horto* ablatus *villæ* ſuæ *Pancratianæ*, ubi in hanc uſque diem ſpectatur, illatus fuit. Præterea ſupra hunc *Abacum tabula*, ſive *menſa* rotunda, ad *abacum* in dupla proportione ad altitudinem quinque palmorum erigebatur, quam ſtatuæ Deorum affabrè elaboratæ ſuſtentabant. Cujuſmodi monumentum, uti appri me *in una ſuarum epiſtolarum ad M. Fabium Gallum* deſcribit, ita quoque luculentiſſimum indicium præbet non alio, quàm dicto loco *Villam Ciceronis* exſtitiſſe. Vocat autem jam deſcriptum

Trapezophorum Ciceronis. monumentum τραπεζοφόρον, id eſt, *menſiferum*. Poſtquam enim *Arpino Volſcorum* urbe diſcederet ad *Fab. Gall.* *Anxure*, id eſt, *Terracinæ*, tunc commorantem, amicum ſingularem, *epiſtolam* dabat, in qua ſummum ſuum exprimit deſiderium, exornandi tum *Gymnaſium*, tum *Bibliothecam* ſuam *Tuſculanam*, picturis ſimulachriſque, quæ ipſi quovis pretio emenda committit. Dolet præterea picturas à Sacerdotiſſa *Bacchi* coëmtas, non eſſe congruas ſuæ profeſſioni ſtudiorum; & tandem quoque menſalis monumenti, ſive trapezophori, mentionem facit hiſce verbis: *Quod tibi deſtinaras* trapezophorum, *ſi te delectat, habebis; ſin autem ſententiam mutaſti, ego habebo.* Meminit quoque novorum quorundam Exedriorum, quæ variis tabulis picturiſque exornare deſiderabat. Verba ejus ſunt. Exedria *quædam mihi nova ſunt inſtituta in particula* Tuſculani, *ea volebam tabellis exornare.* Ubi per particulam *Tuſculani* intelligit illum locum in editioris *montis Tuſci* extremitate ſitum, qui uti locus eſt amœniſſimus, & magnam *Latii* partem oculis ſubjicit, ita quoque illuc cum diſcipulis æſtivis temporibus adibat, ubi de variis argumentis diſceptabatur, uti *liber de Tuſculanis quæſtionibus* inſcriptus docet; & in hanc uſque diem *exedria* illa, quæ deſcribit, etſi ſemidiruta, unà cum porticûs pilis ſpectantur, uti in figura patet. Tuſculanarum quæſtionum origo.

2 Hermathena, ſeu Hermaphrodita Ciceronis. Facit pariter mentionem ſtatuæ, quæ *Hermaphroditam* mentiebatur, ſive, quod idem eſt, *Hermathenam*, ex *Mercurio* & *Minerva* confectam, quam ex *Formiano* in *Tuſculanam villam* tranſportari curavit, uti ſcribit in epiſtola quadam ad Pomponium Atticum; quæ 2ᵈᵃ eſt lib. 1, epiſtolarum: *Quod ad me de* Hermathena *ſcribis, per mihi gratum eſt; ornamentum* Academiæ *proprium eſt, quod & Hermes commune omnium, &* Minervæ *ſingulare eſt inſigne ejus gymnaſii: quare velim, uti ſcribis, cæteris quoque rebus quamplurimis eum locum ornes; quæ antea mihi ſigna miſiſti, ea nondum vidi; in* Formiano *ſunt, quo ego jam proficiſci cogitabam; ea omnia in* Tuſculanum *deportabo.* & in 3ª epiſtola citati libri: *Quæ tibi mandavi, ut quæ tu intelligis convenire noſtro* Tuſculano, *velim, uti ſcribis, cures.* Hujuſmodi ſimu-

simulacrum, quod *Cicero* dicit ex *Mercurio* & *Minerva* compositum, quod & *Hermathenam* vocat, ex *Formiano* in *villam Tusculanam* transportatum, vitio temporum corruptum, à *monachis* inde detectum diu ibidem stetit, donec à Principe *Camillo Pamphilio* in *Villam* suam *Pancratianam* translatum, ibidem in hunc usque diem spectatur. Erat autem statua justæ magnitudinis, ex candido marmore, facie, cæterisque membris fœminam, mentula verò virum mentitur. Ex quibus clarè patet hanc statuam, quam *Cicero* describit in *Tusculanum* transportatam quamque tot sæculis inter *Cryptæ Ferratæ* rudera latitantem tandem detectam fuisse diximus, ibidem quoque *villam* exstitisse *Ciceronis* luculenter docet.

Meminit præterea *Cicero* nonnullarum *columnarum* in lib. 3, ad Quintum Fratrem suum, hisce verbis. Villa *in* Arcano, (quod idem est ac Tusculanum) *mihi valde placet, propterea quod summam dignitatem pavimentata porticus habebat; quod mihi denique apparuit, posteaquam & ipsa tota patet, &* columnæ *politæ sunt.* Et paulo post: Columnas *neque rectas, neque è regione Diphilus collocarat, eas scilicet demolietur. aliquando perpendiculo, & linea discet uti. omnino spero paucis mensibus opus Diphili perfectum fore.* Atque has easdem *columnas* esse, quæ *Ecclesiam Cryptæ Ferratæ* in hunc diem sustinent, 8 numero; quas ut *S. Bartholomæus* anno 1020 terra obrutas invenit, ita quoque fabricæ suæ valde utiles opportunasque esse censuit. Quarum una, uti *in vita S. Bartholomæi* legitur, cum jam cadendo ruinam minaretur, miraculo firmata sine fulcro hæsit. Sed ad alia. Quantum verò *Ciceroni* post omnes suas villas *Phormianam, Pompejanam, Cumanam, Sinuessanam, Tusculana* arriserit, in epistola supra citata ad Quintum Fratrem luculenter docet. *Ego*, inquit, *ex magnis caloribus, non enim meminimus majores, in* Arpinati *summa amœnitate fluminis me refeci ludorum diebus. In* Arcanum, (Tusculanum) *ad 14 iduum Septembris fui: villa valde mihi placuit, propterea quod summam dignitatem pavimentata porticus habebat.* & epist. 9. *de* Arcano Cæsaris *opus est, vel mehercule etiam elegantioris alicujus. Imagines enim istæ & palæstra, & piscinæ, &* Nilus *multorum Philotimorum est, non Diphilorum; sed & ipsi ea adibimus.* Plutarchus, in vita Ciceronis, de Tusculana Ciceronis villa, Τὸ μὲν οὖν πλεῖστον τοῦ χρόνου τούτου περὶ Τοῦσκλον ἐν χωρίοις αὐτοῦ διάγων, ἔγραψε πρὸς τοὺς φίλους, &c.

Locum, ubi modo *Crypta Ferrata* cernitur, *Villam Ciceronis* fuisse ex ipsa aquarum abundantia ostendimus. Vocatur illa aqua variis nominibus, ab antiquis *Romanis*; nunc *Crabra*, modò *Tepula, jam Marrana*; sed *Crabræ* nomine maxime usum *Ciceronem* ex epistolis & orationibus clarè patet, & primò quidem in orat: de lege Agraria. *Ego*, inquit, Tusculanus *de* aqua Crabra *vectigal pendam, qui à municipio fundum accepi, & deinde, si à* Sylla *mihi datus esset*, Rulli lege *non penderem.* Et in epistola 263: *De* aqua *Crabra*, inquit, *quid agatur, & si nunc quidem nimium est aquæ, tamen velim scire.* Derivabatur autem hæc aqua per modum fluminis per mediam villam, cujus manifesta indicia sunt aquæ ductus, qui in hunc usque diem spectantur sub terra; qui non solum utilitati loci, sed maximè ad delicias balneorum conferebant. Erat autem tanta aquarum abundantia, quemadmodum & in hunc usque diem videre est, ut eum Cicero *Nilum* in epistolis suis ad Atticum 3, & 5, & l. 3, ad Quintum fratrem vocitare solitus sit. Hæ villæ postquam à *Clodio*, inimico *Ciceronis*, flamma ferroque fuissent vastatæ, fuerunt tamen postea ex parte restauratæ post reditum *Ciceronis* ex *Arpino* patria sua. Verum ne quicquam ad antiquitatem hujus loci omitterem, hic diplomata Pontificum, quæ hodie adhuc in dicta *Cryptæ Ferratæ* Ecclesia leguntur, apponam.

3 Columnæ Tusculi.

Columnæ *ruina miraculo impedita.*

Aquæ Tusculanæ.

Aqua Crabra.

Villæ Ciceronianæ *vastatio, reparatioque.*

Diplomata

Diplomata à Pontificibus concessa Ecclesiæ Cryptæ Ferratæ.

Privilegia Cryptæ Ferratæ. „ INnocentius Tertius omnibus fidelibus confessis & contritis, istam „ sanctam Ecclesiam devotè visitantibus diebus dominicis, & festivitatibus Sanctorum Apostolorum, festivitatum nostræ Dominæ, & illorum „ Martyrum, quorum reliquiæ hic „ sunt, & etiam S. Joannis Baptistæ, festivitatibus prædictis Papa concessit „ omnium peccatorum tertiæ partis „ remissionem, & mille annos indulgentiæ; aliis verò diebus medietatem „ istarum indulgentiarum.

Bonifacius VII confirmavit prædictas indulgentias & construi fecit unam januam, quæ dicitur Porta Sancta, de qua omnes *Christi* fideles intrantes & exeuntes, devotè confessi & contriti, diebus Dominicis, tresdecim vicibus liberant unam animam de purgatorio; qui sanctissimus Pater videns sanctissimum esse locum, & ne corporibus hominum, sive cadaverum pollueretur fœtore, fecit transportari ab *Hierusalem* Terram sanctam & spargi fecit per totum circuitum Ecclesiæ, qui dicitur *Campus Sanctus*, in quo Cœmeterio corpora sepulta non olent, neque corrumpuntur. *Campi Sancti origo.*

Indulgentiæ cœlitus confirmatæ. Cum Beatus *Gregorius VIIII* idem sanctum *Monasterium* visitaret, & ipso residente in eadem Ecclesia confirmavit prædictas indulgentias, pro cujus devotione apparuit ei Beatissima Virgo, dicens, Fili, ad instantiam filii mei, & Domum meam istam visitantibus in octava Assumptionis Beatæ *Mariæ Virginis* sit remissio omnium peccatorum, ac propter devotionem prædictarum indulgentiarum, per eum confirmatarum, imaginem ipsius Gloriosæ Virginis à manibus Beati *Lucæ Evangelistæ* depictam, quæ erat in *civitate Tusculana*, cum maxima devotione transportari fecit ad istam Ecclesiam, & est principalis imago totius orbis, de quibus Beatus *Lucas* depinxit. *Translatio imaginis S. M. V. à S. Luca depictæ*

Cum quædam matrona *Capellam*, ubi corpora sanctorum *Nili* & *Bartholomæi* sunt sepulta, intrasset; spiritu rapta visa sibi est transportari per Angelum ante tribunal *Christi*, cui dixit, filia ob reverentiam meorum servorum *Nili* & *Bartholomæi* nunquam intrabis istam *Capellam*; & dicas etiam omnibus mulieribus intrare volentibus, quod ab ingressu ejusdem *Capellæ* se abstineant, sed suas orationes ab extra faciant, & exaudientur. *Mulieribus prohibitus ingressus* Sacelli S. Nili.

Cum duo sancti viri nomine *B. Nilus*, & *Bartholomæus*, *Monachi Ordinis Sancti Basilii*, *Calabri* de patria, quorum in hac sacratissima *Basilica* sepulta sunt corpora; venissent de *Byzantio*, seu de partibus *Constantinopolitanis*, partis scilicet *Græciæ*, ad Beatorum Apostolorum limina visitandum: dum in quadam spelunca, seu *Crypta*, hic prope *Monasterium* habitassent, in eadem nocte Regina Cæli, Virgo gloriosissima, eisdem apparuit, dicens: Filii benedicti, hic locus est vestræ habitationis, & boni vestræ operationis ergastuli sanctæ spei, quoniam oportet vos laborare in ædificationem sanctissimæ Domus meæ in hoc loco, & ecce dabo vobis signum, videlicet pomum aureum, quod pro primo lapide fundamenti ponere debetis. Et in eadem nocte Beata Virgo apparuit sex egregiis & magnificis viris visibiliter *civitatis Tusculanæ*, de Domo Patriciorum & Consulum, dicens eis, quod accederent ad *Cryptam* præfatam, & invenirent duos fideles Christianos, habentes pomum aureum ab ea Domina eisdem datum pro signo, & quod dictum pomum recipere deberent, & ponere pro primo lapide fundamenti. Undè prædicti nobiles viri moti fuerunt à *Tusculana civitate*, & venientes ad hunc locum invenerunt, ut sicut eis annunciaverat, & recipientes pomum cum reverentia à manibus sanctorum prædictorum, subtus Campanile pro fundamento, & principio Ecclesiæ posuerunt, ita quod si pomum *Fusior descriptio fundationis Cryptæ Ferratæ.*

 aureum

aureum tolleretur, & Campanile & Ecclesia destrueretur, unde ad instar illius pomi positum est super Campanile similitudinarium; & prædicti sancti viri consumpserunt in Domino vitam sanctam eorum in pace, in isto sancto *Monasterio*, ubi est *Cappella* eorum *Nili* & *Bartholomæi* facientium miracula.

In tabula Marmorea:

Monumentum Græcum.

Ἐκοιμήθη ὁ ἅγιος Νεῖλος ἔτος ςφιγ. Παῦλος β ἡγούμενος. Κύριλλος γ. δ ὁ ἅγιος Βαρθολομαῖος. ε Λεόντιος. ς Ἀρσένιος. ζ Λουκᾶς. η Θεοδόσιος. θ Ἰωμᾶς. ι Νικόλαος. ια Νεῖλος. ιβ Θεοδωρῆτος. παρέλαβον τὴν ἡγεμονίαν ἐγὼ Νικόλαος τὸ παιδίον τοῦ Κρυπτοφέρρας καὶ τοῦ Ῥουφραίνου. ἔτος ς χ. Μ. ΙΝ. ΙΙ.

Sed jam nos hoc loco adducta nostra inquisitione stabiliamus.

Villæ Ciceronianæ *verus situs inquiritur.*

Multi hodiè ex *Antiquariis Romanis* sunt, qui putent, *Villam Ciceronis* fuisse propriè eo in loco, ubi nos eum *Quæstiones Tusculanas* suis Auditoribus explicasse paulò ante diximus, ad finem *Vrbis Tusculi* in jugo montis positi; sed qui verba *Ciceronis in Epistolis suis familiaribus* de suo *Tusculo* rectè excusserit, eam non supra, sed infra *Tusculani montis* jugum constitutam fuisse, non inficiabitur: sic enim in Oratione pro domo sua testatur: *Cum domus mihi in palatio*, villa *in* Tusculano, *altera ad alterum consulem transferebatur.* Et commentator in Martialis hæc verba, oda 2: *Nec ut superni* villa *candens* Tusculi Circæa *tangat mœnia*: *Tusculi superni, hoc est*, in monte siti, ad cujus latera superiora *Cicero Villam* suam habebat *Tusculanam*. Quam quidem non alio loco, quàm ubi hodiè *cœnobium Monachorum S. Basilii* est, vulgo *Grotta ferrata*, constitisse, adeò certum est, quam certa sunt vel ipsa verba Ciceronis in Orat. 2 pro lege Agraria; *Ego*

Villa Ciceronis *fuit, ubi modo* Monasterium.

Tusculanus *pro* aqua Crabra *vectigal pendam, quia à municipio fundum accepi.* Et in l. 16. epist. famil. epist. 18: *De* aqua Crabra *quid agatur nescio, etsi nunc quidem etiam nimium est aquæ, tamen scire velim*; & in Orat. pro L. Corn. Balbo: *Nos de* aqua *nostra* Tusculana M. Tugionem *potius*, *quàm* C. Aquilinum *consulebamus.* Est autem *aqua Crabra* propriè illa aqua, quæ originem suam ducit ex radicibus *Montis Albani*, & ex variis rivis, per occultos lacus vicini meatus in hanc vallem conductis, quemadmodum suprà de *Lacu Albano* exposui, quæ in fluviolum emergit, qui deindè *Romam* divergens, *Marana* passim vocatur, in *urbe* quoque *Almonis* nomine indigitatur, in quo quotannis *Cybeles* statuam lavare solebant; atque hæc aqua per profundam vallem delabitur, ubi variarum artium molis agitandis destinatur. *Villa* verò, in dorso vallis constituta, in hodiernum usque diem, tanta aquarum copia redundat, ut flumina fundere videatur. Locus certè, si quis desiderari possit, omnium, æstivo præsertim tempore, amœnitate & caloris temperandi deliciis aptissimus. Habet autem hæc aqua altiorem cæteris originem sub *Monte Albano*, ex qua per aquæductus in hunc locum deducitur; atque hæc est *aqua* illa *Crabra*, quam & *Tepulam* vocant, quam Cicero tantoperè deprædicat, & nimietatem ejus admiratur, & inscriptiones superstitum marmorum luculenter testantur; de quibus inferius. Fuit autem hæc *villa* primò *L. Syllæ* Dictatoris, quam à *Sylla* postmodum Ciceronem emisse, Plinius l. 16, c. 44 narrat: *Scripsit &* Sylla *Dictator, ab exercitu se quoque donatum apud* Nolam, *Legatum bello* Marsico, *idque etiam in* villa *sua* Tusculana, *quæ fuit posteà* Ciceronis, *pinxit.* Ab hac itaque *Villa Cicero* inferiori *montis* loco sita, sive secessus literarii causa, sive animi refocillandi gratia, se ad domum literariis negotiis destinatam cum Auditoribus, in vertice *Tusculani montis* positam, de qua paulo ante,

Aqua Crabra.

Cybeles *statua in* Almone *lavabatur.*

Aquæ Crabræ *copia & amœnitas.*

Aqua Tepula.

Syllana Villa.

tanquam

tanquam Musis aptiorem, transferre solebat.

Academia Tuscula- hi.

A *villa* itaque *Ciceronis* usque ad dictum locum *Academicum* ascenditur per intermedii *montis* dorsum; atque hunc *montem* esse dico eundem, quem olim *Corne* vocabant; de cujus *luco* & *arbore* prodigiosæ magnitudinis varii varia tradunt. Plinius l. 16, c. 44: *Est* inquit, *in suburbano* Tusculani agri *Colle, qui* Corne *appellatur*, Lucus *antiqua religione* Dianæ *sacratus à* Latio; *veluti arte tonsili comâ fagei nemoris. in hoc arborem maximam ætate nostra adamavit* Passienus Crispus, *bis Consul, Orator*, Agrippinæ *matrimonio & Nerone privigno clarior postea; osculari complectique eam solitus, non modo cubare sub ea, sed & vinum illi offundere. Vicina* Luco *est* ilex, *& ipsa notabilis* 35 *pedum ambitu caudicis; decem arbores mittens, singulas magnitudinis visendæ, sylvamque sola facit.*

Lucus Corne.

Passienus Crispus fagum fiul- ti amavit.

Certe cum diu multumque circa hujus collis situm allaborassem; alium tandem non inveni, nisi illum collem, qui hodie supra *villam Sabellorum*, olim *Montaltorum*, eminet fagis quercubusque obsitus, & hodie jurisdictioni *Cavalleriorum* nobilis *Romanæ* familiæ subest. Locus sanè omnium in *Tusculano* amœnissimus, tum propter longè lateque patentem prospectum, tum propter gratissimam æstivo præsertim tempore ex constipatis arboribus umbram, ventorumque, quibus expositus est, refrigerium. Atque hoc loco *templum* quoque *Dianæ*, de quo *Plinius* loquitur, exstructum fuisse, ex splendo-re ruderum, atque ex ilicibus, fagis, quercubus, quæ in hunc usque diem ibi copiosa fœtura pullulascunt; haud obscuris argumentis conjicio.

Dianæ fanum.

Templi Muliebris Fortunæ *situs.*

Quia vero hic locus in *via Latina* ponitur, hoc loco pariter *templi Fortunæ Muliebris* fit mentio, poniturque circa medium ferè *viæ Latinæ Româ Tusculum* usque; ita Valerius Maximus l. 1, c. 8: Fortunæ *etiam Muliebris* simulacrum, *quod est* via Latina *ad quartum milliarium, eo tempore cum æde sua consecratum, quo* Coriolanum *ab excidio urbis maternæ preces repulerunt, non semel, sed bis locutum constitit, his pene verbis; Ritè me matronæ vidistis ritèque dedicastis*; quæ paulo fusius exponit Author de illustribus viris in Martio Coriolano: *Ergo, inquit, à tribuno plebis die dicta ad* Volscos *concessit; eosque duce* Attio Tullo, *adversus* Romanos *concitavit, & ad quartum ab urbe lapidem castra posuit: cumque nullis civium legationibus flecteretur, à* Veturia *matre, &* Volumnia *uxore, matronarum numero comitatis, motus; omisso bello, uti proditor occisus est. ibi* templum Fortunæ *Muliebri constitutum est.* Livius aliter rem narrat; Coriolanus, inquit, Circeios *profectus, primum colonos inde* Romanos *expulit, liberamque eam urbem* Volscis *tradidit. inde in* Latinam viam *transversis tramitibus transgressus*, Satricum, Longulam, Pollufcam, Coriolos, *novella hæc* Romanis *oppida ademit; inde* Lavinium *recepit. Tunc deinceps* Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicos, Pedum *cepit. Postremùm ad urbem à* Pedo *ducit, & ad* fossas Clælias, *sive* Cluilias, *quinq; ab urbe millia passuum castris positis, inde agrum populatur* Romanum. Ubinam verò hoc adeo celebre *Fortunæ Muliebris templum* fuerit, investigandum duximus. Constat ex allegatis paulo ante Authoribus, id 4 aut 5 millibus passuum *Roma*, & quidem in *via Tusculana*, quæ cum *Latina* eadem est, distitisse. Cum itaque *viæ Latinæ*, sive *Tusculanæ*, etiamnum vestigia supersint, dico illud eodem in loco, ubi modo antiquę urbis rudera cernuntur, juxta Hospitium, quod mediam *Romam* inter & *Tusculum* viam tenet, exstructum fuisse.

Fortunæ Muliebris templum ubi.

Dia.

CAPUT

CAPUT III,

De Sepulcro *veterum Furiorum in* monte Tuſculano, *non ita pridem detecto.*

CUm Territorium *Tuſculanum*, & cuncta quæ in eo commemoratione digna ab Authoribus traduntur, haud impiger explorarem, inter cætera venerabiles PP. Cappucini aquæductus unà cum balneorum receptaculis, in ipſorum horto noviter detectos mihi oſtenderunt, qui quidem ad aliud quam ad tot ac tantas, tum *Luculli*, tum aliorum villas aquarum ubertate ditandas, non ſerviſſe videntur, uti ex aquęductuum paſſim obviorum ruinis patet. Non procul hinc eodem tempore *Sepulchrum Furiorum* detectum, quod uti vetuſtiſſimum rebuſque conſideratione dignis confertum eſt, ita quoque illud quam ampliſſimè deſcribendum cenſui.

Anno 1665, menſe Aprili, cum in *Tuſculanis Camaldulorum* teſquis, Ruſticus neſcio quid circa tumulum quendam fodicans, terram vehementius concuteret, accidit, ut terra, jam multorum ſeculorum decurſu cadens, ingens detexerit *ſepulchrum*, de quo mox certiores facti *RR. PP. Camaldulenſes*, quorum territorio locus ſubjacebat, operarum multitudine, terrâ amotâ, primò quidem veluti veſtibulum quoddam quadris lapidibus exſtructum detexerunt; deindè portam ex lapide piperite & ingenti ſaxo obſtructam, arcu ſuperpoſito, & tandem cryptam, in qua tumbam prægrandem, intra quam vaſa varia, quæ paulò poſt deſcribemus, repererunt, unà cum variis depoſitis circumſitis, quorum ſingula *Furiorum* nomine inſigniebantur. Hoc itaque præſenti anno, cum *Tuſculi* nonnihil ſolitæ autumnali Ruſticationi indulgerem, ad examinandas *ſepulchri* inſcriptiones, cæteramque antiquitatis ſupellectilem à *Camaldulenſibus* vocatus, omnibus & ſingulis diligenter obſervatis, quid de hoc *ſepulchro* ſentiam, paucis aperiam.

Detectio Sepulchri.

Dico itaque primò, hoc *Furiæ gentis Sepulchrum* fuiſſe, quemadmodum inſcriptiones, quæ in depoſitoriis cinerum inaratæ fuerunt, luculenter teſtantur, cum omnes *Furii* nomen præ ſe ferant. Verùm cum *Furiorum gens* in varios ramos diviſa legatur; qualis iſte ramus fuerit, tum aperire conabor, ubi prius de *Furiorum gente* nonnihil ex *Glandorphij Onomaſtico* præmiſero.

Furiæ gentis deſcriptio.

Furiam gentem antiquiſſimam eſſe conſtat; tum quia vel ad principium *Reipublicæ Romanæ*, poſt exactos Reges eorum in Conſularibus Faſtis mentio fit, de qua & admiratione dignum eſt, quod *Divus Hieronymus* ad *Furiam* nobilem ſui temporis Matronam, à *Camillo* uſque, nullam vel raram ſecundas nuptias noviſſe teſtatur. *Familiam Furiorum* in quatuor Ramos diviſam, apud veteres *Romanarum rerum ſcriptores* reperio. Enituerunt in ea maximè *Camilli*, *Phili*, *Medullini*, & *Pacilii*; ſed quia vetuſtiores fuerunt *Phili*, ab illis exordior.

S. Hieronymus teſtatur ſecundas nuptias vix celebratas à Furiis.

4. Rami familiæ Furiorum.

1. *Sextus* Furius *Philus* conſulatum geſſit, cum *Cn. Martius Coriolanus* patriæ bellum inferret, anno ab Urbe condita 266.

Imus ramus Furiorum Philorum.

2. *Agrippa* Furius *Philus* Tribunus militum fuit conſulari poteſtate clarus, anno Urb. Cond. 364.

3. *P.* Furius *Philus* Conſul fuit anno Urb. cond. 531. Cum *Quinctio Flaminino*, ſeptimo anno poſt, flagrante bello Punico 2, primò Præturam, deindè cenſuram nactus, collegam habuit *M. Attilium Regulum*, vitâ functus *Fabio IV*, & *Marcello III*, Coſs.

4. *P.* Furius *Philus* ſuperioris filius, conſilium *L. Maltelli* de deſerenda

Italia

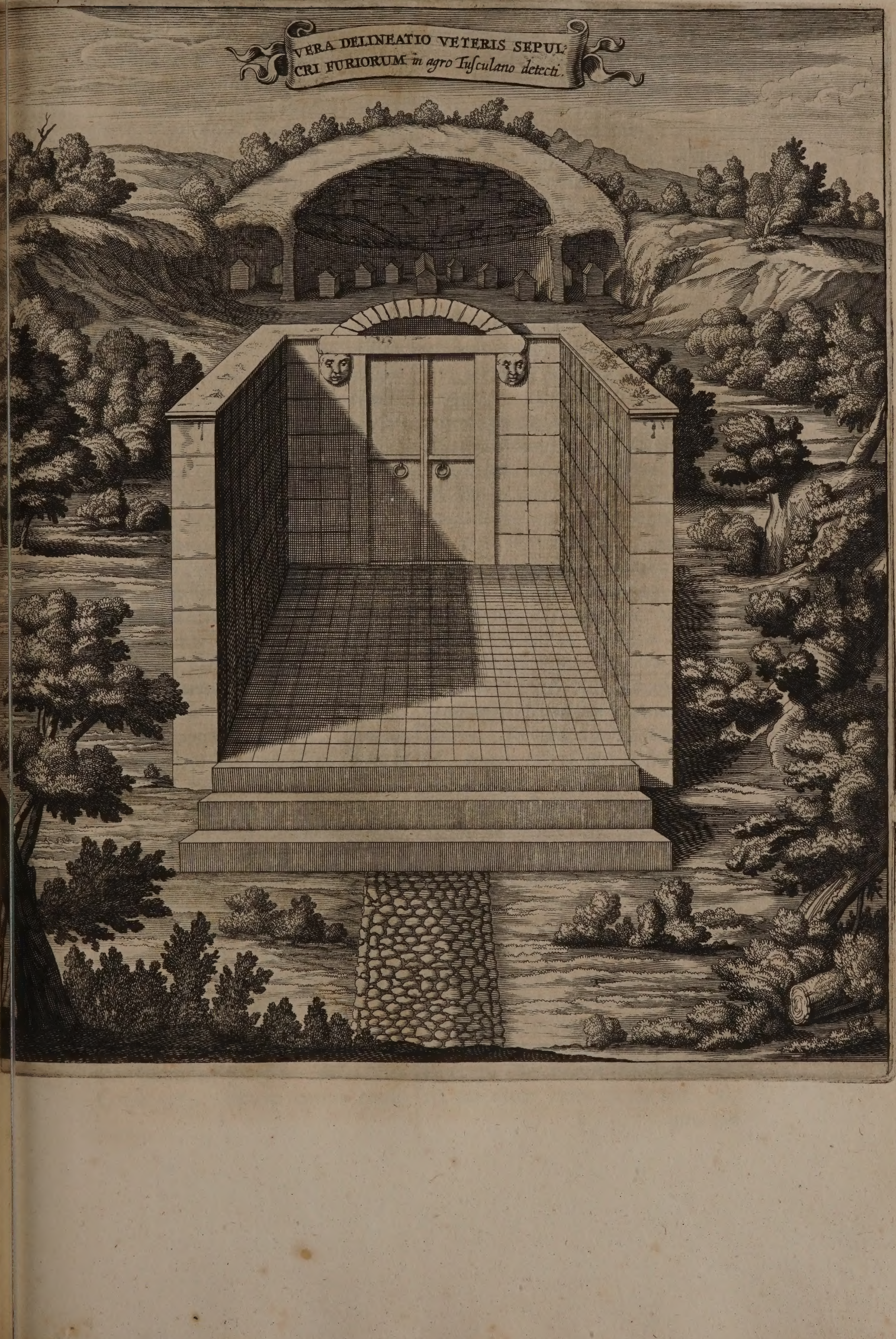
VERA DELINEATIO VETERIS SEPUL-
CRI FURIORUM in agro Tuſculano detecti.

Italia P. Scipioni prodidit, unde Patre *P. Furio Philo* Cenfore fenatu motus eft, auctore *Livio.*

5. *P. Furius Philus*, Præturam adeptus anno Urb. Cond. 579. *Hifpaniam citeriorem* provinciam obtinuit, qui poftea re malè adminiftratâ, *Præneftæ* in exilio vitam finivit.

6. *L. Furius Philus*, Prætor P. *Licinio*, *C. Caßio* Coff. *Sardiniam* provinciam tenuit, anno Urb. cond. 618. de quo *Cicero in Bruto.*

Furii Medullini.

Alter Ramus fuit *Furiorum*, quos *Medullinos* vocant.

1. *Sextus* Furius Medullinus, *Sexti Pompeji.*

2. *Spurius* Furius Medullinus, Conful factus anno Urb. cond. 273. bellum adverfus *Æquos* movit, omniaque latè populatus, divitem prædis exercitum domum reduxit. *Dionyf. lib. 9. Livius. 2.*

3. *Lucius* Furius Medullinus, confulatum geffit cum *C. Manlio Volfone. Dionyf. l. 9.* & *Livius.*

4. P. *Furius Medullinus*, Conful cum *L. Pinario*; pofteà Triumvir *Coloniæ Antium* deducendæ, cum tandem *Æquos* audacius bello infecutus effet, circumventus à tergo cum fuis oppreffus eft. *Liv. 2.* & 3 *decade.*

5. *Sp. Furius Medullinus Fufcus*, primùm Conful anno Vrb. Cond. 290. ab *Æquis* oppreffus, per *T. Quintium* Proconfulem liberatus. *Sex. Quintilio Varo* Conf. fuffectus, in Magiftratu fucceffit. *Liv. 3. dec. 10.*

6. *Agrippa* Furius *Medullinus*, collega *Titi Quintii*, anno urb. Cond. 309. contra *Volfcos* infignem victoriam retulit. *Livius lib. 3.*

7. *L. Furius Medullinus*, fepties Tribunus militum confulari poteftate, bis Conful exftitit. *Ferentinum Volfcorum* oppidum cepit. anno Vrb. Cond. 342.

8. *Sex. Furius Medullinus*, Tribunus Confulari poteftate anno Vrb. Cond. 374. temerè contra confilium *M. Furii Camilli Volfcos* infequens, tergora vertere coactus totum exercitum amififfet, nifi *Furius Camillus* magno impetu in *Volfcorum* infequentium exercitum irruens, victoriam, quam *Furius Medullinus* jam defperârat, toto exercitu hoftium diffipato & fufo reftituiffet. *Liv. lib. 6.*

9. *Sp. Furius Medullinus*, Tribunus militum confulari poteftate, *Volfcos* invadens, flamma ferroque fœdam vaftationem edidit. *Liv. 6.*

Tertius Ramus *Furiorum*, quos *Camillos* vocant. Furii Camilli.

Veteres *Camillos* vocabant eos, qui in facris miniftrarent adhuc impuberes, uti refert *Sex. Pomponius l. 6.* in *Lingua Hetrufca* verò Minifter Deorum dicebatur *Mercurius Camillus*, uti eft apud *Macrobium l. 3. Saturn. c. 8.* Camillorum Etymologia.

Ex hac *Furia Camillorum* Domo, M. *Furius Camillus*, *Furiani* nominis unicum perpetuumque decus, ac alter poft *Romulum* urbis parens & imperii recuperator exftitit. 7 Tribunatus militum confulari poteftate; quinque Dictaturas, tres Triumphos obtinuit. *Falifcos* & *Capenates* fubjugavit. *Vejorum Vrbem* poft decennem obfidionem cepit, *populumque Romanum* ingenti prædâ ditavit. Sed gloriâ in invidiam versâ, *Ardeam* in exilium miffus eft, eò quod contra confuetudinem albis equis triumphaffet. Tandem *urbe* à *Gallis Senonibus* interceptâ, magno omnium defiderio ab exilio revocatus, coacto exercitu *Gallos* ad internecionem cecidit, Populum *urbe* jam exufta *Vejos* migrare volentem, in *urbe* retinuit, *urbem* annuo fpatio reftauravit, *Tufculanos* fuos ad officium reduxit; tandem anno Vrb. Cond. 390, poft ingentem rerum feliciter geftarum gloriam, pefte fublatus eft. Vir unicus in omni fortuna par titulo tantæ gloriæ fuit, di- M. Furii Camilli *præclara facinora.*

gnusque habitus, quem secundum à *Romulo* conditorem *urbis Romæ* ferrent. *Livius*, 5, 6, & 7.

2. *Sp. Furius Camillus, Marci filius;* primus omnium præturam, novum tum in Republica Magistratum obtinuit, anno Vrb. Cond. 389. *Liv.* 7.

3. *L. Furius Camillus*, & ipse *M. Filius*, Consul & Dictator, *Appium Claudium* collegam habuit, *Gallorum* reliquias delevit, toto *Latio*, vicinisque rebellibus *Æquorum Volscorumque* populis profligatis perdomitisque, in potestatem redacto. *Livius* 7. & 8.

Hisce, tribus ferè seculis nullæ *Furiorum* res gestæ apud Scriptores memorantur. Est enim rebus humanis ita comparatum, ut fato quodam Familiæ, quemadmodum Principatus & Regna nunc floreant, crescantque, nunc rursus imminuantur, & veluti exarescentia concidant. Fuêre tamen complures hujus nominis, posteris Reip. temporibus, uti & *Cæsarum*, hujus nominis viri. *C. Furius Camillus Ciceroni* conjunctissimus. *Furius Camillus* Proconsul *Africæ*, sub *Tiberio*, *Numidiam Romano* junxit Imperio, qui primus *Furiæ* Domus decus instauravit. Fuit & alius *Furius Camillus Sorbonianus* Consulatu sub *Tiberio*, anno Vrb. Cond. 784. tempore passionis Dominicæ, clarus. Hujus Filius *Furius Camillus*, anno Vrb. Cond. 803. in exilium actus, de proditione suspectus. *Tacitus l.* 12.

Furii Pacilii.

Quartus Ramus *Furiæ Gentis*, *Pacilii* dicebantur.

Paciliorum primus occurrit *C. Furius*, qui anno Vrb. Cond. 314. Consulatum cum M. *Papyrio Crasso* gessit; verùm rebus ab eo infeliciter gestis, tribu semotus, privatam vitam duxit.

C. Furius Pacilius, præcedentis filius, consulatum cum *Q. Fabio Ambusto* gessit, de quo vide *Liv.* 4. anno Vrb. Cond. 344.

Pacilios tempore *Ciceronis* viguisse, documento est *Paciliana Domus*, quam *Q. Ciceronem* eruere voluisse testatur M. *Frater ad Atticum l.* 1, *Epist.* 2.

Fuerunt & alii *Furii*: *C. Furius Aculeo*, Quæstor, M. *Ciceronis* amitam *Tulliam* uxorem habuit.

A. Furius Antius, poëta vetus, citatus à *Macrobio*.

P. *Furius Anthinus* I.C. Cujus mentio *in pandect. juris*.

L. *Furius Bibaculus* Quæstor, occubuit in pugna *Cannensi. Liv.* 22.

L. *Furius Bibaculus* Prætor. *Val. Max: l. p.* I.

M. *Furius Bibaculus*, poëta Jambicus, familiaris *Corn. Gallo*, laudatus à *Corn. Tacito l.* 4. *de clar. orat.*

M. Furius Crassipes, factus prætor anno Vrb. Cond. 567. *Galliam* Provinciam obtinuit, deindè *Siciliam* quoque. *Liv. l.* 4.

Furius Crassipes, gener *Ciceronis*, cui post mortem *Pisonis Frugi* filiam ille *Tulliolam* collocavit. Sed hæc de *Furiorum* Familia sufficiant.

Sepulchrum id cujus Furii fuerit?

Jam itaque examinemus, quorum *Furiorum* hujus nominis *sepulchrum* fuerit? Quod ut decidatur, sciendum est, quod *Rami Furiani* nominis, hîc adducti, in alios varios ramos sese extenderint, uti plerumque in summis familiis fieri assolet. Dico itaque verisimile esse, dictum *Sepulchrum* fuisse eorum *Furiorum*, qui tempore Reipublicæ *Tusculani agri* portionem tenebant. Nam ut rectè in præcedentibus ostensum fuit, ex 6 *lib. Livii*, Senatus cum *Tusculanos Volscis* opem tulisse comperirent, *Camillum* contra

contra eos bellum movere voluit, qua & in poteſtatem redacta, multi hujus nominis *Furii* ibidem reſidere cœperunt. Atque hoſce *Furios* fuiſſe conjicio, quorum *ſepulchrum* hoc tempore in *Tuſculano* jugo detectum fuit, & inſcriptiones depoſitorum ſat ſuperque demonſtrant, quas in ſequenti ſchemate exhibemus.

Depoſitoria cineraria, una cum inſcriptionibus in *Sepulchro Furiorum* reperta.

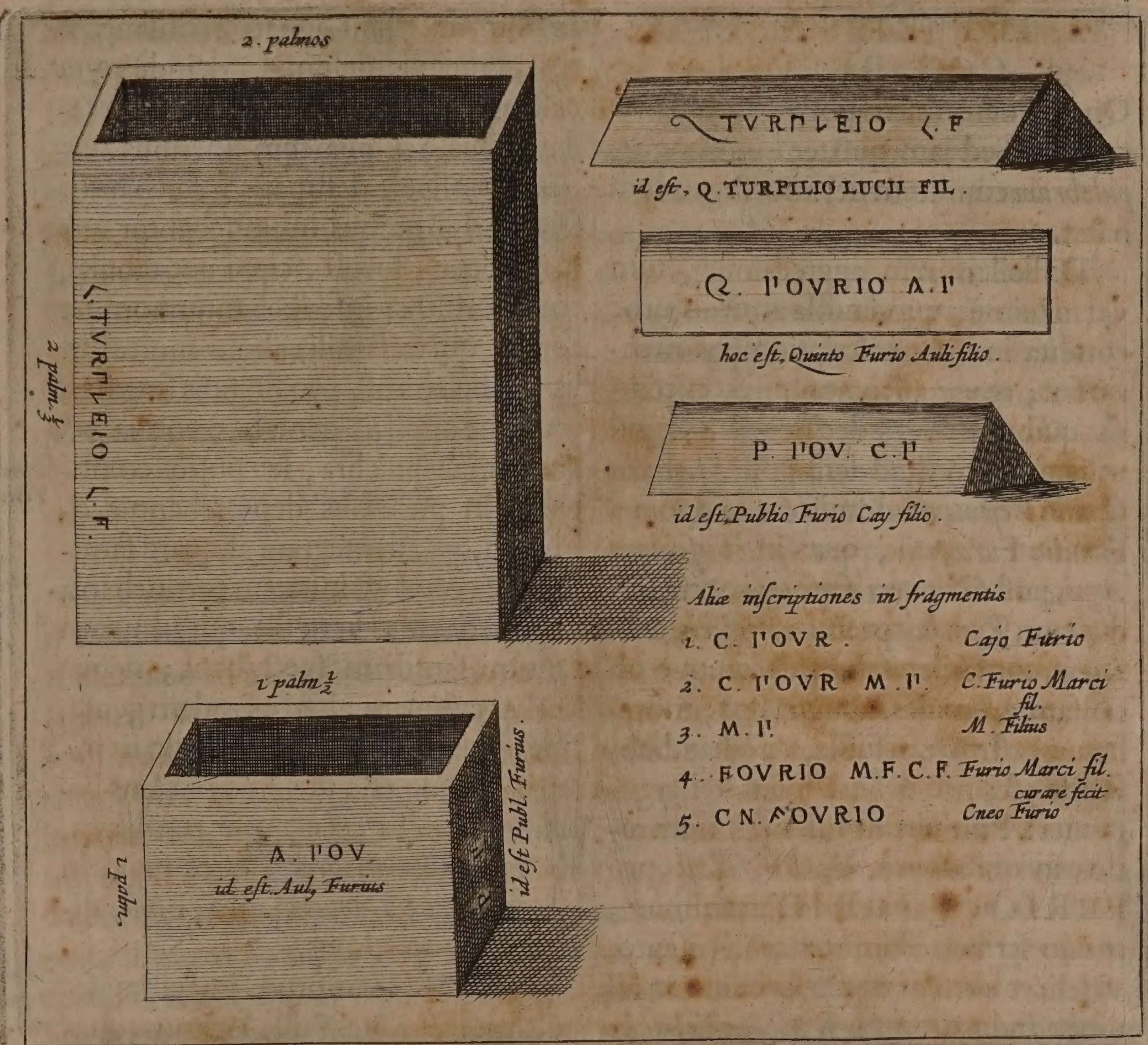

Atque hæ ſunt inſcriptiones, quas tumbis ſive conditoriis, eâ figurâ quam vides, *ſepulcro* incluſis exaratas invenimus, quas & una cum Illmo atque eruditiſſimo Viro, Domino *Octavio Falconerio*, antiquariæ literaturæ ſtudioſiſſimo, ea qua decuit fide & ſinceritate depromſimus: ubi nota haſce literas F & F multum inter ſe differre, cum tamen utraque *filium* notet, cujus rei aliam rationem dare non poſſumus, niſi morem & conſuetudinem, qua illis temporis Scriptores, haſce promiſcuè ſcribere ſolebant, vel etiam, quod F pro F ſcripſerint temporibus poſteris, literis jam in meliorem formam adaptatis. Inſcriptiones vero dictæ non niſi paucis verbis more priſcis *Romanis* ſolito conſtant. Miſſum mihi ſuperiori anno ab Illmo *Do. Marc-Antonio Colonna*, *Paliani fortalitii* gubernatori, numiſma argenteum, cujus poſtica pars nomen refert *L. Furii*: quam inſcriptionem in urnis quoque inciſam repperi; quod utrum huc reſpiciat vel aliò, neſcio. ſcriptura lectu ſatis facilis eſt, & paucis verbis comprehenſa, cujuſmodi non abſimiles ſunt, quas *Gruterus* in ſuis

 Inſcriptio-

Inſcriptionibus profert, à *Furia gente* lapidi inciſas, quarum priorem in *Vinea Franciſci Cicchi* reperit, hoc verborum tenore.

T. FURIUS M. F.
CAMILLUS.
Vixit annis XV.

Alteram in S^ti^ *Ioannis Eccleſia* ante portam Latinam, hoc pacto.

M. FURIUS M. F.
COR. RUFVS.

Quæ tamen noſtris poſteriores eſſe videntur. Sed jam quo tempore hoc *Sepulchrum* conditum ſit, inveſtigandum reſtat.

Sepulchri *antiquitas inquiritur.*

Difficilem rem aggredimur, tum vel maximè, quod nulla anni ab urbe condita in hiſce inſcriptionibus mentio fiat; atque adeò non niſi conjecturis quibuſdam res decidenda. Quod ut fiat; Dico illud ferè poſt *M. Furii Camilli Vejentium* domitoris tempora à Familia Furiorum, quæ in *Tuſculano Agro*, poſt *Civitatem Tuſcam*, contra fœdus cum *Romanis* pactum, *Volſcis*, teſte *Livio*, confœderatam, eandemque ob cauſam à *Camillo* expugnatam, morabatur, exſtructum fuiſſe, verò haud abſimile eſt; nec deſunt hujus rei argumenta: Primum eſt Inſcriptionum ratio, in quibus pro, V, OV, *id eſt*, pro FURIO, FOURIO ſcribitur, modo ſcribendi tunc temporis uſitato, videlicet circa aut poſt 400 annos ab urbe condita, uti *ex Roſtrata Columna* ſub eandem ferè temporis ætatem ſcripta patet; in quo ſemper ferè OV pro V. uti NAVEBOUS pro *navibus.* BOUBOUS, pro *bobus* ſcriptum legitur, qui modus tamen poſteris temporibus cultiori jam *lingua latinâ*, per V ſimplex ſcriptus legitur, uti ex præcedentibus inſcriptionibus patet: FVRIVS pro FOVRIVS.

Mos cremandi cadavera, ac Vaſa conditoria Cinerum.

2. Hoc ſepulchrum dicto tempore exſtructum, conditoria cinerum in eo reperta, tunc temporis uſitata, teſtantur; nam, ut rectè Marlianus oſtendit, morem corporum cremandorum poſt *Numam Pompilium*, II *Romanorum* Regem, uſque ad *Antoninos* Cæſares duraſſe, & maximè quidem quatuor, aut quinque ab urbe condita ſeculis. *Funera,* inquit, *mortuorum vocabantur, quando corpora vel cremabantur, vel ſepeliebantur, qui mos hoc tempore Cæſarum* Antoninorum *ablatus fuit*; *mos verò cremandorum corporum toto Reipublicæ tempore duravit.* Modus funebris hic erat: Leſſum ducebant agnati, conſanguinei, amicique defuncti, deindè pyra exſtruebatur, in qua, combuſtis jam cadaveribus, reliquiæ cum cineribus, urnis impoſitæ, deſtinatis inferebantur ſepulchris, quibus imponebantur aræ marmoreæ, loculi, cippi aut tabulæ, conditoriiſque inſcribebantur nomina eorum, qui ex familia aliqua mortui in iis condebantur, pro ſingulis ſingulæ; erantque duplicis generis, gentilia vel familiaria ſepulchra, ſeu potiùs cœmiteria. In prioribus deponebantur omnes ii, qui ad integram aliquam familiam & conſanguinitatem pertinebant; in poſterioribus verò illi, qui ad unam tantùm familiam ſpectabant; neque licebat cuiquam alteri ex eadem gente, ſine peculiari quodam privilegio iis inferri. Atque tale fuit hoc præſens *ſepulchrum in Tuſculano agro* conditum, ab ea *Furiorum gente*, quos ſuprà in primo *Furiæ Domus* Ramo, *Philos* dictos fuiſſe docuimus.

Cœmiteria Veterum.

Genii Sepulchrorum.

Prætereà Geniorum imagines ſepulchris inſculptas fuiſſe legimus, quas & in hoc noſtro *Sepulchro* videre licet, ſub duobus capitibus portæ fronti inſculptis; erantque *Sepulchri*, eorumque qui in eo condebantur, Genii veluti quidam tutelares.

Vaſa cinerum.

Porrò quæ in hoc *Sepulchro* reperta ſunt vaſa, fuerunt omnia fictilia, ſeu ex terra Samia cocta, quod apertum ſignum eſt, iſtiuſmodi *ſepulchrum* tempore Reipublicæ ſuprà indicato conditum fuiſſe. Nam ut recte Stucchius, *Priſcorum* Romanorum *inſtitutum erat, præter vaſa fictilia & ex terra Samia cocta, nulla alia ex pretioſiori materia vaſa in uſum recepiſſe; donec luxus Cæſarum poſteà*

omnia

omnia in aurum, argentum, gemmasque convertit. Et Plinius lib. 35, c. 12, id comprobat: *In Sacrificiis non myrrhinis, Crystallinisque, sed fictilibus à Veteribus prælibabatur innocentius.* Loquitur enim hîc de veterum Romanorum simplicitate & paupertate: *Paupertas*, inquit, Populo Romano *imperium à primordio fundavit, proque eo in hodiernum diem Diis immortalibus* Simpulo, *&* Catino *fictili sacrificat; quæ consuetudo à* Numa II Romanorum *Rege, qui primus sacra Deorum legibus descripsit, ad Imperatorum ferè tempus usque sanctè conservata fuit.* Quam quidem simplicitatem ridet Juvenalis Sat. 6:

Simplicitas Veterum in Vasis ac supellectile.

Simpuvium *ridere* Numæ, *nigrumque* Catinum.

Sed nunc ad reliquam in *Sepulchro* repertam supellectilem procedamus.

§. I. *De Numismate.*

Numismata Sepulchrorum.

Solebant Veteres, teste *Goltzio, sepulchris* imponere nonnulla *Numismata*, illustris cujuspiam illius Domus Herois ectypo ad posterorum memoriam signata. Tale *numisma* & in hoc præsenti *sepulchro* inventum fuit, cujus antica pars virum dignitate spectabilem, nec non armis illustrem, posticâ triremem exprimit cum nomine R O-MA. Ego sanè, si conjecturis uti liceat, dicerem profectò, aut *M. Furii Camilli*, aut *C. Duillii*, qui synchroni ferè erant, classis maritimæ contra *Carthaginenses* ducis, uti triremis monstrat, *numisma* fuisse, sine ulla inscriptione, quod & clarè monstrat, tempore jam sæpius indicato cusum fuisse, quo necdum mos inscriptionum vigebat. Constat enim inscriptiones *numismatum*, primùm à Cæsaribus consulibusque posteris, tum ad eorundem potentiam, tum ad perpetuandam gestorum à Cæsaribus memoriam, adinventas fuisse, cum priùs *numismata* non nisi S C. & voce R O M A signarentur, uti ex præsenti *numismate* patet.

§. II. *Annuli.*

Annuli in sepulchris.

Annulos omnis generis, osseos, ferreos, æneos, aureos, argenteos *Sepulchris* imponi solitos unà cum cineribus, fusè *in* sua *Dactyliotheca* ostendit *Gorlæus*, & quotidiana experientia docet, tum in hujus, tum in aliorum novorum sepulchrorum detectione. Quidam enim serviebant tantùm ad perpetuum unionis & concordiæ immortalis affectum demonstrandum, & dicebantur sponsalitii: nonnulli Deorum imaginibus signati, quos ad sepulchri custodiam plurimum valere putabant: alii magica vi pollentes, quos in vita contra fascinos, & ad Principum gratiam obtinendam gestarent, in defuncti posteà sepulchrum inferebantur. Verùm cum de *Annulorum* origine, significatione, mysteriis, effectibus, & hieroglyphicis, fusè *in* 12 *lib. Oedipi* egerimus, eo Lectorem remittimus. Certum est, omnes *annulos* ab immemorabili temporum longævitate semper in æstimatione fuisse, tum propter insigne ornamentum digitorum, tum vel maximè, quod nescio quid divinum & mysticum cuncti sub ejus figura latere existimarent; non Ethnici tantùm, sed & Imperatores, Reges, Principes, quin & supremi Christianæ Religionis Antistites, Pontifices Maximi, *annulorum* mysterium in summa semper veneratione habuerunt.

Annulorum mysteria.

CAPUT IV,

Algidus Mons, & oppidum; Roboraria, Corbio, Ad decimum Terentinum, *cæteraque* Tuſculani Agri oppida.

VBinam *Algidus mons* apud Hiſtoricos celeberrimus ſitum ſuum habuerit plerique dubitant; quidam eum cum *monte Albano*, confundunt; nonnulli cum jugo *Albano* monti oppoſito. Nos uti totum hoc territorium non ſemel perluſtravimus, ita quoque nihil non egimus, ut genuinum ejus locum detegeremus; quod hoc loco nos præſtitiſſe, non puris conjecturis, ſed ex *Hannibalis*, & *Marcii Coriolani* itineribus pæne aſſerimus. Multi ſane mirantur, quomodo *Algidum Æquorum oppidum* eſſe poſſit, cum in ipſo *Tuſculani agri* meditullio ſitum ſit; *Æquos* verò montano dominio ultra *Præneſtinos Tiburtinoſque montes* triumphaſſe ſupra clarè oſtendimus: quod ut innoſcat; ſcias velim, *Æquorum gentem* bellicoſiſſimam, uti ſemper acerrima cum *Romanis* bella geſſerunt, ita quoq; poſtquam *Tuſculanum agrum* invaſiſſent *Algidum* vicinum, velut opportunum ad bella continuanda locum occupaſſe. Ita Livius l. 3, *Æquorum* expeditionem recenſens: *Per* Lavicanos agros *in* Tuſculanos *colles tranſierunt.* Qualis vero fuerit *Tuſculanus* mons & *Algidum*, luculenter Strabo his verbis docet: Ἄρχεται δ' ἡ Λατίνη ὁδὸς ἀπὸ τῆς Ἀππίας ἐν ἀριστερᾷ ἀπ' αὐτῆς ἐκτρεπομένη πλησίον Ῥώμης. εἶτα διὰ Τουσκλάνου ὄρους ὑπερβᾶσα, μεταξὺ Τούσκλου πόλεως, καὶ τοῦ Ἀλβανοῦ ὄρους, κάτεισιν ἐπὶ Ἄλγιδον πολίχνιον. *Incipit* via Latina *ab* Appia *ad ſiniſtram ab ea prope* Romam *deflectens: tranſienſque ſupra* Tuſculanum montem, *& inter* Tuſculum *&* montem Albanum, *tendit ad* Algidum oppidulum. Cum itaque *Algidum Æquorum urbem* ſupra dixerimus, jam illius ſitum nativum determinemus. *Æquos*, ſive *Æquicolas*, ultra *Præneſtinos montes* ad utramque *Anienis* ripam habitaſſe, communis *Geographorum* veterum traditio eſt. Gens antiquitate nulli ſecunda, *Aboriginum* reliquiæ, *Marſos* inter *Latinoſque*, in præcelſis ſalebroſiſque montibus habitat, quæ quantum *Romanis* nullo non tempore negotii faceſſerit, plena ſunt veterum monumenta, quam & Virgilius concinnè ſanè deſcribit l. 8.

Æqui, eorumque mores & habitatio.

Horrida præcipuè cui gens, aſſuetaque multo
Venatu nemorum, duris Æquicola *glebis.*
Armati exercent terram, ſemperque recentes
Convectare juvat prædas, ac vivere rapto.

Dum itaque frequentiſſimis excurſionibus *Romanum agrum* infeſtarent; hinc ex *Præneſtinis montibus*, per *Lavicanum Gabiorumque agrum*, veluti *cuneo* quodam ſeſe in ipſum uſque *Tuſculanum Agrum* inſerentes *Algidum* condiderunt, totius belli contra *Romanos* initi veluti ſedem quandam. Mirum certè eſt, in tam ſtrictis finibus *Æquos* tot habuiſſe oppida, quot Authores referunt: ſiquidem Livius l. 9: Anno urbis 449. *P. Sulpitio Severione, & Publio Sempronio* Conſulibus, populus, inquit, Romanus *bellum fieri* Æquis *juſsit, conſuleſque ad novum profecti bellum, ad ſingulas eorum urbes circumferendo bellum, unum & quadraginta oppida intra dies 60, omnia oppugnando ceperunt, quorum pleraque diruta atque ſuccenſa, nomenque* Æquorum *propè ad internecionem deletum.* Cui ſubſcribit Diodorus l. 20: *Alter Conſulum* P. Sempronius *cum exercitu in* Æquorum agrum *profectus,*

Æquorum Romanorumque *hoſtilitas.*

Habes hic Lector, certam et quam exactissimam, et ad Authores rite intelligendos necessariam Tusculani Territorii, et una strictioris Latii Topographiam, non tam calamo quam proprys pedibus dimensam delineatamque, Qua, quæcunque rerum Romanarum Scriptores, de veteris Latii Oppidis, Montibus, Lacubus, Fluminibus commemoratione digna tradiderunt, juxta nativum singulorum locorum situm, exhibentur, et complura in Cluverianis Tabulis Geographicis perperam posita emendantur et pristinis suis locis restituuntur.

profectus, 40 *oppida intra dies omninò* 50 *subegit;* inter quæ haud dubiè *Algidum* unum fuit, cujus jam situm describemus.

Algidum, *ejusque descriptio.* Fuit hoc *oppidorum Æquorum* in ipso *Tusculano agro* sub *Algido monte* situm, quod anno ab Urbe condita 289, usque ad 449, semper horrida cum *Romanis* bella gessit; de quibus vide *Livium l.* 3. *Dionys. l.* 10. *Diod. l.* 12. Situm hujus oppidi apprimè à Strabone, ubi *viam Latinam* delineat, uti paulo ante ostendimus descriptum habemus: *Incipit*, inquit, via Latina *ab* Appia *ad sinistram ab ea propè* Romam *deflectens*, *ac super* Tusculanum montem *transit*, *inter* Tusculum oppidum *&* Albanum montem *descenditur ad* Algidum oppidulum *&* Pictas *diversoria. Procopio* teste, 120 stadiis *Roma* distat, *id est* sexdecim millibus passuum; stadiis singulis cum dimidio in singula milliaria computatis. *Strabone* itaque teste, *via Latina* non procul *Roma* deflectens ad dextram, uti & hodiè, recta ad *oppidum*, quod *Ad decimum* vocatur, hodiè *Borghetto*, versus *villam Ciceronis*, hodiè *Grotta Ferrata*, dirigitur, & hinc per *vallem Albanam*, quæ inter *Montem Albanum* & *Tusculanum* interjicitur, recta tendit *Roborariam*, hodiè dictam *la Molara*: & ultra hanc *Algidum* fuisse conditum, juxta Authorum descriptionem, prope diversorium publicum, vulgò *l'Osteria*, indubiè tenendum est, & rudera ingentia ibidem obvia passim ostendunt; fuisse autem in monte, ita intelligendum est, quod *Tusculanus ager*, imò tota *vallis Albana*, uti & *via Latina* in monte censeri debet, cum à planitie *Romani agri* versus *Tusculanum Albanumque* perpetuò ascendatur; atque hoc pacto in monte situm ejus fuisse dici potest, etsi non ipso *Algidi montis* vertice, sed sub ipso montis jugo: eo modo, quo & *Alba Longa* sub *Albani montis* jugo condita fuit. Sed *montis Algidi* situm jam determinemus. Scias itaque *Albanum montem* ultra *Campum Hannibalis* aliud jugum, è regione jugi *Tusculani montis*, extollere, inter quæ duo juga intermedia est collocatus, cui oppidum, quæ olim *Roboraria* dicebatur, impositum fuisse, ruinæ ingentes demonstrant, juxta *Molaram*. Jugum itaque hoc nonnihil versus ortum deflectens aliud jugum è regione montis, hodiè dicti *Rocca Priora*, extollit, & hoc jugum *Algidum* fuisse, & infra hoc *oppidum* cognomen conditum fuisse, asserimus; ex hoc enim loco per vallem aliam, inter *Tusculanos montes*, & *Roccam Prioram*, versus *Monasterium Camaldulensium* descensus datur in longè latèque patentem *Latii* planitiem, quam *Æquos* tenuisse, Historici narrant; imò sylva vicina in hunc usque diem *la selva dell' aglio*, corruptè *Algido* dicitur; ut proindè eorum opinio prorsus repudianda sit, qui, uti *Leander* & *Volaterranus*, volunt, *Algidum* esse oppidum illud, quod hodiè *Rocca di Papa* dicitur; atque adeo *montem Albanum* cum ipso *Algido* confundunt; quod quam falsum sit, ex præcedentibus patuit, cum *Algidum montem* ultra *Campum Hannibalis*, è regione *Castelli*, quod *Rocca Priora* vulgò dicitur, constitutum fuisse, suprà ostenderimus. Est Horatius in hunc locum.

Situs Algidi montis & urbis determinatur.

Algidum Error eorum, qui esse putant Rocca di Papa.

Duris ut ilex tonsa bipennibus
Nigræ feraci frondis in Algido.

Commentator ait, *Algidus mons* est in *Tusculano.* & rectè quidem: erat enim *Algidus mons* adeò *Tusculano* jugo collibusque connexus, ut vel ipsi *Straboni* & *Plinio* *Tusculanus* sit habitus, non nisi exigua & stricta valle unus ab altero disjunctus; unde *Æqui* perpetuo cum *Tusculanis* bello decertabant, nunc victi, nunc victores. Atque hoc loco situm fuisse, ex *Hannibalis* itinere constat, de quo Livius l. 26 sic ait: *Hannibal infestus populato* agro Fregellano *propter intercisos pontes per* Frusinatem, Ferentinatemque, *&* Anagninum agrum *in* Labicanum *venit*, *indè* Algido Tusculum *petiit*, *nec receptus mœnibus*, *infra* Tusculum *dextrorsum* Gabios *petiit*. Per *Hernicorum* itaque Regionem

Hannibalis in hæc loca irruptio.

venit

venit in *Labicum*, (quod oppidum eodem loco, quo hodiè *Valmontone*, situm fuisse, paulò post ostendam) & hinc *Algidum*, posteà vicinum *Tusculum* petijt; at mœnibus non receptus *Tusculanis*, per suprà insinuatam vallem, inter *Roccam* Prioram & *Tusculanum* montem, dextrorsum *Gabios* petiit. *Gabiorum* verò urbem respondere illi, quæ hodiè *Colonna* dicitur, posteà ostendemus. Erat itaque duplex via, qua ex *Algido Æqui Latinorum* campos infestabant: una à dextris, quæ *Labicum*, altera à sinistris, quæ *Gabios*, id est, *Columnam* per *montem Portium* tendebat, intermediis montibus, quos hodiè *Rocca Priora*, *Montem Compatrum*, *montem S. Sylvestri* vocant. Atque adeò *Algidi* situm rectè determinavimus, de quo tanta inter modernos lis erat & controversia, de quibus vide hic appositam topographiam. Jam ad alia *Agri Tusculani* progrediamur.

CAPUT V,

Tusculanum Lucii Luculli.

Jam suprà dictum fuit, magnam partem à *monte Portio Ferentinum* usque, vulgò *Marino*, *Luculli* possessionem fuisse; verùm antequam potentissimi hominis divitias villarumque magnificentiam enarremus, quisnam ille *Lucullus* fuerit, primò dicendum est.

Luculli familia.

Lucullorum familia in *Licinios* ascita primum fuit, in qua *Licinius Lucullus* celebritate nominis maximè claruit. Hic temporibus *Scipionis Æmiliani*, paulò ante belli Punici initium, fuit Consul cum *Aulo Posthumio Albino*: qui cum delectum severè agerent, nec quenquam gratiâ dimitterent, à Tribunis plebis, qui pro amicis suis vacationem impetrare non potuerunt, in carcerem conjecti sunt. *Lucullus* deindè in *Hispaniam* missus, cui *Claudius Marcellus* successit, cum omnes *Celtiberiæ* populos placasse videretur, *Vaccæos*, *Cantabros*, aliasque in eadem *Hispania* nationes subegit, ita *Livius l.* 49. Hujus igitur filii, sive nepotes, *Lucius* & *Marcus Luculli* fuerunt, quorum *Lucius Lucullus* disertus, & dives, munus Quæstorium amplissimum subiit. Per *Murenam* in *Asia* classem *Mithridatis* devicit, & *Ptolomæum Ægypti* Regem *Sullæ* conciliavit. Prætor *Africam* justissimè rexit; adversus *Mithridatem* missus collegam *Cottam Chalcedone* obsessum liberavit, *Cyzicum* obsidione solvit; *Mithridatis* copias ferro & fame afflixit, eumque Regno suo, id est, *Ponto* expulit; deindè rursus cum *Tigrane Armeniæ* Rege subveniente, eundem magna felicitate superavit. Tot itaque tantisque victoriis potitus, tot gentium Regnorumque spoliis locupletatus, tot mancipiis servisque potens, *Romam* reversus totum se otio deliciisque tradidit, ubi magnificentia villarum, conviviorum sumptu, vestium numero & pulchritudine, prætereà ædium fabricarumque mira structura, mancipiorum multitudine & copiâ, omnes quacunque tempestate superavit: sed paulatim, cum non, ubi insolens deliciis animus requiesceret, reperiret, mente captus desipere cœpit, tutelâ ejus M. *Lucullo* fratri permissâ. Atque hujus *Lucii Luculli* magnificentia tum *Neapoli* in piscinis admirandis, tum in *Tusculano agro* vel maximè enituit; uti hodierna die ejus adhuc vestigia demonstrant. Primò quidem *montem Portium* à *Portiis* coëmptum suæ fecit potestatis, à quo usque ad *Hortum Burghesiorum*, quem *Varco* vocant, unum continuatum ædificium fuisse videtur, ambulacris, exedris, peristyliis adeò plena omnia, ut nemo non admiratione attonitus vel ipsa parietina in ruinis

Luculli *gloriosæ expeditiones.*

Mithridates *regno exutus à Lucullo.*

Lucullus *otio & deliciis affluens in amentiam cecidit.*

Luculli *piscinæ.*

Ampla ejusdem possessio.

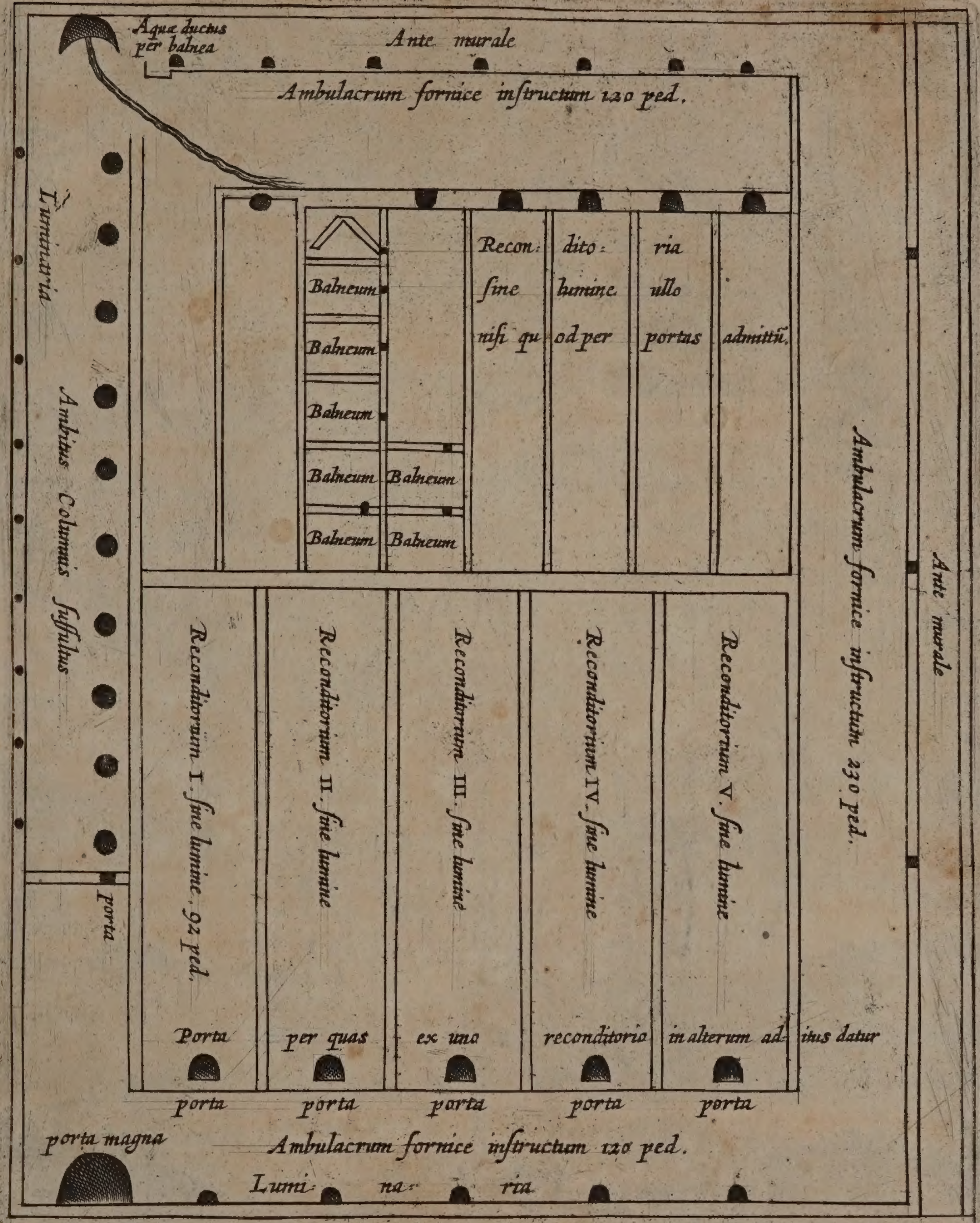

Ichnographia *ſubstructionum, et habitaculorum* Luculli *Quæ in villa Vareſiana, etiamnum integra, et ſubterranea ſpectantur.*

Ex villa Roccio-Vareſiana deſcendentibus verſus Romam mille circiter paſsuum ſpatio occurris in Villa ſeu vinea Ill.^mi^ et R.^mi^ Domini Vareſi hodie digniſsimi Gubernatoris Romani, ampliſsima rudera, porticibus, ambulacris, Balneis, aliiſque altiſsimis fornicibus inſtructa, quæ non habitacula ſed antra referunt, in quibus nulla feneſtrarum veſtigia, ex quibus lucem aliquam haurire poſſent neque uſum humanum ullum habere poterant, niſi cellarum vinaciarum; et inde colligitur, quod Lucullus per totum illum à Monte Portio Marinum uſque prædia vineis conſita haberet, atque ex ijs immenſam vini copiam quotannis colligeret; quibus conſervandis, ſubterranea hæc reconditoria ſerviſſe videntur. Ambulacra vero, quæ non niſi per rimas quaſdam, quæ et hodie adhuc ſuperſunt, lumen acquirunt quod et mancipiorum habitaculis, quæ ipſa ambulacra erant, et portis cellarum vinaciarum etſi debile, dabatur. Fuiſſe autem hiſce ſubſtructionibus palatium impoſitum ipſa rudera indicant; quale tamen illud fuerit, conjecturare non licuit; unde ſolam Ichnographiam ſumma diligentia per menſuras compertam, hic apponere viſum fuit.

ruinis ſuis ſplendentia intueatur; quæ longè latèque ſub *Burgheſiano Zootrophio* patent; hanc autem *Luculli villam* fuiſſe, numiſmata hoc loco eruta luculento indicio ſunt. Cui aliud paulò ſupra, ingens delubrum fuiſſe parietina demonſtrant, in ipſo angulo, quo ex veteri *villa Burgheſiorum*, in *montem*

Burgheſianum Zootrophium.

Portium tenditur, intermedio, quod ego *Bonæ fortunæ templum*, quantum ex *Dionyſii* verbis conjecturare licet, fuiſſe exiſtimo: Altera villa fuit eo in loco, ubi modò *hortus Ludoviſiorum* eſt, uti ex inſcriptionibus quorundam lapidum ibidem inventorum hiſce verbis: L. LUCUL. LUC. F. Tertia villa

Templum bonæ Fortunæ.

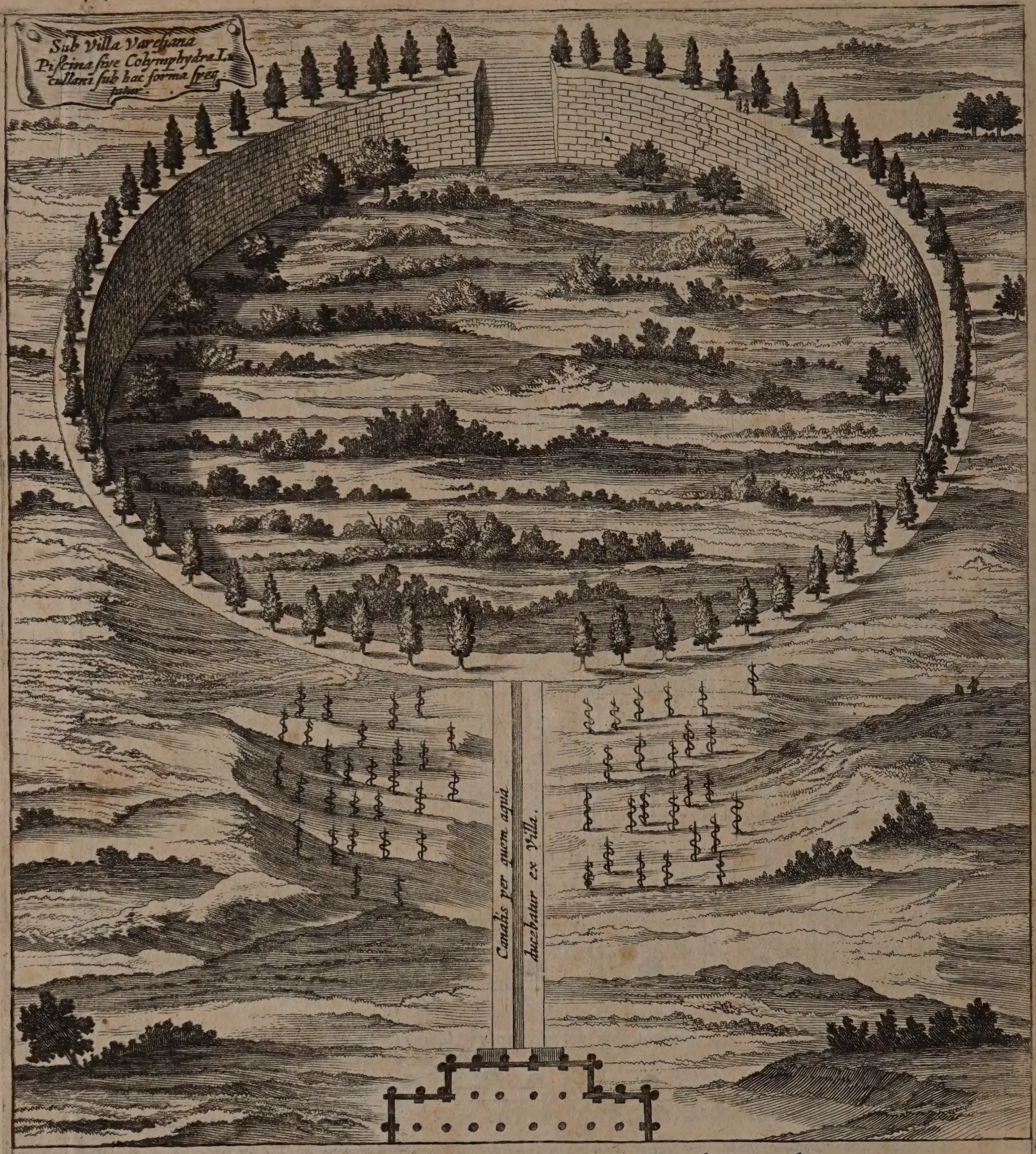

Ubi hodie sentes spinæque dominantur; olim Piscina deliciosa existebat.

amplissima & magnificentissima fuit eo in loco, ubi hodiè *Villa Rocciorum* & *Varesiorum* visitur, ex qua tamen hodiè nihil superstes est, nisi subterraneæ Cryptæ adhuc integræ, quas ego studiosè dimensus, tales reperi: Fabrica fuit quadrata, 150 passuum geometricorum, muro circumdata, intra quam alia quadra ambulacrorum series, quorum longitudo 600 ferè palmorum, lumen extrinsecus per arcus admittebat, mancipiorum, ut equidem existimo, habitaculum. intra medium hujus fabricæ septem ordines conclavium concameratorum sequuntur, quorum unumquodque 189 palmos in longitudine, in latitudine 32 habet, atque ex uno in alterum per portas fit ingressus: nulla prorsus fenestra, quæ vel minimum quid luminis admittere posset, reperitur, undè illa penuaria vinaria fuisse conijcio; cui appositum impositumque fuisse ingens palatium, rudera adhuc monstrant, quamvis jam partim vineis, partem fruticibus occupata sint omnia. Ab hac fabrica ad

Cryptæ Luculli.

400 ferè

400 ferè pedes, obvium locum in formam amphitheatri excavatum, tantæ ferè amplitudinis, quantæ *Pantheon* est, 96 pedum geometricorum in diametro, reperi, ex cujus præamplo marginis ambitu per scalas descensus datur, & haud dubiè piscina fuit, vel uti græce vocant κολύμβηθρας; quibus mirum in modum delectatum fuisse *Lucullum* scribit *Plinius*; & Piscina in *Cumano agro* ab eo immensis sumptibus exstructa clarè docet: hodiè præter muros nihil videas, hâc piscina in hortos conversâ; ambitus tamen marginis pino, lauroque circumcirca conspicuus, nonnullam adhuc magnificentiam monstrat. Non procul hinc versus *Tusculum* ad viam, quæ *Romam* tendit, aliud fanum occurrit figurâ rotundum, ex lapidibus quadris raræ magnitudinis exstructum; cuinam verò Numini consecratum fuerit, apud Authores non reperio. Hinc ad duo milliaria *Romam* versus tendentibus, alia ingens occurrit rudérum coacervatio, quam hodie *Anticaglia di Centrone*, vel *la Grotta di Lucullo* vulgò dicunt, vastitate priori in *Varesiana* vinea sitæ non impar: subterranea ambulacra ingentia, & longitudine latitudineque præampla habet, tanto numero, ut labyrinthus videri possit. Unum sit loco omnium, quod dimensum 46 palmorum altitudine, longitudine 600 palmorum comperi, in quorum medio piscina aqua adhuc cernitur frigidissima: utrum verò aqua viva sit, an ex pluvia ibidem collecta, non ausim affirmare.

Piscina Luculli.

Grotta di Lucullo.

Lucullanarum *structurarum sumptuosæ reliquiæ.*

affirmare. In nonnullis locis meatus sunt adeò ſtricti & anguſti, ut non niſi rependo penetrari queant: ad quid verò fuerint, vix conjicere licet, niſi canales fuiſſe aſſeramus, per quos aqua intra ſubſtructionum officinas deducebatur. Ajunt, adhuc reperiri in nonnullis locis tametſi aditu difficillimis conclavia, muſivo opere exſtructa, quæ nos tamen reperire non potuimus.

Theſaurorum ſcrutatores.

Nonnulli theſaurorum ſcrutatores ſæpè viſi ſunt intrare, ſed ibidem latentis fortunæ tandem inveſtigandæ ſpe deluſi, loco theſauri, ferè mentis inopes, ſive timore ſpectrorum, ſive vitio aëris ac tenebroſæ caliginis formidine perculſi domum reduces, non multò poſt in extrema paupertate vitam cum morte commutarunt. Ego ſanè has vaſtiſſimas cryptas alias non fuiſſe conjicio,

Cryptæ Vinariæ.

niſi cellas ſeu *cryptas vinarias*, præſertim cum nullo in loco feneſtra, per quam lumen admitti poſſit, reperiatur; & *Cellæ Vinariæ* hodiè pari modo exſtructæ ſat oſtendunt. Cum enim *Lucullus* ingentem quotannis ex *Tuſculano agro* vini copiam congereret, eidem ſanè ea, quam deſcripſimus, Cryptarum multitudo, quo tutò condi poſſent, prorſus neceſſaria erat. Hiſce Cryptis alia fabricæ contignatio ſuperimpoſita fuit, cujus magna pars adhuc ſuperſtes eſt, ambulacris, quæ inferioribus reſponderent, ad amuſſim præamplè inſtructa, ſola differentia, niſi quod hæc per portas & feneſtras lumen admitterent, illa perpetuis tenebris damnata ſqualerent. Sunt & conclavia ſine ullis feneſtris, quæ quem uſum habuerint, inter Authores con-

Proſpectus amœniſſimus.

trovertitur. Latus fabricæ meridionale, quod *Romam* reſpicit, propylæum fuiſſe videtur, exedris opere muſivo mirè exornatis, quo tum aëris capiendi cauſa, tum *Romam* ejuſque campos longè latèque patentes contemplandi gratia ſeſe oportunis horis recipere ſolebant. Mirum tamen eſt, multa ibidem reperiri contra omnes Architectonicæ artis regulas ædificia exſtructa, quorum uſus ad quidnam conduxerit, nulla conjectura conſequi poſſumus. Sed de hiſce fuſius *in Tiburtinis antiquitatibus*. Porrò mille paſſibus circiter ab hoc loco diſſitum caſtellum occur-

Borghetto, Ad decimum, oppidum *ubinam?*

rit, quod vulgò *Borghetto*, à multis etiam *Caſtellaccio* dicitur, olim *Ad decimum*, ſcilicet lapidem, appellatum, quo *Roma* diſtat in *Via Latina*; hodiè mœnibus ſolis adhuc integris totum deſertum jacet. *Tuſculani* tradunt, id prodigioſa propullulantium formica-

Formicarum multitudo.

rum multitudine, quibus cum reſiſtere nequirent, tandem derelictum eſſe, incolis partim *Marinum*, partim *Tuſculum* ſe conferentibus.

Sub hoc vico, quadringentis ferè pedibus, alia Lucullana fabrica occurrit, innumeris ſubterraneis cryptis implexa, formâ reliquis jam dictis haud diſſimilis; imò ſi paulò penitiùs omnia perluſtres, totum hunc diſtrictum à *Marino* ad *Montem Portium* uſque, quinque aut ſex milliarium ſpatio, tot fabricis ſumptuoſis, tot villis delicioſiſſimis, tot ædibus inſtructum fuiſſe, ut olim non ſeparatarum villarum ſpeciem, ſed vaſtiſſimæ urbis imaginem exhibuiſſe dici poſſit: vix enim vel ad 100 pedes progrediaris, ubi non novas ſemper & novas veterum fabricarum ruinas reperies. Omnia autem

Lucullanæ ruinæ materiam dederunt magnificentiſſimis villis.

hæc *Luculli* divitiis exſtructa fuiſſe *L. Cæcilius* apud *Volaterranum* apertiſſimis argumentis demonſtrat; & nos, quantum conjecturâ aſſequi poſſumus, dictarum ſine lumine fabricarum caliginoſas cryptas nihil aliud fuiſſe, quam condendis doliis vinariis, quibus abundabat, oportuna aptaq; receptacula cenſemus. Peridromides verò, ſeu vaſta illa ambulacra & porticus, mancipiorum, quorum ad multa millia, in culturam villarum, aliaque ſervitia nutriebat, habitaculis deſerviiſſe, veriſimile eſt. Atq; ex horum ruinis poſteà magnificentiſſimas villas, quas hodiè cum admiratione ſpectamus, poſteris temporibus exſtructas fuiſſe, nemini dubium eſſe debet. vide præſentem ruderū figuram.

CAPUT

CAPUT VI,

De Tuſculo *poſterorum temporum, quod* Fraſca-tium *hodiè dicitur.*

TVſculum priſcum in *Tuſculani montis* jugo conditum, ſæpè deſtructum, ac identidem oportunitate loci reſtauratum, ſuprà diximus, adeòque non obſtante *Romani Imperii* felici dominio, *Tuſculani* tamen in ſua veteri ſede non perſtiterunt modò, ſed & potentia viribuſque ſuis confiſi poſteris temporibus *urbi* bellum movere non deſtiterunt: inter quæ celebre fuit id, quod ſubſidiariis copiis *Friderici Barbaroſſæ*, *Romanis* intulit *Raino* Dux, quo tantam *Romanorum* multitudinem confecit, ut *Tuſculanorum* victoria illi; quam ad *Cannas* Hannibal de *Romanorum* exercitu penè ad internecionem deleto quondam reportarat, haud diſparis fortunæ fuiſſe, *Blondus*, *aliique Hiſtorici* ſcribant; quo infelici belli eventu *Romani* fracti, parum abfuit, quin de redintegrando damno illis illato omnem ſpem abjecerint; ſed creſcentibus interim viribus & potentia, ſeptennio poſt rui-

Tuſculanorum *cum* Romanis *bella.*

post ruinam illis illatam elapso, præteriti belli, injuriæque illatæ memores, paulatim ingenti comparato exercitu, tanto impetu & violentia *Tusculanam urbem* invaserunt, ut tantis viribus impares, cum undiquaque obsessi, quo confugerent, non haberent, usque ad ultimum spiritum pertinaci oppositione decertantes, pugnando mori, quàm vitam ignominiosa servitute redimere maluerint. Undè ad internecionem deletis civibus, *urbs* divitijs, opumque abundantiâ referta. à *Romanis* capta, expilata, soloque æquata fuit: qui verò ex *Tusculanis* superstites fuerunt, ad primam *urbis* invasionem Cryptis sese absconderunt, aut in sylvas vicinas, vitæ fugâ consulturi, se receperunt. Destructâ patriâ, cum locum, ubi habitarent, residuum non haberent, alii *Roccæ Prioris, Molarzi* alii, alii denique *Montis Compatri* novis veluti coloniis constitutis originem dederunt. Plerique tamen paulò infra *urbem* jam destructam quingentis ferè passibus dissito spatio, dum contra aëris inclementiam, casas ex frondibus arborum, quas vulgò *Frascas* vocant, exstruerent; hinc nomen illi in hodiernum usque diem mansit, *Frascati*: tantumque successu temporis incrementum sumpsit, ut & inter septem *Romanæ Ecclesiæ* Episcopatus una adnumerata fuerit; atque etiamnum tanto villarum palatiorumque splendore & magnificentia superbit, ut nulli in *Italia* deliciis celebri loco cedere videatur, verè *Romanæ urbis* paradisus; adeòque meritò quispiam, num Lucullana magnificentia hanc, num hæc illam superarit, dubitare queat. *Strabo* olim eandem, uti & hodiè, villis, palatiis, fontium, aquarumque admiranda ubertate præditam fuisse, refert; hodiè non fontibus tantùm abundat, sed integris aquarum fluminibus. Inter cæteras verò plurimas villas & palatia, tria cum primis ab exteris summa admiratione spectantur: *Villa Aldobrandina, Montis Draconis*, & *Ludovisia*; quibus sive fabricarum amplitudinem, & magnificentiam, sive statuarum picturarumque excellentiam, sive denique Hydraulicorum organorum artificiosam structuram, fontiumque amœna ludibria spectes, nil sanè ad raritatem & excellentiam verè regiam accedere posse existimo. Sunt autem hodiè duodecim villæ à præcipuis *Romanæ urbis* familiis in hoc *Tusculano* districtu fundatæ una cum palatiis, quarum prima,

Tusculum denuo devastatur à Romanis posteris.

Frascati descriptio.

Frascati delitiæ, & villæ.

12 Villæ Tusculi.

Aldobrandina, Villarum Regina, à *Petro Aldobrandino*, Cardinale, *Clementis VIII* Pont. Max. Nepote fundata, unà cum palatio ad omnes Architectonicas leges exstructo; quam non fontes, sed flumina in hunc finem perfosso monte è remotis scaturiginibus deducta, ad rusticantium delectationem non irrigant solùm, sed & organis hydraulicis, aliisque aquarum ludibriis mirum in modum spectatores afficiunt.

Villa Aldobrandina.

Altera est *Villa Burghesia*, vulgò *Mondragone* dicta, à *Paulo V* Pont. Max. *Burghesio* fundata, unà cum palatio prorsus Regia magnificentia, sive statuarum, sive picturarum exquisitissimarum copiam spectes, adornato; hortis, pratis, sylvis circumsitis, nil deliciosius esse potest.

Villa Burghesia.

Tertia est *Ludovisia*, quam in Autumnalium feriarum secessum, dictis non disparem *Gregorius XV* fundavit. Reliquæ villæ à diversis Pontificiæ familiæ principibus exstructæ sequuntur.

Villa Ludovisia.

Taberna, immediatè subjacet *Montis Dragonis* palatio, à Cardinale hujus nominis olim condita.

Taberna.

Falconeria, inter *Tusculum* & *Mondragonem* intermedia, clivo imposita, à nobili *Falconeriorum familia* hodie possidetur.

Falconeria.

Boncompagna, à *Gregorio XIII* fundata, hodiè Duci *Sorano Boncompagnæ familiæ* capiti subest, in radice montis ad *viam Romanam* situm habet.

Boncompagna.

Strozziana, media inter *Boncompagnam* & *Ludovisiam* existit, prius Duci *Strozzi*, jam vero duci *Ceritano* paret.

Strozziana.

Villa Montaltina, à *Sixto V* Pont. Max.

Montaltina Villa.

VILLA LUDOVISIA
BELPOGGIO

QUAVIVA villa
ell S. Card. Montalto.
HOGGIDI
di Savelli.
ARRIGONE
Villa di Mons Varesi e Mons Rocci
ELPOGIO
del S. Duc de Ceri.
SCHEMATISMUS
Villarum
TUSCULANARUM.

TUSCULUM CIVITAS UNA CUM
VILLA degli SS.ri Sacchetti.
LA RUFFINA VILLA della SS.ri Falconeri
FRASCAT
G
F
E
CIVITAS TUSC ULANA
H
D
A. Chiesa di S. Pietro de Frascati.
B. Chiesa di S. Michel Arcangelo.
C. Chiesa dei PP. Theatini.
D. Chiesa di S. Boniuentura, de Frati di S. Francesco
E. Il Domo, di S. Maria.
F. Chiesa e residenza dei PP. Giesuiti
G. Monasterio nuouo di SS. Flauia e Dimitilla.
H. Spedale.

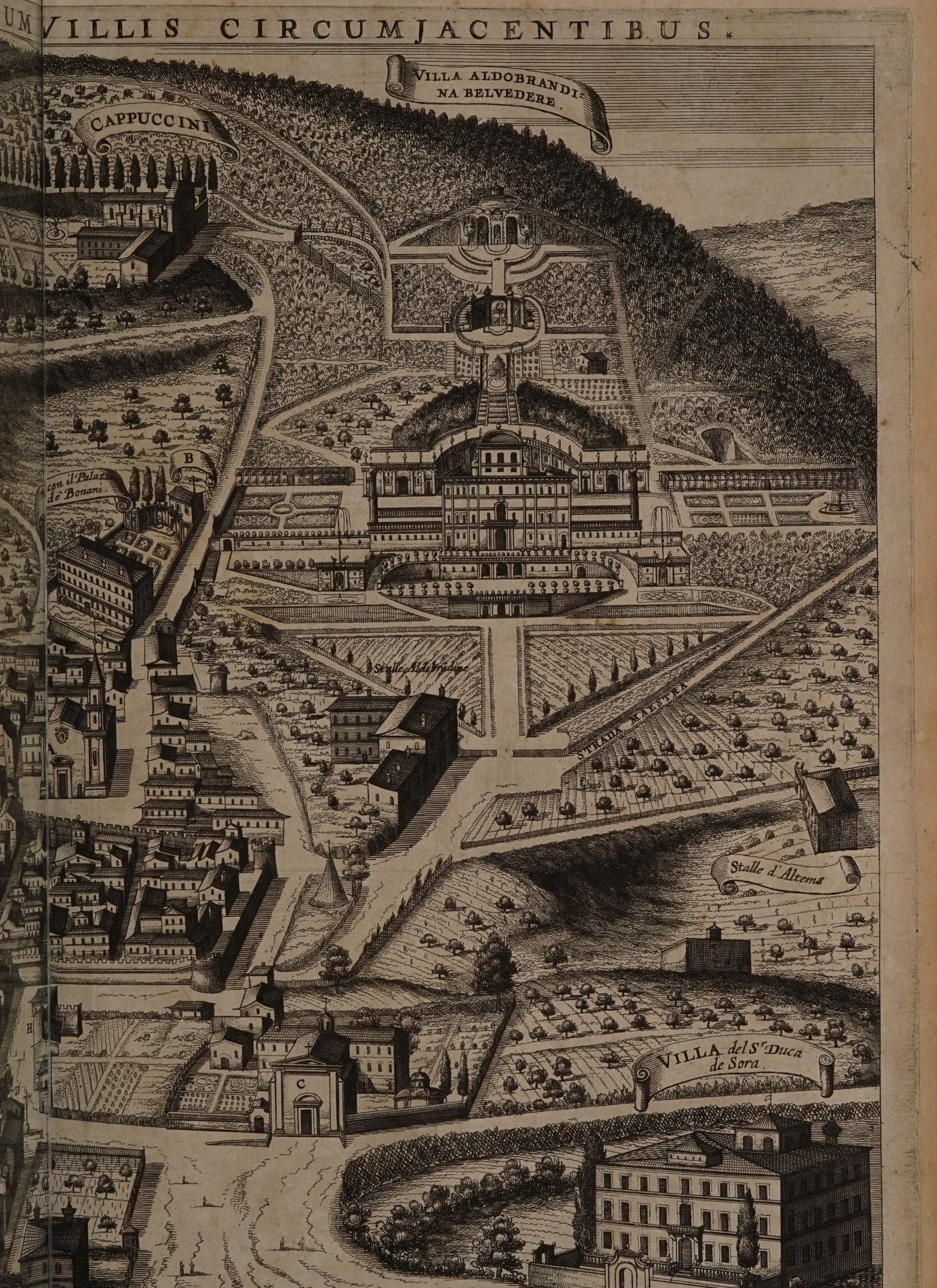
UM VILLIS CIRCUMJACENTIBUS.
VILLA ALDOBRANDINA BELVEDERE.
CAPPUCCINI
B
de Bonani.
Stalle Aldobrandine
Stalle d'Altems
C
VILLA del Sr. Duca de Sora.

CAMALDOLI.
S. Silvestro
Monte Compatri
Monte Portio
VILLA TUSCULANA
Burghesiorum vulgo villa vechia.
IL BARCO

MONDRAGONE
Villa Burghesia
VILLA BORGHESIA
Vulgo Mondragoncino
BURGHESIANUM,
UNA CUM VILLIS.

Max: fundata, hodiè Principi *Familiæ Savellorum* ſubeſt.

Roccio-Vareſiana.

Villa Roccio-Vareſiana, à *Cardinale Roccio* & Vareſiis, partitis juribus, incredibili penſilium hortorum amœnitate exculta fuit. Quarum ſchemata in adjunctis Tabulis intuere.

Monaſterium Crottæ Ferratæ.

Hanc ſylva ſequitur, quæ viam ad *Cryptam Ferratam* pandit peramænam, ulmorum utrimque conſitarum umbrâ perjucundam, uſque ad *Cœnobium Crotta Ferrata* Ord. Monachorum S. Baſilii, qui Eccleſiæ Græcanicæ ritus ſequuntur; olim egregia Manuſcriptorum Græcorum ſupellectile adornabatur, quæ hodiè magna ex parte illata ſunt Bibliothecæ Barberinæ. Fundatum fuit hoc *Cœnobium* & Eccleſia à *S. Nilo* Abbate in honorem Deiparæ, quæ poſteris temporibus tum eximiis nobilitata miraculis, tum undique & undique confluentium advenarum peregrinationibus in ingentem famam excrevit. Hortum *Cœnobio* junctum habet ſanè peramænum, platanis lauriſque prægrandibus conſitum; & quemadmodum olim *Villa Ciceronis* hoc loco ſita, ita & hodiè *Cœnobitarum* hortus uberrimis aquæ Crabræ ſeu Tepulæ fontibus irrigatur, tanta copia, ut non ſolum fundum proprium, ſed & *Tuſculanam civitatem* hujus per conductos inciles participem eſſe voluerint; eſtque ea aqua, quæ ad Reſidentiæ Societatis JESU domum, magno Civitatis emolumento, duobus æneis canalibus inſignis capacitatis effunditur, cum hac fontis epigraphe:

CLEMENTIS. VIII. AQUÆ. JULIÆ. DEXTANS.
PAULI. V. PONT. MAX. TEPULÆ. SEXTANS.
MUNIFICENTIA. EROGATA.
ÆRE. PUBLICO. FISTULATIM. DEDUCTA.
CIVITATIS. TUSCULANÆ. UTILITATIBUS.
FONS. LARGE. DIFFUDIT.
CIVES. TUSCULANI. BENEFICENTIÆ.
TESTIMONIUM. POSTERIS. INDICARUNT.
CIↃ. IↃ. CIX.

Monumenta Veterum.

Dici autem vix poteſt, quot & quantis veterum monumentis hic locus ſcateat, ut vel ſub ipſo horto varia ambulacra, & neſcio quæ alia ſplendoris veſtigia pateſiant. Si omnes ſtatuas, trabes, Zoophora, coronides, abacos, columnas, quæ à diverſis Pontificibus hinc *Romam* tranſlatæ fuerunt, adducere vellem, novo ſanè libro ad ſingula exponenda, opus foret.

Cœnobii Ferrati *deſcriptio.*

Cœnobium foſsâ circumdatum non exigui fortalitii ſpeciem exhibet; ex ea vallis ſanè profundiſſimæ parte, quæ aquâ Tepulâ ſeu Crabrâ interluitur, aditum præbet prorſus inacceſſum, à *Iulio II* Pont: Max: in hunc munitionis ſtatum reductum. Vallis hodiè ingenioſis diverſarum artium, Chartaceis, Ferrariiſque ergaſteriis, magno Cameræ Apoſtolicæ fructu, ad aquam Crabram inſtruitur. Hinc ex vallis imo ad montis ſupercilium, *Agri Marini* initium, deducimur, qui Veterum in *Tuſculano Agro* magnificas villarum ſtructuras continuare videtur, tanta ubique inter vineta, ruderum coacervatio obvia fit.

CAPUT VII,

Marinum, *sive* Marianum *aut* Ferentinum.

Marini *descriptio*

Marinum uti olim, ita hodiè duodecim millibus passuum *Romà* dissitum, ad radices *Albani montis* conditum est: olim *Ferentinum* ab *aquis Ferentinis*, quæ in nemorosa valle extra portam, quæ in *Albanum* viam pandit, descendentibus obviæ fiunt, ibique in *horto Columnensium* originem suam sortiuntur, sic appellatum, quæ, uti cæteræ *Latii* aquæ fontesque ita & hæ divinos à stulta priscorum superstitione honores meruerunt. Undè & *Lucus Ferentinæ* dicebatur nemus illud, *Marinum*, inter *Lacumque Albanum* medium; Nam uti ex *Pompeio Festo* constat, *Populi Latini* ad *Caput Ferentinæ*, quod est sub *Monte Albano*, consilia inire, imperiumque communi concilio administrare solebant; Erat enim à *Latinis populis* post *Albæ* excidium, uti *Dionysius* ait, *Ferentinum* locus, quo de rebus contra *Romanos* decernendis, veluti in Synodo quadam, commune concilium administrabatur; Hinc toties apud Livium legitur; *In* Ferentino *decretum est*: *In Indicto ad* Ferentinum *publico gentis concilio decernitur*: Coacto *Ferentini* concilio deciditur. *Turnum Herdonium Aricinum*, cum consilia *Tarquinii* detrectaret, occisum ad *fontem Ferentinum*, vivumque terrâ sepultum fuisse, referunt *Livius* & *Dionysius*. Tarquinius Superbus, inquit Livius, Latinorum *sibi maximè gentem conciliabat, ut peregrinis quoque opibus tutior inter Cives esset, neque hospitia modò cum primoribus eorum, sed affinitates quoque jungebat; tam magna* Tarquinii *authoritas inter* Latinorum *proceres erat, cum in diem certam, ut ad* Lucum Ferentinæ *conveniant, indicit, esse, quæ agere de rebus communibus velit: conveniunt frequenter prima luce: Ipse* Tarquinius *diem quidem servavit, sed paulò antequam Sol occideret, venit. Multa ibi toto die in concilio variis jactata sermonibus erant.* Turnus Herdonius *ab* Aritia *ferociter in absentem* Tarquinium *erat invectus. Quam ob rem injectæ* Turno *Catenæ, & confestim* Latinorum *concilium magno cum tumultu advocatur; ibi tam atrox invidia orta est, gladiis in medio positis, ut indictâ causâ* Turnus *novo lethi genere dejectus ad* caput aquæ Ferentinæ, *crate supernè injecta, saxisque congestis mergeretur;* vel ut Dionysius loquitur: *Tum Turnum non permissum amplius de se dicere*, εἰς βάραθρόν τι καταβάλλουσι, καὶ ἐπισκέψαντες ἔτι ζῶντα εἰς τὴν γῆν. *in voraginem quandam projiciunt, vivumque terrâ obruunt. Plutarchus* quoque refert, *Romulum*, eò quod propinqui *Tatii Laurentum* legatos, & hi *Tatium Lavinii* interfecissent, urbes expilationibus lustrasse, ad *portam Ferentinam*, ἐπὶ τῆς Φερεντίνης πύλης, forsan melius, mendi, quod Scriptori occurrit, gratia, ἐπὶ τῆς Φερεντίνης πηγῆς. ad *Ferentinum fontem*. Atque hæc, quæ de Ferentino apud Authores invenimus sufficiant.

Ferentinum *curia* Latinorum.

Turnus Herdonius à Tarquinio *occisus*.

Turnus *vivus sepelitur*.

Est & aliud *Ferentinum Hernicorum*, de quo posteà. Nullo autem alio loco hujusmodi oppidum fuisse, quàm in illo, ubi posteà *Marinum*, insigne *Colonnensium Principum oppidum* conditum fuit, & fons aquis in subjecta valle uberrimus, & Lucus proximus fontem inter & *Lacum Albanum*, è quo per subterraneos meatus originem suam trahit, medius, sat superque demonstrant. *Marinum* verò nonnulli appellatum fuisse autumant, à *C. Mario*, quem ibi villam habuisse, *Marianam* dictam, *Blondus* asserit, aliamque vicinam à *L. Murena* fundatam cum possessione *Portiorum*. Quicquid sit, fabricis villisque splendidum fuisse locum, semirutæ antiquitatis reliquiæ sat testantur, ex quorum ruinis conditum oppidum hodiè mirum in modum, & villis & fabricis

Marini *etymon & situs*.

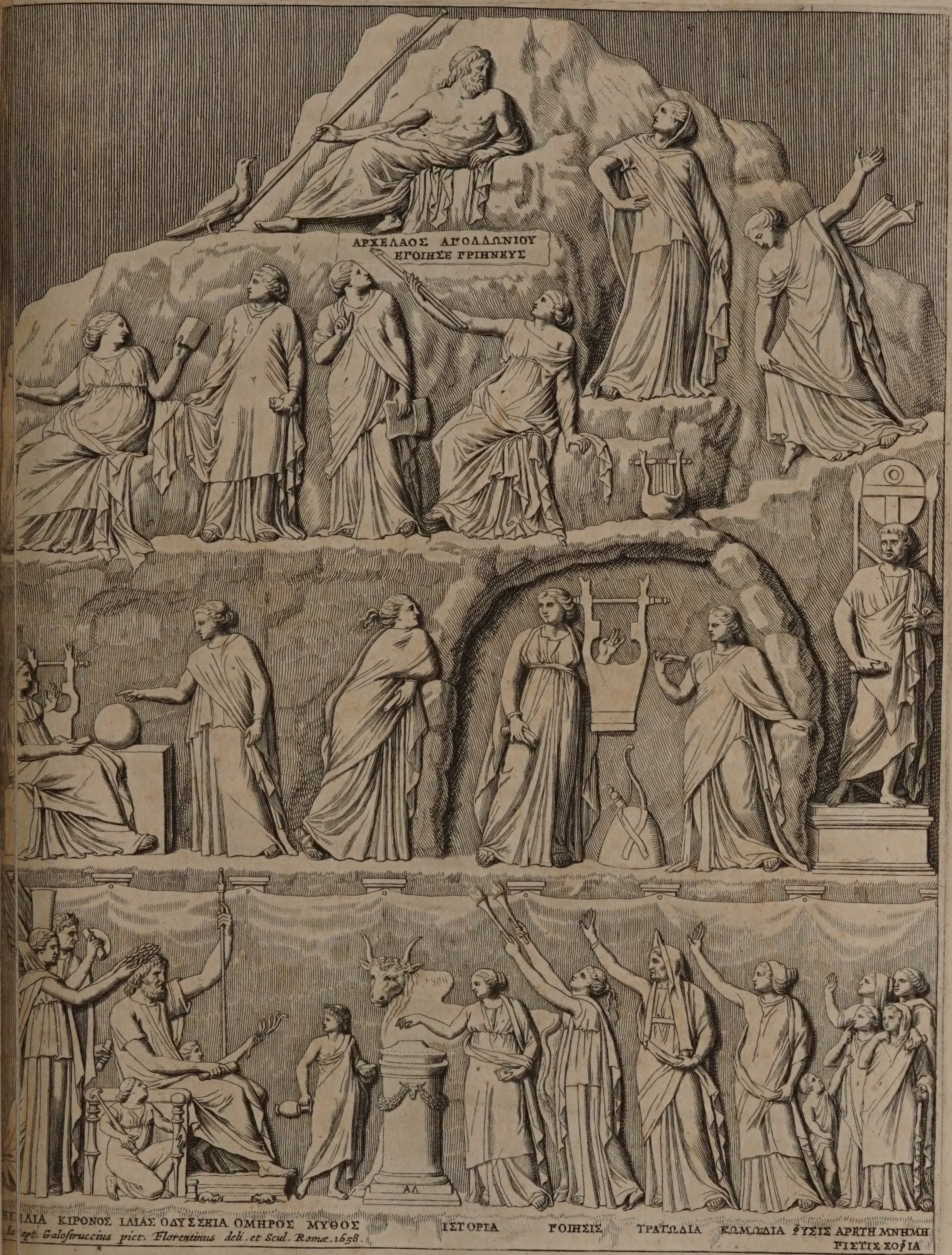

Insita Poesi divinitas,
omnium hucusque Mortalibus credita,
retandem probatur.

Ecce Homerus in Deos assumptus
per varios Flamines, et consecrantium Ordines
Musarum tum maxime ad divinos honores
evectus.

Lapis admirabilis in Marinensi Columnensium Principum
ditione erutus,
assuetum Tantæ Familiæ in elevandas litteras patrocinium
æterno veluti monumento
testatur.

fabricis templorum palatiorumque superbit,ad quorum fabricas commodius expediendas, multum emolumenti confert, vicina ad dictum *Aquæ Ferentinæ* fontem lapidicina piperiti saxo uberrima.

Cæterum *Marinensis Ager* hodie adhuc cum amœnitate, tum rerum ubertate nulli alteri in *Latio* cedit. Planities agrorum frumentum optimum, colles vitibus obsiti nobile vinum,sylvæ feras omnis generis præstant. Et tametsi *oppidum* civitatis nomine non triumphet; sui tamen amplitudine, uti dixi, templorum elegantia, amœnitate viridariorum, & quorundam palatiorum splendore nulli *Latinarum urbium* cedit; *familiæ Columnensium* hodie paret. Præterea *ager Marinensis* innumeris antiquitatum vestigiis refertissimus est.Sunt in vicinæ sylvæ, qua *Lacum Albanum* respicit, summitate insignis monumenti rudera, quæ ego nihil aliud esse dixerim, quam *Feroniæ Fanum*, de quo toties, cum de *Ferentino Latinorum* conciliabulo loquuntur, Authores mentionem faciunt; & omnia situi, quo id extitisse *Dionysius* describit, congruunt. Præterea spectantur etiamnum in campis passim vastissima infra terram rudera, quæ ambulacra, & peristylia referunt; & si rectè observentur, illa eandem profus formam, quam *Luculiana* in *Agro Tusculano* exhibent. Paucis præterlapsis annis, dum rustici nescio quod solum suffoderent, ex tremulo sono concavum subtus locum existere subolfecerunt, quo detecto camerarum substructiones prævalidas, præter alia non exiguam statuarum copiam, & inter ea quoque nobile illud & præstantissimum monumentum repererunt, quod cerimonias, à Charitum choro in Apotheosi *Homeri* observatas, quam affabre & luculentissimè, ab eximio Græciæ statuario *Archelao*, uti inscriptio docet, marmori incisas exhibet: quod fama volitante, mox tanquam ad artis sculptoriæ specimen quoddam omni exceptione majus contemplandum non pictores duntaxat statuariosque *Româ* accivit; sed & rei antiquariæ peritos, ceu ad monumentum mysteriis confertissimum allexit; unde æri quamprimũ incisum,& ab Illustr.^{mo} & Rev.^{mo} Abbate *Marcello Severolo*, ejusdem mihi copia facta fuit. Quod & hoc loco opportune una cum ejusdem interpretatione, quidquam nobilium monumentorum omisisse viderer, inferendum censui; & quoniam doctissimus *Severolus* integram de eodem diatriben conscribere constituerat, hic non nisi obiter id exposui; reliquum curæ & industriæ dicti *Severoli* excolendum relinquo.

Monumentum vetust. Apotheosin Homeri exhibens.

Lapidis in Marino Agro *inventi, Apotheosin* Homeri *exprimentis, Interpretatio.*

NEmini mirum videri debet, *Homerum* propter divinam propè ingenii vim & efficaciam in ejus operibus poëticis elucescentem apud veteres, tanquam supra humani intellectus conditionem, elevatum, ἀποθέωσιν meruisse, quamque non scriptis duntaxat posteritati traditis, sed & marmoribus incisam contestari voluerunt, uti in præsenti marmore, quod ante bina circiter lustra in *Agro Marini oppidi*,cum nescio quid fodicarent rustici, detectum fuit, cujus & expositionem apponemus, cum priùs nonnulla de *Homeri* exortu, patria, libris & obitu præmiserimus. In eo siquidem *Herodotus, Plutarchus, Zezes, Ælianus, Plinius, Dionysius, aliique* innumeri, nescio quid τὸ θεῖον, divinum, inquam, cum summis & numinum propriis elogiis, hymnisque, supra mortale genus exaltatum agnoverunt. Undè uti est apud *Volaterranum, Galaton* pictor *Homerum* mingentem depinxisse fertur, juxtaque alios poëtas urinam ejus legentes; quo quidem argutè innuere voluit, ea, quæ apud

Magna Homeri *existimatio.*

Galaton *pictor Ho*merum *mingentem pinxit, & circa eum poëtas urinam ejus legentes.*

apud *Homerum* ceu vilia retrimenta habebantur, cunctos poſt eum poëtas ſelecta in proprium uſum convertentes, tanquam cimeliis pretioſiſſimis ſingulos & omnes ſuos fœtus adornaſſe.

à Philopatore Homero *templum dicatum.*

Philopator Ptolomæus tanti *Homerum* fecit, ut ei ceu Numini templum exſtruxerit, & juxta ejuſdem ſtatuam civitates, quæ, cujuſnam ille municeps & civis eſſet, inter ſe contenderent. ita *Ælianus de varia hiſtoria. Iuſtinianus Imperator* patrem omnis virtutis nominat. Neque hoc ſine ratione; quemadmodum enim fluminum fontiumque curſus ſuam ex Oceano originem ſumunt, ita tanquam ex uberrimo pelago *Homerus* omnibus eloquentiæ & poëſeos partibus ortum exordiumque dedit, quem nemo in magnis ſublimitate, nemo in parvis proprietate ſuperavit. Idem lenis & preſſus, quam jucundus & gravis copia, tam tenuitate mirabilis, non poëtica ſolùm facultate, ſed & Rhetorica eminentiſſimus; ita *Quintilianus.* ut proindè plerique etiam ex Orthodoxis Scriptoribus antiquis aſſerere auſi ſint, Divinam providentiam etiam in cœca gentilitatis caligine, nonnullos deſtinaſſe viros ingenii ſublimitate ultra humanam ſortem elevatos, qui ſolo lumine naturæ inſtructi altiora Divinitatis myſteria ſub variarum fabularum integumentis adumbrata mundo, omni πολυθείας vanitate proſcriptâ, exponerent. Sed jam nonnulla breviter ex *Herodoto* de ejus vita adducamus.

Opiniones variæ de ortu Homeri.

Non ignoro, varios variè de ejus ortu ſenſiſſe; *Plutarchus* ex dæmone natum, heroum numero adſcribit; alii, uti *Antilochus*, *Mercurii* filium eſſe aſſerit, ex innata ipſi ingenii Mercurialis inimitabili vena, qua ſua deſcribit. *Herodotus* verò hæc de eo refert. Natus eſt poſt bellum Trojanum annis 168, ex adulterio matris *Criteidis* virginis *Cumeæ*, quæ nupta fuerat cuidam *Cleonacti.* Hæc cum ob pudorem, *Smyrnam* coloniam, tunc à *Cumæis* duce *Theſeo* deductam, mitteretur, apud fluvium *Melen* inſtanti tempore *Homerum* peperit, non cæcum, ſed videntem; vocatuſque initio ex fluvio *Meleſigenes.*

Herodoti *de ortu* Homeri *relatio.*

Puer deindè cum optima appareret indole, à *Phannio Grammatico* doctiſſimo, qui tunc *Smyrnæ* cœlebs agebat, unà cum matre educatus eſt, literiſque eruditus. Mercator deindè quidam *Mentes* nomine, juvenem ob literas & virtutem diligens, cupidum alioquin videndi regiones per diverſa orbis loca deduxit. Cum è *Tyrrhenia* rediret, tum apud *Ithacam* oculorum morbo affectum, hoſpiti & familiari ſuo curandum reliquit; qui poſteà convaleſcens *Colophonem* profectus, ibidem rurſùs in eundem incidens morbum, cæcus efficitur. Quapropter *Smyrnam* redire cogitur, atque ibidem totum ſe poëticæ tradit: ſed & ibi, cùm victûs difficultate laboraret, *Cumas* venit accerſitus, ubi appellatus primùm eſt *Homerus*; nam *Cumæi* cæcos, *Homeros*, vocant. Indè demùm in *Chium* ſe recepit, ubi ludum aperuit, ſimul ac quietem nactus eſt, *Iliadem* condidit, omneſque, à quibus beneficium accepiſſet, in ſuo poëmate commemoravit. Nam cum tantus ac talis eſſet, plurimas tamen calamitates in orbitate & ſumma rerum inopiâ vivens paſſus eſt. Apud *Cumas*, à paſtore *Glauco*, ſine duce in ſolitudine oberrans benignè exceptus, & ſuſtentatus fuit; apud *Phocidem* à *Theſtoride Grammatico*, & *Glauci* villico, apud quem dicitur *Iliadem* minorem compoſuiſſe; quem deindè cum à *Chio Cumas*, & *Cumis Athenas* adnavigaret, feſſuſque in littore quieviſſet, egredientes ex oppidis complures, uti Deum viſitatum adcurrebant; ad quem cum etiam piſcatores quidam eadem de cauſa divertiſſent; tale ei ænigma propoſuerunt: Ἅσσ' ἕλωμεν, λιπόμεσθα, ἃ δ' οὐχ ἕλομεν, φερόμεσθα. id eſt, *quod cepimus, reliquimus, quod non cepimus, attulimus,* quod de pediculis intelligebant, quos in littore ſe purgantes rèliquerant. *Homerus* itaque re non intellecta, paucis poſt diebus extinctus eſt, non equidem ex ani-

Peregrinatio Homeri.

Cæcus efficitur; & Homeri *nomen ei primum Cumis inditum.*

Calamitas Homeri.

Piſcatorum ænigma Homero *propoſitum.*

ex animi dolore, uti quidam putant, ſed ex labore itineris unà valetudine contracta; ſepultus ibidem cum hoc epigrammate:

Epitaphium Homeri.

Ἐνθάδε τὴν ἱερὴν κεφαλὴν κατὰ γαῖα καλύπτει,
Ἀνδρῶν ἡρώων κοσμήτορα θεῖον Ὅμηρον.

Conditur hoc tumulo Vates Divinus Homerus.
Heroum cecinit qui benè geſta Ducum.

Cum itaque de ortu *Homeri* tam varia veterum Scriptorum opinio ſit, ego hanc, quam ex *Herodoto* protuli, omnium quàm veriſimillimam arbitror; qui eum verò ex inceſtuoſo concubitu, uti *Plutarchus* ait, aut ex Dæmone genitum aſſerunt, id non tam de vera & naturali generatione, quàm de cœlitùs dato *Homeri* ingenio dictum velint, eò quod, ob admirandas ingenii dotes, non niſi Deum quendam parentem ejus eſſe potuiſſe arguerent; undè & tanta quoque de patria ejus controverſia nata fuit. ſi *Herodoto* credis, *Smyrnæus* erit; ſi *Pindaro*, tum *Chius*, tum *Smyrnæus*; ſi *Simonidi*, *Chius*; ſi *Antimacho* & *Nicardio*, *Colophonius*; ſi *Ariſtoteli*, *Ienſis*; ſi *Ephoro*, *Cumæus*; ſi aliis, *Salaminius*; quibuſdam *Argivus*, ſi *Ariſtarcho*, *Thrax*; ſi denique aliis, aut *Trojanus*, aut *Lydus*, aut *Ithacenſis*, aut *Cyprius*, aut *Gnoſsius*, aut *Mycenæus*, aut *Ægyptius*, aut *Theſſalus*, aut *Italus*, aut *Lucanus*, aut *Romanus*, aut *Rhodius*. Cum enim vir tantus eſſet, certè mirum non fuit, univerſas tum *Græciæ*, tum *Aſiæ Vrbes*, hoc ambitioſo gloriæ ſtimulo agitatas, tam anxiè de tanti viri municipatu contendiſſe. Septem tamen *Græciæ urbes* inter ſe potiſſimùm de ejus municipatu, quem quæque ſibi arrogabat, conflixiſſe, *Cicero*, *Plutarchus*, & *Suidas* prodiderunt, quæ pulchrè ſanè Antipater dimetro hoc deſcribit:

Lis & controverſia de Patria Homeri.

7 Græciæ urbes inter ſe contendunt de patria Homeri.

Ἑπτὰ ἐρίδμαινϩσι πόλεις διὰ ῥίζαν Ὁμήρϩ,
Κύμη, Σμύρνα, χίος, Κολοφὼν, Πύλος, Ἄργος, Ἀθῆναι.

Septem contendunt Vrbes de radicè Homeri
Cuma, Smyrna, Chios, Colophon, Pylos, Argos, Athenæ.

Ita in medio poſitus Literarum princeps *Homerus*, ceu *Atalanta* illa, aut *Hippodamia* à tot ac tam egregiis civitatibus & regionibus, quaſi à generoſiſſimis procis certatim expetitur. Ut proindè non mirum ſit, ex tanta *Homeri* exiſtimatione, à nonnullis non in terreſtri patriâ humano modo profatum, ſed è numinum cœtu cœlitùs in terram delapſum eſſe, creditum fuiſſe, undè tale de eo à *Græcis* proferebatur ἐπιφώνημα:

Εἰ θεός ἐστιν Ὅμηρος, ἐν ἀθανάτοισι σεβέσθω.
Εἰ δ' αὖ μὴ Θεός ἐστι, νομιζέσθω Θεὸς εἶναι.

Si Homerus *Deus eſt, tanquam immortalibus junctum venerator.*
Si non eſt Deus, ſaltem putetur Deus eſſe.

Hinc veteres Templum ei erigebant, ſacra faciebant, eique ceu Numini ſacrificia, uti ſuprà oſtenſum fuit, offerebant, & quàm luculentiſſimè hæc præſens epigraphe in *Agro Oppidi Marini*, ſub Juriſdictione *Domus Columnæ* marmori inciſa docet, quæ Ἀποθέωσιν *Homeri* quàm ſcitiſſimè exhibet.

Dividitur hoc Monumentum ἀποθεωτικὸν, in tres ordines, ſupremum, medium, & infimum. In ſupremo ordine vides *Iovem Parnaſſo monti* inſidentem, ſceptro unà cum aquila adſiſtente conſpicuum, quæ authoritatem, potentiam, & majeſtatis ſuæ amplitudinem demonſtrant; is converſâ ad aſſeclas ſuos facie quaſi pro apotheoſi Homerica ſupplicantes, audire videtur; ſunt verò ſex figuræ, ſive Muſarum, ſive ſub Charitum formis Civitates, quæ eum in numerum Deo-

Explicatio Monumenti.

Primus ordo imagi-num.

rum aſſumi poſtulabant; quarum prima rupi *Parnaſſi* lyrâ inſignitæ inſiſtens, gravis habitu, dextrâ manu lateri inſertâ, alterâ veſtimenti ſyrma tenens, *Iovem* audacter alloquitur, quaſi diceret: quid tibi videtur de magno *Homero*, & tua, & divina *Palladis* virtute imbuto? Tune illo honore, pro quo ſupplicamus, dignum æſtimas? Altera verò, profundo reverentiæ & venerationis actu, veluti in terram procidua ſubmiſſo vultu, extensâque in altum manu, idem ſupplicare videtur. Tertia rupi Parnaſſeæ inſidens faces *Iovi* exhibet, meritumque *Homeri* exponit, quo doctrina & ſapientia divina poëſeos arte mundum illuſtravit. Quarta, vultu ad *Iovem* converſo, biniſque digitis ſublevatis, altera manu volumen tenens, à *Iove* beneficium, veluti per modum adjurationis extorquere velle, occultè innuit. Quinta & Sexta quaſi quid agendum conſultare videntur; Illa, quæ ſedet, libro in manu tento, Divinum in *Homero* poëſeos ſtudium monſtrat, quo & divinos honores à *Iove* ſibi concedi debere, luculenter innuit. Atque hæc eſt vera & legitima Gratiarum apud *Iovem* de *Homero* in Deorum numerum recipiendo, ſupplicatio. *Græca* verò ſub *Iovis* pedibus inciſa epigraphe, nil aliud ſignificat, niſi ſtatuarii, ſive hujus apotheotici ſchematis, inventoris, ſive ſculptoris nomen & patriam, prout verba Græca docent:

ΑΡΧΕΛΑΟΣ ΑΠΟΛΛΟΝΙΟΥ
ΠΡΙΗΝΕΥΣ ΕΠΟΙΗΣΕ.
id eſt:
Archelaus Apollonii
Prieneus fecit.

Secundus *ordo imaginum.*

In ſecundo ordine pariter ſex figuræ continentur, quæ & ipſæ meritum *Homeri* geſtibus exprimunt; & prima quidem ſedens Poëſin innuit, lyram ſiniſtrâ, plectrum dextrâ veluti in actu ſonandi conſtituta tenet; globum in menſâ tenet, quem ſecunda figura manu indicat; & aliud nihil ſignificare videtur, niſi meritum *Homeri*, quo poëſi ſua Mundi opificium, & omnia quæ in eo ſunt, divino quodam afflatu deſcripta cecinit. Tertia verò figura rupi ambabus innixa manibus, veluti extaſi quaſi abrepta, & attonita Divinos *Homeri* labores contemplari videtur. Sequuntur jam Quarta & Quinta figura antro inexiſtentes, quarum prior Lyram Orphicam læva monſtrat, dextrâ plectro inſtructa; aſſecla verò *Iliadis volumen* monſtrat; in quo amores Deorum Dearumque omnium, qui per arcum & pharetram faſciaſque *Cupidinis* ſymbola rectè indicantur, exhibentur. Antrum verò hoc aut *Nympharum*, aut *Muſarum* habitaculum notat, de quo ampliſſimè *Lucianum*, cæteroſque Mythologos agentes vide. Erat enim proprium *Nympharum*, *Muſarumque*, antra inhabitare.

Sexto tandem loco, ſimulacrum Flaminis abaco inſiſtentis exhibetur; dextra volumen tenens, ſiniſtra pectus premit, & converſa ad Deas facie ſententiam definitivam exſpectare videtur, promptamque ſe exhibet ad debitorum *Homero* ſacrificiorum Ægyptio ritu faciendorum exhibitionem; quæ omnia duæ faces accenſæ cum Tautici characteris figura, proprio *Ægyptiorum* in ſacris obeundis ſymbolo intermedio notant; & eſt crux anſata, quæ aris templiſque Niloticis ubique inſculpta, nec non omnibus *Ægyptiorum* Numinum manibus inſerta ſpectatur, cujus virtutes & proprietates in *Hieroglyphicis noſtris Operibus*, *Oedipo*, *Obeliſco*, *Pamphilio*, & *Alexandrino Minervali*, nec nec non in *Linguæ Coptæ reſtitutæ theſauro*, unâ cum altiſſimarum rerum, quas per eam Hieroglyptæ ſignificabant, interpretatione, quàm uberrimè expoſuimus, ad quæ Lectorem remittimus.

Crux anſata inter duas faces muro depicta, quid notet?

Tertius tandem ordo monſtrat *Iovis* executivam Apotheoſeos ſententiam, quæ quàm belliſſimè hîc exprimitur. Et primò quidem, veſtibulo Templi Deorum cortinam obtenſam vides, quo myſteria humano ingenio inacceſſa,

Tertius ordo imaginum.

inaccessa, à solo *Homero* penetrata innuuntur, juxta illud: *procul hinc, procul este profani*. Quæ sanè pulchrè per quaternas decenti habitu exornatas virgines sub actu stuporis & admirationis denotantur: unaquæque digito labris imposito silentium suadet, quemadmodum olim *Harpocratem*, quem & *Sigalionem* à silentio dicunt, *Ægyptii* exprimere solebant, juxta illud Ovidii:

Quique premit vocem, digitoque silentia suadens.

Itaque more *Ægyptiorum* virginem, quæ σοφίαν refert, digito labris admoto expressit hujus monumenti author, ut suaderet, neque de patria & ortu *Homeri*, neque de ejus apud homines conversatione, neque de operibus Deorum afflatu confertis temerè loquendum, utpotè quæ omnem humanam superarent æstimationem; atque adeò silentio, quod capere nequeas, supprimendum potiùs, quàm voce explicandum censeas, in quo videlicet, uti infrascriptæ voces notant, φύσις, ἀρετὴ, μνήμη, πίστις & σοφία: id est, *Natura, virtus, memoria, fides, & sapientia eo dotium cumulo* Homerū *exornarunt*, ut ἀποθέωσιν merito suo adeptus sit. Φύσις quidem, seu Natura sub forma pueri, qui virginis digito ori admoto silentium suadentis vestem quasi vellicare videtur, denotat, inaccessa Naturæ sacramenta; quæ ea de causa, non nisi sub umbratili fabularum integumento in operibus suis hymnisque divinitate confertis descripsit *Homerus*, solo silentio coli & adorari debere. Sunt autem quatuor potissimùm, quibus *Homerus* mundum in admirationem rapuit: ΑΡΕΤΗ, ΜΝΗΜΗ, ΠΙΣΤΙΣ, ΣΟΦΙΑ. *Virtus, Memoria, Fides, & Sapientia*, quæ sub forma Charitum adumbrantur. Per virtutem indicant robur, & vim in ingenio *Homeri* elucescentem, qua poëticis suis cantibus non secùs ac *Amphion* & *Orpheus* saxeos ferocium hominum animos, ad veram vivendi normam reduxit. Memoriâ adeò ex-

Homeri virtutes.

celluit, ut quicquid scripsit, cum cœcus esset, solius memoriæ efficaciâ & vigore dictaverit, & omnium præteritorum scriptorum monumenta sola prelectione facta tenacissimæ mentis amplitudine & capacitate retinuerit, quod meritò quidpiam in eo divinum arguit. *Alexandrum Magnum* tanti *Homerum* fecisse *Plinius* asserit, ut devicto *Dario* Rege *Persarum*, cum inter spolia scrinium nobilissimum, & immensa lapidum pretiosorum copia exornatum, ipsi fuisset oblatum; mox ut viderit, excussis ex eo pretiosis margaritis, illud librorum *Homeri* custodiæ tradiderit, ut pretiosissimum humani animi opus quàm maximè diviti opere scrinii servaretur. Fidem non humanam tantùm, sed & fidem suam in Deum, unicam rerum omnium causam, in hymnis suis professus, quàm profundissimè demonstravit; cæteram verò Deorum Dearumque turbam; non nisi divinarum virtutum effluxum asseruit, ut proindè eum non immeritò *Plinius* fontem ingeniorum, primumque doctrinarum & antiquitatis parentem vocet; ex quarum rerum notitia sophiam seu sapientiam adeptus, Divinarum humanarumque rerum cognitionem adquisivit.

Æstimatio Homeri ab Alex. Magno.

Sequuntur jam quatuor aliæ Musæ, & sunt ΚΟΜΟΙΔΙΑ, ΤΡΑΓΟΙΔΙΑ, HISTORIA. & comœdiis quidem humanarum actionum ideas, ut quid fugiendum, quid amplexandum, ante oculos mortalium posuit. Tragœdiis verò infelices hominum in sublimi fortunæ vertice constitutorum exitus ad cautelam expoſuit. Historias omnium præteritorum temporum ità feliciter attigit, ea facundia descripsit, ut in iis aliquid humanis rebus altius indigitaverit; undè ei meritò ob harum virtutum cumulum divini honoris tituli decreti sint, fueritque *Hecatombes*, id est, *centum boum sacrificio honoratus*, ut bovis figura Aræ apposita apprimè docet; thus quoque, & thymiamata, vinumque, quæ omnia per assistentem

L 3 figuram

figuram simpulum manu dextrâ, & læva pateram, seu catinum thuriferum tenentem, denotantur, quam cerimoniam & actu, manu supra aram extensa, & digitis thus spargentibus exercere videtur.

Sequitur tandem actus ipse Apotheoseos; vides H*omerum* throno insidentem, sceptro flore loti insignito læva, dextra *Iliadis volumen* tenentem, majestate vultus conspicuum, duobus Geniis throno utrimque adsistentibus, Ægyptiaco vestitu & gestu adornatis, quorum primus genuflexus dextra ensem apice in *Lunæ* formam arcuato, altera folii spondam amplectitur; per gladium efficacia & robur in persuadendo, per spondas, soliditas in scribendo designatur. Alter Genius manu flagellum ὀφιόμορφον, quasi in aera vibrat, qua vis & energia in Tyrannorum vitiosorumque hominum flagitiis profligandis signatur Terminatur tandem ultimus actus ἀποθεώσεως, per impositionem coronæ laureæ, quam ipsi alii duo Genii superioris ordinis imponunt. Infrà verò ponuntur hæc verba sequentia: ΕΥΜΕΛΙΑ, ΚΙΡΟΝΟΣ. ΙΛΙΑΣ. ΟΔΥΣΣΕΙΑ ΟΜΗΡΟΣ. ΜΥΘΟϹ. per Eumeliam dulcia cantica, & reliqua *Iliadis* & *Odyssea* opera *Homeri*, sub abdito Mythologiæ ratiocinio descripta denotant. Quæ pulchrè sanè describit Silius l.14, de H*omeri* ἀποθεώσει canens.

Atque hic Elysio *tendentem limite cernens*
Numinis effigiem, casta cui vitta ligabat
Purpurea effusos per colla nitentia crines.
Dic, ait, hæc quoniam Virgo, cui luce refulget
Præcipua frons sacra viro, multæque sequuntur
Mirantes animæ, & læto clamore frequentant.
Qui vultus? quem, si stygia non esset in umbra,
Dixissem facilè esse Deum. non falleris, inquit,
Docta comes Triviæ, meruit Deus esse videri,
Et fuit in tanto non parvum pectore numen.
Carmine complexus terram, mare, sidera, Manes,
Et cantu Musas, *&* Phœbum *æquavit honore*
Atque hæc cuncta priùs quàm cerneret ordine terras,
Prodidit.

Hoc loco omittere non possum, quin de Authore hujus monumenti nonnihil adderem: res ita se habet: Cum hujus monumenti locum sollicitius inquirerem, ex relatione Ill^mi & Rev^mi *Marcelli Severoli* relatione tandem intellexi, id eo in loco inventum fuisse, quo olim *villa Claudii Cæsaris* unà cum Templo sibi sacro, consistebat; & hodiè locus ille vulgò *Frattochia* nominatur, *Villa Colonnensium Principum* magnifica prorsus, & omni deliciarum genere referta, quam ob causam eâ *Alexander VII.* P. M. dum in *Castro Gandulphino* quotannis rusticaretur, unicè delectabatur. *Claudius* itaque cum ingenii solitarii esset, studiorum amore abreptus, in hanc se villam conferebat, (erat enim Latinè Græceq; doctissimus) & præsertim *Homeri* lectioni continuò incumbebat. Fuit hic *Claudius Caji Caligulæ* in imperio successor, & ubi studiis deditissimus ita quoque rerumpublicarum imperiique administrationi parum aptus erat; ut proinde eum *Antonia* mater ob segnitiem monstrum hominis dicere sit solita. Historias pæne omnes præteritorum temporum norat, ita ut H*istorici Rom. Imperatorum*, unanimiter consentiant; eum adhortante *T. Livio XL* H*istoriæ libros* conscripsisse. H*omerum* memoriter tenebat, ejus lectioni ita addictus, ut sine eo esse non posse videretur, integrosque sæpe ex eo pro usu rerum, & occurrente materiæ occasione, non solum versus, sed historias recitaret.

Cum

Cum itaque tanto studio adhæreret *Homero*, & præ assidua lectione, studiorumque fervore, Cæsareis negotiis expediendis minus sese applicaret: mirum nemini videri debet, eum in villa sua, hoc apotheoseos Homericæ monumentum marmori incisum, ad suam de *Homero* semideo conceptam existimationem posteritati contestandam erexisse.

CAPUT VIII,

Ardeatinus Ager, *aliorumque locorum adjacentium.* Campus Solonius, Tellenæ, Ficana.

Ardeæ descriptio.

ARdeam metropolim & Regni *Rutulorum* caput fuisse, omnes consentiunt Authores; & quamvis in ipso *Latinorum* Regni fundo conditum fuerit, nullum tamen cum iis neque legum, neque morum commercium fuisse, ex iis, quæ sequentur, patebit; ut vel admirari liceat, Regnorum ista ætate tenuitatem, regumque oppidò angustos jurisdictionis terminos, qui hodiè ne quidem ditioris fortunæ oligarchæ ad sui tuendam existimationem sufficerent. *Turnus* tamen Rex *Rutulorum* fuit, à quo tamen si *Ardeam* demas, jam præter stricti agri campum, aliam habitationem ne requiras. Fuisse tamen olim moderno tempore & grandiorem & fabricis instructiorem, exercitus, quem contra *Latinum Æneamque* duxit, indicat. Distat hæc à mari 3 millibus passuum, duobus minus stadiis, *Strabone* teste. Condita dicitur, *Plinio* arbitro, à *Danaë Persei* matre. Rem narrat Servius in l. 8 Virg. his verbis: Danaë Acrisii *Regis* Argivorum *filia, postquam à* Jove *vitiata fuit, pater eam intra arcam inclusam præcipitavit in mare, quæ delata ad* Italiam, *inventa est à piscatore cum* Perseo, *quem illic enixa fuerat, & oblata* Regi Pilumno, *qui eam sibi fecit uxorem, cum qua etiam* Ardeam *condidit, à quibus &* Turnum *vult originem ducere.* Quæ verò de *Pilumno* & *Pithumno* Diis infantium fusius posteà narrat, Lector videat. Hanc fabulam narrat aliter *Hyginus c.* 63. Nomen quoque *Ardea*, vel ipsum fabulis involutum, nil certi nobis de etymo pollicetur. *Ovidius l.* 14, *Ardeam* Urbem, ab *Ænea* captam incensamque, in avem ei cognominem fuisse conversam fabulatur. Quidam ab augurio *Ardeæ* sic denominatam esse volunt. Alii, ut *Xenogoras*, ajunt, *Ulyssen* cum *Circe* tres habuisse filios, *Romum*, *Antiam*, atque *Ardeam*: hos conditis tribus urbibus à se imposuisse nomina; hanc quoque *Trojam* fuisse appellatam author est *Thora* apud *Strabonem*; certè eum locum, in quem primùm egressus ferebatur *Æneas*, in oppidi modum communitum, *Trojam*, dictum fuisse, in præcedentibus ostendimus. Quidquid sit, *Ardeam* antiquissimam fuisse, multis ante *Æneæ* in *Italiam* adventum ætatibus, Strabo docet, qui jam *Aboriginum* tempore, *Rutilos* eorumque urbem *Ardeam* antiquam vocat: Ἀβοριγενές τε οἱ περὶ τὴν Ῥώμην, καὶ Ῥούτουλοι, οἱ τὴν ἀρχαίαν Ἀρδέαν ἔχοντες. Anno urbis conditæ 313, primum huc Coloniam deductam *M. Fabio Vibulano*, & *Posthumio Æbutio* Consulibus, *Livius* tradit. Mirum sanè est, *Ardeam* sub insalubri cælo, & vitiati aëris agro, in tantum semper floruisse, & numero hominum, & opum abundantia: nisi dicamus, vetustis istis temporibus *Ardeæ*, *Laurento*, *Lavinio*, (de quibus prima hujus operis parte actum est) vicinis oppidis, aliam fuisse cæli constitutionem, aliam terreni rationem, vel si eadem fuit, aërem hominum jumentorumque habitu focorumque

Fabula de Danaë conditrice Ardeæ.

Turni origo.

Ardeæ Etymon.

Antiquitas Ardeæ.

Insalubritas aëris.

rumque frequentia emendatum fuisse: certè quò minus utrumque dici possit, non video cur quis dubitet. Nam ut *nos in Hetruria* ostendimus, fuerunt nonnulla loca, olim ob gravioris aëris vitium prorsus deserta, quæ hodiè habitata, dicta aëris incommoda non sentiunt, uti de *Sardinia Plinius* refert: contrà alia hodiè deserta comperiuntur, quæ olim maximè habitabantur: sic Natura suas versat in orbe vices. Tempore *Romanorum* veterum, *Ardeam* etiam tunc aëre vitiato infamem fuisse, Strabo refert. Verba hujus sic se habent: *Omne* Latium *felix est, & omnium rerum ferax, exceptis paucis locis quibusdam maritimis, quæ palustria sunt & morbosa, qualis est* Ardeatium ager, *&* ager Pomptinus. Seneca epist: 105: *Quæ observanda tibi sint, ut tutior vivas, dicam. tu tamen sic audias, censeo, illa præcepta, quomodò si tibi præciperem, qua ratione bonam valetudinem in* Ardeatino *tuereris.* Vitruvius quoque, in Architectonica sua, valdè improbat aërem Ardeatensem l. 8, c. 3; rationemque oppidò congruam addit male sani aëris ibidem dominantis: *Sunt autem*, inquit, *odore & sapore non bono frigidi sulphurati fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti per loca ardentia transeunt, & ab his per longum terræ spacium procurrentes, refrigerati veniunt supra terram, sapore, colore, odoreque corrupto, ut in* Tiburtina via flumen Albulæ, *& in* Ardeatino *fontes frigidi eodem sapore, qui sulphurati dicuntur.* Certè uti olim, ita & hodiè *Ardea* æstivo tempore prorsus inhabitabilis est, exceptis pauculis, qui nativo aëre gaudent quidem, sed febribus perpetuò afflicti indigenæ lurida & cadaverosa facie vix animam trahere videntur, aliis in montana oppida defæcatioris aëris sese recipientibus; hyberno tamen tempore agri colendi gratiâ, meliori aëris constitutione, ex frigore jam condensata terra, & vaporibus malignis interclusis animati revertuntur. Hodiè Jurisdictioni *Cæsarini* Ducis parens, ex omnibus prisci *Latii* oppidis una superest: & quæ olim Regiæ urbis titulum gerebat, jam vix pagi dignitatem sustinet. Cum deindè Authores *lacus Turni*, seu *Ardeatini*, mentionem faciunt, illum alium non putes esse, quàm qui, uti olim, ità hodiè ex sulphuratis fontibus originem trahit, quamvis non ejusdem vastitatis, qua olim eum fuisse Virgilius describit, dum fugam *Turni* à *Trojanis* obsessi canit:

Vicissitudo rerum.

Ratio insalubritatis Ardeatinæ.

Lacus Ardeatinus, seu Turni.

> *Ergo amens diversa fugâ petit æquora* Turnus,
> *Et nunc huc, nunc inde incertos implicat orbes:*
> *Vndique enim densâ* Teucri *inclusère coronâ.*
> *Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.*

Erat præterea paludibus & arundinetis consitus ager, in quibus *Sulpitius* Consul, dum metu adversariorum sese abscondisset, ab iis deprehensus miserè periit, teste *Vellejo Paterculo l.2*. Ab hoc oppido versus mare non procul absunt *Laurentum*, & *Lavinium*: sed quia ea jam in maritima *Latii* ora descripsimus, eò Lectorem remittimus.

Mors Sulpitii Consulis.

Campus Solonius.

Campi Solonii descriptio.

Cum apud Veteres Scriptores sæpè de *Campo Solonio* fiat mentio, ubinam is fuerit, discutiendum est. Qui eum *Ostiam* inter & *Laurentum* ponunt, audiendi non sunt, cum id sequentium Authorum relationi repugnet; neque alii, qui eum inter *Antium Ardeatesque* ponunt. Quarè Ciceronis verbis placuit subscribere, qui l. 1. divin. ubi *Roscii* acta describit, ejus situm veluti digito monstrare videtur. Roscius, inquit, *dum adhuc esset in cunabulis, educareturque in* Solonio, *qui est* Campus Agri Lanuvini, *noctu lumine apposito experrecta nutrix advertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu.* & l.2., de ipso *Roscio*, *potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit anguis, sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in* Solonio *præsertim, ubi apud*

focum

focum angues nidulari solent. *Marium* quoque devastato *Lanuvio* in *Solonium Campum*, ubi villam habebat, primò, deindè *Ostiæ* per navigium, à *Numerio* amico paratum, fugâ vitæ suæ consuluisse, *Plutarchus* refert in *Mario*. Festus quoque ejus situm ita describit: *Promovet*, inquit, *in* Agro Solonio, *via Ostiensi ad duodecimum lapidem, diverticulo à milliario octavo.* Ex quibus luculenter apparet, *Campum Solonium* in ipso *Lanuvino territorio* exstitisse versus occidentem, id est, inter *Ariciam* & *Patricam* oppida, quod & in hunc diem *Prattica* dicitur; qui sunt veluti termini quidam *Campi Solonii*, & hodiè comprehendunt intra se loca vulgò dicta *S. Abrocolo*, *Torre maggiore*, & *Tarqueto*. Sed hæc omnia clarius Mappa monstrabit, quam consule.

Situs campi Solonii.

Meminerunt *Livius* & *Dionysius* aliorum quorundam oppidorum hoc loco sitorum: & fuerunt *Tellenæ* & *Ficana*, quas *Ancum Martium* expugnasse *Livius* tradit; nos hæc duo oppida alibi non fuisse, quàm in *Campo Solonio*, aut in confinio ejus, ex quorum ruinis posteà tres paulò ante nominati vici exstructi fuerint, putamus; ad quod asserendum me movent verba Strabonis: *Hernici Lanuvio* erant & *Albæ* propinqui, ipsique *Romæ*, nec procul inde *Aricia*, *Tellenæ*, *Antium*. Tellenas itaque æquo ab *Ostia*, *Aricia* & *Patrica* intervallo sitas fuisse probabile est. Tellenis vero cum *Ficanam* proximam faciat *Livius*, & *Fabius Pictor* Patrica saxa dicta fuisse referat, illa duo oppida in confinio, vel ipso *Campo Solonio*, cujus fines undecim ferè milliaribus *Roma* absunt, sita fuisse clarè patet, & rudera subterranea, quæ passim ibidem à runicolis reperiuntur, manifesto indicio sunt.

Tellenæ, Ficana.

PARS IIII.

PRÆNESTE,

five,

AGER PRÆNESTINUS.

CAPUT I,

De origine, & antiquitate, situque Prænestinæ *urbis, vulgò* Palestrina.

Præneste *Etymon controversum.*

PRæneste ex vetustissimis celeberrimisque *Latii* urbibus fuisse, *Strabo* docet; cui consentiunt, quotquot de rebus *Latii* scripserunt Authores, quamvis in primo ejus conditore discrepent; quidam à *Prænesto Vlyssis* & *Circes* filio conditam volunt; *Plutarchus* à *Telegono Vlyssis* & *Circes* filio conditam, oraculo monitum, ut ubi colonos serta gerentes saltare videret, ibi urbem conderet; alii à *Prænesto Latini Vlyssis* nepote; alii à quodam *Aborigenum* duce hujus nominis; alii etiam, ante pulsos ab *Aboriginibus Siculos*, ab *Oenotriis* exstructam jam exstitisse; plerique à *Cæculo Vulcani* filio originem suam traxisse, *Virgilii* authoritatem secuti existimant. Nos quid in tanta, tamque obscura vetustatis caligine dici debeat, vix definimus: verisimile tamen censemus, eos à primis *Italiæ* incolis, commoditate locique feracitate motis, originem suam sortitos esse; fabulosis enim narrationibus *Circes* & *Vlyssis*, *Cæculique* ex ignea scintilla concepti nativitati assentiri, foret errorem erroribus, figmenta figmentis addere. Undè meliori ratione iis subscripsero, qui dicunt, à vetustissimis Pelasgis, sive ab uno eorum hujus nominis duce, aut etiam à quodam *Sicanæ* gentis principali ante *Pelasgorum* adventum, ortam fuisse. Lectori nihilominus pleno sentiendi, quid voluerit, arbitrio relicto. *Sicanos* enim hanc montium catenam à *Tybure Prænestem* usque tenuisse, in *Tyburtinæ* urbis descriptione ostendemus.

Telogonus Ulyssis & Circes *filius conditor* Præneste.

Cum itaque *Sicani*, uti & *Aborigines*, in montanis potissimum locis, sua exstruere oppida solerent, certè eos tam notabilem *Prænestini montis* locum, amœnitate juxta atque feracitate rerum omnium humanæ vitæ necessariarũ plenum, aut ignorasse, aut consultò præteriisse, non est verisimile. Dicimus itaque hanc urbem eodem tempore, sive à *Sicanis* aut *Oenotriis*, sive ab *Aboriginibus* & Pelasgis primis, pulsis jam *Sicanis*, quo *Ardea*, *Tybur*, cæteræque *Latii* urbes incompertæ vetustatis, aut ædificatæ, aut ex veterum habitationum ruinis instauratæ fuerunt, exstructam fuisse. Quæ enim *Virgilius* ejusque *Commentator Servius*, de *Cæculo* hujus urbis fundatore, Diisque Dactylis Digitisve enarrat, illa æquo jure veterum *Sicanorum*, *Aboriginum*, aut *Pelasgorum* cuipiam Duci per analogiam gestorum applicari posse, in prima hujus operis parte ostendimus. Sunt enim fabulosæ narrationes ex suo genere tales, quæ à Poëtis facilè multis aliis accommodari queant; à *Sicanis* autem conditam, vel ipso Virgilio annuente, hisce verbis conjicimus:

Quo tempore condita Præneste.

Præneste à Sicanis *conditum verosimile est.*

> *O mihi præteritos referat si* Jupiter *annos,*
> *Qualis eram, cum primam aciem* Præneste *sub ipsa*
> *Stravi, scutorumque accendi victor acervos,*
> *Et Regem hac* Herilum *dextrâ sub tartara misi:*

Nascenti

Naſcenti cui tres animas Feronia *mater,*
Horrendum dictu, dederat.

Herilus quis fuerit. Nam, ut *Servius* ait, *Herilus* ille nullus alius fuit, niſi filius *Feroniæ* Nymphæ *Campaniæ*, & Rex ſeu Dux *Sicanorum*, qui *Aboriginibus* & *Latinis* ingruentibus *Præneſte* tuebatur; cui ſubſcribit *Plautus*, qui *Præneſte* inter barbaricas urbes numerat; hoc autem nomine *Sicani* vocabantur à *Latinis*. Si itaque annos, quo *Sicani* ab *Aboriginibus* ex *Italia* pulſi ſunt, ad calculum reduxeris, reperies, Urbem hanc ante *Chriſtum* 1500 annis, jam exſtitiſſe. Sed de hiſce vide *calculum annorum*, queis *Ianigenæ*, *Vmbri*, *Sicani*, *Pelaſgi*, *Aborigineſque Italiæ* dominati ſunt, quem in *prima hujus libri parte* fuſè deduximus, & antiquiorem hanc Urbem reperies, quàm quiſpiam ſibi imaginari poſſit. (Præneſte quo anno condita.)

Nominis etymon. Ad nominis etymon quod attinet, non minor eſt inter Authores controverſia. Grammatici dictam *Præneſte*, eò quod montibus proſtet: ita *Cato* & *Feſtus*; ſed cum *Latina lingua* necdum, cum hæc conderetur, in rerum natura eſſet, certè à *Latinis verbis* nomen urbis deduci non poterit. Qui verò eam *Græcæ* originis faciunt, ἀπὸ τῶν πρίνων, id eſt, *ab Ilicibus*, *queis* Præneſtinus ager *abundat*, *aut* παρὰ τὸ πρηῶνες, *eò quod præcipiti & edito loco ſita fuerit*; ſic dictam volunt, non incongrua fide loquuntur, ſi nobis conſtaret, *Græcam linguam* tunc temporis tantæ fuiſſe perfectionis, quantæ poſteris temporibus excultam videmus. Nam ut aliàs oſtendimus, fuit *Lingua Græca* ante primam *Tyrrhenorum Pelaſgorumque* in *Italiam* adventum, adhuc veluti in cunis ſuis vagiens, rudis & impolita. Verùm nos relictis hujusmodi Grammaticorum conjecturis, etymon hujus urbis ab aliquo Duce, ſive is fuerit *Vlyſſis* & *Circes* filius *Præneſtus*, ſive *Sicaniæ* aut *Pelaſgicæ gentis*, hujus nominis Coryphæus. *Hebraicum Itinerarium Benjamini* hunc locum vocat פרנסתא *Parneſta*, quo nomine *Chaldæi* vocant annonæ Curatores; undè forſan melius quiſpiam à *Ianigenis*, quos *Chaldaicâ linguâ* uſos eſſe, etſi multis modis ex variarum gentium commercio corruptâ, & *Latio Hetruriæque* dominatos fuiſſe, ante *Pelaſgorum* in *Italiam* adventum, ſuprà diximus, adeòq; cum priſcis *Aboriginibus*, *Vmbris*, *Sicanis* paſſim confundimus, deducere malit: nos id lectoris arbitrio permittimus. (Præneſte Etymon non à Latino, nec Græco, ſed Hebraico deduci probabile.)

Situs urbis. Ad ſitū urbis quod attinet, videtur ille eodem loco hodiè, quo olim, exiſtere, in prærupto ſcilicet montis dorſo: 21 millibus paſſuum *Roma*, duodecim *Tybure*, & totidem *Anagniâ* diſſita. Ex ortu totam penè *Hernicorum*, ex occaſu unà cum *Tyburtina Sabinorum* regionem; ex meridie *Algidum*, & *Tuſculanos*, *Albanoſque montes*, unà cum *Latii* mediterranei diſtrictu, jucundiſſimo aſpectu ſubjicit. Olim uſque ad montis jugum, ubi hodiè arx natura & arte munitiſſima cernitur, aſſurgebat, continuoque tractu ad radicem uſque habitationum plena, uti cryptarum ruderumque multiplex congeries oſtenditur, porrigebatur: præſertim circa palatium in clivo poſitum, quod ex ſuperbis *Fortunæ ædis* ruinis conſtructum, mirificum undequaque proſpectum pandit. Verticem *montis Appennini* jugum eſſe, ibidem à reliquis montibus interruptum, ex mappa facilè innoteſcit; quamvis nonnulli, neſciò qua de cauſa, *Aventinum* perperam dictum fuiſſe, putaverint. πολυστέφανον, id eſt, *multarum coronarum* dictam, Strabo docet; certè non alia de cauſa, niſi quod Urbs tota muris altis & firmis, in coronæ morem circundata eſſet; quod nomen πολυστέφανος, εὐστέφανος aliis quoque civitatibus eandem ob cauſam, uti *Tyburi*, *Crotoni*, *Ilio* impoſitum, urbesq; hoc veluti epitheto quodam ſplendido inſignitas fuiſſe, ex *Dionyſio*, *Afro*, *Anacreonte*, *aliiſque* colligimus. Reddidit hanc urbem oppidò celebrem miſerandus *Marii junioris* interitus, quem hiſce verbis *Livii* Epitomator narrat: Cajus Marius, inquit, Præneſte *obſeſſus à* Lucretio Aſel- (πολυστέφανον. nomen unde datum civitatibus.) (C. Marii Jun. interitus in cuniculis Præneſtinis.)

tio Asella Syllanarum *partium Viro*, *cum per cuniculum*, *quibus Vrbs perfossa est*, *evadere conaretur*, *septus ab exercitu*, *mortem sibi conscivit in ipso cuniculo*, *cumque sentiret*, *se evadere minimè posse*, *cum* Pontio Telesino *fugæ comite*, *stricto utrimque gladio concurrit*; *quem cum occidisset*, *ipse saucius à servo impetravit*, *ut se occideret.* Atque hic exitus fuit viri fortissimi, in cujus cadaver indignis modis postmodum truculentus *Sylla* sæviisse traditur; ut qui vivum suis manibus non obtinuisset, mortuum saltem omni crudelitatis genere afficeret; qui non paulò post *Cumas* abiens morte digna gestis, id est, formidabili phthiriasis morbo interiit. *Strabo* asserit, eam, ob continuas *Romanorum* illuc profugorum seditiones, non semel destructam, ac tandem, non obstantibus deliciis, quibuscum rerum copia & abundantia certare videbatur, desertam fuisse. Nam flagrante bellis civilibus & seditionibus *Vrbe Roma*, factiosi homines, qui res novas moliebantur, eò veluti in tutam arcem confugiebant; idcircò *Præneste*, obsessa, expugnata & vastata, agerque ademptus sæpe fuit, culpa etiam in insontes translata. Hîc quoq; *Fulvia Antonii* uxor cum L. *Antonio* M. Fratre sedē fixit contra *Octavium*; hîc Asylum, *Polybio* teste, fuit securitatis profugientibus omnibus, qui vel exilii causa solum vertere, vel ob delicta urbe exacti alias sedes quærere cogebantur; uti P. *Furius Philus*, qui citerioris *Hispaniæ* prætor, de gravissimis accusatus criminibus, exulatum *Præneste* abiit: huc *Matianus Tiberii Cæsaris* pater, *Tybure* præturâ functus, abiit proscriptus. Non destiterunt tamen *Romani* Principes quotannis veluti locum deliciis plenum visitare *Præneste*. *Centronium* sanè felicius se *Præneste* habitare pauperem, quàm *Romæ* divitiis oppletum censuisse, *Iuvenalis l.* 14. notat. Nec Symmachus tacendus, qui in quadam ad amicum epistola sic scribit: *Animum meum* Campani *littoris commemoratione sollicitas. at nobis in* Prænestino agro *degentibus non minus suppetit voluptatum*; *sint licet plures hominum sententiæ*, *qui maritimis montana postponunt. Ego tamen vitandis æstibus magis judico nemorosa*, *quàm culta aperta congruere.* *Augustum* quoque *Cæsarem Præneste* & *Tybure* delectatum *Suetonius* refert: cæterósque innumeros, quos vide apud *Iosephum Mariam Suaresium*, Ecclesiæ Vasionensis præsulem dignissimum, nec non omni literaturæ genere excultissimum, qui res Prænestinas integro opere quam eruditissime complexus est.

Syllæ *mors & crudelitas.*

Præneste *factiosorum hominum refugium.*

Exilium Asilum & Romanorum Præneste.

Prænestinæ delitiæ.

In Monte, qui *Prænestinæ Vrbi* superimminet, *Monasterium* fuisse *Divi Petri Apostoli*, *S. Gregorius Magnus* testatur *l.* 1. *c.* 11. *Beatam* quoque *Margaritam* è *Colonnensi familia* in hoc monte, in paterna domo, veluti in Monasterio sanctè vixisse, ibique diem ultimum obiisse anno 1286, *Farfense Chronicon* docet. Insignem tamen, post instaurationem primis seculis factam, cladem perpessa fuit sub *Bonifacio VIII*: quam postquam gravi obsidione pressisset, tandem pactis legibus expugnavit soloque æquavit, aliâ in radice montis exstructa; quam *Civitatem* Papalem appellari voluit: quam cum posteà *Theodoricus Reinerius* Cardinalis administraret, hinc primus Episcopus *Civitatis* Papalis nominatus fuit, uti legitur in *Annalibus Ptolomæi Lucensis* & apud *Ciacconium*. Hinc ortum deindè est dissidium inter *Bonifacium Octavum*, & *familiam Colonnensium*. Siquidem *Sciarra Colonnensis familiæ* princeps, ope Regis *Galliæ*, dictum Pontificem *Anagniæ*, à qua oriundus erat, obsessum captumque carceri mancipavit. Cum jam verò nonnihil ex ruinis suis instaurata fuisset, *Ioannes Vitellescus Eugenii IV* Legatus in *Columnenses* exercitum ducens, *Prænestè* rursus obsessum, præcisso aquæductu, qui unicus aquam urbi præbebat, cepit, & mox rebellionem meditantem funditus evertit, *Prænestinis Romam* migrare jussis anno 1435. *Stephanus* tamen *Colonnensis*, sedente

Nicolao

Monasterium S. Petri Ap.

Beata Margarita ex fam. Colonna.

Præneste *excidium sub* Bonifacio VIII.

Papa incarceratus.

Varia Prænestinensium fortuna sub Columnensibus.

Nicolao V, Pont. Max. poſtmodum reſtauravit, habitationes reduxit, & arcem in ſummo montis vertice ædificavit, quæ etiamnum durat ſub hac epigraphe portæ arcis inciſa.

Magnificus Dominus
STEPHANVS DE COLVMNA
reædificavit

Civitatem *Præneſte* cum monte & arce. anno 1482.

Præneſte ad Barbarinos devenit.

Hanc poſteà *Familia Barberina* à *Colonnenſi* Principe *de Carboniano* coëmptam ſuæ juriſdictionis, magno urbis incremento, emolumentoque, fecit.

CAPUT II,

De Fanis *&* Delubris *Veterum* Præneſtinorum.

Fortunæ Primigeniæ *cultus non minus ridiculus, quàm ſuperſtitioſus.*

NIhil unquam in *Latio Præneſtino Fortunæ Primigeniæ* cultu celebrius fuit, magiſque decantatum; huc, quotquot majoris momenti negotia auſpicaturi erant, primò ſua vota deponebant; nihil auſi tentare, niſi primò *Fortunam* muneribus placatam de futuro rerum eventu ſucceſſuque conſuluiſſent: undè fortium *Præneſtinarum* origo, quibus ita deditì erant, ut ſuperſtitioſus cultus & cerimoniæ, quibus vota ſua peragebant, multis riſum, ſapientibus etiam ſtomachum moverint. Cicero l. 2. de div. uti ſcitè ſanè originem fortium deſcribit, ita quoque vanitatem earum argutè carpit; ſed verba ejus hìc inferamus. *Videamus*, inquit, *clariſsimarum fortium quæ tradatur inventio.* Numerium Suffetium Præneſtinorum *monumenta declarant, honeſtum hominem & nobilem, ſomniis crebris, ad extremum etiam minantibus, cum juberetur certo in loco ſilicem cædere, perterritum viſis, irridentibus ſuis civibus id agere cæpiſſe; itaque perfracto ſaxo ſortes erupiſſe in robore inſculptas priſcarum literarum notis. Is eſt hodiè locus ſeptus religiosè propter* Jovis *pueri, qui lactens cum* Junone *in gremio* Fortunæ *ſedens mammam appetens caſtiſsimè colitur à matribus. Eodem tempore eo loco, ubi nunc* Fortunæ *ſita ædes eſt, mel ex olea fluxiſſe dicunt, Haruſpiceſque dixiſſe, ſumma nobilitate illas ſortes futuras, eorumque juſſu ex illa olea arcam eſſe factam, eaque conditas ſortes, quæ hodiè* Fortunæ *monitu tolluntur. Quid igitur in his poteſt eſſe certi, quæ* Fortunæ *monitu, pueri manu miſcentur atque ducuntur? Quomodò autem iſtæ poſitæ in illo loco? quis robur illud cæcidit, dolavit, inſcripſit? nihil eſt, inquiunt, quod Deus efficere non poſsit. Vtinam ſapientes Stoicos effeciſſet, ne omnia ſuperſtitioſa ſollicitudine & miſeria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita jam communis exploſit: fani pulchritudo, & vetuſtas* Præneſtinarum *etiam nunc ſortium retinet nomen, atque id in vulgus. Quis enim Magiſtratus, aut quis vir illuſtrior utitur ſortibus? cæteris verò in locis ſortes planè refrixerunt. Quod* Carneadem Clitomachus *ſentit dicere ſolitum: nuſquam ſe fortunatiorem quam* Præneſte *vidiſſe* Fortunam. Hæc *Cicero* ſapienter effatus. *Suetonius* ait *Tyberium* Cæſarem vicina urbis oracula diſjicere conatum eſſe, ſed *Præneſtinarum* fortium majeſtate territum deſtitiſſe, cum obſignatas devectaſque *Romam* non reperiſſet, niſi relatas rurſus ad templum. Et uti humani generis hoſtis ſimilia, ad ſuperſtitioſis mentibus illudendum, invenit docuitque, ita quoque fortes auſpicantibus, reſponſa ſemper dedit adeò dubia, ut num bonum, num malum portenderent, diſpici non poſſet; quemadmodum *Domitianus* Cæſar, uti *Suetonius* ſcribit, ſummo ſuo malo expertus. Cum *Heliogabalus Alexandro Mammææ* filio inſidiaretur, fortem in templo *Fortunæ Præneſtinæ* talem habuit:

Cicero *ſuperſtitionem ſortium arguit.*

Sortium Præneſtinarum origo.

Dæmon *ſuperſtitioſis quomodo illudat.*

Si qua fata aſpera rumpas,
Tu Marcellus *eris.*

Sortes etiam Romanis suspectæ. Quibus quid incertius esse possit, nescio. Certe inanem hanc sortium auspicationem cum Principes Romani viderent, & sæpius tam incertis promissis se delusos cognoscerent, pleraque tanquam vana & ridicula publico edicto sublata prohibuerunt. Sed &, uti *Valerius Maximus* refert, *Lucetius*, qui Punicum bellum confecit, à Senatu sortes F*ortunæ Prænestinæ* audire prohibitus est: auspiciis enim patriis, non alienigenis, ratione nimirum & prudentia, nec non matura rerum gerendarum deliberatione Rempublicam optimè gubernari. Sed si quispiam hic quærat, qualesnam & cujus figuræ fuerint hæ sortes? dico fuisse tabellas, aut taleolas, aut surculos ligneos exiguos, quibus literæ ad divinandum inscriptæ erant: subindè etiam verba quatuor aut quinque inserta, erantque tum publicè, tum privatè in usu, cana quadam vetustate sacræ, adeòque sanctè & religiosè in templis ipsis in arca includebantur: *Figura sortium.* quarum nonnullas hic *Romæ* in diversis Antiquitatum reconditoriis me vidisse memini, figura paralippedorum Latinis aut semigræcis literis insignitæ, quemadmodum ex sequentibus patet: ubi vides figuram taleolæ, & responsa, *Modus eas usurpandi.* quæ ex tabellarum projectione supplicantibus dabantur. Hoc autem modo sortiebantur: accipiebant quatuor, quinque, aut sex, quas præviis cerimoniis peractis projiciebant in mensam sacram, haud secus ac hodiè talorum, seu cuborum jactus fit: & deindè ex characterum significatione vaticinabantur, de felici aut infelici rerum, quas auspicabantur, successu. Sed de hisce & similibus consule *Oedipum nostrum Ægyptiacum, Syntagmate de Magia & sortilegiis veterum*, ubi omnia fusè exposita reperiet Lector. Hisce jam expositis, *Prænestinæ* F*ortunæ* T*emplum*, quo *Latium* nil magnificentius habuit, describamus.

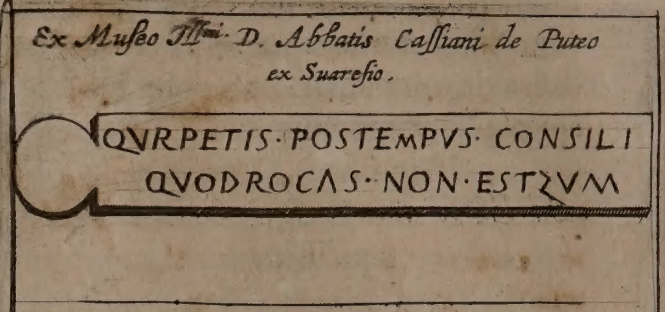

CAPUT III,

Prænestinæ Fortunæ, Primigeniæ, Templum.

ANno 1664, cum in *Tiburtino Agro*, annuis Autumni feriis, antiquitatum studio intentus, rusticarer, summum me illa celeberrima, quæ in hunc usque diem P*ræneste* spectantur, monumentorum vestigia lustrandi desiderium invasit. A P*olano* itaque oppido abiens, P*ræneste*, tribus indè millibus passuum dissitum appuli. Accidit autem, ut in ipso Urbis ingressu obvium haberem Eminentissimum *Franciscum* Cardinalem *Barberinum*, qui uti semper à 30 ferè annis eximium se meorum studiorum promotorem exhibuit, ita quoque mox cognitâ mei adventus causâ, me summa sanè benignitate, & innato de literis benemerendi studio, excepit; & quemadmodum ille neminem in dictarum Antiquitatum notitia parem

parem habet, ita quoque ipſemet in perſona, quicquid *Præneſte* antiquitatum, monumentorumque à veteribus memoratorum adhuc remanet, mihi oſtendere dignatus fuit; quæ ideò hîc ſcribo, ut incomparabilem dicti *Franciſci* Cardinalis *Barberini*, immortalis memoriæ viri, in ſtudia promovenda affectum poſteritati traderem.

Primò itaque oſtendit mihi, ab ultimi muri termino, uſque ad ultimum montis verticem, quicquid apud veteres commemoratione dignum erat; vaſtiſſimas murorum fabricas; Aquæductus, qui in hunc uſque diem durant, uberrimoſque aquarum affluxus toti Urbi ſubminiſtrant, monſtravit; prætereà latibula Canalis, in quo *C. Marius* junior, *Syllæ* jurati hoſtis immanitatem fugiens, infelici obitu vitam concluſit; oſtendit & Pharum, quam illuminatam vel in remotiſſimo *Thyrreno mari* nautæ obſervantes, *Primigeniæ Fortunæ* vota perſolvebant. Erat autem inſtar conchæ vaſtæ capacitatis, fornice tectæ, diametro decem circiter pedum, ex fumo tota denigrata, veteris lucernæ indicium præbebat. Poſteà me duxit ad antiquum *Primigeniæ Fortunæ Templum*, cujus maximas partes jam Excell.[mi] Principis *Maffei Barberini* palatium obtinet; ubi inter cætera obſtupui pavimentum ingens, totum quantum muſivo opere ſtratum, uti paulo poſt ex ipſo ſyſtematis ectypo ejuſque interpretatione cognoſces. Quo incredibili induſtria & labore nautarum mare ſulcantium, piſcium, adhæc volucrium, aliorumque animalium figuræ, unà cum Græcis ſeu coptis nominum inſcriptionibus, adeò affabrè, & ad vivum expreſſæ ſpectantur, ut neque *Romæ*, neque alibi, ex vetuſtis monumentorum reliquiis, quicquam rarius, pulchrius, & admiratione dignius, me obſervaſſe meminerim. Verum cum *Fortunæ Primigeniæ Templum*, ejuſque incomparabilis magnificentia, ſufficientibus verbis exprimi nequeat, hîc totius fabricam, quam Ill.[mus] & Rev.[mus] *Maria Ioſephus Suareſius* Epiſcopus, vir quà ſacræ, quà profanæ eruditionis notitiâ verè πάνσοφος, eruditiſſimo ſuo *de Antiquitatibus Præneſtinis Libro* mihi ſubminiſtravit, unà cum nonnullis operis Muſaici fragmentis adjungendam cenſui, ut ex ea, veluti ex ungue leonem conjicias.

Deſcriptio Templi Primigeniæ Fortunæ Præneſtinæ.

PRimò ſpectatur murus ingens A in longum ad mille circiter palmos protenſus, olim arcubus ſuis inſtructus, unà cum propylæo B, ex quo aſcendebatur ad propylæum E E, Cavedii primi ſub forma quadrati, quod adjuncta ſibi habebat utrimque Templa, ſignata literâ F G, quorum prius Serapæum dicebatur, in quo Ægyptiacæ religionis, veriùs ſuperſtitionis ſacra, maximo Deorum *Serapidi* exhibebantur; alterum G Schola dicebatur Fauſtiniana, à *Fauſtina Antonini Pii* Imperatoris conjuge ad devotas ſibi puellas in eo nutriendas, inſtituta. Hinc ingreſſus fit in Cavædii quadranguli, columnis undique & undique circundati, aream, & hinc per interiora penetralia ad ſcalas H pervenitur, per quas utrimque diſpoſitas aſcenditur in tertiam aream I, teſſellato pariter opere ſpectabilem, & hinc per alias ſcalas, in quarum medio K Pharus poſita erat, aſcenditur ad quartam aream quadrangulam columnis undique pulchrè inſtructam; & ex hac tandem ad L ultimi Cavædii ſacratiora loca per duodecim gradus penetratur, cujus area nobiliſſimis illis Muſaici operis laboribus, de quibus ſuprà, exornabatur; & hic locus cortina, ſive Oraculum *Fortunæ* dicebatur, ubi *Fortunæ* Deæ, *Iovem* Lactantem geſtantis ſimulacrum conſtituebatur, & urna cum ſortibus condita

Serapæum. *Schola Fauſtiniana.* *Cævedium.* *Pharus.* *Cavædium II.* *Urna ſortium.*

condita, Oracula præstabat, eratq; porticibus, columnis in circuitu suffultis, Deorumque simulacris in suprema coronide, quàm elegantissimè exornata. Totum itaque hujus fabricæ complexum tantæ vastitatis erat, ut magnam penè civitatis partem occupaverit; extra quod X notat *Arcem Prænestinam*, in supremo montis vertice sitam, ubi olim *monasterium S.ti Petri* visitatione celebre erat; hodiè arx munitissima contra hostium impetus exstructa. Litera V *Villam Centronii*, cujus *Iuvenalis* mentionem facit, uti in *Villa* ejusdem *Tiburtina* dicetur, signat. R *Villam Symmachi* notat; qualis verò is fuerit, sub dubio latet. Litera verò S notat Aquæductum, qui tum Templo, tum Urbi copiosam lympham suppeditabat. Habes hìc *Templi Fortunæ Primigeniæ Prænestinæ* fabricam expositam, cujus pristinam dignitatem & magnificentiam, ex ipsis ruderibus instauratam, incredibili in eruderandis antiquitatibus suprà laudati Card.lis *Francisci Barberini* studio posteritas grata acceptam ferat.

Arx prænestina.

Villa Centronii.

Villa Symmachi.

Aquæductus

Schema quod sequitur, istius operis musivi, quod suprà laudavimus, fragmentum est, in quo omnes figuræ commissis diversorum colorum lapillis, ita ad vivum exprimuntur, ut nihil penè ad pictoriæ artis elegantiam desiderari posse videatur.

Opus musivum.

Fragmentum Musiva arte concinnatum, quod tamen in nostro Lithostroto non continetur ex Suaresio.

De variis

ORTHOGRAPHIA TEMP FORTUN

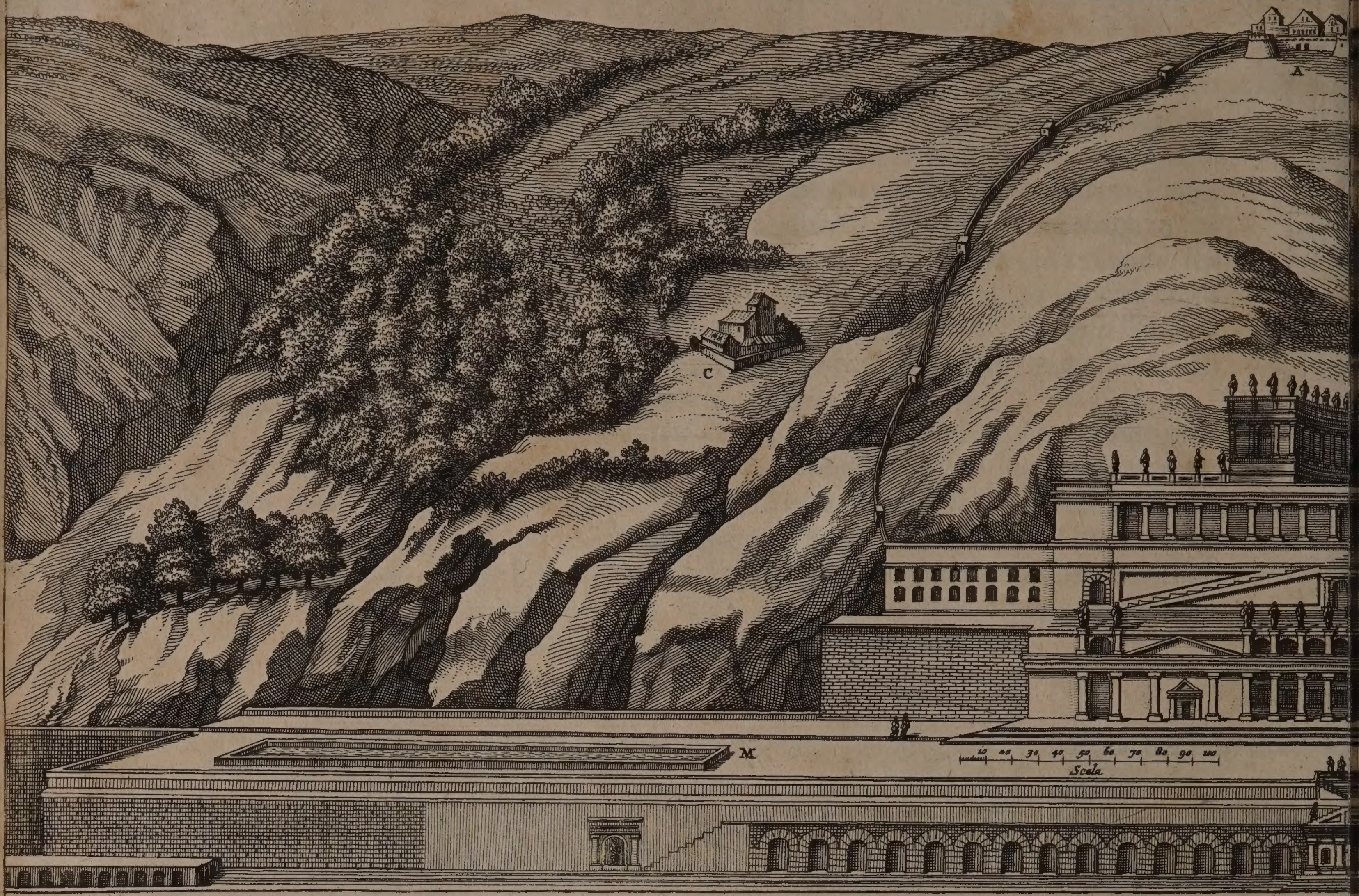

SCIOGRAPHIA TEMP FORTUN

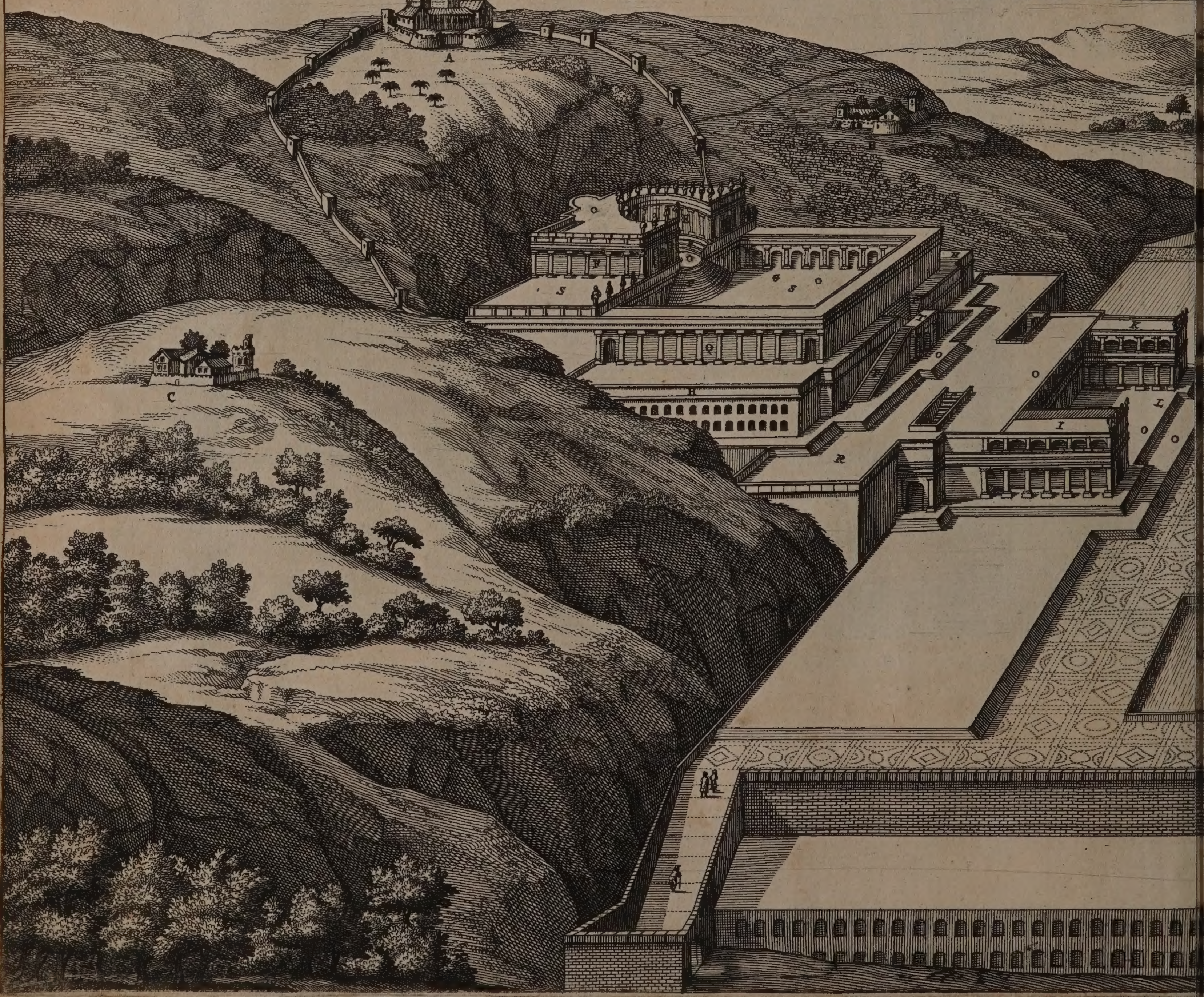

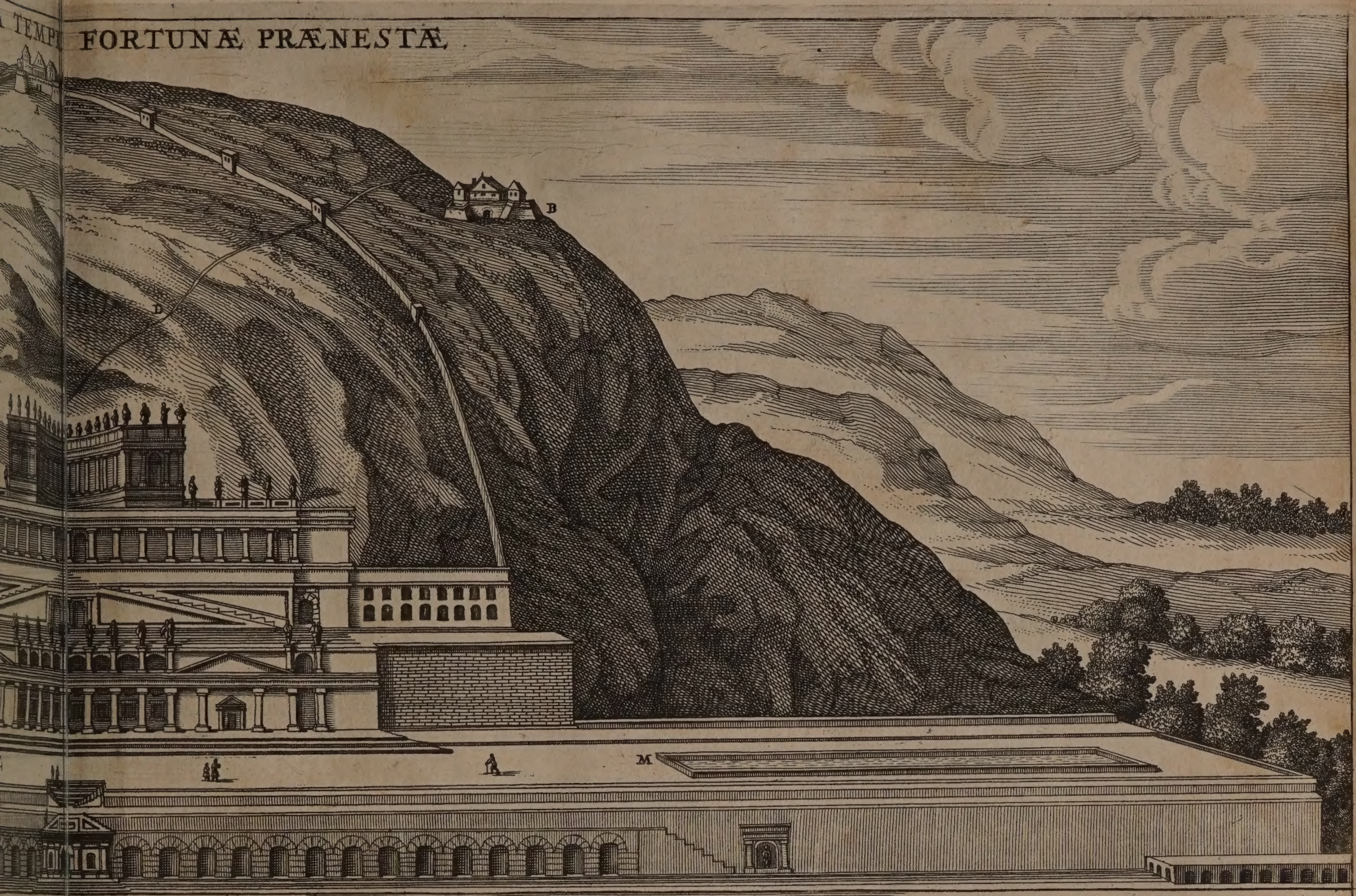
TEMPL FORTUNÆ PRÆNESTÆ
B
M

TEMPL FORTUNÆ PRÆNESTÆ
A Arx Prænestina B Villa Cetronii
C Villa Symmachi
D Fontes Aquæductus evariis venis cor:
rivatis ad usum Templi et Civitatis
E Cortina sive Oraculum Fortunæ instar Thea:
tri ubi simulacrum Deæ Jovem Lactentem ges:
tantis et arca cum Sortibus erant Edebantur:
que Oracula ibi nunc Palatium Principis
F Sacella duo circa Cortinam
G Cavædium majus inter duas Basilicas
sive ut aiunt vulgo cortile
H Duæ Basilicæ hinc Cornelia illinc
Æmilia
I Serapium ubi colebatur Serapis
K Schola Faustinia ab alio latere ubi quæ
Faustinæ Augustæ fuerant devotæ puel:
læ alebantur
L Cavædium minus vulgo Cortile inter
Serapium et Scholam Faustinianam
M Piscinæ duæ sive Lavacra variis aquis
collectis perexcisos Aquæductus ad
ministeria Sacrificiorum et alios usus
N Cryptæ substructiones et Exhedræ vulgo
Grotte Circuito di muraglie o
Nicchie
O Areæ XII seu Piani ut dici solet vulgo
P Gradationes seu Scalæ XII
Q Porticus sive Ambulacra
R Lithostrotum seu Pavimentum aliquot
Arearum
S Musivum quo areæ aliquot superiores et
Cryptæ ac exhedræ tam Cortinæ quam
Sacellorum et Basilicarum erant exornatæ
T Pharus ubi faces accendebantur ut na:
vibus prælucerent
Scala

De variis Fortunæ Primigeniæ *symbolicis Schematismis.*

Fortunæ symbol. OStendit præterea laudatissimus Cardinalis mihi varia numismatum schemata, quæ cuncta *Primigeniæ Fortunæ* actiones exprimebant; quæ & eximius *Suaresius* suo de *antiquitatibus Prænestinis libro* inseruit. Nonnulla genios exhibent alis instructos ad Genialis Naturæ conditionē, quæ est velocitas in operando, ostendendam. Temonem manu gerunt, ad prosperitatem in maritimis expeditionibus terra marique suscipiendis declarandam; nonnulla quoque cornucopiæ & temone instructa cernuntur, & ubertatem rerum, de qua consulebatur, notant. *Numisma D.* Numisma D literâ signatum, *Fortunæ* continet throno insidentis simulacrum, cui puer assistit, cum cornucopiæ, quod manu sinistra tenet; estque *Iovis* infantis symbolum, quem *Fortuna* lactare credebatur, cujus & simulacrum sub hac forma in *Templo Fortunæ Primigeniæ* principalem locum habebat; columna, cui genius insistens manu arrecta folium tenere videtur, significat imperturbabilis animi constantiam, quam contra fortunæ ictus exercere debet omnis ille, qui ab ea aliquid conceptis votis obtinere nititur, sive in Martialibus, sive Neptuniis expeditionibus, quæ per temonem & spicula signantur, ad varias fortunæ vices, in utrumque paratus. Hoc facto variè pro variis fortunæ conditionibus, ejus imaginem exprimebant. Qui sapientiam, & prudentiam in consiliis captandis, prosperitatem in magnarum rerum notitia, *Numisma E* optabant, eam uti figura E notat, alatam sub Mercuriali habitu, sphæræ mundanæ insidentem, quæ capite sextili *Luna* instructo, dextrâ ramum olivæ, sinistrâ annulum tenebat cum adjuncta alaudę figura, efformabant: queis symbolis illum solum beatum fore notabant, qui scientia supra *Solis Lunæque* vias elevatus, ex rerum humanarum contemplatione, instar alaudæ, se & Musis contentus eò pervolat, ubi extra fortunæ instabilem rotam longè semotus, contra fatalia decreta palmam reportat. Qui verò fortunam circa legitimam medicamentorum exhibitionem contra morborum insultus consulebant, eam sub forma *Æsculapii*, uti figura G serpente baculo circumvoluto docet, referebant. *Numisma G.*

Numis. H. Numisma H tutulo Ægyptiaco, cornucopiæ & temone instructa Fortuna, prosperitatem rerum in Serapeo per sortes petendam esse, demonstrat. Schema literâ I signatum, sub forma *Cybeles* turritæ, & aratro instructæ, signat, ceremoniis *Cybeli* propriis, de Telluris fœcunditate, item de fertilitatis, ac sterilitatis futurę crisibus, consulendam esse.

Fig. K. Figura K. *Luna* in capite duobus baculis instructa, nec non à ventis agitato pallio, extensis in utramque partem manibus, ostendit, in volubilitate rerum humanarum per *Lunam* indicatâ, constanti animo, vero rationis dictamini insistendum, contrà omnes adversæ fortunæ flatus, in utramque partem magno animi robore paratum esse debere.

Fig. L. Sequitur Figura L, cujus caput cassidę martiali armatum, dextrâ cornucopiæ, sinistrâ caduceum Mercuriale florigerum tenet, qui temoni insistit rotâ suppositâ, cui è latere junguntur sistrum Ægyptiacum, & sceptrum ab utraque parte τοξόμορφον, id est, *Sagittæ formâ* præditum; quibus quid innuatur, expono. Cornucopiæ ubertatis rerum symbolum, Mercuriale caduceum, salutis & prosperitatis semper floridæ, consiliis prudentibus comparatæ, nota est: quæ uti perfectæ rationis directioni, per temonem indicatæ innituntur, ita instabiles quoque rerum humanarum vicissitudines per rotam signatas, quas comitatur

Typhonia vis, quæ per ſiſtrum Ægyptiacum, & ſceptrum τοξόμορφον Martialis furoris ſignum, notantur, contrariis jam recenſitis artibus, id eſt, bellorum motus, & calamitatum Typhonios turbines facilè conſilii, & rationis rectitudine omnis ille, qui fortunæ inſtabilis arbitrum ſe conſtituit, ſuperabit.

Figura M eandem ſignificationem, quam Figuræ A & F ſignatæ, habent.

Iterum Schema N ſub ſenili forma temone ſiniſtrâ, dextrâ ſceptro in formam canalis conformato, quemvis ſenili prudentia, & dominio quodam rebus humanis ſuperiori, fortunæ imperare debere.

Schema O notat fortunæ vices, ad rerum proſperitatem obtinendam, ſuperari non poſſe, niſi quis effrenes animi motus primò domuerit, uti equus freno detentus docet.

Schema P Herculeam quandam fortitudinem, mundique contemptum, ad fortunæ telis reſiſtendum, requiri.

Celeberrimum Fortunæ Prænestinæ templum.

Tametſi varia variis in locis, uti *Romæ*, *Antii*, cæteriſque *Italiæ* locis *Fortunæ* delubra conſtituta ſint, nullum tamen veterum teſtimonio ſcriptorum *Præneſtinæ Fortunæ templo* celebrius, nullum magnificentius, nullum admiratione dignius extitit. Verùm nè quicquam ad noſtrum inſtitutum pertinens omiſiſſe videar, hîc apponã ejus deſcriptionem, quam vir undiquaque ſummus, Eminentiſſimus *Franciſcus* Cardinalis *Barberinus* pro ſuo ad bonas literas promovendas affectu anxiè omnia antiquitatis ſuperſtitis veſtigia ſummâ diligentiâ & ſtudio delineari curavit, & per ſuprà laudatum *Franciſcum Mariam Suareſium* Vaſionenſis Eccleſiæ Præſulem, *in eo libro*, qui *de Antiquitatibus Præneſtinis* inſcribitur, ad poſteros tranſmitti voluit. Deſcriptio itaque dicti Templi à *Suareſio* facta ita ſeſe habet.

Barberinus Card: de re litteraria optimè meritus.

Templi Fortunæ Prænestinæ deſcriptio à Suareſio.

Vetuſtius *Præneſtinæ Fortunæ Templum* ipſo *Sylla* fuiſſe certiſſimum eſt, & conſtat clariſſimè. *Lithoſtrata* quidem captavere jam ſub *Sylla* (teſte *Plinio*) parvulis certè cruſtis, exſtat hodièque, ait, quod in *Fortunæ* delubro *Præneſte* fecit; ſed & hujus noſtris temporibus pars aliqua ſpectanda, ſimulque admiranda remanet in crypta quadam, quæ ad inferiores cellas ædium Epiſcopi abſcondita eſt. Illius fragmenta collegit & delineari juſſit Eminentiſſimus Cardinalis *Franciſcus Barberinus*, Antiquitatis vindex, non tantùm de noſtro ævo, verum etiam de ſuperioribus ſæculis optimè meritus non uno nomine: typis ſubijcere libet ea expreſſa. Cujus unum fruſtum hic ſeorſim exhibemus, ex quo de reliquis facilè conjectura ſumetur. Vides quam pulchre Nauta mare ſulcans, palma, Grus, & Anates exprimantur. *Fortunæ* ſtatua, ſeu ſignum veſtitum plicatili ſeu rugata veſte, multis ſinubus ſeu laciniis plexa è cinereo lapide, qui attritus manibus odorem ſulphuris emittit, priſcis ſæculis medio ferè in Templo ſitum, oraculis nobile, maximèque concelebratum erat; indè ſortes expetitæ, illic votivi confeſtim poſiti lapides, cujuſmodi diſperſos haud quidem paucos *Præneſtinis viis agriſque* legimus, ubi & epigrammata concinna, & alia complura ſuſpicienda antiquitatis veſtigia jacent. Templum ſeu templa potius, ſtupendæ molis omne ferè hodiernæ civitatis occupabant ſpatium: appoſita namque monti, devexis inferioribus partibus aſcenſum compoſitis diſtinctum areis duodecim exhibebant, erectis ad eas peramplis ædibus, diverſis ſcalarum ordinibus, parietibus in unum benèque elatum proſpectum cingentibus, multiplici porticu, theatro columnis diſtincto, cavædio, arcubus ſpectandis, fontibus, lacuſculis, viridariis. Exciſus erat ipſe mons, & pluribus quaſi planis gradibus ſectus in Templi conſcenſum, excavatus medio in monte aquæductus piſcinas, ſeu potius lacus, in ipſo *Fortunæ Templo* conſtituebat, cortina

Antiquitatis veſtigia.

Templi

Templi eminebat in apice, ubi nunc palatium Principis, in eoque summo excitabantur ignes, accensis facibus, quæ navigantibus etiam in ipso mari noctu religiosè conspectæ prælucebant, ut invocandum ipsis *Fortunæ* Numen admonerent. Ædificium istud insanum atque immane ab inferioribus sacellis assurgit quatuor quadratis molibus, aliarum quarundam gradibus quasi adjectis ad summam usque in vertice positam obrotundæ in tholum erectionis; quibus subscribit Excellentissimus & eruditissimus ille *Cæsius sancti Angeli* Princeps in Adversariis posthumis, uti est apud Eruditissimum Suaresium, ubi id hisce verbis describit: *Amplissimi hujus ædificii breviuscula, & superficie tenus quædam delineatio nullo pacto à nobis satis eleganter describi potest, sicut nec nobis non spectata ejus scenographica facies: siquidem & ipsi sæpiusculè vestigiis ejus institimus, rimatique sumus insignes illas reliquias, cum* Præneste *commoraremur nuptiarum causa; Vxorem* Artemisiam Columnam Principis *filiam ducentes, & ab Architecturæ haud imperito viro, & in similibus parietinis pervestigandis sagaci, designationem multo tempore, magnaque cura elaboratam exquisivimus, quam hîc appingere libuit. Superiorum Templi partium satis quidem plena testimonia in Soceri palatio ipsi vidimus, exstantem adhuc cum scalis theatri speciem, plateæque situm, inferiorum sacellorum quatuor ruinas propè Civitatis*

Cæsius *quoque describit Ædificium* Fortunæ.

mœnia & reliqua aptè congruere, quæ mediis in partibus quamvis minus exſtantia notantur: ex quibus Cryptæ lithoſtroto *pavimento exornatæ locum in columnati Clavædii latere comperies. Difficillimum autem eſſe, quæcumque quomodò fuerint, ad amuſſim recognoſcere omninò cenſeas, ſi qua ſunt ipſa & proſtant, vix affatim comprehendere atque intelligere potueris. Exſtantis modò* Lithoſtroti *exemplum habeas, cujus occaſione* Præneſtinæ *ipſius* Fortunæ *habuiſti. In eo multa quidem perſpicienda ſunt, quæ lapillorum interraſis miraculis cruſtuliſque interciſis ſuperſtitioſa ſedulitate, ſummoque otii diſpendio, confićta apparent. Loco in ipſo non niſi accenſis facibus, ſuperaffuſaque ad perſpicuitatem aqua, & ſæpè iterata inſperſione, pervidere depingereque licuit. Sunt hominum animaliumque complures imagines: Elephas, Rhinoceros, nomina litteris quibuſdam peculiaribus exſcripta, ſunt & in aquis navigia, quæ ſigillatim ſumma cum diligentia depicta, apud doctrina ſimul ac nobilitate præclarum Equitem* Caſſianum de Puteo, *lynceum collegam noſtrum, ſpectare poteris. Inſpectis ſubſiſte navibus.* Graphica Fortunæ deſcriptio. *Si quid aliud* Fortunæ *imperio ſubjacere (illis nempè, qui* Fortunam *colebant) hæc maximè videri poterant. Navibus quippè quid magis immineat, quam fortuna vel infortunium, non facilè quis exiſtimaverit: fluctuans, labilis, irrequieta fortuna, ipſis ſimilis fluctibus, medio in agmine reſidet fluctuum: ſola* (Plinio *auctore) invocatur, vel ipſis convitiis colitur: concludentem audias lepida comparatione; huic omnia accepta, huic omnia expenſa ferri, & in tota ratione mortalium ſolam utramque paginam facere.*

CAPUT IV,

De ſignificatione Figurarum, quæ in hoc Lithoſtrato *ſpectantur.*

NOta primò hoc loco benevole Lector, totum hujus muſivi operis complexum non uti olim; ita & hodiè integrum incorruptum, atque ſub eodem figurarum ordine & ſitu ſpectari; ſed ex variis fragmentis hinc inde pro ratione ſpatii tranſpoſitis compoſitum eſſe, cum multa hinc inde fragmenta *Romam* tranſlata in privatorum Muſæorum uſum, ornamentumque ceſſerint. De quo prius me monitum voluit *Suareſius* præſul doctrina & ſapientia inclytus. Quicquid ſit, nos ex præſentis ſyſtematis conſtitutione tantùm profecimus, ut non obſtante partium etiam quantumvis diſpoſitarum adaptatione, quidquid tamen per ſingulos ſchematiſmos veteres ſignificare intenderint, ordine, quantum ingenii imbecillitas permiſit, ſalvo peritorum judicio, explicandum exiſtimavimus. Habent enim, hieroglyphicorum more, harum figurarum ſingulæ abditos variorum effectuum à *Fortuna* ſibi ſupplicibus conceſſorum ſenſus, qui in hiſce etiam quantumcunq; diſpoſitis figurarũ fragmentis, facile, veteris eruditionis conſulto innoteſcunt. Quæ ut luculentius pateant, interpretationẽ ordior.

Interpretatio Lithoſtroti Præneſtini.

Cur nemo hujus monumenti expoſitionem aggreſſus ſit. NEminem hucuſque ex Literatis, hujus Monumenti interpretationi incubuiſſe, rationem aliam non eſſe exiſtimo, quàm quod plerique confuſum diſparatiſſimarum imaginum, quibus inſtruitur, ordinem & diſpoſitionem intuiti, id purum caſuale & fortuitum pictoris phantaſticum ludibrium eſſe, ſibi perſuaſerint; eo ferè modo, quo picturæ, quas *Grotteſcas* vocant, conſpiciuntur; quas artifices fingunt, pinguntque, prout ipſis proprius phantaſiæ inſtinctus dictaverit. Alii contrà minimè otioſum eſſe cenſuerunt,

Hoc magnum Antiquitatis monumentum ex originali suo
magna cura diligentia et fide delineavit.

Quod Eminentissimus
FRANCISCUS
S.R.E. CARDINALIS
BARBERINUS
Pro sua incredibili tum in bonarum artium studijs promovendis, tum in celebrium Antiquitatum monumentis a temporum injurijs vindicandis, cura et sollicitudine, denuò ex Prototypo depictum, huic præsenti Latij operi ad posterorum memoriam inseri curavit.
Anno MDCLXVIII.
ONOKENTAYPA
YABOYC
KHΠΠΕΝ
ΑΠΡΟC
ΤΙΓΡΙC
ΛΕΑΙΝΑ
CAYOC
ΛΙΝΞ
ΚΡΟΚΟΔΕΙΛΟC ΧΕΡCΑΙΟC
ΑΓΕΛΑΡΟΥ
D
Z
C
Y
I
H
K
Agapitus de Bernardinis Civis et Pictor Prænestinus 1668.

censuerunt, quod tot tamque mysteriosis figurarum involucris, in omnium celeberrimo *Prænestinæ Fortunæ* templo, in sacratiore secessu, in quo urna sortium conservabatur, positum resplenderet. Atque adeò ad quidpiam arduum & sublimè, arcanisque plenum veteres alludere voluisse arbitrati sunt; difficultate tamen perculsos manum ab iis enodandis abmovisse, vero haud absimile est. Ego sanè, cùm hujus monumenti examini jamdudùm summo conatu incubuissem, tandem post occultos antiquitatum recessus apertos, nec non Historicorum, Mythologorumque sensus penitiùs exploratos, quidnam veteres per hanc monstruosam imaginum varietatem innuere voluerint, Lectori mentem meam paucis aperio.

De fine Veterum in exstruendo Fortunæ Templo.

Veteres *Romani Græcorum Ægyptiorumque* imitatores, cum attentius rerum humanarum vicissitudinem considerarent, Numen aliquod præesse mundo, quod pro libitu suo cuique bona vel mala dispenset, rati sunt; & hanc *Fortunam Græci* Τύχην dixere. Hæc enim mortalium negotia versat, juxta illud:

> *O* Fortuna *potens, quàm variabilis,*
> *Tantum juris atrox quæ tibi vendicas,*
> *Evertisque bonos, eligis improbos,*
> *Nec servare potes muneribus fidem!*
> Fortuna *immeritos auget* honoribus,
> Fortuna *innocuos cladibus afficit,*
> *Iustos illa viros pauperie gravat,*
> *Indignos eadem divitiis beat.*
> *Hæc aufert juvenes, & retinet senes,*
> *Injusto arbitrio tempora dividens.*
> *Quod dignis adimit, transit ad impios,*
> *Nec discrimen habet, rectaque judicat,*
> *Inconstans, fragilis, perfida, lubrica,*
> *Nec quos clarificat, perpetuò fovet,*
> *Nec quos deseruit, perpetuò premit.*

Hanc itaque instabilem humanæ conditionis rotam Gentiles intuiti, hanc utique Deam hominibus nunc propitiam, nunc indignabundam esse credebant, Ovidio teste:

Fortuna dea habita.

> *Sextus* Junonis *mensis fuit, aspice* Tibur,
> *Et* Prænestinæ *mœnia sacra Deæ.*

Unde in negotiorum expeditione, eam nunc sacrificiis, modò miris cerimoniis placare contendebant. Quoniam vero nesciebant, qua facie suos supplicatores respiceret, hinc nata fuit sortium, de quibus in præcedentibus, maximè apud *Prænestinos* usitatarum origo. Ex hisce enim temerè projectis, quid inchoandum, quid omittendum, & quam cœptorum negotiorum ratio sortem esset subitura, cognoscebant. Sed jam undè *Prænestinæ Fortunæ Templum* exstructionis initium duxerit, videamus.

Origo sortium.

Fundatorem Templi *L. Corn. Syllam* fuisse, Volaterranus his verbis tradit: Præneste *in conspectu urbis Orientem versus, authorem habet* Cœculum, Vulcani *filium, apud* Virgilium. Strabo Πολυςέφανον, Plinius Στέφανον *dicit, aitque* Præneste ex lentisci *copia posteà vocatum, quod* Græci Πρῖνον *dicunt.* Festus *autem quod* Montibus præstet, *ubi situm est. Hic* Sulla *duodecim hostium millia unà cum* Mario juniore *interfecit,* Templumque Fortunæ *condidit, undè sortes petebantur, in eoque* Lithostrota *primùm cœpère, ut author* Plinius.

Plinius apud Volaterranum.

Lucius itaque *Cornelius Sylla*, nominis etymon à *Sibylla* trahit, teste *Macrobio.* Bello siquidem Punico II ludi primùm instituti ex *Libris Sibyllinis*, suadente *Cornelio Rufo*, qui propterea *Sibylla* cognominatus fuit, posteà corrupto nomine cœpit *Sulla* vocari, *Felix* ob prosperos fortunæ eventus vocitatus. Nam, ut Plinius ait, *mulier quædam obvia ei puero, Salve dixit puer, & Tibi ac Reipublicæ felix, quæ posteà ampliùs videri non potuit.* Post varios itaque consulatus, post *Iugurtham*, & *Mithridatem* reges subjugatos, post innumeras victorias terra marique obtentas,

L. Cor. Fortunæ Prænestinę *templum condidit: & à* Sibyllinis libris, *quos consulebat,* Sibylla *dictus, post corrupto nomine* Sylla, *vel* Sulla.

poſt *Marium* inimicum juratum *Præneſte* interfectum, poſt celebres de devictis hoſtibus triumphos in urbe geſtos, nimiâ fortunæ indulgentiâ ſuperbiens, dum imperium Romanum ſollicitius ambit, ſpe ſua deceptus, *Puteolos* conceſſit, ubi phthiriaſi interiit, ut, qui nec cadaveri *Marii*, crudeli & barbara manu interfecti, pepercerit, ipſe vivus à vermibus conſumeretur.

Sylla *conditor* Templi Fortunæ *ob perpetuos & felices rerum ſucceſſus.*

Sylla itaque in ultimum rerum humanarum verticem evectus, *Templum Primigeniæ Fortunæ*, à qua omnem ſe felicitatem conſecutum aſſerebat, ad poſterorum memoriam condidit; idque tale, cujus ſive magnificentiam, ſive inſanæ molis ſtructuram ſpectes, eo tempore nec celebrius, nec ſumptuoſius viſum fuerat, uti in præcedenti relatione patuit. Inter cætera verò digna admiratione, poſt varia Deorum delubra, more Ægyptiaco exſtructa, & *lithoſtroton* hoc Muſivi operis monumentum incredibili induſtria, & ingenio eum exſtruxiſſe, paulò antè ex *Plinio* patuit. Prætereà eodem teſte, numerum Sacerdotum auxit, *Fortunæ* ritè colendæ cerimonias præſcripſit; Sortium urnam in ſacratiori Templi receſſu, *lithoſtroto* impoſitam, poni juſſit, ut hoc pacto totius *Latii* populos, ad ſortes proijciendas attraheret. Et ne periclitantibus Nautis quicquam ad vota deeſſet, *Pharum* ſeu Lampadem Nauticam in altiori Templi loco exſtruxit, ut *Mare Tyrrhenum* ſulcantes, viſa *Pharo* ardente, ſe quà votis, quà cerimoniis *Fortunæ Primigeniæ* commendarent. Exſtat in hunc uſque diem Turris hæc, quæ lampadem ferebat, in quam me Emin.[mus] *Franciſcus* Cardinalis ſuprà laudatus *Barberinus*, cum hujuſmodi antiquitates explorarem, introduxit, cujus figuram hîc apponendam cenſui.

Figura.

Latitudo hujus aperturæ, qua *mari Thyrreno* obvertitur, 12 palmos habet, & 15 in longitudine ejus; vero tamen haud abſimile eſt, hanc Lucernam, vitreâ feneſtrâ, ad lumen augendum, fuiſſe inſtructam, ut in celebrioribus *Italiæ* portubus videre eſt. Sed hiſce jam præmiſſis, ad incepti monumenti interpretationem, calamum convertamus.

Arimazis & Arimanii *deorum* ἀντιπαθεία.

Finxerunt veteres *Perſarum* Magi ab *Ægyptiis* edocti, duo Numina, *Arimazen*, & *Arimanium* perpetuis diſſidiis, & inimicitiis concertantes, in ovo viginti quatuor Deos condidiſſe, ex quibus & bona, & mala excluſa totum Mundum ex contrariorum pugnâ, nunc bonis, nunc malis repleverint, quem deindè binis *Iovis* doliis, bonorum malorumque ſortibus repletis, affinxerunt; ex his enim *Fortunam* natam exiſtimabant, ex qua rerum humanarum, ac inſtabilis *Fortunæ*, rotam originem duxiſſe tradunt. Ovid. lib. 5:

Paſſibus ambiguis Fortuna *volubilis errat*,
Et manet in nullo certa tenaxque loco.
Sed modò læta manet, vultus modò ſumit acerbos.
Et tantum conſtans in levitate ſua eſt.

Et lib. 4. de Ponto:

Quidlibet eſſe ſolet, & quavis inertior aura;
Par illi levitas, improbe, facta tua eſt:
Nempè dat, & quodcunque lubet, Fortuna, *rapitque.*
Irus *& eſt ſubitò, qui modò* Crœſus *erat.*

& alio in loco:

Lubrica non ſervat certum Fortuna *tenorem,*
Sed rotat inſtabilem cæca ſubindè rotam.
Sternere ſumma libet, libet infima tollere rerum,
Inque vicem nullâ vertere lege vices.
Maxima cum bona ſint, jam ſunt mala proxima; rurſus
Maxima cum mala ſint, proxima jam bona ſunt.
Forti animo mala fer, nec bis miſer eſſe, dolore,
Nè citò venturis præmoriare bonis.

Inſtabilitas Fortunæ.

Hujus itaque inclementis, & inconſtantis *Fortunæ*, fugacis Deaſtræ conditionem,

tionem, cùm intuerentur veteres, tandem varios sacrificiorum ritus, tum ad eam attrahendam, tum ad placandam invenerunt; & quia Deæ, iniqua lege moderantis omnia, mentem non cognoscebant, hinc sortium projectio orta est, ut per projectionem fortuitam tabellarum, seu tessellarum ex certo ligno confectarũ, voluntatem deæ discerent; quæ si mala portenderet, quà hymnis quà adjurationibus, quas τελευτὰς vocant, placarent; si bona, hymnis, & votorum solennibus fortunam sollicitare non cessabant, potissimum verò *Jovi*, cujus Ministram *Fortunam* rebantur, hisce & similibus supplicabant; undè ejus honori templa, & delubra, ad exactam naturæ operationumque Jovialium analogiam exstructa, dicabant, cujusmodi *Jovis Ægyptii*, quod *Serapeũ* vocabant, *Præneste* conditum fuisse docet; & quamvis multa sacrorum genera fuerint ab Antiquis pro singulorũ Deorum natura instituta, uti cerimoniæ variæ, & varia suffimentornm ratio, diverso semper sacrificantium habitu, non tamen eodem semper modo sacra peragebantur; neque enim omnibus molæ offerebantur, neque omnibus accendebantur lumina, neque sacra semper fiebant super sublimibus aris: neque semper per diem; diversa denique pro singularum nationum more, pro varietate temporum, pro creditorum Deorum natura, sacrificia ubique offerebantur; quod alia cœlestibus, alia terrestribus, alia aquaticis, alia Diis inferis conveniebant; quorum alia privatim, alia publicè fiebant, & quemadmodum *Jovem* Deorum hominumque patrem credebant, ita cæteros quoque Deastros, asseclas suos, & *Fortunam Jovis* ministram, fortium Dominam & arbitram, singulis Diis assistentem unicè venerabantur. Quæ omnia in hujus præsentis Monumenti pictura Musivo opere expressa spectantur. Est autem hoc monumentum sub triplici ordine adornatum; in superius, medium, & infimum. Supremum exhibet

Sortium origo.

Templa diis exstructa.

Serapeum Prænestinum.

Varia sacrificia diis instituta.

Fortuna Jovis *ministra.*

damna, quæ *Fortuna* hominibus infausta remittit. Secundum sacrificiis eam placat. Tertium festa ad obtentum favorem rependit. Damna verò quæ inferebantur, triplici pariter regione distinguuntur, & sunt vel montes, specus, rupes, & similia, vel camporum planities, & valles, feris destinatæ; vel mare, lacus, fontes, similiaque ad elementum aqueum spectantia. Vides itaque in supremo loco montes rupesque in varias speluncas distinctas, ubi venatores aves persequuntur damniferas campis & montibus. Quemadmodum enim olim *Arcades Herculi* ad Stymphalides aves ferreis unguibus sævientes profligandas supplicabant, ita hîc, omne volucrum genus damnosum, & *Fortunæ* in sacrificium destinatum, quod arcubus, sagittis, canibusque instructi venatores conantur, expressum habes, juxta illud Apollonii l. 2. Argonaut.

Explicatio monumenti.

Damna à Fortuna *hominibus immissa.*

Quid venatio avium in montibus?

Herculis *beneficia* Fortuna *duce hominibus præstita.*

> *Sed neque ut* Arcadiam *petiit vis* Herculis *arcu,*
> *Ploides indè lacu volucres stymphalidas ulla*
> *Pellere vi potuit, namque hoc ego lumine vidi:*
> *Ast idem ut manibus crotalum pulsavit in altâ:*
> *Existens speculâ prospectans, protinus illa*
> *Cum clamore procul linquentes littus, ierunt.*

Uti itaque in hoc, ita in reliquis damnosæ *Fortunæ* necessitatibus ad veterum Deorum gesta alludebant. Iterum cum nonnullos montes, rupes, & valles pestiferis serpentibus scatere, magno regionum, urbium, civiumque damno cognovissent, post *Fortunæ* propitiationem, ea *Herculis* beneficio profligari posse credebant. Vide rupem nidis serpentium & draconum fœtam, variisque cuniculis perfossam, quorum virulentiâ, præter multa alia damna, quæ adferebant, aër inficiebatur, atque adeò *Fortunæ* ad illas Herculeâ vi profligandas supplicabant. Vides

Quid montes notent serpentibus fœti.

Quid in aquis hydra, ranæ, rubetæ, & serpentes.

Vides hîc hydram, lacui immersam, vides ranas & rubetas, putredine cuncta infestantes. Vides serpentes undique ex rupium hiatibus emergentes; quæ omnia alludunt ad *Herculem*, qui duce *Iovis* Ministra *Fortuna*, & hydram in *Lacu Acheloo*, cicadas & ranas in *Locride*, ob stridoris & coaxationis molestiam in perpetuum sustulit. Videas & dum adhuc in cunis vagiret, serpentes ab eo occisos: nam ut rectè Comes Natalis in Mythologicis. *Cærum compositis rebus Ibericis, bobusque* Geryonis *abductis, ajunt*, Herculem Celtarum *regionem peragrasse, multosque maleficos & impuros latrones obtruncasse, qui per monstra, & varias feras significantur, uti scriptum fuit à* Theseo *in rebus Corinthiacis, & à* Theodoro in Bello Giganteo. Vides in hoc monumento passim peregrinarum belluarum nomina picturis adscripta, quæ cùm Ægyptiaco charactere scripta sint, ea explicanda duxi. CΦINΓIA Sphingem notat, uti benè observat Suaresius. KPOKOTAΣ, est monstrum *Africæ*, & cercophithecum majorem indicat, ut ex *Apuleio* patet. KHΠΠEN YABOYC, monstrum est Camelopardalim referens sub forma suis vel bovis. ONOKENTAYPA, aliud monstrum, ex asino & homine compositum, ex etymo patet, quamvis etiam animal hoc nomine Africani nominent, similitudinem habens hippocentauri. ΩANTEC, nomen Lacus est, ubi Hydræ omnia conficiunt, & pisces & ranas, aquasque inficiunt, uti ex figura patet, & nomen ENHYΔPIC, clarè monstrat. ΞIOIT, Aprum notat in Ægypto celebrem, à XΩIN Civitate ita dictum. XOIPOΠOΓAMΘY, porcum significat. PINOKEPΩΣ, Rhinoceros. AΓEΛAPOV quid significet, reperire non licuit, forsan Crocodilum, aut alterius Lacerti genus indicat. ΛEAINA, Leonem fœminam notare, ex ipsa voce Ægyptiaca patet. CAYOC, simiam. ΛINΞ per se patet, uti & AΠPOC, TIΓPIC, KPOKOΔEIΛOC XEPCAIOC, Crocodilus Chersæus. Atque hæc sunt, quæ figuris apposita vides nomina. Quamvis & hæc eadem recensita nomina copto charactere scripta, ab ipsis animalibus, quæ significare deberent, transposita in hujus instauratione monumenti discrepare inveniam. Quæ & doctus *Suaresius* notat, & nonnulla quoque ex iis peritè correxit. Videas itaque confusè depicta animalia omnis generis, Serpentes, Tigrides concertantes, Leænas, Leones, & reliqua monstra jam exposita, hydras sive Canes marinos, Pisces devorantes, Ranas, Gammaros, Simias, Canes, Leones, Apros & porcos, Tgridem devorantem alteram, & similia. Quæ quidem varios *fortunæ* casus, qui vel *Herculi*, vel aliis similibus Heroibus, bono malove *fortunæ* casu acciderunt, notant. *Herculem* enim Stymphalidas aves, dracones & serpentes, hydras, Onocentauros, Crocotia, Crocodilos, Tigrides, Lynces, occidisse; Regiones, urbes à tanta peste liberasse, ex fabulis constat. Nam uti Natalis Comes narrat: Hercules, inquit, *cum* Thebas, *ac per montes exteriores* Lybiæ *proficisceretur, multas feras & monstra, quorum* Africa *ferax est in desertis, sagittis confecit; improborum hominum immania, qui latrociniis omnia infestabant, facinora occisione grandi in tetram sortem convertit*; atque ad eò omnia sub symbolica quadam adumbratione per tot feras & monstra, ut suprà dictum fuit, in hoc monumento expressa cernuntur. Neque hoc mirum alicui videri debet, cum *Prænestini* vicino *Herculi Tyburtino* devotissimi essent, Templumque ejus toto *Latio* celeberrimum haud infrequenter visitarent, juxta illud Silii:

Natalus Comes in mytholog.

Quid nomina Ægyptiaco seu Copto charactere scripta significent? F. ἐλντιπὸν βȣς.

F. χοίρου ποταμίου.

F. ἀγελάρχου.

Quidnam significent tam differentes animalium species.

Hercules *hujusmodi occisis, apotheosin meruit.*

Prænestini *semper* Herculi Tyburtino *vicino devoti fuerunt.*

> *Hinc* Tibur Catille *tuum, sacrisque dicatum*
> Fortunæ Præneste *jugis.* ut proinde

In hoc

Quid aves domibus arboribusque insidentes?

In hoc *Primigeniæ Fortunæ Iovis Herculisque* ministræ Templo, tot ejus labores *Fortuna* duce exantlatos hac celebri Musivi operis perpetuò veluti duraturi præstantia, honorare voluisse mirum non sit. Quæ quidem ex Mythologia veterum quàm fusissimè deducere possem, si aut tempus mihi suppeteret, aut scopus hujus quisquis tandem ille fuerit artificis, ex paucis hic adductis non pateret. Vides itaque, quod per varias aves domibus arboribusque insidentes varia aëris damna ipsis augurio nota, quas *Fortunæ* supplicantes divertere conabantur, innuantur; per noxias aquei elementi feras aquarum damna, & per quadrupedia, & reptilia animalia ad damna terrestria averruncanda Deæ supplicandum indicetur. Quarè jam ad alteram partem monumenti explicandam progrediamur.

Fana & delubra templo adstructa.

Altera pars, varia fana & delubra Deorum, *Herculis*, *Iunonis*, *Veneris*, *Dianæ*, *Cynthiæ*, *Serapidis*, quæ *Primigeniæ Fortunæ* Templi districtui adnexa fuisse suprà in ejus delineatione ostendimus; & Primogeniæ quidem *Fortunæ*, templum A signamus, *Dianæ* B, *Serapidis* D, ad quæ *Primigeniam* Fortunam sortibus de felici, aut infelici rerum eventu consulturi, ad numina propitianda confugiebant. Templum verò columnis ex præstanti marmore undique fultum, & more *Ægyptiorum*, pyramidibus quoque exornatum, suprà ex ejus scenographia patuit. In

Urna sortium.

eo, uti in præcedentibus exposuimus, sortium urna continebatur, ex qua veluti per oracula quædam bonam vel malam sortem explorabant. Fuit autem Templum amplissimum, vetustissimumque, ad quod alludit Juvenalis de *Centronia*, & *Tibure* & *Præneste* ædificante, ac vincente ait:

Fortunæ *atque* Herculis ædem.

Suaresius in Præneste sua.

Nam uti doctissimus Suaresius; *Fuit*, inquit, *Templum multa religione inclitum, visitabaturque uti miraculum; frequens enim erat eò concursus undique consulentium; ibidem & sub imagine duarum sororum* fortunam *cultam fuisse; sunt qui opinantur, atque ab illis fusa oracula in sortibus à* Numerio *illic sitis.* An non hujusmodi sorores luculenter referunt duæ illæ muliebres imagines, quæ ad portam *Templi Fortunæ*, quod literâ A signavimus, stantes veluti vota supplicum acceptant? Vides & Nautam sub forma *Neptuni* tridentiferum, quo expeditionis maritimæ felix sors innuitur; vides & alios utriusque sexus homines duabus sororibus appropinquantes, qui ab iis veluti oraculo corollis instructi responsa accipiunt. Sed jam ad *Serapeum Prænestinum* exponendum nos accingamus.

Magnus hominum ad templū Fortunæ sortium causa confluxus.

Quid duæ sorores?

Quid Serapeum?

Serapeum à *Serapide*, præcipuo *Ægypti* Numine, sic dictum; cujus cultum, & originem quàm uberrimè in nostris Hieroglyphicis operibus descripsimus, qui ob oraculorum, quæ fundebat, multitudinem, & copiam, non in *Ægypto* duntaxat, veluti indigena, sed & per totum orbem, uti in magna veneratione semper fuit, ita quoque maxima ubique reliquit superstitionis vestigia, præsertim *Romæ* & *Præneste*, ubi Serapea Delubra, & splendore summo exstructa, & apparatu prorsùs *Ægyptio* administrata fuisse, in *Obelisci Minervalis interpretatione* sat superque ostendimus. Cur verò hoc *Serapidis* Numen tanta apud omnes esset in veneratione, in *Oepido* exposuimus, videlicet quia omnem felicitatem humanam ab eo pendere rebantur; hinc enim ubertatem camporum, feracitatem Telluris Nilo adscriptam, quem & *Osiridis* affluxum dicebant, emanare; ab hoc humanæ propaginis fœcunditatem, bonorumque omnium affluentiam, originem habere superstitiosius sibi persuade-

Cultus Serapidis multum tum in toto Latio, tum Romæ potissimum invaluit.

ſuadebant : quæ ſumma rerum felicitas *Serapi*, qui cum *Oſiri* idem eſt, adſcripta, uti curioſiores *Romanos* mirum in modum allexit, ita quoque Ægyptiacam hanc ſuperſtititionem relictis patriis Diis, omni conatu promovendam cenſuêre, ſicuti in ſuprà allegata *Obeliſci expoſitione* documus, ad quam Lectorem remitto; ſed & in hoc monumento *Serapeum* literâ D ſignatum verè *Serapidis* delubrum eſſe, hieroglyphica Larium, ſeu Penatium *Ægyptiorum* ſchemata, quæ præ foribus *Templi* depicta cernuntur, ſat exponunt. Vides Accipitris, ſupremi apud *Ægyptios* Numinis ſymbolum, Accipitris, inquam, alis extenſis, nec non ſuperliminari portæ, quaſi omnes vota perſoluturos accipientis expreſſum. Intuere ſtatuas Numinum præ foribus depictas, tutulis *Ægyptiorum* more conſpicuis. Vides & montem vicinum, variis cuniculis & antris perforatum, in quibus arcaniorum myſteriorum ſacra adminiſtrabant, & *Hieromantas* indè erumpentes, qui obvios viatores ad participandos *Serapidis* influxus invitantes, advenis ſpem felicitatis pollicentur, quos ſuperſtitioſos ritus *Romanis* egregiè objicit Tertullianus: *Etiam circa ipſos Deos veſtros, quæ decreverant patres veſtri, iidem vos obſequentiſsimi reſcidiſtis.* Liberum patrem *cum myſteriis ſuis, quæ Conſules Senatus authoritate, non modò Vrbe, ſed & univerſâ* Italia *eliminaverunt*, Serapidem, Iſidem, & Harpocratem *cum ſuo Cynocephalo, Capitolio ſuo prohibitos inferri*, id eſt, *curiâ Deorum pulſos*, Piſo & Gabinius *Conſules non utique Chriſtiani, everſis eorum aris abdicaverunt turpium & otioſarum ſuperſtitionum monſtra cohibentes; his vos reſtitutis ſummam majeſtatem contuliſtis.* De quibus ampliùs actum vide *in Obeliſco Minervali* ab *Alexandro VII*, Pont. Max. in foro *Minervæ* erecto. Fuit autem hoc *Serapeum* à *C. Valerio Hermaiſco* ab *Ægyptiis* inſtructo, ædificatum, anno poſt *Chriſtum* CLIX, uti ex inſcriptione ſupra ex Suareſio adductâ patet.

Larium Serapeo appictorum figuræ Ægyptiacæ & Hieroglyphicæ.

Adyta Ægyptiorum per montem cuniculis perfoſſum indicata.

Cur verò *Serapidem* tanto honore dignum cenſuerint *Præneſtini*, cauſa fuit varius eventus *Fortunæ*, quos *Serapis* in *Ægypto* præteritis temporibus monſtrârat; in ſomnis enim apparens Numen varios *Fortunæ* eventus declarabat; hoc pacto *Baſilidi* ſcribæ oculis orbo, à *Veſpaſiano* priſtinæ ſanitati ſe reſtitutum iri revelabat; eidem *Veſpaſiani* felices bellorum ſucceſſus cum Templum ſolus introiſſet, prædixit; *Germanicum* verò *Cæſarem Apis* averſatus, mortem paulò poſt eventuram, *Ammiano* teſte, prænunciavit; & antequam à *Cæſare* caperetur *Alexandria*, mugitus ingentes, & miſerabiles edidit *Apis*. Nihil igitur mirum eſt, ſuperſtitioſos *Præneſtinos Romanoſque*, uti *Fortunam*, ita & *Serapidem* de futurarum rerum eventibus conſuluiſſe. De reliquis Deorum, Dearumque *Templis* vide ſuprà laudatiſſimum *Suareſium*, *de Antiquitatibus Præneſtinis.*

Cur Serapis in tanta apud omnes veneratione.

Eventus ex Fortuna, & Serapidis *oraculis.*

Apis & Serapis *idem.*

Sequuntur modò expeditiones maritimæ in Monumento expreſſæ, in quibus conſiſtit ſumma votorum, omnium eorum, qui in varias Mundi Regiones maritimas expeditiones ſuſcipiebant. Qua de cauſa *Pharus* in *Templo Fortunæ* conſtituta, in qua ignis accenſus ab omnibus *Mare Tyrrhenum* navigantibus, ſimul ac ſpectabatur, tum mox depoſitis remis veliſque demiſſis, *Deæ Præneſtinæ* quà precibus, quà votis, pro fortunato ſuſceptarum expeditionum exitu ſupplicabant. Vides hæc omnia pulchrè muſivo opere expreſſa. Aſpice navim G literâ ſignatam, ubi primò vides, quomodò contra nociva tum fluminum, tum maris animalia decertant, cujuſmodi ibidem ſubjecta vides, hippopotamos, Crocodilos, balenas,

Expeditiones maritimæ auſpicio Fortunæ *peractæ.*

Pharus Præneſtina *in nautarū ſolatium.*

Ferocem hippopotamum conficiunt Nautæ.

balenas, & Delphinos sagittis suffixos. Audierant enim in *Nilo* potissimum hippopotamos & Crocodilos navigantibus infestos votis *Serapidi* factis in Nomo Crocodilopolitano non placari duntaxat, sed & cicurari. Quamvis etiam allegoricè per hujusmodi bellnas giganteæ fortitudinis homines, tyrannos crudelitate immanes, uti suprà indicavimus, intelligerent. Sequitur posteà bos aratro alligatus, quem agricola instimulat, quo *Ægyptiorum* more votis conceptis felicem in agricultura successum sperabant. Sed quid tot armatorum militum ante *Fortunæ Templum* turmæ? quid palmæ? quid delubra? quid ampullæ? quid coronæ? quid tot navigantium huc illucque transmeantium lintres? quid aviaria, colymbydræ, aræ, & similia, quæ in monumento depicta cernuntur, sibi velint, explicandum restat.

Singularum imaginum explicatio.

Narrant Mythologi, in expeditionibus maritimis veteres ante omnia conceptis votis *Neptuno* supplicasse. Votorum verò in expeditionibus feliciter transactis compotes facti, & reduces depositis clypeis, veluti in pace jam constitutos, coronas, & palmas, in victoriæ signum obtulisse; nam vela navium *Templo Fortunæ* appendebant, vina libabant. Quæ omnia pulchrè in hoc Monumento figuris artificiosa tessulati operis picturâ expressa cernuntur. Vides arcuatum opus S in volubilis rotæ formam exstructum, cui *Fortuna* insidebat votis anceps, in cujus aditu *Neptunum* sedentem cum sceptro tridente, eique nautam supplicantem, tectum verò volucribus confertum, quid aliud notat, quàm quod ex avium garritu, veluti auguria quædam de negotiis auspicandis exercebant? Contemplare ædem *Fortunæ* T velis nauticis subtensum, Delubrum V exstructum, ampullam X vinis libandis constitutam. Vide Z ex delubro, militum pheretro onustorum, candelabrum portantium, processionem, in peractæ victoriæ signum peragi solitam. Vides antro advolutos coronas urnæ fortium offerentes, in beneficiorum receptorum recognitionem. Vides mare plenum nautis lintribusque, tum ad expeditiones novas exeuntibus, & post partam victoriam redeuntibus vota solituris. Vides aviarium I, quod in districtu *Templi Fortunæ* exstruebatur, tum ad auguria exercenda, tum ad aves unicuique Numini consentaneas sacrificio destinatas. Quid autem balnea aliud notabant, nisi lustrationem, quam, antequam expeditionem inchoarent, lymphæ in balneo lotione peragebant. Vides tandem arcuatum illud opus P topiario artificio, sub quo choros agentes quid aliud notant, nisi quod in gratiarum actionem, pæana canentes ludis, festivisque gaudiis animos *Fortunæ* fortibus suspensos, prosperè posteà peractis rebus, relaxarent. Sed nè quicquam solâ conjecturâ affeisse videamur, jam dicta ex veterum authorum testimoniis confirmemus.

Quid arcuatum opus S, Neptuno & nauta conspicuum.

Ædis Fortunæ expositio.

Quid balnea?

Topiarium opus P quid?

Diximus primò, arcuatum Delubrum A *Neptuno* sacrum esse, ad quod nautæ pro felici tumidi maris transmeatione supplices confluebant, verùm hoc *Neptuni* Delubrum esse, ipse *Neptunus* tridentifer unà cum nauta supplice sat demonstrat. Nam ut Mythologi volunt, *Neptunus* supremum tum maris, tum reliquorum humidorum, videlicet maris, fluminum, lacuumque, quæ per tridentem aptè designantur, dominium obtinet; quod humidum elementum, cùm mirum in modum instabile sit, & sævissimis ventorum flatibus agitatum, tam sævas tempestatum procellas excitat, ut in cælum nunc undas extollere, nunc easdem in tartarum deprimere videatur; fremitu verò suo mugitum tauri, quem & ea de causa ipsi offerebant, exprimit, fortunæ variæ symbolum, siquidem fallax est mare, fallax *fortuna*, instabile mare, instabilis & *fortuna*, & uti Lucretius ait:

Explicatio reliquarum figurarum.

Neptuni templum. *cur* Neptunus *tridente instructus sit?*

Mugitus tauri sonitum maris exprimit.

 Non

Non poterat quemquam placidi falla-
cia Ponti
Subdola pellicere in fraudem ridentibus
undis.

Undè Nautæ in *ædem Fortunæ* peractâ feliciter navigatione convolantes, vela *Templo* obtendentes, coronas & vina fundebant, quæ ſimpulum X notat. Sed hæc omnia ex variis authoribus collecta vide apud *Natalem Comitem* affatim deſcripta. Sed & de proceſſione in Deæ fautricis honorem inſtituta, lege *Plutarchum*, *Boiſſardum*, aliosque de ritibus, & cerimoniis veterum ſcriptores. *Proceſſio.* Proceſſione peracta in ludos & jocos vertebantur, ſub arboribus topiario artificio intricatis, aliiſque arborum umbris, Homero teſte;

Phœbeas iras placabant carmine
Achivi,
Per totas luces pulcrum pœana canen-
tes,
Cantantes Phœbum: *huic mulcebant*
pectora cantus.

Atque hæc ſunt, quæ de hoc nobili in *Præneſtino Fortunæ Templo* etiamnum ſuperſtite Monumento dicenda duximus. Quæ quidem adeò in eo affabrè expreſſa ſunt omnia, ut ulteriori interpretatione non indigeant; cum vel pictura ipſa, quid ea innuerint, facilè ſe explicet. *Fortunæ* itaque veteres omnia adſcribebant, tanquam ei, quæ varias mortalium ſortes adminiſtraret. Sed ego cum omnia Divinâ providentiâ gubernari nôrim, nihil *Fortunæ* tribuendum eſſe ſentio, ſed nomen ipſum tributum fuiſſe *Fortunæ* putarim, ut à Divinæ potentiæ cogitatione, cum miſeriis vexantur, deducti in fictum nomen ſuas lamentationes & convicia, quæ levis, & ſtulta, cœca & iniqua vocaretur, conjicerent, cum cauſæ neſcirentur, cur huic res adverſæ ferè omnes evenirent, & illi contrà nihil non ex ſententia ſuccederet. Novit ſolus Dominus ſortium humanarum diſtributor juſtus, cur hunc paupertate & miſeriis premat iſtum honore & divitiis ferè ad ſidera uſque attollat; cur alios continuis infirmitatum procellis exerceat, alium robore virium muniat; cur alios Reges, principes, nobiles conſtituat, alios infimæ ſortis eſſe permittat. Non ſunt hæc *Fortunæ* ludibria, ſed admirandæ & inſcrutabili Divinæ providentiæ diſpoſitioni adſcribenda, qui mundum uti ex contrariis conſtituit, ita & hominum ſortes varias, quas ipſe diſponit, eſſe voluit. Si enim omnes Reges, principes, nobiles, ſapientes forent, mundum perire neceſſe eſſet. Non igitur potentes, & in altius dignitatis faſtigium *Fortunæ* alis elevati, proſperitate tanquam *Fortunæ* propriis viribus acquiſitâ glorientur, neque variis *Fortunæ* ſiniſterioris caſibus oppreſſi, de proſperitate negata conclamatum eſſe putent; facile enim volubilis & lubricæ *Fortunæ* rota, quos in altum evexerat, paulatim in imum, reliquis in altum evectis deprimit. Sunt hæc abſcondita Dei judicia, ſed iis nota, qui melioris vitæ ſtatum Evangelicæ Doctrinæ veritate illuſtrati contemplantur, juxta illud Apoſtoli: *omnes, qui piè vivere volunt in Chriſto Jeſu, perſecutionem patientur.* *Cur Deus permittat tot mala.* Exaltatur impius, deprimitur juſtus: quare? quia ad beatæ immortalitatis gloriam conſequendam Deus Opt. Max. juxta Filii ſui prototypon, ſine cruce & tribulatione patienter tolerata, magnum gloriæ pondus largiri non poteſt; potentes verò *Fortunâ*, & in hac vita omni bonorum terrenorum affluentiâ gaudentes, niſi eâ benè utantur, juxta veritatis pronunciatum, bonorum cæleſtium, felicitatiſque æternæ uti extorres ita participes eſſe non poſſunt. Atque hæc beata eorum, qui *Chriſti* veſtigia ſequuntur, *Fortuna*, quæ non caſu, & fortuito exiſtit, ſed ab æterno benigniſſimi conditoris noſtri diſpoſitione ſuis fidelibus deſtinata fuit; Veritas Evangelica utriuſque *Fortunæ* jactu exemplo in *epulone* & *Lazaro* pulchrè docet, ut proindè multo acceptius eſſe debeat ſiniſtræ *Fortunæ* ſors homini *Chriſti* ſectatori, quàm fluxa humanæ

Fortuna Chriſti *fidelium Deus eſt, qui ſua providentia, varias mortalium vices juſtis de cauſis verſat.*

humanæ beatitudinis opulentia, cum illa gaudium æternum, hæc ſine fine duraturum ſupplicium ſuis ſectatoribus polliceatur.

Præneſte non *Fortunæ* tantummodo *templum* celebre fuiſſe narrant Authores, ſed & *Serapidis* vicinum *Fortunæ* fanum, ad normam ſanctiſſimi *Ægyptiorum Serapei Alexandriæ* exſtructum. Verum qui etymon, originem, cultum, cerimonias, ſuperſtitioſaſque obſervantias una cum hieroglyphicorum apparatu, qui ipſius ſtatuæ inſcribebatur, fuſius noſſe deſiderat, is adeat *Oedipum*, nec non eam *Obeliſci Pamphilii partem*, quæ de *Ideis Hieroglyphicis* inſcribitur, & una reliquos *Oedipi Tomos* conſulat; & quidquid circa dicta deſiderari poterit, uberrimè à nobis tractatum reperiet, ut proindè ſuperfluum hic ea repetere ducamus. Hoc loco tantum apponere viſum fuit Epigraphen Græcam, quæ teſte *Suareſio*, ex quo deſcripſimus, in *Templo Annunciatæ*, vaſi, quod aquæ luſtrali ſervit, inciſa legitur, à *Valerio* quodam *Hermaiſco* literis majuſculis, more veteribus ſolito inſcripta, quam nos minuſculis, ſive currentibus exhibemus. Γ. Βαλέριος Ερμαΐσκος ἐποίησεν Σαραπεῖον Διὶ Ηλίῳ μεγάλῳ Σεραπίδι καὶ τοῖς συννάοις θεοῖς. id eſt, C. Valerius Hermaiſcus *fecit* Serapæum *Deo Soli, magno* Serapidi *& Diis aſſeclis*. Ex altera parte inſcriptio continuatur hiſce verbis latinis:

Inſcriptio antiqua vaſis, nunc aquæ luſtrali ſervienti.

Domus C. Valerii Hermaiſci, Templum Serapis, Schola Fauſtiniana *fecit*; Valerius Hermaiſcus *dedit, Idibus Dec.* Barbato *&* Regulo *Coſſ.*

Antiquitates in Præneſte monumenta.

Conſtat autem *ex Faſtis*, hoſce Conſules fuiſſe anno ab Vrbe condita 910. Similem huic inſcriptionem *in Oedipo* & *Obeliſco Pamphilio* unà cum hieroglyphicis expoſuimus, quorum titulus, erat: συνθρόνοις τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ θεοῖς Ἴσιας Ἀρχιερεὺς ἀνέθηκε. Fuiſſe & *Præneſte* baſilicas, & forum, ſtatuis innumeris exornatum, parietinæ adhuc indicant. Hic *Verrius Flaccus* ſuam collocari ſtatuam, ubi faſtos marmoreo parieti inciſos publicârat, erigi juſſit. *Præneſte* pariter ſtatua loricata amicta togâ, capite velato, à *Manilio* erecta fuit hoc titulo; MANILIUS PRO MILITIBUS, QUI CASILINI IN PRÆSIDIO FUERINT, VOTUM VOVIT. Hic ſtatua *L. Æliani*, quo veluti concive ſuo Polyhiſtore meritò gloriari poteſt:

L. ÆLIANO L. F.
AN. PROVINCIALI
EQUO P. ORNATO
LUPERCO DESIG.
HUIC ORDO DECURION.
STATUAM DECREVIT
L. ÆLIANUS VERECUNDUS
HVSR L DDD.

Sunt & complures aliæ inſcriptiones *Præneſte* ſuperſtites, eorum, qui ob inſignia geſta ſtatuas meruerunt, quas vide apud *Suareſium*. Et ut ſub compendium rem contraham: *Præneſte* ſemper à prima ejus origine ingentes viciſſitudines rerum ſuſtinuit.

Præneſtinæ viciſſitudines.

Nam ſub *Herilo Sicanorum* Duce deſtructa, deindè paulatim inſtaurata, in coloniam ceſſit *Albanorum* Regum, à *Latino Sylvio* ſecundo Rege *Albanorum* & *Aſcanii Poſthumi* fratre, Duce; qua ad aliquot durantè ſecula, & in ſua felicitate perſeverante, tandem 15 anno poſt *Albæ* excidium, ut hæc, ita cæteræ omnes triginta *Latinæ* urbes *Albanorum* juriſdictioni ſubditæ, unà cum incolis in Romanum ceſſerunt imperium. Siquidem *Tarquinium Priſcum* de *Latinis* priſcis ſubjugatis *Romæ* triumphaſſe, à *Livio* docetur. Non multò tamen poſt, *Tarquinius Superbus* jam exactus, atque à Senatu Romano proſcriptus, novis ſeditionibus excitatis, haud ſecus ac *Tarquinius Priſcus* avus ejus, ſe Ducem *Latinorum* contra *Romanos* in Synodo Ferentina anno ab Urbe condita 255 conſtituit. Hinc *Sextus Tarquinius*, ut à *Lucretia* conſenſum extorqueret, ſic eam affatus dici-

Tarquinii ad Lucretiam verba.

 tur:

tur: *Si feceris, imperabis mecum* Romanis, Latinis, Hetruscis. Anno verò ab Vrb. Cond. 255, Coss. *T. Æbutio* & *P. Veturio*, *Fidenæ* obsessæ, *Crustumeria* capta, *Præneste* à *Latinis* & *Romanis* descivit; conventu tamen Ferentinæ coacto, denuò contra *Romanos* à *Latinis* conclusum fuit. *Latini* qui fœdus, nomina, & jusjurandum dederunt, fuerunt:

Aricini,	*Lavinienses,*	*Scaplini,*
Bovillani,	*Lavicani,*	*Setini,*
Boletani,	*Nomentani,*	*Tellini,*
Corani,	*Norbani,*	*Tyburtini,*
Cornetani,	*Prænestini,*	*Tusculani,*
Gabini,	*Pedani,*	*Trebani,*
Laurentini,	*Querquetulani,*	*Veliterni.*
Lanuvini,	*Sutricani,*	

Latinorum *contra* Romanos *expeditio.*

Quorum omnium dux, caput & Rex erat *Octavius Mamilius Tusculanus*, junctus socero suo *Tarquinio Superbo*, qui aliud non moliebatur, quàm ut ingenti comparato ex *Latinis* exercitu *Romanos*, capitales suos hostes, spe recuperandi Regni, adoriretur. sed ex prælio juxta Lacum Regillum infeliciter transacto victi subjugatique, omni spe caput amplius erigendi exciderunt, pace ad 100 annos constituta. Sed anno urbis conditæ 369, rursus defecerunt *Prænestini* ex confœderatione contra *Romanos* cum *Veliternis* inita, deindè cum *Volscis* auxiliaribus copiis juncti *Satricum* expugnarunt, truculentam in captos exercuêre victoriam: sed bis iterumque unà cum *Veliternis Volscisque Camillo* duce magna strage victi, anno Urb. Cond: 374. *Romanis* sese subdiderunt. Annis verò insequentibus *Prænestini*, dum urbem civilibus ardere factionibus, nullo exercitu ac duce instructam cognoscerent, agmine derepente facto pervastatis protinus agris, ad portam Collinam suas copias immiserunt, magna *Romanorum* trepidatione, quo factum est, ut intestino bello dissipato, animis in unionem junctis, magna vi per Dictatorem *Cincinnatum Prænestinos* adorirentur, quorum vehementiæ impares urbe relicta ad fluvium *Alliam*, veluti locum *Romanis* ex soleni *Gallorum* victoria fatalem, castra locant. Sed *Romani T. Quintio* duce nil veriti inanem spem hostium tantâ in eos violentiâ ruerunt, ut primò statim assultu terga vertere, omnibus relictis, cogerentur, quos fugitivos insecuti *Romani*, novem primùm oppida jurisdictioni *Prænestinorum* subdita, deindè etiam *Prænesten* interceperunt, adeòque *Romam* reversi, simulacrum *Iovis*, qui ibidem colebatur, in triumpho delatum, in Capitolio inter cellam *Iovis* & *Minervæ* collocarunt, cum hac Epigraphe:

Varia Prænestinorum Fortuna.

JUPPITER ATQUE DIVI OMNES HOC DEDERUNT,
UT T. QUINTIUS DICTATOR OPPIDA IX CAPERET DIE XX.

Sed post decem ferè annos denuò rebellantes *Palestrini*, cervices paulò post submiserunt. Sed nescio quo *Martio* iis indito spiritu, jugum *Romanorum* tolerare nescii, anno Urb. Cond. 414. Pedum unà cum *Tyburtinis* moventes, ibi belli sedem contra *Romanos* constituerunt. Sed à *Lucio Furio camillo* expugnati, agrisque spoliati, *Romam* in Capitolium abducti sunt. Et hoc pacto in fide *Romanorum* permanserunt: & cum contra *Hannibalem Pœnorum* Ducem

PRÆNESTE
URBIS LATII
Vetustissimæ exactissima
descriptio.
Anth. Agapito Ber:
nardini pictore.

Locorum principalium per literas descriptio.
A. T. S. Francisci P.P. Reformatorum
B. Temp. Annunciatæ
C. T. S. Mariæ in Trullo
D. T. S. Cæsary
E. T. S. Rosaliæ
F. T. S. Antonio P.P. Carmelitarum
G. T. S. Andreæ monaster.
H. T. S. Ægidy
I. T. S. Agapiti Ecclesia Cathedralis
K. T. S. Hieronymi
L. T. S. Stephani
M. T. S. Mariæ de Angelis, monaster. Virg.
N. T. S. Crucis P.P. Cappuccin.
O. T. S. Luciæ
1. Palatium Maphæi Principis Barberini sub forma theatri ubi quondam Templum Fortunæ; innumeris antiquitatum vestigys confertum.
2. Ubi olim Pharus in Navigantium Salutem extructa.
3. Basilica Æmiliæ juxta Templum fortunæ, una cum foro S. Agap.
4. Palatium Episcopale; ubi olim erat pavimentum Musivo opere elaboratum.
5. Porta S. Francisci
6. Porta del Sole
7. Porta S. Crucis
8. Porta S. Martini
9. Porta Ulao
10. Porta S. Cæsary
11. Porta S. Mariæ
12. olim Piscinæ Templ. Fortu.

Ducem in *Casilino* obsessi ita fortiter se gessissent, ut desperatâ victoriâ Pœnus obsidionem tollere coactus fuerit, & municipio donati sunt, militibusque *Prænestinis* Senatus Romanus duplex stipendium, & quinquennis militiæ vacationem decrevit. Decurionum quoque munere honoratos *Prænestinos* ex inscriptionibus passim obvijs patet: numerabantur autem inter Decuriones, Quæstores, Ædiles, Duumviri, Flamines, VI viri Augustales, Curatores annonæ, Curatores muneris publici, undè Decuriones populosque Coloniæ Prænestinæ statuis decorabant. Inscriptionum ingentem congeriem vide apud *Suaresium*, quas summo studio & indefesso labore ex parietinis Prænestinis summo Reipublicæ Literariæ emolumento eruit.

CAPUT V,

De posteriorum temporum Prænestinæ Urbis *Statu.*

Argumenta, quibus docetur, S. Petrum Preneſtinis *prædicasse, & templum condidisse.*

POstquam S. *Petrus* Ecclesiam Romanam sat superque fundasset, non contentus tot tantosque se in infidelitatis tenebris natos educatosque ad verum fidei lumen reduxisse: sed & pro officio à *Christo* ipsi imposito, curam suam in universum Mundum per 53 Episcopos, quos tanquam Vicarios suos divini verbi seminatores in omnes Mundi partes extendisse censendus est: quoniam enim *Prænestinos* urbi vicinos verbo divino recipiendo haud inidoneos cognoscebat, illuc in propria persona se contulisse, ibidemque Prænestinæ Ecclesiæ, prima fundamenta jecisse, *Prænestini* ex continuata traditione pro certo tenent, & Monasterium in extremo montis jugo unà cum Ecclesia Divo Petro sacra indicat; in quo teste Divo *Gregorio Magno*, à principio viros sanctitate & religione illustres ad suum usque tempus vixisse, miraque patrasse recitat. Certè ænea D. *Petri* statua in dicta ejusdem Divi Ecclesia, sedentis habitu, & pede ad osculum recipiendum protenso, ad quam *Christi* fideles capitibus submissis accedentes, eodem eam, quo & hodiè statuam illam *S. Petri* in Vaticana Ecclesia conspicuam venerantur, luculento indicio esse potest.

Verùm & quanta DEUS per viros Sanctos operatus sit, hîc visum est apponere unum ex miraculis, quod S. Gregorius Magnus l. 3, c. 23, Dialog. recenset his verbis, & in dicto *S. Petri monasterio* contigisse ait: Prænestinæ urbi *mons præeminet, in quo* B. Petri Apostoli monasterium *situm est virorum Dei, quorum relatione adhuc in Monasterio positum* (inquit *eximius Doctor*) *audisse me contigit magnum hoc, quod narro miraculum, quod ejusdem* Monasterii *Monachi nosse se testabantur. In eo namque* Monasterio *fuit Pater vitæ venerabilis, qui quondam Monachum nutriens, usque ad reverendos provexit mores, eumque; cum in timore Domini videret excrevisse, in eodem sibi* Monasterio *tunc Presbyterum fecit ordinari, cui post ordinationem suam, quia non longè abesset ejus exitus per revelationem indicatus est. A prædicto autem patre* Monasterii *petiit, quatenus ei concederet, ut sibi sepulchrum pararet; cui ille respondit, ante te quidem ego moriturus sum, sed tamen vade, & sicut vis, præpara sepulchrum tuum: recessit igitur & præparavit. Cum non multò post duos dies senex pater, febre præventus, ad extrema pervenit, atque assistenti præsbytero jussit dicens: in tuo sepulchro pone me, cumque ille diceret, scis, quia ego modò te sequuturus sum, utrosque capere non potest. Abbas protinus respondit dicens: ita fac, ut dixi, quia sepulchrum tuum ambos nos capit. Defunctus itaque est, atque in sepulchro eodem, quod sibi presbyter paraverat, positus, mox quoque & presbyterum corporis languor*

Miraculum Prænestinum à S. Gregorio M. *relatum.*

sequutus

sequutus est, quo languore crescente citius presbyter vitam finivit; cumque ad sepulchrum, quod sibi ipsi paraverat, corpus illius fuisset à fratribus deportatum, aperto eodem sepulchro viderunt omnes, qui aderant, locum non esse, ubi poni potuisset, quia Corpus patris Monasterii, *quod illic anteà positum fuerat, omne illud sepulchrum tenebat. Cumque fratres, qui presbyteri corpus detulerant, factam sibi sepeliendi difficultatem viderent, unus eorum exclamavit dicens*: O Pater, ubi est quod dixisti, quia sepulchrum illud ambos vos caperet; *ad cujus vocem subitò cunctis videntibus Abbatis corpus, quod illic antè positum fuerat, & supinum jacebat, sese vertit in latere, & vacantem sepulchri locum, ad sepeliendum Presbyteri corpus præbuit, & quia utrosque locus ille caperet, sicut vivus promiserat, mortuus implevit.*

Sancti Prænestini S. Agapitus & S. Herundo.

Inter cetera tamen Ecclesiæ Prænestinæ Lumina maximè enituit *S. Agapitus*, qui anno Christi 272, sub *Aureliano* Imperatore, præside Antiochiano urbis præfecto, puer quindecim annorum, virili constantia Heroum quorumvis fortitudinem superavit, dum imperterrito animo *Christi* amore saucio, nullo non tormentorum genere superato, tandem gladio percussus martyrii coronam adeptus est, 15 Septembris: cujus vitam apud omnes, qui de Sanctorum vitis scripserunt, obviam reperies. Prodierunt & indè *Sancta Herundo*, quæ sanctissimam vitam in vasta *Prænestinorum* solitudine egit, diciturque habuisse duas discipulas, *Redemptam* & *Romulam* fœminas sanctitate vitæ illustres, quarum corpora *Tybur* translata, in *Templo S. Laurentii*, tribus arculis inclusa requiescunt, de quibus in sequentibus de *Tyburtinæ Urbis* antiquitatibus mentio fiet. Sed jam de Episcopis Prænestinis nonnihil dicamus.

CAPUT VI,

De Episcopis Prænestinis, ex Suaresio & Hughello.

Prænestini Episcopi.

	Anni Christi
PRimus Prænestinæ Ecclesiæ Episcopus, quem *Ecclesiasticæ Historiæ Scriptores* memorant, fuit *Felix*, qui sedente *Melchiade* Pont: Max. condemnationi *Cæciliani Donatistæ subscripsit.*	313
Ianuarius, sedente *Hilaro* Pont: Max: Concilio Romano interfuit.	455
Romulus, interfuit concilio Romano à *Symmacho* Pont: Max: coacto, tempore quo *Boëtius* vivebat.	
Maurus, cui contra calumniatores *Pelagius* Pont: Max: diploma dedit, cujus initium: Pelagius *Mauro* Episcopo Prænestino.	556
Sergius, quem indulto *Monasterii S. Madardi in Gallia* subscripsisse, ex *actis S. Gregorii* constat.	593
Proculus, decretis Romanæ Synodi habitæ *Romæ* coram tumba D. Petri, imperante *Mauritio Augusto*.	596
Majoranus, in Synodo Romana sub *Martino* I. Pont: Max: coactâ, contra *Monothelitas* subscripsit.	642
Stephanus, sub *Agathone* Pont: Max: ad profligandum *Monothelitarum* errorem subscripsit pariter.	680
Sergius, sub *Gregorio II*, Pont: Max: in Synodo Romana contra illicita matrimonia subscripsit, imperante *Leone III.*	701
Venantius, aut *Valentius*, Synodo Romanæ sub *Zacharia* Pont: Max: interfuit.	741
Gregorius, vel *Georgius*, diplomati *Pauli I*, Pont: Max: anno *Constantini Copronymi* 16 subscripsit.	752

Atque

Pontifex vi consecratus, & Episcopus consecrans vindicem Dei manum experti.

Atque hic fuit Episcopus, qui *Constantinum*, fratrem *Guidonis Nepesinæ* Civitatis Ducis, magna militum vi in urbem irrumpentis, minis tormentisque coactus, primò Laicum præmissa prima tonsura, cæterisque Ecclesiasticis gradibus in Episcopum, deindè etiam assistentia Episcoporum *Albanensis* & *Portuensis* in Pontificem consecravit; sed hic uti in audita violentia Pontificatum obtinuit, ita vix anni exacto tempore infeliciter obiit; *Gregorius* verò divinæ indignationis manum ob indignam rei præstitæ operam mox expertus est. Nam uti *Anastasius* refert, non post multos dies, prodigiosa infirmitate oppressus, omnibus membris sideratis, dextra quoque consecrationis instrumento arefacta, vitam miserabiliter conclusit.

Stephanus, de quo nil memoratu dignum narratur. 771

Andreas, qui sedente *Stephano IV*, seu *V*, Pont: Max: vixit, & sub *Adriano I* Pont: Max: ad *Desiderium* Regem *Longobardorum* missus, Interamnes ut ab infestatione Romanæ Ecclesie cohiberet, pœnis etiam eis intentatis. 763

Ioannes, qui interfuit œcumenico Concilio Niceno septimo, sub *Adriano I.* Papa, cui & *Constantinus* cum *Irena Augusta* interfuerunt contra Iconomachos. 787

Sisinnius, Oecumenicæ Constantinopolitanæ Synodo subscripsit his verbis: Misericordiâ Dei, *S. Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopus. 800

Stephanus, interfuit consecrationi *S. Salvatoris de Aniana*, in *Agro Megalonensi*. 804

Constantinus, interfuit Concilio Romano sub *Eugenio II.* . . . 826

Saracenorum furor.

Ab hoc sedes *Prænestinæ* Ecclesiæ vacat, ob ingentes calamitates, quas & *Romæ* & *Romanis regionibus* intulerant *Saraceni*, qui repentina irruptione facta nec *Romæ*, nec Templis parcentes, in vastitatem cuncta redegerunt.

Theophylactus, qui conciliabulo Romano contra *Ioannem XII.* interfuit. 963

Stephanum, *Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopum, tabulæ Sublacenses ex quodam diplomate indicant. 988

Petrus, S. R. Ecclesiæ Cardinalis, & *Prænestinæ* Episcopus, sedis Apostolicæ Bibliothecarius. 1000

Petrus II, à *Ioanne XIX* ad Cardinalitiàm dignitatem, & *Prænestinæ* Ecclesiæ sedem evectus fuit. 1024

Ioannes, qui *Leone IX* sedente, Altaris *S. Agathæ* dedicationi *Romæ* præfuit. 1048

Bernardus, ab eodem *Leone* suffectus. 1061

Bruno, *Prænest*: Episcopus. 1072

Leopardus, ab *Alexandro II* Papa in *Prænestinæ* Ecclesiæ præsulem electus, alii 1077 alii anno, ... 1074

Vbertus, sedente *Gregorio VII* Papa dedicavit Altare *S. Andreæ* in Ecclesia *S. Ceciliæ Romæ*. legatione functus ad *Henricum V*. Imperatorem & *Agnetem Augustam*, religiosissimam *Henrici* matrem. . . 1080

Hugonis Pseudo-papæ schismatici factiosique vita & mors.

Hugo, variorum schismatum author, tempore *Gregorii VII*, qui à *Guiberto* Archiepiscopo *Ravennate* pseudopapa sub nomine *Clementis III* ad Cardinalatum & *Prænestinæ* Ecclesiæ sedem electus, contra *Vbertum* legitimum Episcopum, à *Nicolao II* damnatus est; quo defuncto, novum schisma orditus, quo *Cadaloum Pallavicinum Parmensem* Episcopum ad Pontificatum evehere conatus fuit, vivente adhuc legitimo Pontifice *Alexandro II*, à quo & excommunicatus, ac deindè absolutus, denuò iterum iterumque defecit, donec *Wormaciam* profugus, novaque semper moliens,

moliens, in contumacia & perduellione persistens, infelicem animam efflavit. 1098

Bernardus, Cardinalis & Episcopus, *Vbertum* legitimum *Prænestinæ* Ecclesiæ Episcopum secutus. 1092

Milo, ab *Vrbano II* in *Prænestinæ* Ecclesiæ sedem evectus, qui *Paschalem II* Pont. Max. consecravit. 1096

Berardus, *Beneventanus*, à *Paschali II*, Pont. Max: *Prænestinæ* Ecclesiæ suffectus, ex legatione in Orientem redux *Romæ* moritur. 1107

Conradus, Cardinalatum adeptus à *Paschale II*, Concilio Quastallensi interfuit. 1106

Cunonis præclara vita & mors.

Cono, sive *Cuno*, *Germanus*, ex Eremita Canonicus Regularis, deindè ob vitæ sanctitatem à *Paschale II* ad Cardinalatum evectus, & *Prænestinæ* Ecclesiæ præfectus fuit, qui & *Hierosolymam*, profectus *Henricum V*, Ecclesiæ perduellem, variis hinc indè tum in *Asia*, tum *Europa*, coactis conciliis excommunicavit. 1011

Maximorum gestorum gloria celebris, tandem innumeris laboribus pro Ecclesia Dei perfunctus *Romæ* obiit. 1122

Guilielmus, natione *Gallus*, à *Calisto II*, Pont. Max. Cardinalitia dignitate & infulis Prænestinis donatus, multis Conciliis interfuit, magnisque pro Ecclesia Dei gestis rebus clarus obiit, anno. 1140

Stephanus ex Monacho Claræ-vallensi Episcopus, vitæ sanctitate insignis.

Stephanus V. S. Bernardi discipulus, Monachus Claræ vallensis, ab *Innocentio II*, Pont. Max. promotus, vitæ sanctitate claruit, de quo & Martyrologium Gallicanum ita dicit: Pridie Idus Februarii *Catalaunii* in *Campania S. Stephani* Episcopi & Confessoris, qui ex Monacho Cistercienſi ob egregia sanctitatis testimonia, ab *Innocentio II* Papa inter Ecclesiæ Cardinales cooptatus, Episcopusque Prænestinus creatus, susceptam dignitatem miris virtutum ornamentis ampliavit, de quo & Sarisberiensis: *Quis non stupeat Episcopum* Prænestinum, *qui scrupulum conscientiæ metuens à participatione bonorum communium abstinuit?* & in *vita S. Bernardi* dicitur, *Præneste* habuisse *Stephanum* totius gloriæ virum; obiit. 1144

S. Gurini sanctitas.

Gurinus, Ord: Reg: *S. Augustini*, successit *Stephano*, Sanctus Sancto, à *Lucio II*, Pont: Max: suffectus; Episcopatum *Papiensem* sibi oblatum repudiavit, & à *Lucio II* Utraque infula donatus, sanctissimè administravit Ecclesiam, undè miraculis clarus in numerum Sanctorum relatus est à *Pio V*, Pont: Max: Obiit *Præneste* in sepulchro *S. Agapiti* positus. 1559

Iulius, sedente *Adriano IV*, & fugiente *Alexandro III* rabiem *Friderici Barbarossæ*, ipsi *Romanæ urbis* administratio concessa fuit, quam & in tanta temporum perturbatione sapientissimè gubernavit, obiit. 1165

Manfredus, ab *Alexandro III* Utramque dignitatem assecutus, adfuit unus ex septem Cardinalibus, qui cum Pontifice *Alex*: abjurationi *Friderici* interfuit. 1177

Beneredus, sive *Berneredus*, in *Manfredi* locum iisdem dignitatibus suffultum ab *Alexandro III* suffectus est, Ordinis *S. Bernardi*. 1181

Paulus Sodolinus è Canonico S. Mariæ Majoris Cardinalis, deindè Episcopus Prænestinus ab *Alexandro III* factus, tandem ad Pontificatum assumptus *Clemens III* dictus fuit. 1188

Mainardus Gallus, Monachus Cisterciensis à *Clemente III* Utraque dignitate donatus, eodem anno summo Pontificis mœrore è vivis excessit. 1188

Ioannes

Ioannes è Comitibus *Signiæ Anagninus*, poſt adeptam Cardinalitiam dignitatem *Prænestinæ* Eccleſiæ præſul, *Alexandri III* partes conſtanter defendit; & unus fuit è ſeptem Cardinalibus, qui abjurationi *Venetiis* à *Friderico Barbaroſſa* factæ interfuit. 1196

Friderici Barbaroſſæ Imp: *abjuratio facta* Venetiis.

Wido, ſeu *Quido de Parè*, Ciſtercienſis Monachus & Abbas, deindè Archiepiſcopus *Rhemenſis*, poſteà ab *Innocentio III* Cardinalis & Epiſcopus *Prænestinus* creatus, multis præclarè geſtis celebris, author fuit ejus ceremoniæ, qua in Eccleſia Catholica ad elevationem Dominici corporis & Sanguinis, & dum ad ægros deportatur, campanula pulſatur. obiit peſte *Gandavi*: *Ciſtercium* tranſlatum corpus hoc Epitaphium meruit: 1206

Primus author Ceremoniæ pulſandi Campanulam ad corporis Dominici venerationem.

Nobis donatus de culmine Pontificatus,
Rhenis tranſlatus jacet hic Vir Quido *beatus.*

Quido, Papa Romanus à *Clem.* III factus Cardinalis, ab *Innocentio* Epiſcopus Præneſtinus, vitam omni laude dignam geſſit, obiit. 1221

Quido ex Nobilibus *de Suntio*, Orvietanus regulus, ab *Innocentio* III Cardinalis, factus, ab *Honorio* verò III Epiſcopus Præneſtinus. 1231

Iacobus Pecoraria, *Placentinus*, Monachus & Abbas *S. Vincentii*, & *Anaſtaſii*, *ad Aquas Salvias*, Ord: Ciſtercien: poſt à *Gregorio* IX Cardinalis Præneſtinus, obiit 1244

Stephanus, *Hungarus*, Archiepiſcopus *Strigonienſis*, ab *Innocentio* IV *Prænestinæ* Eccleſiæ præfectus Cardinalis. 1251

Vicedominus de Vicedominis, *Placentinus*, Ord: Min: Archiepiſcopus *Aquenſis*, dictus Cardinalis & Epiſcopus Præneſtinus, ſedente *Gregorio* X. obiit *Viterbii*. 1276

Gerardus Cupalates, *Placentinus*, à *Nicolao* III Epiſcopus Cardinalis Præneſtinus electus, obiit. 1279

Hieronymus Aſculanus, Ord: Min: Generalis Miniſter, à *Martino* IV factus Epiſcopus Cardinalis Præneſtinus, & tandem ad Pontificatum aſſumptus, *Nicolaus* IV dictus eſt. 1288

Berardus de Berardis, à *Nicolao* IV electus Epiſcopus Præneſtinus, obiit. 1291

Simon Beaulieu, *Gallus*, Monachus Ciſtercien: Archiepiſcopus *Bituricenſis*, electus Epiſcopus Cardinalis Præneſtinus à *Cæleſtino* V, *obiit Urbe veteri*. 1297

Theodoricus Reynerius, *Urbivetanus*, Archiepiſcopus *Piſanus*, à *Bonifacio* VIII electus in Epiſcopum & Cardinalem Præneſtinum, obiit. 1306

Petrus de Anablay, *Gallus*, Archiepiſcopus *Tholoſanus*, *Galliæ* conſiliarius, à *Clemente* V in Epiſcopum & Cardinalem Præneſtinum electus *Avenione* deceſſit. 1312

Guilielmus Mondagoſus, *Gallus*, Archiepiſcopus *Aquenſis*, à *Clemente* V Epiſcopus & Cardinalis Præneſtinus eligitur: *Bonifacio* VIII in 6 Decretalium adjutor fuit, juris conſultiſſimus, multiſque operibus clarus, deceſſit *Avenione* ſub *Ioanne* XXII. 1321

Petrus de Prato, *Gallus* Epiſcopus *Regienſis*, mox *Aquenſis*, à *Ioanne* XXII Epiſcopus & Cardinalis Præneſtinus electus fuit, variiſque legationibus functus *Avenione* deceſſit. 1361

Raymundus de Canilacho, quem alii *Deodatum* appellant, ex Canonico Regulari Abbas *Conchenſis*, deindè Epiſcopus *Florenſis*, poſteà Archiepiſcopus *Tholoſanus*, ab *Innocentio* VI declaratus Epiſcopus & Cardinalis Præneſtinus, *Avenione* deceſſit. 1373

Simon de Langan, *Anglus*, Abbas *Weſtmonaſterienſis*, Ord: *S. Benedicti*,

Archiepiſcopus *Cantuarienſis* & Regni Cancellarius, à *Gregorio XI* factus eſt Epiſcopus Cardinalis Prænestinus, *Avenione* deceſſit. . 1376

Ioannes de Groſſo, Epiſcopus *Lemovicenſis*, à *Gregorio XI* Epiſcopus & Cardinalis Prænestinus declaratur; hic cum Antipapæ *Clementis VII* partes contra *Vrbanum VI* in *Gallia* promoveret, *Avenione* deceſſit, anno 1383

Franciſcus Pregnanus, ex Archiepiſcopo *Piſano* in Epiſcopum & Cardinalem Prænestinum ab *Vrbano VI* aſſumptus, *Pariſiis* deceſſit. . . . 1483

Antonius Cajetanus, in Concilio Piſano ultrò conceſſit Eccleſiam Prænestinam *Vidoni*, ut ex pſeudo-Cardinali legitimus efficeretur, ab *Alexandro* verò *V Portuenſi* Eccleſiæ præfectus fuit, obiit *Avenione*. . . . 1484

Guido de *Maleſicco*, *Gallus*, Epiſcopus *Lodevenſis*, poſteà S. R. E. Cardinalis, beneficio *Gregorii XI* Qui cum duobus pſeudo-Pontificibus ſummè ſemper faviſſet, tandem pœnitens facti, *Piſis* relicto ſchiſmate, cum ſacro Senatu elegit Pontificem *Alexandrum V*, à quo & Epiſcopus Prænestinus factus, à *Ioanne* verò *XIII* in *Galliam* miſſus ob negotia graviſſima, obiit *Pariſis*. 1411

Angelus de Anna, *Neapolitanus*, Monachus *Camaldulenſis* ab *Vrbano VI* electus Cardinalis, variis Legationibus functus *Romæ* deceſſit. . 1428

Hugo Luſignanus, Regis *Cypri* frater, Archiepiſcopus *Nicoſiæ*, à *Martino V* ad purpuram vocatus, ab *Eugenio IV* Prænestinus Epiſcopus, obiit in *Sabaudia*. 1452

Ioannes ex Comitibus *Tagliacotii*, *Neapolitanus*, *Tarentinus* Epiſcopus, ab *Eugenio IV* Cardinalatu donatus, *Prænestinæ* Eccleſiæ præfuit, legationibus celebris, *Romæ* obiit, in Eccleſia *S. Auguſtini* ſepultus. . 1449

Georgius de Fliſco, ex *Lavaniæ* comitibus, Archiepiſcopus *Genuenſis*, à *Nicolao V* Cardinalis & Epiſcopus Prænestinus factus, obiit Anno & die incerto.

Ioannes de Turrecremata, Ord: Prædic: Cardinalis *S. Sixti* & Epiſcopus Prænestinus, obiit *Romæ*. 1455

Philippus Calandrinus è *Sarazana*, ex Cardinali Epiſcopus Prænestinus, à *Paulo II*. 1464

Angelus, Cardinalis *Capranica*, Epiſcopus Prænestinus cooptatus eſt, *Sixto IV* ſedente, *Romæ* obiit, ſepultuſque eſt ad *Minervam*. . 1478

Marcus Barbus, *Venetus*, Cardinalis & Patriarcha *Aquilegiæ*, *Romæ* obiit, ad *S. Marcum* ſepultus. 1491

Ioannes Balves, *Gallus*, Card: *S. Suſannæ*, Epiſcopus Prænestinus à *Paulo II*. factus, deceſſit *Romæ* eodem anno, ſepultus ad *S. Praxedem*. . 1491

Ioannes Michaël, *Venetus*, Card: *S. Angeli*, *Pauli* II nepos, *Prænestinæ* Eccleſiæ Epiſcopus, obiit *Romæ*, ad *S. Marcellum* ſepultus. . . 1503

Hieronymus Boſſus de Rubere, *Savonenſis*, Card: *S. Cæciliæ* ab *Alexandro* VI factus Epiſcopus Prænestinus. . . . . .

Laurentius Cibo, *Genuenſis*, Cardinalem *Albanenſem* junxit *Prænestinæ* Eccleſiæ, obiit eodem anno. . . . 1503

Antoniottus Pallavicinus, *Genuenſis*, ab Innocentio VIII Cardinalis Eccleſiæ *Prænestinæ* præfuit, obiit *Romæ*, ſepultus ad *S. Petrum*, cujus oſſa deindè deſtructâ veteri Eccleſiâ, ad *S. Mariam de populo* tranſlata fuerunt. 1507

Ioannes *Antonius de S. Georgio*, *Placentinus*, ex Epiſcopo Cardinali *Tuſculano* Prænestinus electus eſt. . . . 1507

Guilielmus Briſonetta, *Gallus*, Epiſcopus *Maclonienſis* ab *Alexandro* VI Cardinalis factus, Eccleſias *Tuſculanam* & *Prænestinam* adminiſtravit,

Caroli

Caroli VIII Regis *Galliæ* Consiliarius, postquam à *Iulio* II purpura spo-
liatus, à *Leone X* eàdem iterum indutus esset, *Narbonæ* decessit. 1524

Marcus Vegerius, *Savonensis*, Ord: Min: à *Iulio* II Cardinalis & Episcopus
Prænestinus constitutus, obiit *Romæ* ad *S. Mariam Transtyberimam* se-
pultus. 1516

Ioannes Serra, *Hispanus*, Archiepiscopus *Arborensis*, à *Leone X* Cardinalis
& Episcopus Prænestinus, decessit *Romæ*, sepultus apud *S. Iacobum* Hi-
spanicæ Nationis.

Franciscus, Card: *Soderinus*, ex Episcopo *Albanensi* Prænestinus factus.

Alexander, Card: *Farnesius*, ex Episcopo Cardinali *Tusculano* Prænestinus
factus anno. 1523

Antonius, Card: *de Monte*, Episcopus Prænestinus. 1523

Petrus, Cardinalis *Accoltus*, Episcopus Prænestinus. 1524

Marcus Cornelius, *Venetus*, Prænestinus Episcopus, obiit *Venetiis* eodem anno. 1524

Laurentius, Card: *Puccius*, *Florentinus*, Episcopus Prænestinus; obiit *Romæ*
sepultusque est in *Minerva*. 1531

Ioannes *Piccolomineus*, Card. ex Episcopo Prænestino *Portuensis* factus; eo-
dem anno. 1531

Andreas de Valle, decessit *Romæ* in *Ara Cæli* sepultus. 1583

Bonifacius, Card. *Ferrerius*.

Laurentius, Card: *Campegius*.

Antonius, Card: *Sanseverinus*.

Ioannes Vincentius Caraffa.

Alexander, Card: *Cæsarinus*, *Romæ* decessit in *Ara Cæli* sepultus. 1542

Franciscus Cornelius, *Venetus*, decessit *Viterbii*, corpore translato *Venetias*. 1543

Ioannes Maria de Monte, ex Prænestino Episcopo ad Pontificatum evectus,
Iulius III nominari voluit. 1550

Borbonius, *Gallus*, regio sanguine prognatus, *Parisiis* obiit, sepultus in Ec-
clesia *S. Dionysii*. 1557

Franciscus, Card. *Cæsius*.

Christophorus, Card: *Madrutius*, *Tridentinus*.

Ottonis *Card:* Truchses Germani *egregia laus.*

Otto, Cardinalis *Truchses*, *Germanus*, à *Paulo* III. promotus; qui *Pisis* sub
Hugone Boncompagnon, qui postea pontificatum adeptus *Gregorius* XIII
nominari voluit, jurisprudentiæ studuit, consilio, prudentia
admirabilis, Catholicæ Religionis in *Germania* contra Hæreticos mal-
leus, *Romæ* obiit sepultusque in Ecclesia de Anima. 1573

Iulius, Card: *Roboreus*, decessit *Romæ*. 1578

Ioannes Antonius, Card: *Sorbellonus*.

Ioannes *Franciscus Gambara*, Romæ decessit, sepultusque *Viterbii* ad *S. Ma-
riam ad Quercum*. 1583

M. Antonius Columna, Card. decessit *Romæ*. 1597

Ioannes *Antonius Santorius*, Card: decessit *Romæ*, sepultus in Sacello Ecclesiæ
Lateranen: à se constructo. 1602

Alexander Medices, *Florentinus*, ad Pontificatum evectus nomen *Leonis* XI
meruit.

Augustinus Valerius, *Venetus*, decessit *Romæ*. 1606

Ascanius, Card: *Columna*, Magnus Literatorum fautor, literarum & ipse
scientissimus, sub *Sixto* V obiit *Romæ*. 1608

Antonius Maria, *Gallus*, Card: *S. Laurentii in Lucina*.

Greg: Petrochinus Montelpertis, Ord: *S. Aug:* à *Sixto* V Card: effectus, obiit

 Romæ

Romæ ſepultus ad *S. Auguſtinum*, in Sacello S. Monicæ. 1612
Benedictus, Card: *Iuſtinianus.*
Franciſcus, Maria Card: *de Monte.*
Octavius, Card: *Bandinus.*
Andreas, Cardinalis *Perettus.*
Dominicus, Cardinalis *Gymnaſius.*
Marcellus, Card: *Lantes.*
Petrus Paulus *Creſcentius*, Rom. *Præneſtinæ* Eccleſiæ Epiſcopus. 1629
Quido Card: *Bentivolius, Ferrarienſis*, cujus virtutes toti Orbi patent, deceſſit *Romæ* in conclavi poſt mortem *Urbani VIII.* 1646

Antonius S. R.E. Cardinalis *Barberinus*; cui DEUS Opt: Max: ob ejus eximia merita longam vitam concedat.

Plura hoc loco jungi poterant. Verum cùm illa Ill.^mus & Rev.^mus *Suareſius* quam ampliſſime in ſuis Præneſtinis antiquitatibus proſecutus ſit. Lectorem eo remittimus.

PARS

PARS IIII.

Regio LABICORUM, HERNICORUM, aliorūmque in meditullio LATII oppidorum ſitus & origo.

CAPUT I.

Pedum, Gabij, Labici, *cæteraque oppida.*

Lavicum vel Labicum *promiſcue apud Authores ſcriptum reperitur.* Villa Gordianorum.

IN *Via Præneſtina*, cujus *P. Martius* Curator erat, *Roma Præneſten* ducebat, eratque frequentibus ſepulchris celebris. Inter cætera verò *Villam Gordianorum* in ea ſitam, quam ſanè magnificentiſſimam fuiſſe *Iulius Capitolinus* refert, his verbis: Domus *Gordianorum* etiamnum extat, quam iſte *Gordianus* pulcherrimè exornavit, & villa eorum *Via Præneſtina* ducentas columnas in tetraſtylo habens, quarum 50 Caryſtiæ ſeu marmore viridi, atque fluctibus concolori, 50 Claudianæ, 50 Synnades, candido marmore ac purpureis maculis interſtincto, 50 Numidicæ pari menſura, in qua baſilicæ centenariæ tres; cætera huic operi convenientia, & Thermæ, quales præter urbem & nunc, nuſquam in orbe terrarum. Ubinam verò hæc fuerit villa, cum eorum nullum veſtigium ſuperſit, difficile eſt conjecturare. Putant nonnulli eo in loco ſitam fuiſſe, ubi modò *Villa Pamphiliorum*, vulgò *Torro nova*, ſpectandam ſe præbet, conjiciuntque ex columnis ibidem erutis, non exigui prætii; putant etiam Columnas Eccleſiæ veteris *S. Ioannis Lateranenſis* ſerpentino lapide conſpicuas indè tranſlatas fuiſſe, ad novæ Eccleſiæ fabricam. Fuiſſe autem ædificium ſplendidiſſimum, hinc patet, quod in quadro poſitum ducentis circum circa, à ſingulis lateribus 50, magni pretii & diverſi generis marmorum columnis ſuſtentatum fuerit. Hîc alicubi quoque fuiſſe Eccleſiam *S. Ianuarii* ex *S. Gregorio Magno* colligimus; ſepulchrum quoque *Q. Attæ* in ea locat *Maraſtellus.*

Magnificum ædificium.

Gabiorum *ſitus.*

Gabiorum ſitus controverſus.

GAbiorum ſitus hodierna die adhuc inter Authores controvertitur, adeò etiam vel primis ſeculis ejus veſtigia perierant; in *Via* tamen *Præneſtina Romam* inter & *Præneſten* ſitam fuiſſe, ex *Livio* & *Dionyſio* patet, & ob bella cum *Romanis* geſta magnum ſibi apud poſteros nomen peperit; ſed jam ſitum ejus inquiramus. Appianus Civ: bell: l. 5. Γάβιοι πόλις ἐν μέσῳ Ῥώμης τὲ καὶ Πραινέστου. (Gabii urbs eſt media Romam inter & Præneſten.) Cui Strabo ſubſcribit: Γάβιοι πόλις ἐν τῇ Πραινεστίνῃ ὁδῷ κειμένη διέχουσα τὸ ἴσον τῆς Ῥώμης τε καὶ Πραινέστου, περὶ ἑκατὸν σταδίους. id eſt, (Gabii oppidum *in* via Præneſtina *jacens, æquo intervallo diſtat à* Roma *&* Præneſte, 100 *ferè ſtadiorum*, id eſt *utrimque*. Conſentit Dionyſius hiſce verbis: *Oppidum erat, gentis* Latinorum, *&* Albanorum *Colonia*, via Præneſtina, *centum ſtadiis à* Roma *diſſita, quam* Gabios *appellabant.* Cum itaque centum ſtadia, duodecim millia & 500 paſſus conficiant, *Præneſte* verò 20 milliaribus *Româ* diſtet, rectè decem milliaribus à *Roma* & *Præneſte* diſſitus locus, *Gabiorum oppidum* determinat. Quiſnam verò hic locus fuerit, ex menſura modernorum milliariorum determinandum eſt. Nota tamen Lector, milliaria veterum ferè duobus milliaribus noſtratibus longiora eſſe,

Undè

Unde intervallum *Romæ* & *Prænestes*, quod olim 23 millaribus, prout *Itinerar. Anton.* monstrat, olim distabat, hodiè non nisi 20 aut 21 millaribus distat. Hinc alii putant, *Gabios* fuisse eodem loco, ubi hodiè nobile *Colonnensium Castrum*, vulgo *la Colonna*, monti impositum; alii ex ruderibus, uti *Cluverius*, colligunt, eodem loco fuisse, ubi hodiè *hospitium publicum* in *via Prænestina*, vulgò *l'osteria del Finocchio*, situm est; quod à nostra sententia non abludit, cum hoc *Roma & Præneste* tantum distet, quantum prædicti Authores dicunt, & ex ruderibus ingentibus, quæ ibidem sub terra fatiscente deteguntur, luculenter mihi patuit. Fuisse autem Prisci *Latii* unam, quam *Albani* semper præ ceteris coluerint; imò *Romulum* & *Remum*, post educationem ab *Acca Laurentia Fausluli* uxore factam, *Numitorem Gabios* misisse, ibique secretò literis omnique liberali disciplina excultos fuisse *Dionysius*, *Plutarchus*, *Festus*, asserunt. Dionys. l. 4. his verbis eam describit: *Nunc equidem haud tota urbs habitatur, sed ea tantum pars, quæ ad viam frequentatur diversoriis; tunc enim populosa erat, & si qua alia ampla ac spatiosa; sicuti conjecturam facere licet ex ædificiorum ruinis passim existentibus & mænium ambitu, quæ hodièque magna sui parte supersunt.* Ego sanè, quantum mihi laboriosissimis itineribus per *Latium* confectis, & ex *Dionysii* verbis colligere licuit, dicerem profectò, septem à *Tusculo* milliaribus *via Tyburtina*, non procul à *lacu Regillo* sitam fuisse, ubi modò visitur *hospitium*, vulgò *l'osteria del Finocchio*. Quantum *Tarquinius Superbus* ad *Gabiorum urbem* capiendam, irrito semper conatu, laboraverit, *Valerius Max*: scitè describit. Sed enim, quod senili *Tarquinii* astutia conficere non licuit, juvenili *Sexti filii* miro calliditatis astu peractum fuit: hic enim iram in se patris concitam simulans ad *Gabios*, ceu ad asylum confugit, ubi postquam compositis blanditiis, fictæque benevolentiæ illiciis, omnium attractis animis, plurimum apud omnes authoritatis obtinuisset, Patrem de re feliciter gerenda admonuit, qui in hortum introductum nuncium, dum altissima papaverum capita baculo decussisset, quid à filio vellet, veluti hieroglyphico quodam subobscurè indicavit, quod paulò post urbe expugnata, & Reipublicæ capitibus partim exilio mulctatis, partim capite plexis completum fuit. Circa hanc urbem *Galli* captâ Româ cum omnem conatum deposuissent, eòdemque se fuga recepissent, *Camilli* ductu auspicioque castris obtentis adeò horrendam stragem perpessi sunt, ut *Livio* teste, ne nuncius quidem tantæ cladis relictus fuerit; & ipsa tandem civilium bellorum sævitie adeò interiit, ut ubinam sita fuerit, ne vestigium quidem supersit.

[Margin: Gabiorum *situs eruderatur.*]

[Margin: Sexti *filii* Tarquinii superbi *astutia* Gabiis.]

[Margin: Tarquinius *papavera decapitat.*]

[Margin: Gabiorum *urbs funditus excita nec vestigium sui reliquit.*]

CAPUT II,

Labicum, Pedum, Scapsia, Pupinia, *&c: oppida veteris Latii.*

[Margin: Lavicum.]

Lavicum, seu *Labicum*, *Gabiis* vetustate par, *Albanorum* pariter colonia, à quo & *Lavicana via* celeberrima nomen obtinuit, in *via Prænestina* situm fuit, quinque millibus passuum ultra *Gabios*, eo in loco, ubi hodiè oppidum vulgò *Zagaruolo*, jurisdictioni Principis *Ludovisii* subditum, in colle spectatur, magnæque vetustatis rudera. inscriptionesque ibidem passim inventæ, affatim demonstrant, & *Strabo* id luculenter exponit, quamvis jam sua ætate dirutum. Nonnulli eo in loco, qui *Valmontone* dicitur, positum fuisse existimant; verùm cum id omnium Authorum relationibus repugnet, maneat id eo in loco, ubi illud non sine urgentibus

[Margin: *Situs eaque olim ubi hodie* Zagarolo.]

urgentibus rationibus posuimus. *Lavicani* cum bellis continuis *Romanos* mirè exagitassent, anno urbis conditæ 337 tandem oppidum illorum à *Romano* Dictatore militum ingenti corona circundatum, scalisque captum, coloniam fecerunt, & 1500 eò missis *Romanis* jugera acceperunt, uti *Livius* refert.

Pedum. *Pedum*, antiquum *Latinorum* priscorum oppidum ob bella continua, quæ contra *Romanos* gesserunt, à *Scriptoribus Romanarum rerum* maximè celebratum fuit, in *via Prænestina* situm suum habuit: ubinam verò, controversum est, nec res discerni potest, nisi ex distantia, quam ei *Authores* & *Tabulæ Itinerariæ* tribuunt. Certè inter *Tusculum*, *Tybur* & *Lavicum* medium locum tenuisse, ex *Dionysio* & *Livio* colligimus, qui eam urbi vicinam fuisse ajunt. Siquidem *Livius*, ubi de *Marcio Coriolano* agit, ait eum devictis *Circejis*, transversis tramitibus in *Latium* transgressum, *Sabricum*, *Longulam*, *Pollustiam*, posteà *Corbionem*, *Vitelliam*, *Trebiam*, *Lavicos*, *Pedum* cepisse, castris ad fossas *Clœlias* quinto ab urbe lapide dissitas positis: cui consentiunt *Dionysius* & *Plutarchus*, qui *Labico Pedum* movisse *Coriolanum* dicunt. Cum enim *Pedum* quatuor milliaribus à fossa *Clœlia* dissitum versus *Lavicum* fuerit, fossam vero *Clœliam* quinque millibus passuum *Româ* distitisse ex *Livio* jam didicerimus, certe eam novem milliarium intervallo præter propter remotam fuisse clarè patet. Tum præter eà locum *Tusculum* inter *Tyburque* medium obtinet. Ego re studiosa indagine inquisita dum omnia diligenter perlustro, tandem incidi in locum, quem hodiè *l' Osteria dell' Osa* vocant, jurisdictioni *Strozziorum* subditum, quem *Osa fluvius* præterlabitur, qui ex lacu *Regillo* originem suam deducit, ad cujus ripas ingentia adhuc rudera spectantur, partim terrâ obruta, partim adhuc exitiis parietinis spectanda; atque hoc loco ego *Pedum* constitisse existimo, quasi in centro trianguli, quod

Pedi situs inquiritur.

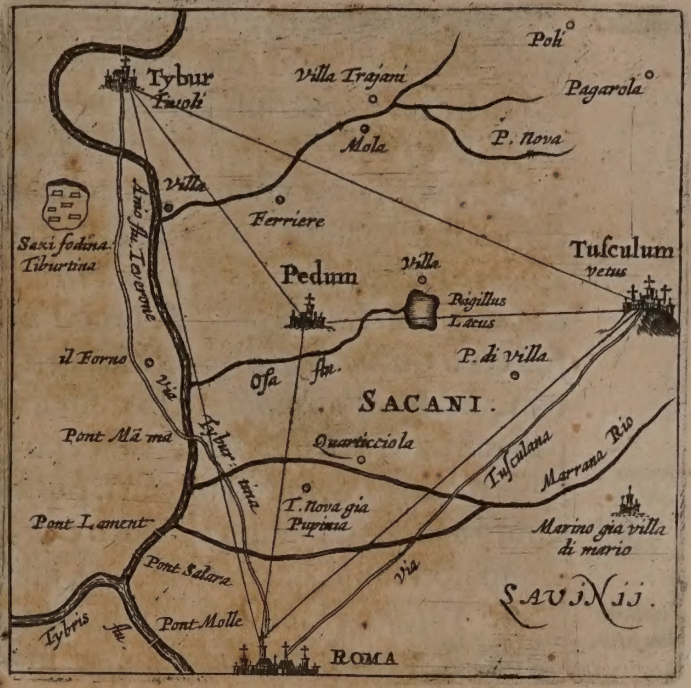

Tybur, *Tusculum*, & *Roma* situ suo conficiunt: quamvis *Cluverius* eo loco id constitisse velit, ubi modò *oppidum Gallicanum*: sed qui diligentius Authores interse comparaverit, videbit, id dici non posse, cum *Gallicanum* plus quam 15 milliaribus *Româ* distet. Hoc itaque oppidum multis variisque bellis à *Marcio Coriolano*, à *Gallis* deindè, *Tito Æmilio Mamercino*, *Q. Publio Philone* Coss. aliisque exagitatum, tandem à *Camillo* Dictatore scalis appositis, unà cum *Tyburtinorum Prænestinorumque* auxiliaribus copiis expugnatum fuit, uti ex *Fragmento* quodam *Fastorum Consularium* triumphorumque à Ducibus Romanis actorum, quod etiamnum in capitolio exstat, discimus, ubi sic legitur:

Pedum expugnatum.

L. FURIUS SP. F. M. N. CAMILLUS COS. DE PEDANEIS ET TIBURTIBUS AN. CDIV.

Scaptia. *Scaptiam* non procul à *Pedo* dissitum, antiqui *Latii* à *Festo* & *Plinio* celebratum oppidum, eo in loco ponimus, quo hodiè *Villa Strozziorum* vulgò *Longhezza*, proxima *Anieni* cernitur, quatuor à *Pedo* milliaribus dissitum. Nam uti Plinius asserit, *Scaptia* tribus à nomine urbis *Scaptiæ* appellata, quam *Pedani* inhabitabant. In suburbano itaque *Pedi* agro constitisse, clarè patet.

Pupinia. *Pupinia oppidum*, five *Pupinienſis ager*, cujus frequens apud Authores mentio fit. In hoc *Decium* conſulem ex *Hetruria* trajecto *Tybri* & *Aniene*, ad rebellium *Hetruſcorum* contra *Romam* machinas infringendas, conſediſſe ſcribit *Livius*: *Hannibalem* quoque ex *Hernicorum agro* in *Lavicanum*, & hinc *Tuſculanum Gabiorumque agrum* diſcedentem, in *Agro Pupinienſi*, octo millium paſſuum à *Roma* intervallo, caſtra poſuiſſe tradit; ex quibus clarè patet, hunc agrum ejuſque oppidum alio loco conditum non fuiſſe, quàm eo in loco, ubi hodiè *Tuſculum* euntibus, hoſpitium medio *Romam* inter *Tuſculumque* intervallo ſitum eſt, & vicinæ ruinæ urbis haud exiguæ etiamnum oſtendunt; quamvis has ruinas veteris *Pupiniæ* minimè eſſe putem; ſed *urbis Lucullanæ* à poſteris conditæ, & poſteà tempore *Friderici Barbaroſſæ* deſtructæ, parietinas conſultius aſſeram: hoc enim oppidum, quod hodiè 6 mill: paſſuum *Româ* diſtat, olim octo, milliaribus hodiernis minoribus, diſtitiſſe ex *Livio* paulò ante citato collegimus; cum prætereà *Plinius* id circa *Tuſculum*, id eſt, non procul indè remotum aſſerat, maximè noſtram opinionem confirmat, id inter *Viam Latinam* & *Lavicanam* ſitum fuiſſe; indicioque haud obſcuro eſt, macilenta agri hujus uti olim ita hodiè, ob tophaceam, qua obtegitur, glebam ſterileſcentis conſtitutio. Nam uti *Varro* refert; In *Pupinienſi agro* neque arbores prolixas, neque vites feraces, neque ſtramenta videri craſſa poſſe, neque ficum: quin & plantas, & arbores pleraſque, & prata retorrida & muſcoſſa eſſe; quæ ſtabilit *Columella l.* 8, *c.* 4, M. *Attilium Regulum Carthaginenſium* Domitorem *Pupiniæ* peſtilentis ſimul & exilis agri cultorem fuiſſe, ut proindè *Valerio Maximo* referente Attilius demortuo villico, alium ſibi ſubmitti à ſenatu petierit, ne deſerto agro, omne quoque ad alendam familiam ſuam ſubſidium deficeret. De cæteris oppidis *Latii* ad radices *montium Præneſtinorum* inter *Tybur* & *Præneſten* ſuo loco dicetur.

Pupiniæ olim ſitus.

Porrò à *Tuſculo* progredientibus *via Latina*, primò, uti ſuprà diximus cum de *Tuſculano agro* tractaremus, proxima occurrit *Roboraria*: hodiè locus eſt, vulgò *la Molara*, cujus rudera in colliculo adhuc videntur. Roboraria. Sequitur deindè *via Latina Algidus mons* unà cum oppido infra poſito: hodiè locum hoſpitium occupat, vulgò *l'Oſteria*, tribus milliaribus ultra *Roborariam*, *Dianæ templo* celebre. Sequitur poſteà *Corbio Æquorum* oppidum, *Algido Hortonæque* confœderatum, quæ egregiè ſeſe ſemper contra *Romanos* geſſerunt, donec tandem, *Dionyſio Livioque* teſte, ab *Horatio Pulvillo* Dictatore capta dirutaque fuere, anno Urb: Cond: 258. Corbio. Ultra verò *Algidum* fuiſſe ſitum, ex dictis Authoribus patet: per hoc enim aditus patebat in *Algidum*. Dico itaque veriſimile eſſe, hoc eodem loco fuiſſe, ubi hodiè oppidum ſpectatur, vulgò *Monfortino*, *Burgheſiorum* juriſdictioni ſubditum: hoc enim vicinum fuit *Algido*, ab hoc non niſi tribus aut quatuor milliaribus diſſitum.

Vitelliæ quoque & *Hortonæ* apud dictos Authores frequens fit mentio, quæ haud dubiè *Algido* & *Corbioni* vicina fuit, *Labicos* inter & *Corbionem* poſita; hanc *Marcium Coriolanum Dionyſio* teſte cepiſſe, *Livius* author eſt, quem & menſtruo ſpatio ſeptem oppidis potitum citatus jam *Dionyſius* refert; *Hortonam* verò magis à *Vitellia* verſus *montes Præneſtinos* declinaſſe colligitur. Vitellia & Hortona. Sed hæc in mappa apertius explicantur. *Bolam* quoque oppidum *Æquorum* hîc vicinum fuiſſe, quod *Poſthumus* tandem magnis cladibus ſuorum cepit, inter *Præneſten* & *Labicos* ſitum. Bola. Sed hæc & alia pleraque oppida à *Livio*, *Dionyſio*, & *Plinio* memorata, jam eorum ætate nullo relicto veſtigio interierant. Atque hæc de mediterraneis oppidis *Latii* priſci ſufficiant.

Atque hæc ſunt ferè loca priſci *Latii* à *Tybure Circejum* uſque nonnullius apud

apud Scriptores celebritatis; in quo & à *Plinio* recenſentur poſt dictos populos alii complurium oppidorum, quæ neque ab aliis referuntur Authoribus, neq; ubi, aut quo loco conſtiterint, ſciri poteſt. Sunt autem ſequentia nomina:

Antiquorum Latii Populorum ſedes incognitæ.

Bitulum,	*Cuſuetani,*	*Octulani,*
Tifata,	*Foretii,*	*Querquetulani,*
Amiternum,	*Hortenſes,*	*Siſolenſes,*
Acienſes,	*Manates,*	*Tutienſes,*
Abolani,	*Macrales,*	*Vrnitellarii,*
Bubetani,	*Mutucomenſes,*	*Velienſes,*
		Venetulani.

Adeòque concludit *Plinius*, ex antiquo *Latio* 53 populos ſine ullis relictis veſtigiis interiiſſe, nec ſuo tempore ulli eorum ſitum cognitum fuiſſe.

Cauſæ, ob quas ſine ullo ſui veſtigio pluria loca veſuſtate ſepulta lateant.

Quæri itaque non immeritò poteſt, cur vel quomodò adeò perierint, ut nè veſtigium ſui relinquerent? Illi reſpondeo, id multiplices ob cauſas accidiſſe. *Primò* ob bellorum civilium ſævitiem, qua uti nulli rei parcitur, ita igne & gladio omnia paulatim conſumpta fuerunt. *Secundò*, quia incolæ inter continuas bellorum moleſtias exagitati, cum quietem tutamque vitam ſe degere poſſe non viderent, relictis oppidis aliò ſe tranſtulerunt, vel ab ipſis *Romanis Romam* abducti ibidem habitare permiſſi ſunt, uti de *Albanis, Lanuvinis, Pedanis*, aliiſque ſuprà diximus. *Tertiò*, ob frequentiam peſtilentiæ, quæ nullo non tempore *Latium* graviſſimè ad internecionem uſque vexavit, qua urbes & oppida viduata, homines paulatim ſibi ipſis in ultimum interitum viam ſtravêre. Succeſſit hiſce non habitatis peſtilens & gravis aër, quo oppidorum ager oppreſſus, poſteris omnem ſpem eorum incolendorum ademit, uti ſuprà de locis maximè maritimis, *Ardea, Laurento, Lavinio, Oſtia* aliiſque diximus. Atque hæc ratio eſt, cur habitari ceſſârint. Quod verò ſine veſtigiis interierint, mirum alicui videri poſſet; ſed qui norit, quantas tempus edax rerum mutationes inducat, is non adeò mirabitur: eſt enim ita natura comparatum ingentibus molibus fabricarum, ut ſucceſſu temporis ita mole ſua ſubſideant, ut non dicam centum annorum ſpatio, ſed decennio quicquam amplius appareat; molibus pondere ſuo terrenas glebas extrudentibus, uti in *Obeliſcis Romanis* patuit, qui ab ultima eorum ruina ſub *Gothis* facta uſque ad *Sixtum V*, Pont: Max: 24 palmorum profunditate ſubſiderant. Accidit hiſce, quod pluviis, imbribuſque, agrorumque inundationibus madefacta rudera, arenis lutoque invecto muſcum paulatim progenerent, deindè herbas, poſteà etiam varios frutices, virgultaque producant: quorum radicibus paulatim incraſſeſcentibus inſtar cuneorum, ſaxa parietina in minutiores ſemper minutioreſq; partes diffindant, ac proindè ſucceſſu temporis facilè integantur, aliundè advectis glebis; rurſum cùm quotannis foliis cadentibus nova terrenarum quiſquiliarū ſoboles naſcatur, certum eſt, horum incremento multorum annorum ſpatio terram adeò attolli, ut vix mòles ruderum amplius appareant, quod quotidiana me experientia docuit, in pleriſque tum *Romæ*, tum in ſuburbanis oppidorum ruinis; in quocunque enim loco paulò profundiùs terram effoderis, ſtatim, nō modò rudera, ſed & integras habitationes reperies. Sed de hiſce alibi fuſiùs.

Temporū tempeſtatumque edacitas.

Volſcorum oppida fuêre, *Satricum, Corioli, Longula, Polluſca*; ab *Æquis* occupata, in meditullio *Latii* ſita, de quibus in præcedentibus; duo verò oppida *Vorrugo* & *Echetra*; hæc in *Hernicorum agro* inter *Ferentinum* & *Signiam* in montibus conſtitit: illa huic proxima, *Antena Volſcorum* oppidum pariter in montibus. De reliquis oppidis *Volſcorum* ampliſſime in *Agri Pomtini* deſcriptione agetur.

Volſcorum oppida.

CAPUT III,

De Agro, *ſeu Regione* Hernicorum.

Hernicorum *Etymon ac ſedes.*

HErnici à locis ſcopuloſis ſaxoſiſque, quæ paſſim incolebant, appellationis ſuæ etymon ſortiti ſunt: eſt enim juxta linguam *Marſorum Hernia* nil aliud, quàm ſaxum; quamvis alii dicant, hoc nomen habuiſſe à Capitano quodam *Pelaſgorum* nomine *Hernico*; & quamvis hi populi inter veteres *Latinos* non fuerint computati, quia tamen ſtatim à principio jugo *Romanorum* ſubditi fuerunt, *Latio* latè ſumpto jure belli acceſſerunt; comprehenditque omnes illos populos, qui *Præneſtinorum Albanorumque montium* dorſo utrimque ad *Lirim* uſque fluvium inhabitabant; quos inter populos præcipuè celebres fuerunt *Anagnini*, *Ferentini*, *Fruſinates*, *Verulani*, *Alatrini*, qui multo tempore atrociſſima cum *Romanis* bella geſſerunt, de quibus vide *Livium*, *Dionyſium* alioſque.

Anagnia.

Anagnia non antiquitate minus, quàm rebus geſtis celebre *Hernicorum* oppidum eſt; Virgilius à fertilitate eam commendat, cum dicit:

> Hernica *ſaxa colunt*, *quos dives* Anagnia *paſcit*.

Cui ſubſcribit Silius *l.* 8.

> Quis p. *pinguis ſulcans* Anagnia *glebis*.

Et *l.* 12. *Frugiferis gaudens* Anagnia *glebis*.

M. Antonii *numiſmata.*

Hac in Urbe *M. Antonius*, poſtquam repudiata *Fulvia Auguſti* ſorore *Cleopatram* duxiſſet in uxorem, numiſma ejus honori conſecratum cudit: variis etiam prodigiis apud *Livium* celebris habetur, quem vide; adeò ut non tantùm *Romani Imperii* gliſcente magnificentia, ſummo in honore fuerit, ſed & decreſcente ea ob præclariſſimorum virorum indè prodeuntium geſta, ingens nullo non tempore famæ celebritatiſque incrementum ſumpſerit. Ex hac enim quatuor orti ſunt ſummi Pontifices: *Innocentius III*, *Gregorius IX*, *Alexander IV*, & *Bonifacius VIII*. *Innocentius* quidem *III*, uti & *Gregorius IX*, ejus nepos, ex nobiliſſima juxta atque antiquiſſima Familia Comitum, vulgò *de Conti*, originem traxerunt. *Gregorius IX* prudentia & literis clarus Decretalium author fuit, quæ ex variis literis & conſtitutionibus Pontificum diverſorum conciliorumque ſententiis conſtituebantur; Apotheoſeos honore affecit Reate *S. Dominicum* ord. Prædicatorum Fundatorem, & *S. Eliſabetham Thuringiæ* principem inter Sanctos relatos. *Alexander IV* Pontifex ſimilibus virtutum ornamentis inſignitur ab Eccleſiaſticæ hiſtoriæ Scriptoribus. *Bonifacius VIII*, ex nobili *Cajetanorum* Ducum familia, primus Annum Jubilæum anno quovis centeſimo inſtituit ac celebravit anno 1300. quem ritum poſteris mandavit centeſimo quoque anno antiquæ legis imitatione ſervari; Sextum Decretalium Librum ope *Divi Magellani* compoſuit; tandem à ſuis propriis concivibus *Anagniæ* patria ſua captus conſignatuſque in manus *Sciarræ Columnæ* inimici ſui mortalis, *Romamque* redux poſt captivitatem in *Caſtro S. Angeli* fatis ceſſit. Præter complures Cardinales Epiſcopos ſine numero habuit; hodiè quaſi deſerta jacet, & partim peſte, partim civilium cædium truculentia ad nihilum quaſi reducta: cujus cauſam dicere rogati indigenæ reſpondent, ultròque fatentur, poſt actionem indignam, qua *Bonifacium* VIII *Chriſti* Vicarium in manus inimicorum injuſtè tradiderunt, juſto DEI judicio, omni maledictionis genere ſe percuſſos fuiſſe: jam enim annonæ caritate, peſtis pediſſequa, nunc incendiis, modò inteſtinis urbis diſſidiis, ſanguine multorum contaminatis, civitas mirum in modum ad uſque integrarum familiarum exſtir-

Anagnia *virorum illuſtrium patria.*

S. Dominicus & S. Eliſabetha à Gregorio IX, *inter Divos relati.*

Bonifacius VIII *Jubilæi author.*

Pontificis incarcerati mors.

Anagnia *cur propemodum deſerta.*

exſtirpationem afflicta, nunquam in priſtinum dignitatis ſtatum ſe reducere potuit. Unde peccatum Anteceſſorum ſuorum, in *Bonifacium* VIII commiſſum, tantorum malorum cauſam conſiderantes, ut DEUM propitium redderent, *à Clemente* VIII peccati commiſſi abſolutionem petiiſſe, eamque obtinuiſſe dicuntur; ut vel hinc pateat, quantoperè DEUS puniat eos, qui temeraria mente *Chriſto* Domini, ſacerdotibuſque DEO conſecratis, maximè autem Vicario ejus in terris violentas manus imponunt. Certè in nulla hiſtoria legitur, tales vindices DEI manus evaſiſſe.

Nolite tangere unctos meos.

Tofani fluvii mirabilis natura.

Eſt urbi huic vicinus fons à *Plinio* oppidò celebratus, *Tofanus* nomine, cujus fluxus hyberno tempore ſiſtitur, æſtivo, copioſo aquarum profluvio exundat, flumenque efficit, quod in *Lirim* ſe exonerat, de quo de rebus phyſicis *Latii* infrà fuſius agemus.

Ferentinum.

Intervallo verò quinque millium paſſuum *Anagnia*, in colle ſe ſpectandum præbet nobile olim *Hernicorum oppidum Ferentinum*, vulgò *Ferentino*, de quo multis in locis *Strabo*, *Dionyſius*, *Livius*, *Antoninus*, *Ptolomæus*, tanquam de priſco *Hernicorum oppido* crebram mentionem faciunt. Indigenas primò *Romanorum* jugo *Tullium Hoſtilium* tertium *Romanorum* Regem ſubjeciſſe tradunt ſcriptores, qui tamen jugo excuſſo propriis legibus vivere maluerunt, quàm *Romanorum* civium numero adſcribi.

Portenta, quæ Fruſinone contigerunt.

Sequitur *Ferentinum Fruſino Hernicorum* urbs celebris, gravia bella geſſit cum *Romanis*. In hac *Livio* teſte *l.* 27, prodigioſæ magnitudinis infans natus dicitur; agnus quoque cum capite porcino: poſterioribus verò temporibus, duorum ortu Pontificum magnam famam acquiſivit, ſcilicet *Hormiſtæ* & *Sylverii*. Non procul hinc *Verulæ* in monte ſit obvium oppidum, una ex priſcis *Hernicorum urbibus*, paſſim apud Authores veteres celebratum; magnam famam illi peperit *Æneas Philonardus* à

Verulæ.

Paulo III ex Epiſcopo patriæ ſuæ ad Cardinalitiam dignitatem aſſumptus, rerum geſtarum gloriâ clarus, ſummus ſemper Literatorum fautor.

Caſtrum Fumanum *Carcer S. Cæleſtini Papæ, ejuſque vita ac mors.*

Huic vicinum occurrit *Caſtrum Fumanum*, nomen carceris *Cæleſtini* V Pont: Max: qui prius *Petrus Maronus* appellabatur, meruit; hic ex Eremitica vita, quam in *monte Maiella* ſanctitate plenam agebat, *Peruſiis* à duodecim Cardinalibus in Conclavi, ad Pontificatum *Caroli IV* Regis *Neapolitani* favore, aſſumptus, *Aquilæ* mitræ ſolennia obivit, ubi rei novæ miraculo ducenta ferè hominum millia ſpectatum convenêre; ſed vir optimus & ſanctiſſimus magis ſolitudini natus, quàm rebus agendis, à *Benedicto Cajetano* Cardinale perſuaſus, qui poſteà *Bonifacius* VIII, ejuſque ſucceſſor fuit, ſeſe Pontificatu menſe ſexto *Neapoli* abdicavit; verùm cum poſteà etiam totum ferè mundum ſanctitatis opinione motum poſt ſe traheret; Pontifex *Bonifacius* Schiſma prævertens, captum in cuſtodiam *Fumani* intruſit, ubi ſanctiſſimè obiit; *Clemens* verò *V* eundem ob merita, ſummamque vitæ ſanctitatem ac patientiæ incredibile documentum, in ſanctorum numerum *Lugduni* retulit.

Alatrium.

Alatrium hinc tenditur antiquiſſimum *Hernicorum oppidum*, monti impoſitum; de quo, cum confœderati eſſent *Anagninis*, *Ferentinis*, *Fruſinatibus*, *Verulanis*, & *Alatrenſibus* contra *Romanos*, frequentem mentionem faciunt ſupracitati Authores. Ex altera verò montium *Tuſculanorum* catena in *Hernicorum* agrum longè extenſa, occurrit primùm à *Tuſculo* oppidum *Monfortinum*, quod nos veterem *Corbionem* ſuprà diximus; hoc ſequitur *Signia* quondam celeberrima urbs, & hodiè etiamnum Epiſcopatu illuſtris; quam ortu ſuo ſummè illuſtravit *Vitalianus* Pont:Max: Cantus RomanæEccleſiæ organorumque inſtitutor; Item *Laurentius Grana* Epiſcopus hujus loci, omni virtutum genere clarus, orator ſui temporis facilè primus, adeòque

Montfortinum.

Signia *patria* Vitaliani *Pont. qui primus Pſalmodiam inſtituit.*

Memoria stupenda Laurentii Granæ.

tenaci memoria præditus, ut quicquid legisset, id ex memoria depromptum iisdem verbis referret. Vinum quoque *Signinum* multum celebrari à *Strabone* & *Plinio* legimus, vi adstringente cumprimis præditum: undè Martialis:

Vinum Signinum laudabile.

Potabis liquidum Signina *morantia ventrem*
Ne nimium sistant, sit tibi parca sitis.

Atque hæc de *Hernicis* pauca sufficiant.

LATII

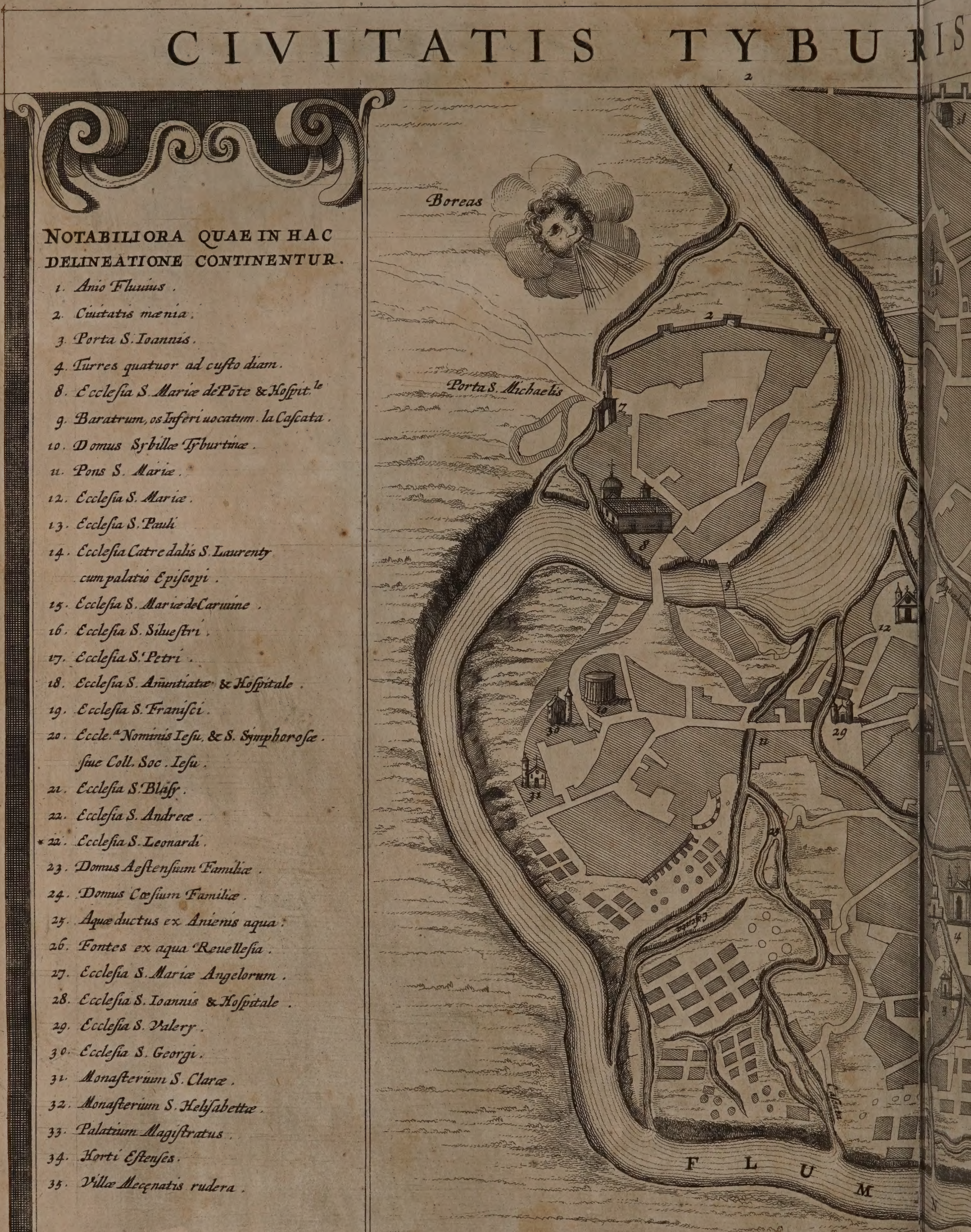
CIVITATIS TYBURIS
NOTABILIORA QUAE IN HAC DELINEATIONE CONTINENTUR.
1. Anio Fluuius.
2. Ciuitatis mænia.
3. Porta S. Ioannis.
4. Turres quatuor ad custo diam.
8. Ecclesia S. Mariæ de Pōte & Hospit.le
9. Baratrum, os Inferi uocatum. la Cascata.
10. Domus Sybillæ Tyburtinæ.
11. Pons S. Mariæ.
12. Ecclesia S. Mariæ.
13. Ecclesia S. Pauli
14. Ecclesia Catredalis S. Laurenty cum palatio Episcopi.
15. Ecclesia S. Mariæ de Carmine.
16. Ecclesia S. Siluestri.
17. Ecclesia S. Petri.
18. Ecclesia S. Añuntiatæ & Hospitale.
19. Ecclesia S. Franisci.
20. Eccle.a Nominis Iesu, & S. Symphorosæ. siue Coll. Soc. Iesu.
21. Ecclesia S. Blasy.
22. Ecclesia S. Andreæ.
*22. Ecclesia S. Leonardi.
23. Domus Aestensium Familiæ.
24. Domus Cœsium Familiæ.
25. Aquæ ductus ex Anienis aqua.
26. Fontes ex aqua Reuellesia.
27. Ecclesia S. Mariæ Angelorum.
28. Ecclesia S. Ioannis & Hospitale.
29. Ecclesia S. Valery.
30. Ecclesia S. Georgi.
31. Monasterium S. Claræ.
32. Monasterium S. Helisabettæ.
33. Palatium Magistratus.
34. Horti Estenses.
35. Villæ Mecænatis rudera.
Boreas
Porta S. Michaelis
F L U M

URIS DELINEATIO.

LATII PRISCI

LIBER III,

De Antiquitate TYBURTINÆ URBIS, & summa veteris magnificentiæ, quæ in villarum ruderibus adhuc in toto Territorio deteguntur, varietate, & multitudine.

PRÆFATIO.

INter cæteras Prisci Latii *urbes, quas multorum annorum curriculis, summo studio explorare contendi, nullam certè, in qua tot ac tanta veteris magnificentiæ indicia spectanda se offerunt, quàm in* Urbe Tyburtina, *me offendisse fateor, ut proindè eam paulò ampliùs diffusiùsque, quàm cæteras, hoc loco describendam censuerim. Sive enim ejus antiquitatem, quà* Romam *conditam* 461 *annis,* Dionysio *teste superat; sive loci ad relaxandos animos potentium à seculo virorum spectemus, reperiemus, nullum ferè ex Regibus, Consulibus, Cæsaribusque Romanis fuisse, qui non, si quandoque ab ingentium curarum sollicitudinibus, negotiorumque Imperii mole, diverticula quærerent, illa* Tybure, *veluti in opportuno loco, & amœnitate conferto constitueret. Sed ut rei veritas luculentiùs pateat, de singulis ordine, ab ejusdem primæva origine, usque ad ultima præsentis seculi tempora dicemus. Valete* Tyburtini *& plaudite.*

PARS

PARS I,

CAPUT I,

De Origine Urbis Tyburtinæ.

Constat teste *Dionysio Halicarnasseo*, Gentem αὐτόχθονα, παλαιώτατον, id est, *primævos* post diluvium homines *Priscum Latium* incoluisse, quos nos *Ianigenas*, Græci Scriptores, *Sicanos* appellant, corrupto utique ex lingua Chaldaica, qua prisci mortalium homines post diluvium, dum in varias mundi oras, ad novas colonias fundandas dispersi, adhuc utebantur, derivato vocabulo. Siquidem סגני *Segani*, à quo *Sicani* vox non multum abludit, in *Chaldæo* idem est, ac populorum Ductores, uti in operis hujus principio, & *Hetruria* nostra quàm amplissimè deduximus. Hi *Sicani* in Latio prisco post multiplices viarum errores, in *Tyburtino colle*, sive aquarum abundantia, sive uberrimi agri fertilitate allecti, oppido, quod *Sicilium* vocabant, exstructo constiterunt. Ita Dionys. παρ' οἷς ἔτι καὶ εἰς τόδε χρόνου μέρος τι τῆς πόλεως ὀνομάζεται Σικελιῶν. Et quod oppidum hodiè *Siciliano* dicitur, pariter ab iis conditum fuisse, complures Authores haud incongruâ conjecturâ afferunt. Hi *Sicani* itaque in pace & tranquillitate bonis terræ fruentes, derepentè à *Pelasgis*, qui unà cum *Aboriginibus* in *Reatino Agro* recens ex *Græcia* profugis sedem suam constituerant, violentia armorum invasi, paucis exceptis, toto Latio cedere coacti, in *Trinacriam*, quæ posteà ab iis *Sicania* dicta fuit, sese contulerunt. De quibus quia in prima hujus operis parte uberiùs disseruimus, eo Lectorem remitto.

Sicanorum *Etymon Hebræum.*

Sicilium.

Trinacria.

Novæ populorum Coloniæ.

Haud multò post alia *Græcorum* classis in eam *Italiæ* partem appulit, uti *Dionysius* ait, sexaginta ferè annis ante bellum Trojanum, profecta à *Pallantio* Urbe *Arcadiæ*. Eam Coloniam deduxit *Euander*, *Mercurii* & *Themidis*, quam & *Romani Carmentam* vocabant, filius: classem ducebat *Catillus Amphiarai* filius. Hi ex *Ionii Maris* portu, ad quem appulerant, per longas viarum ambages, tandem in *Latio*, ad collem, quem à *Pallantio Arcadiæ* urbe, *Pallantium*, *Latini* posteà *Palatinum montem*, prima *Romanæ Vrbis* incunabula, dixerunt, constiterunt. Hinc *Catillus* castra sua movens, ad 16 lapidem versus montem, ibidem cum *Aboriginibus*, & paucis *Sicanorum* reliquiis degens, tres filios procreavit, *Tyburtum Catillum*, & *Coracen*, qui congruam ætatem nacti unà ibidem civitatem condidere, quam à majoris fratris nomine *Tyburto*, *Tyburtum* nominarunt. *Corax* verò & *Catillus* relictâ curâ civitatis conditæ, aliis intenti, *Coram* in *Volscorum* Regione condidit; ita Solinus c. 8. Tybur Catillus *condidit præfectus Classis* Euandreæ; Catillus *enim* Amphiarai *filius*, *post prodigiosum patris apud* Thebas *interitum*, Oeclei *avi jussu tres liberos in* Italia *procreavit*, Tyburtum, Coram, Catillum, *qui depulsis ex oppido* Siciliæ *veteribus* Sicanis *à nomine* Tyburti *fratris natu maximi urbem vocarunt.* Contigerunt hæc triginta annis post adventum *Catilli Majoris* in *Latium* cum *Evandro*, totidemque annis ante *Ilii* excidium, quemadmodum ex prædictis patet. *Tybur* igitur nomen suum obtinuit 460 annis, sive quod idem est, 17 ætatibus ante bellum Trojanum, dando singulis ætatibus, juxta mentem *Dionysii* 27 annos. Nam *Catillum* in *Latium* venisse 60 ann. ante bellum Trojanum, suprà ostendimus: *Roma* verò condita post *Ilium* expugnatum 432 annos computat; teste *Dionysio*. Post *Ilium* captum 432 annos *Albani*

Tyburti *conditores.*

Tyburti *Antiquitas Chronologice ostenditur.*

Albani Romuli & *Remi* ductu coloniam miserunt *Romam* anno 1 Olymp. 7. A *Trojæ* verò excidio usque ad 1 Olymp. numerantur 406 anni, quibus juncti 30, qui à 1 Olympiade ad 7 usque effluxerunt, idem annorum spatium prodit 437. hisce si junxeris 60 annos ante *Trojæ* expugnationem, habebis summam annorum 467 ante fundationem *Romæ*, quo hæc facta sunt, anno videlicet 3736 post Creationem Mundi, qui incidit in annos *Jairi* Judicis de Tribu *Manasse*, juxta *Eusebii* computum, & ann. 1213 ante *Christum*. Verùm ut hic annorum computus, qui mirum in modum inter Authores discrepat, decidatur; sciendum est, varias ex *Græcia* in *Italiam* fuisse expeditiones, quæ tamen omnes ab uno *Pelasgo* originem suam trahunt, quem & ego alium non fuisse dico, quàm ex *Phalec Hebri* filio, cujus copiosa progenies post turris linguarumque confusionem in vicinam Peninsulam, quam posteri *Peloponnesum* appellarunt, novas fundatura colonias, penetravit, in qua ex dicta *Phaleci* progenie, *Pelasgus* nomen proavi sui retinens *Phalagicam* fundavit gentem; hoc pacto, quo Dionysius refert, phelasgus *primus* Peloponnesi *Dux & habitator, filium habuit nomine* Lycaonem, *& hic duos filios, quorum prior & natu major* Nyctrinus *paternum imperium administravit; alter nomine* Oenotros *relicto fratri imperio primus in* Italiam *expeditionem movit, undè & ab eo* Oenotria *dicta fuit. Post centum circiter & 86 annos* Pelasgi *ex* Peloponneso *pulsi in* Thessaliam *&* Hæmoniam *concesserunt, ibidemque per quinque ætates commorati per* Lelegas *denuò abacti, expeditione in* Italiam *mota primùm ad ostium* Padi *constiterunt; deindè iter suum, quo eos fortuna ferebat, prosecuti, per* Umbros *in* Reatinum *Agrum concesserunt, ubi* Aboriginibus, *qui & ipsi à* Janigenis *orti*, se conjungentes, unanimi conspiratione Siculos, quos & Sicanos *appellant, qui toti* Sabinorum *&* Latio *ultra citraque* Anienem *dominabantur, adorti eos sedibus suis pulsos exulare coëgerunt. Hisce igitur posteà in secunda expeditione* Græcorum Arcadica Catillus, *recens ex* Græcia Evandreæ *Classis præfectus, se conjungens, ibidem tres filios genuit*, Tyburtum, Coracem, *&* Catillum, *qui novam in colle ad* Anienem *civitatem condiderant, eandem à majori natu fratre* Tyburte *appellantes.*

Authorum disconvenientia.

Græcorũ expeditiones in Italiam.

Coloniæ à Phalec Hebri filio deducta.

Vicissitudines quas subivit Italia à novis novisque semper colonis.

CAPUT II,

De Catilli Domus *origine.*

Oedipus Laji filius.

Rex *Thebarum Lajus* Regni felicitate gaudens, dum liberos non haberet, eorundem percitus desiderio, Oraculum consuluit, quod respondit, melius esse, ipsum liberos non habere. Accidit tamen, ut posteà *Lajo* nasceretur filius, qui, uti dixerat Oraculum, veritus sinistram filii sortem, eum perforatis pedibus expositum Campis ad interitum relinquebat; innocentis tamen pueri commiseratione tactus, eum ex Campis ablatum fœminæ cuipiam *Polybiæ* enutriendum commisit, quæ eum à foratis pedibus *Oedipum* nominabat. Post complures itaque annos *Lajus* ingenti concitabatur desiderio cognoscendi, quid de filio ageretur: eodem ardebat desiderio *Oedipus* jam adultior factus, ut quid de *Lajo* patre gereretur, intelligeret. Undè uterque utrique ignotus, *Lajus* pater de filii *Oedipi*, hic de patris *Laii* statu consulturus Oraculum, itineri se accingit. Accidit autem, ut inter angiportum montis sibi invicem obvii, dum neuter alteri cedere vellet, exortâ rixâ, ubi ad arma perventum est, infelix *Lajus* proprii filii manu trucidatus occubuerit, Regno sine successore relicto. Habebat Rex *Lajus* uxorem

Laji Oedipique historia.

Iocaſtam nomine, *Oedipi* matrem, quæ cum audiſſet, *Oedipum* quendam Ænigma perarduum à *Sphynge* ſibi propoſitum miro ſucceſſu ſolviſſe, adeoque complures viatores à morte, quam *Sphynx* Ænigmata à ſe propoſita non ſoluturis intentabat, liberaſſe; *Oedipum*, in tanti beneficii recognitionem, matrimonio ſibi connexuit; neſcio *Oedipo Iocaſtam* matrem ſuam eſſe, neſciâ *Iocaſtâ Oedipum* filium ſuum eſſe. Cognita tandem ex variis caſibus ſanguinis affinitate, adeò *Oedipum* ſuſcepti matrimonii puduit, ut renunciato humani generis conſortio, voluntario ſeſe exilio, relicto *Etheocli*, & *Polynici*, filiis ſuis, ex *Iocaſta* procreatis, jam adultis, regno damnârit. *Etheocles* inito inter fratres pacto, ut annua regnatione peracta alter ſuccederet, *Regni Thebani* gubernacula adiit. Sed cum anno jam elapſo, dulci regnandi veneno illectus, cedere nollet; *Adraſtus* Rex *Argi*, de injuria *Polynici* genero ſuo in pacti violatione commiſſa certior factus, ira ſuccenſus, *Etheocli* bellum movet, ſelectis in hunc finem *Hippomedonte* & *Parthenopæo* ducibus fortiſſimis. Sed enim cũ videret, ſine *Amphiarao*, ſanguinis affinitate cojuncto, acceptum molimen deſideratum ſucceſſum ſortiri non poſſe, illum ad conſortium belli invitavit. Hic ab oraculo, (Thebas *ne adiret, in ea* verò *enim ſibi moriendum eſſe*) monitus, ſeſe clandeſtinâ fugâ ſubduxit, nemine præter *Eriphylen* uxorem *Amphiarai*, & Sororem *Adraſti*, ubinam locorum eſſet, conſcio. *Eriphyle* uxor *Polynici*, oblatâ ſibi ab *Argia*, filia *Adraſti*, aureâ catenâ evicta, latebras *Amphiarai* mariti ſui detexit, & mox ad belli *Thebani* molem ſuâ authoritate ſuſtinendam, quà precibus, quà minis adactus, aureo curru inſidens, dum fortiſſimè pugnaret, en horrendum dictu, fatiſcente terra, vaſta voragine unà cum curru abſorptus nunquam comparuit, interfectis in eodem bello *Etheocle* & *Polynice*, cœteriſque Principibus confœderatis. Habebat *Amphiaraus* duos filios, *Alcmæonem*, & *Catillum*. Ille *Apollinis* conſilio ſupremum adeptus *Argivorum* dominium, tanto *Thebas* impetu, tanta armatæ manus violentia invaſit, ut tandem omnibus devictis trucidatiſque, ingenti quoque prædâ ſpoliiſque onuſtus, eam in ultimam exterminii ruinam deduxerit, *Eriphylen* quoque matrem ſuam, eò quod *Amphiaraum* in latebris abſconditum detexiſſet, in commiſſi ſceleris vindictam, tanquam unicam mortis inauditæ cauſam, nullâ maternorum viſcerum commiſeratione commotus, è medio ſuſtulit. Tandem & ipſe *Alcmæon*, ſive æſtuantis vehementius ex furore cerebri inflammatione, ſive ex impiè patrati matricidii immanitate perturbatus, in amentiam lapſus, miſerabili fine vitam ſuam concluſit. *Oecleus* itaque *Amphiaraum* filium terræ abſorptum voragine, *Eriphylen* nurum ſuam à proprio filio confectam; *Alcmæonem* matricidam, nepotem mente inſuper captum, univerſæ domus ſuæ ſtirpem, novercantis fortunæ inclementia penitus deſtructam, *Catillum* natu minorem *Amphiarai* filium ſolemni ſacrificio Diis conſecratum voto quoque, de patria oppidò iis infortunata relinquenda, obſtrinxit: undè poſteà hoc pacto conſecrati, nomen apud poſteros meruêre, ſacræ juventutis, uti rectè *Dionyſius*: ἱερά τις αὕτη νεότης καθοσιωθεῖσα θεοῖς, κατὰ τὸν ἐπιχώριον νόμον ὑπὸ τῶν πατέρων ἀποσταλῆναι λέγεται, οἰκήσουσα τὴν ἀπὸ τοῦ δαίμονος σφίσι δοθησομένην. (*Hi fuerunt quædam Diis ſacra Iuventus patrio ritu à parentibus miſſa ad incolendas, quas fortuna datura erat, ſedes. Catillus* itaque *Amphiarai* filius *Oeclei* avi juſſu, uti *Solinus* ait, poſt prodigioſum patris apud *Thebas* interitum, cum omni fœtu, ver ſacrum miſſus, relictis omnibus fortunæ patriæ bonis, ſeſe *Evandro Mercurii* filio junxit, qui ob civilium in *Arcadia* ſeditionum exortos turbines, comparata valida claſſe averſans patriam ad alias

Sphynx *Ænigmatica.*

Oedipi *familia ſceleribus innata.*

Etheoclis & Polinicis *hiſtoria.*

Amphiarai *hiſtoria.*

Continuata ſcelerum ſeries in Oedipi *familia.*

Oeclei *hiſtoria.*

Coloniarum origo.

Thebanorum *expeditio.*

alias colonias detegendas jam in procinctu erat; qui & *Catillum* ætate florentem insigni corporis robore & haud dispari animi magnitudine præditum, jam abiturientis classis præfectum constituit. μετὰ δὲ οὐ πολὺν χρόνον στόλος ἄλλος ἑλληνικὸς εἰς ταῦτα τὰ χωρία τῆς Ιταλίας καταγέται, ἑξηκοστῷ μάλιστα ἔτει πρότερον τῶν Τρωϊκῶν, ὡς αὐτοὶ Ρωμαῖοι λέγουσιν, ἐκ Παλαντίου πόλεως Αρκαδικῆς ἀναστάς. ἡγεῖτο δὲ τῆς ἀποικίας Εὔανδρος Ἑρμοῦ γενόμενος. *Haud multò post alia classis* Græcorum *in eam* Italiæ *partem appulit, 60 fermè annis ante bellum* Trojanum, *ut ipsi* Romani *tradunt*, *profecta à* Pallantio *urbe* Arcadiæ. *Eam coloniam deduxit* Evander *filius* Mercurii. Classis verò *Evandreæ, Solino* teste, præfectus erat *Catillus*.

Græcorum *in* Italiam *adventus.*

CAPUT III,

De Evandri *colonia in* Aborigenum *Terram*, *quod* Latium *dicebatur, deducta, & inde per* Catillum *in* Tyburtinum Collem.

Saturniæ *Etymon.*

IN prima hujus Libri parte ostensum fuit, uti & in nostra *Hetruria, Ianum* primum *Latii* possessorem, postmodum *Saturnum Iovis* fugientem insidias, advenam hospitio excepisse; qui defuncto *Iano* successor Regni, ob ingentia in humanum genus præstita merita, in Deorum numerum relatus, *Latium Saturniam Terram* dici voluit; de qua certiores facti *Pelasgi*, illuc cum valida expeditione, ubi tantorum bonorum abundantia foret, Oraculi monitu, concesserunt, quod hujusmodi fuit:

> Στείγετε μαιόμενοι Σικελῶν Σατουρνίαν αἶαν,
> Ἠδ' Ἀβοριγινέων κοτύλην, οὗ νᾶσος ὀχεῖται.
> Οἷς ἀναμιχθέντες δεκάτην ἐκπέμψατε Φοίβῳ.
> Καὶ κεφαλὰς Κρονίδῃ καὶ τῷ πατρὶ πέμπετε φῶτα.
> *Pergite quærentes* Siculûm Saturnia rura,
> *Atque* Aborigeniam Cotylen, *ubi se insula vectat.*
> *Queis misti, decimas Clario transmittite* Phœbo,
> *Et Diti capita, & transmittite lumina Patri.*

Pelasgi *oraculi monitu in* Italiam *appulsi.*

Pelasgi itaque in *Agrum Reatinum* appulsi, cum *Aboriginibus*, unitis viribus opibusque, *Siculos* in *Saturnia Terra*, quod & *Latium* dicebatur, dominantes adorti expulerunt. Interim *Evandro* ad *montem Palatinum*, rerum magnarum curæ intento, *Catillus* ad vicinum *Aborigenum collem* excurrens, amœnitate loci allectus, unà cum paucis *Siculis* ibidem superstitibus commuini vita vivens, exiguum primò vicum in ampliorem formam extendit, quem posteà filii *Tyburtus*, *Corax*, *Catillus* in eam, quam jam describemus urbem exstruxerunt, à majoris natu filio *Tyburte* nomine illi imposito. ita Virg. Æn. 7.

Evandri ac Catilli *molimina.*

> *Tum gemini fratres* Tyburtia *mœnia linquunt,*
> *Fratris* Tyburti *dictam cognomine gentem,*
> Catillusque, *acerque* Corax, Argiva *juventus.*

Summo & peculiari cultu *Ianus* sub iisdem temporibus colebatur tum in *Sabinorum*, *Aborigenum* unà cum *Pelasgis* communi regione, tum potissimùm in *Latio*, quæ *Saturnia Terra* tunc temporis dicebatur. Nam uti Trogi Epitomator Justinus l. 43. Italiæ, inquit, *Cultores primi* Aborigenes *fuère, quorum* Rex Saturnus *tantæ justitiæ fuisse traditur, ut neque sub ipso servierit quisquam,*

Saturnia *Secula.*

neque quicquam privatæ rei habuerit, sed omnia communia & indivisa omnibus fuerint, veluti unum omnibus patrimonium esset; ob cujus exempli memoriam cautum est, ut Saturnalibus, exæquato omnium jure, passim in conviviis servi cum Dominis recumbant. Itaque Italia *à Regis nomine* Saturnia *appellata est, & mons, in quo habitabat* Saturnus, *in quo nunc veluti à* Iove *pulso sedibus suis* Saturno, Capitolium *est.* Et confirmat dicta Herodianus l. 1. Νέου μὲν ἔτους σέβουσι τὴν ἑορτὴν Ῥωμαῖοι εἰς θεὸν ἀρχαιότατον τῆς Ἰταλίας ἐπιχώριον ἀναφέροντες. Φασὶ γὰρ αὐτοῦ καὶ Κρόνον ὑπὸ Διὸς ἐκβληθέντα τῆς ἀρχῆς κατελθόντα εἰς γῆν γενέσθαι ξένον. *Anno ineunte diem* Romani *festum agunt ad vetustissimum* Italiæ *Deum referentes, cujus etiam* Saturnum *ipsum, quum à* Iove *filio regno pulsus in terram descendisset, fuisse hospitem prædicant.* Antiquissimum Deorum *Ianum* fuisse, à quo, *Macrobio* teste, *Saturnus* exceptus, unà summâ concordiâ regnarunt, ac vicina oppida communi opera condiderunt, Marone asserente:

Ianiculum *huic*, *illi fuerat* Saturnia *nomen.*

Et illud quoque in promptu est, quod posteri duos eis continuos menses dicarint, ut *December* Sacrum *Saturni*, *Ianuarius* alterius vocabulum possideret; unde & festa originem suam habuerunt, quæ *Saturnalia* nominavit Macrobius. *Regni ejus tempora felicissima feruntur, cum propter rerum copiam, tum etiam, quod nondum quisquam servitio & libertate discriminabatur. Saturnus* itaque ob ingentia in humanum genus collata beneficia, ubique per *terram Saturniam*, tum potissimùm *Tybure* à *Catillo* templo ei dicato per universum *Latium* celeberrimo, quod usque ad posteros etiam *Romanos* summa semper in veneratione fuit habitum, in quo & Thesauros repositos fuisse, tradit Appianus Civil. bell. c. v. Καῖσαρ δὲ ἐκ τῶν ἱερῶν ἐδανείζετο τὰ χρήματα ἀπό τε Ῥώμης ἐκ τοῦ Καπιτωλίου, καὶ ἀπὸ Ἀντίου, καὶ Λανουβίου, καὶ Νέμους, καὶ Τίβυρος, ἐν αἷς μ. πόλεσι, καθὼς παλαιῶς, οὕτως καὶ νῦν εἰσὶ θησαυροὶ ἱερῶν δαψιλεῖς. Cæsar *è fanis pecunias mutuò accipiebat, nempè à* Capitolio Romæ, *ab* Antio, Lanuvio, Nemore, Tybure, *in quibus civitatibus uti olim, ita nunc quoque sunt thesauri grandes sacrarum pecuniarum.* Imò idipsum sat superque attestatur inscriptio, quam ex erudito *Francisco Martio* deprompsimus; & dicitur etiamnum legi in abaco quodam marmoreo, qui hodiè spectatur in *Ecclesia S^ti. Angeli* extra urbem vulgò *in Piaula*, hujus tenoris: Delubrum Saturni opulentum.

H. V. V. S.
C. JULIUS C. F.
P. AL. RUFUS
TRIBUNVS MILITUM BIS
FANI CURATOR
V. Q.
AB ÆRARIO SATVRNI.

Vbinam verò hoc *Saturni* Delubrum fuerit, incertum est. Nonnulli putant ex *Scriptoribus Tyburtinis*, priscis *Aborigenum* temporibus, eodem in loco, in quo postmodum *Herculis Templum* fuit ædificatum, vel saltem ei proximum *Saturni templum* constitisse. Vnde accidit, ut cum tempore Delubrum hoc *Saturni* cum *Herculis* Authores confuderint. Quicquid sit, istiusmodi *Saturni Templum*, prout priscorum temporum consuetudo ferebat, ædem fuisse, rudi, uti dici solet, *Minerva* primò exstructam, verisimile est, quæ & longo annorum spatio labefactata, *Herculeo Templo*, eo in loco exstruendo occasionem præbuerit. Restat modò, ut celebris *Herculis*

Tyburtini

Tyburtini Templi originem exponamus.

Herculis Tyburtini Templi origo.

Evander à *Carmenta* matre, de Apotheosi *Herculi* procuranda oraculo edocta, instructus, matris instinctibus obsecundans, cum jam dudum desiderio *Herculem* cognoscendi flagraret, intellexit tandem, illum ex *Hesperia* quantocyus in *Latium* appulsurum: quod cum paulò post accidisset, eundem fatidico matris instinctu jam multò ante monitum summis honoribus in *Palanteo monte* excepisse, Author est Eustathius Dionysii commentator. Εὐάνδρυ τὸν Ἡρακλέα ξενίσαντΘ ἀπὸ τῶν τῦ Γηρυόνυ ἐπανίοντα. Imò juvencum ei primò ab *Evandro* dicatum *Dionysius* asserit; primusque aras, *Servio* teste, per universum *Latium* cæteros exstruere suo exemplo compulit; qui deindè recens *Herculis* ab *Evandro* institutus cultus *Catillum* movit, ut & *Tybure Saturni* cultum quo poterat studio promoveret. Vnde & sumptuosissimum *Templum* ejus honori consecratum posteri ejus exstruxerunt, eo in loco, in quo hodiè eximium S^ti. *Laurentii Templum* Cathedrale, à *Iulio* S. R. E. Cardinale, Episcopo Tyburtino, à fundamentis exstructum cernitur. Fuisse autem amplis superbisque porticibus, quas columnæ vastæ ex vario marmore sustentabant, quam excultissimum ex eorum reliquiis patet; intra quas *Augustum Cæsarem* non dedignatum, sæpe numerò jus dicere, *Suetonius in ejus vita* commemorat. imò ex *villa Mæcenatis*, quà *Augustus Tybure* quandoque rusticaturus utebatur, per oblongam porticum, cujus etiamnum vestigia extant, in dictum *Herculis templum* adibus dabatur. Hoc *Templum* circumdabant diversæ fabricæ domusque, partim in habitationem ministrorum, partim in supellectilis sacræ custodiam destinatæ; ibidem quoque ærarium illud, in quo pecuniarius thesaurus in usum publicum conservabatur, de quo *Appianus* jam suprà citatus. Bibliothecam quoque *Templi* porticibus junctam Aulus Gellius l. 19, c. 5, tradit: *Promit*, inquit, *è Bibliotheca* Tyburti, *quæ tunc in* Herculis Templo *satis commodè instructa libris erat.* Fuisse autem hujusmodi *Templum* eodem in loco exstructum, in quo modò *Templum* S^ti. *Laurentii Martyris* exstat, docent inscriptiones, quas eruditus *Franciscus Martius in sua Tyburtina Historia*, dum fundamenta jacerent, inventas fuisse, marmoreis abacis insculptas, tradit. & sunt sequentes:

Templi Herculani situs.

Inscriptiones Antiquæ testes Templi Herculani.

I.
CALVINIÆ
M. SILLANI FIL.
DELICIO
JUNIÆ S. P. F.
TYRANNIDI
VXORI OPTIMÆ
C. ALBIVS LIVILLÆ
L. TYMELVS
HERC.
AVGVST.

II.
D. M.
P. RVSTICELLIVS.
SALTATOR
HERC. VICT. M.

III.
HERCVLI SAXANO
SACRVM
SER. SVLPITIVS
TROPHIMVS ÆDEM
ZOTHECAM CVLINAM
PECVNIA

PECUNIA SUA
A SOLO RESTITVIT
IDEMQVE
DEDICAVIT. K.
DECEMBRIS. L. TVRPILIO
DEXTRO M.
MAECIO RVFO COS.
EVTICIVS
SER.
PERAGENDVM CVRAVIT.

Tybur Herculeum.

Undè & *Tybur* vel ab antiquissimis temporibus *Herculeum* dictum fuit, juxta illud Virg.

Herculeasque *vides antiqui* Tyburis *arces*,
Amphiaraæis *regnata nepotibus arva.*

Fauni cultus Tyburti.

Sed & *Fauni* cultum, quem *Evander Arcadum* more, instituerat, in *Territorio Tyburtino* summè viguisse semper, non procul à *Lacu sulphureo*, quem & *Albuneum* vocabant, unà cum *sylva* & *fonte sacro*, quæ *Lacui* adjacebat, juxta illud Virgilii:

At Rex (scilicet Latinus) *sollicitus monstris, Oracula* Fauni
Fatidici genitoris adit, lucosque sub alta
Consulit Albunea, *nemorum quæ maxima sacro*
Fonte sonat, sævamque exhalat opaca mephitim.

Qui locus tanta in veneratione fuit habitus, ut non esset, qui ex toto *Latio* non ad illum consulendi Oraculi causa in necessitatibus constitutus (qui cœcæ gentilitatis Satanicæ calliditatis technis seductæ error erat) concurreret. Nam ut Maro canit:

Hinc Italæ *gentes, omnisque* Oenotria *tellus*
In dubiis responsa petunt.

Oraculum Fauni.

Erat autem *Dionysio* teste, spelunca sub tumulo magna, denso querceto contecta, & sub petris profundi fonticuli, solumque rupibus contiguum nemorosum, & frequentibus procerisque opacum arboribus, ibi ara dicata Deo more patrio sacrùm faciebant. & ad hoc Oraculum *Latinum* Regem *Aborigenum, Fauni* & *Martis* filius, dum de filia sua *Lavinia Turno Rutulorum* Regi in matrimonium locanda deliberaret, concurrisse, Virgilius narrat, cui & Oraculũ hisce verbis respondisse fertur:

Ne pete connubiis natam sociare Latinis
O mea progenies; thalamis neu crede paratis.
Externi veniunt generi, qui sanguine nostrum
Nomen in astra ferent, quorumque à stirpe nepotes
Omnia sub pedibus, quà sol utrumque recurrens
Aspicit Oceanum, vertique regique videbunt.

CAPUT IV,

De Æneæ *in* Latium *adventu.*

Æneæ in Italiam adventus.

LAtinus itaque *Aborigenum* Rex monitu Oraculi perculsus, à matrimonio filiæ, quam *Turno* despondere constituerat, destitit. Intereà temporis *Æneas Anchisæ* filius unà cum classe maritima post Trojanum excidium profugus, ad littus *Laurentinum* appulit. *Aborigenes* novitate tam improvisi exterorum appulsûs perterriti ad arma concurrerunt. *Æneas* uti vir erat prudens & facundus, ita post concessum ad

ad *Latinorum* Regem aditum tam aptè, ac tantâ verborum energiâ locutus est, ut Rex non solùm exterorum, qui tot laboribus sese ad sedem firmandam exposuerant, commiseratione tangeretur, sed & insuper tantâ fretus prudentiâ viri, eum unà secum in unionem bellique molem, contra *Rutulorum* violentiam, agitatam assumpserit, datâ quoque ei juxta oraculi monitum *Laviniâ* filia sua in uxorem. *Latini*, Regem repudiato *Turno* cum *Ænea*, extraneo & incognito viro, affinitatem per desponsatam ei filiam contraxisse, ægrè ferentes, unanimi conspiratione bellum contra *Æneam* moverunt, *Tybure* ex noviter à se exstructa urbe magna militum copia impigrè concurrente, prout Virgil. canit.

Quinque adeò magnæ positis incudibus urbes
Tela movent, Atina *potens*, Tiburque *superbum*.

Copias ducebant in belli molē *Tyburti* fratres *Corax* & *Catillus*, viri fortissimi, à *Turno* contra confœderatos cum *Latinorum Rege Trojanos* evocati. Virgil.

Corax & Catillus belli duces contra Æneam.

Tum gemini fratres Tyburtia *mœnia linquunt*,
Fratris Tyburti *dictam cognomine gentem*
Catillusque, *acerque* Corax, Argiva *juventus*.

Existimatione de horum *Tyburtinorum* fratrum fortitudine minimè defraudatus *Turnus*, dum accenso jam militum furiis bello,

Catillus Jollam,
Ingentemque animis, ingentem corpore & armis
Dejicit Hermonium.

Gigantem, inquam, in quo solo *Latini* exercitus robur & nervus positus videbatur, & haud dubiè *Rutuli* mediantibus *Tyburtinis* desideratâ victoriâ potiti fuissent, si morte *Turni* & *Latini* Regis fautrix victoriæ sors in favorem *Trojanorum* non cecidisset; undè & *Tyburtini* unà cum 30 *Latii* populis, Duce & Rege *Ænea*, *Trojanorum* subjugabantur imperio. Atque ab hoc tempore Regum *Albanorum*, quod semper ex *Latinis* & *Trojanis*, teste *Dionysio* commixtum fuit, inchoatum fuit imperium. Et primò quidem post mortem *Latini Æneas* regnavit annos tres, qui in *flumine Numico* submersus, dum non comparuisset amplius, à suis inter Deos indigetes relatus fuit. Hoc eodem tempore *Tyburtus* rerum gestarum gloria celebris ultimum vitæ terminum clausit, à suis luco & fonte ejusdem honori consecratis inter divos adnumeratus. Id Horatius innuere videtur l. 1, Ode. 7, his verbis:

Regum Albanorum inchoatum imperium.

Tyburtus rerum gloria clarus, morte obita inter divos adnumeratur.

Et præceps Anio, *&* Tyburti *Lucus*.

Ascanius, *Æneæ* filius, Regni hęres, postquam regnasset 30 annos, fundato jam *Lavinio*, exstructionis *Albæ Longæ* initium fecit: & quoniam hujus *Albani* Imperii Reges, jam in præcedentibus exposuimus, hîc eos repetere supervacaneum duxi. Sufficit, ex hisce *Romulum* & *Remum Romanæ urbis* fundatores prodiisse. Non dicam hîc de *Cluilio* Rege *Albanorum*, qui tantum Romanæ potentiæ incrementum ægrè ferens, bellum contra *Tullum Hostilium*, tertium *Romanorum* Regem, dum indiceret, in ipsius operis auspicio morte sublatus, *Metio Suffetio* molimen occeptum in executionem deducendum reliquit. Hic ad terminandum bellum cum *Romanis*, pactis hujusmodi conditionibus cum *Tullo Hostilio* Rege, ut tres fratres *Curiatii Albani*, & totidem tres *Horatii* fratres *Romani* inter se de imperii summa decertarent, ut qui ex alterutra parte victores forent, alterutrius partis cederent imperio. Victis tandem ad *Clœliam* fossam *Curiatiis Albanis*, victoria restitit apud *Romanos*, ex tribus fratribus *Horatiis* uno superstite. *Metius Suffetius*, successor *Cluilii* Regis *Albani*, minimè tolerandum existimans *Romanorum* supra *Albanos* ex victoria obtentum dominium, clandestinis intentat artibus denuò bellum contra *Romanos* instaurare, adscitis in hunc finem

Ascanius Lavinii fundator.

Albanorum cum Romanis hostilitas.

Curiatiorum ac Horatiorum pugna.

Metii Suffetii crudelis mors.

finem *Latinorum* viribus, potissimùm *Fidenatium*; sed detecta *Metii* contra initi pacti conditiones impostura, *Tullus* primò *Albam Longam Latinorum* Metropolim funditus everti, *Metium* verò equis infelici sorte discerpi jussit. Atque hoc pacto *Albanorum* Regnum post quingentos ferè annos, quibus inconcussum steterat, eversum, *Romanorum* dominio accessit, unà cum 30 populis *Latii*, quorum singuli libertate sua fruentes per modum reipublicæ se gubernabant.

CAPUT V,

De variis Revolutionibus Tyburtinæ urbis *sub Regibus* & Republica Romana.

Tullus in reliquos omnes Latinos imperium prætendit.

POst destructam *Albam Latinorumque Imperium* Rex *Tullus* ad 30 *Latii* populos confœderatos, quos inter non immeritò *Tyburtini* haud infimum locum tenebant, suos mittens Legatos, postulabat, ut imperata facerent, quod nimirum ad victores *Romanos* cum aliis *Albanorum* rebus transiisset etiam *Latinæ gentis imperium*; quibus tamen à nulla civitate privatim responsum fuit, sed indicto in *Ferentina* sacra sylva *Latinæ gentis* concilio, minimè *Romanis* imperium concedendum decreverunt; sed unaquæque *Latinorum* urbs suæ libertatis vindex, meliori quo poterat modo sub constituto Magistratu se gubernabat. Quo decreto *Tullus* exacerbatus, confestim iis bellum movit, egregiè se *Latinis urbibus* contra intentatam violentiam defendentibus. *Tyburtini* uti *Romæ* viciniores, ita quoque sub *Tullo*, post sub *Anco Martio*, *Tarquinio Prisco* ter pace initâ, mox eadem rupta denuò, unitis cum cæteris *Latinis*, *Sabinis*, *Hetruscisque* viribus, tam diù bellorum molem sustinuerunt, donec *Tarquinii Prisci* potentia devicti, fascibus *Romanorum* tandem se subjecerint.

Latini Romanis resistunt concordes.

Tulliæ Tarquiniorumque atrocia facinora.

Cum itaque *Tyburtini* cœterique *Latini* jam dudum desiderata pace, sub rege *Servio Tullio*, VI *Romanorum* rege, gauderent; accidit, ut *Tarquinius Superbus* ambitionis œstro percitus, nec non à *Tullia* filia *Servii* Regis, quam sibi in matrimonium assumpserat, quin & ab ipsa ambitionis labe insaniente continuis precibus sollicitatus, mortem *Servio Tullio*, intolerando sanè facinore intulerat, sceleri utique tantò immaniori, quantò majori impietate paterni corporis cadaver, vulneribus undique confossum, & in publica platea curru, quo vehebatur, protritum filia patrem à *Tarquinio* trucidatum indigniùs tractasset; quibus accessit stuprum abominandum à *Sexto Tarquinii* filio *Lucretiæ* pudicissimæ matronæ, violenter illatum. Certè ob adeò atrox *Tulliæ* facinus, immanemque *Tarquiniæ* Domus Tyrannidem, *Tarquinius* à Republica proscriptus, regnoque spoliatus, hoc unicum egit, ut coacto *Ferentino* concilio, *Latinis* ad suas attractis partes, bellum *Romanis* moveret, atque horum fultus subsidiis, in Regnum sibi ademptum restitueretur; quàm unionem concordiamque cum *Latinis* ut obtineret, concilium vulpinæ calliditatis astutia confertum iniit, & fuit Latinarum feriarum in *Monte Albano* institutio; de quibus cum jam in præcedentibus disseruerimus, ea hîc repetenda non duxi. Et ne quicquam ad factionem, quam moliebatur, omisisse videretur, missis ad *Porsennam Hetruscorum* Regem, *Clusii* tunc commorantem, legatis, eum quibus poterat artibus, ad suas partes allectare tentabat; sed sua fraudatus spe, tandem ad *Octavium Mamilium Tusculanorum* Principem potentissimum generum suum veluti ad sacram anchoram confugit, qui adversæ fortunæ in favorem Soceri condolens, ad eundem in Regnum resti-

Tarquinius in conciliandis sibi populis, regnoque recuperando astutia.

reftituendum, ingenti comparato exercitu, 40000 peditum, equitum 3000 ad *Lacum Rigilli* fe ftitit. Erant tunc temporis *Reip. Romanæ* confules, *Titus Virginius*, & *Aulus Pofthumius*. Hic ob rei bellicæ peritiam hujus belli Dictator declaratus unà cum *Tito Elbutio Helva* Magiftro equitum, cum exercitu 24 mill. peditum, equitum mille, ad dictum *Rigilli lacum* hoftibus obviam factus, dato figno prœlium exorfus fuit omnibus feculis memorandum, in quo utrinq; tanta animorũ concitatione pugnatũ fuit, ut ex multitudine tum cadaverum, tum vulneratorum, cujufnam ex parte victoria fteterit, dubitatum fuerit; donec *Octavio Mamilio* interempto, *Tufculani* panico quodam timore perculfi, *Romanis* terga vertentes, quifque vitam fuam fuga, qua datus tranfitus, fervaret; atque adeò *Romani* victoria ex prælio, cujufmodi ad iftud ufque tempus formidabilius non acciderat, potiti, deftructo *Latinorum regno*, *Tufculana urbe* funditùs everfa, *Tarquinio* nefcio qua infelici fua forte prorfùs exacto, reliquum fuo adjunxerunt imperio, anno 265 poft Urbem Cond.

Tufculani cæfi.

CAPUT VI,

De Tyburtinorum *cum* Romanis *confœderatione*.

Tyburtini Romanorum *juribus fruuntur.*

Confœderatione *Tyburtinorum* cum *Romanis* inita, non folùm ij privilegiis municipiis dari folitis fruebantur, fed & iidem civium *Romanorum* albo adfcripti, unum veluti Reipublicæ corpus exhibuerunt; nec hîc ftiterunt, fed ut *Tyburtinorum* in *Romanos* fides publico conftaret teftimonio, anno 368 poft urbem conditam, Magiftratus Romanus Tabulam Æneam in *Caftoris Templo* exaratam, in qua pax & concordia ad perpetuam rei memoriam, & ad conftantem in fufcepta fide perfeverantiam contineretur, *Tybur* tranfmiferunt, quam & *Tyburtini* incredibili gaudio, & congratulatione acceptam in *Herculis Templo*, veluti perenne initi fœderis monumentum collocarunt. Quæ tandem (uti *Francifcus Martius* fuprà laudatus teftatur *in* fuo de *Hiftoria Tyburtina libello.*) intra vetufta *Herculei templi* rudera, dum fundamenta domus nefcio cujus jacerent, inventa unà cum capite, quod *Tyburtini* Dictatoris effe volunt, fequentem verborum tenorem continet.

Tabula Tyburtinæ *cum* Romanis *confœderationis*.

L. CORNELIUS. GN. F. SEN. CON. AD.
III. NON. MAIAS. SVB. ÆDE. KASTORVS.
SCR. ADF. A. MANLIVS. AF.
SEX. JULIUS. L. POSTVMIVS. S. F.
QUOD. TEIBVRTES. V. F.
QUIBUSQUE. DE. REBUS. VOS. PVRGAVISTIS.
EA. SENATVS. ANIMVM. ADVORTIT.
ITA. VTEI. AEQVOM. FVIT.
NOSQVE. EA. ITA. AVDIVERAMUS.
UT. VOS. DEIXISTIS. VOBIS. NONCIATA. ESSE.
EA. NOS. ANIMVM. NOSTRVM.
NON. INDOVCEBAMVS. ITA. FACTA. ESSE.
PROPTEREA. QVOD. SCIBAMVS.
EA. VOS. MERITO. NOSTRO
FACERE. NON. POTVISSE.
NEQUE. VOS. DIGNOS. ESSE, QVEI. EA. FACERETIS.
NEQVE. ID. VOBEIS.

NEQUE. REIPOBLICAE. VOSTRAE.
OITILE. ESSE. FACERE.
ET. POSTQUAM VOSTRA. VERBA. SENATVS AVDIVIT.
TANTO. MAGIS. ANIMUM. NOSTRVM.
INDOVCIMVS. ITA. UTEI.
ANTE. ARBITRABAMUR.
DE. EIEIS. REBUS. AF.
VOBEIS. PECCATVM. NON. ESSE.
QUONQVE. DE EIEIS. REBVS. SENATVI.
PVRGATI. ESTIS. CREDIMVS.
VOSQUE. ANIMVM. VOSTRVM. INDOVCERE
OPORTET. ITEM. VOS.
POPVLO. ROMANO. PVRGATOS. FORE.

Hanc *Tabulam*, etsi summa diligentia quæsitam *Tybure*, reperire tamen non licuit, nec à quopiam alio, quid de ea factum sit, cognoscere.

Revolutiones Tyburtinæ.

Fuit ita hujus *Tabulæ* vi & intuitu ad 25 circiter annos pax integra & firma *Tyburtinis* cum *Romanis*; posteà tamen, uti nihil in rerum humanarum vicissitudine stabile, sub variis Consulibus rupta in apertissima bella erupit, donec à *Furio Camillo* Consule & Dictatore *Pedum*, quæ urbs erat *Tyburtinæ* confœderata, scalis captum, subjectisque reliquis *Latii* rebellibus populis, tandem & *Tyburtini* colla jugo Romano subdere coacti fuerunt, anno circiter ab urbe condita quadringentesimo. Quibus deindè magna fide adhæserunt, communibus viribus in magnarum rerum molitiones intenti. Quàm verò in civilium bellorum initio prudenter se gesserint *Tyburtini*, ex *Cinna* consule ad *Tyburtinos* profugo, luculenter patet. Res ita se habet:

Postquam à *Republica Romana* creati fuissent *Sylla*, & *Q. Pompejus*, fuerunt & unà intra ipsos more solito divisæ provinciæ; & primò quidem assignata fuit *Syllæ* illa plena gloriæ contra *Mithridatem* Regem *Ponti* expeditio. Et quemadmodum *C. Marius* septies jam Consul, continus honoribus, triumphis, & immensis divitiis locupletatus assuetusque erat, jam dulcibus *Reipublicæ* uberibus, à quibus omnis fortunæ suæ ratio, robur, & potentia cum plena & absoluta in *Rempub.* Provinciasque ab ipso *Romano Imperio* subjectas, potestate dependebat; ita quoque, uti ambitio modum nescit, ægerrimè ferens, *Syllam* sibi in expeditione contra *Mithridatem* prælatum, omnem movebat lapidem, ut rescissa *Reipub.* sententia, & *Sylla* jam rerum in *Oriente* potiente revocato, mediante *Sulpitio Tribuno*, ipse sufficeretur, quod & uti desiderarat, executioni mandatum fuit. *Sylla* de *Marii* ordita tela certior factus, incredibili furore percitus, vindicta de *Mario* sumenda æstuabat. Relicta itaque in *Asia* expeditione, jam tam felici rerum eventu occœpta, universo cum exercitu, quàm celerrimè magno mentis impetu agitatus, *Romam* contendit, ubi victis vi armorum suis adversariis, *Capitolium* ingressus suprema cum potestate primò expulso *Mario* cum omnibus suis confœderatis, lege insuper lata, ut cuique liberum esset, ex iis, quos possent & vellent, trucidare, derelictam in *Asia* expeditionem repetiit. Absente verò *Sylla* in Consulatus dignitatem assumpti fuerunt *Octavius* & *Cinna*, quorum hic factionis Marianæ omnibus modis contendit, ut Syllanæ constitutiones contra omne jus præscriptæ expungerentur, atque adeò duro perditæ libertatis jugo abjecto, *Romana Respub.* desiderata pace, atque ab exilio revocato *Mario* cum omnibus suis, frueretur: *Octavius* contrà seditioni Syllanæ favens, rem non nisi armorum

C. Marii ambitio.

Syllæ gesta.

Factio Mariana & Syllana.

armorum potentia decidendam rebatur. Undè *Cinna* de *Octavio* in suas partes trahendo frustra laborans, ad *Tyburtinos* profugus, ea intentione, ut eos ad arma sumenda contra adversarios concitaret; at *Tyburtini* ingentium calamitatum, quæ ex turbulentis hisce factionibus exoriri possent, veluti præsagi, nullâ adeò robustæ orationis efficaciâ, nullis tam validis *Cinnæ* argumentis, ad fœdus cum *Romanis* jure jurando jam confirmatum rumpendum, induci posse videbantur, à neutrius factionis partibus se futuros contestabantur, donec, quo res vergerent, secum deliberarent. Interim *Marius* unà cum *Cinna* vasto comparato exercitu, eo cum robore *Romam* ingressus, quo ipse fuerat indè à *Sylla* expulsus, in *Octavium* Syllanæ factionis incredibili furore insurgens, susque deque vertebat omnia; *Syllæ* uxorem filiosque exilio mulctabat, domo insuper ejus in cinerem redacta. Ita fit, ubi nullus publici boni respectus, ubi ex perversa animi perturbatione proprii commodi emolumentum locum obtinet. *Sylla* in *Asia* constitutus, ubi Marianæ violentiæ furores in se suamque domum commissos intellexit, irreconciliabili mentis furore perculsus, vindictæ tum in *Marium*, tum *Romanos* sumendæ ardebat desiderio; jam insuper victoria contra *Mithridatem* obtenta tumidus, *Romam* ingressus, tantam civium stragem edidit, ut *Lucio Floro* teste, trucidatorum multitudo vix

Tyburtinorum *prudentia.*

Marii *seditio.*

Vindicta Syllana.

sub numerum caderet, quos inter *Appianus* centum millia civium capita, nonaginta senatorii ordinis, & ex ordine Equestri sexcentos numerat. Non stetit hîc impotentis animi furor. Capto violenta manu *Capitolio Romanam Rempublicam* omni antiqua privabat libertate; haud absimilem sortem, quotquot *Marii* & *Cinnæ* factioni adhæserunt, experti sunt, sola *urbe Tyburtina* excepta, quæ salubriori consilio usa, dum neutri parti adhæsit, imminentium calamitatum turbinem evasit. Resque eò processit, ut contendentibus de summa rerum Dictatoribus, *Roma* infelix, urbem, domus, vias, plateas sanguine civium per manus ambitiosorum inquilinorum effuso, redundare spectaret, eò usque sævientibus odiis, donec deessent homines, qui occiderentur; & ut scitè dicit Appianus: *quis autem illos potest computare, quos in urbe passim, quisquis voluit, occidit? donec admoneret* Fustidius *vivere, ut essent, quibus imperarent.* Reducta tandem *Romani Imperii* summa post *Iulii Cæsaris* mortem ad Triumviratum, quem *Octavius*, *Marcus Antonius*, & *Lepidus* aliquantisper pacificè gerebant. At mox nova exorta catastrophe, quis tandem ex hisce tribus summa Imperii potiretur, sævissima prælia gesta sunt; donec interempto *Lepido*, & *Marco Antonio* pugna Actiaca devicto, universi *Romani Imperii* sceptrum *Octaviano Augusto*, cum universali totius orbis pace cessit.

Romana clades sub Sylla.

Triumviratus Romanus.

PARS II,
De TYBURTINÆ URBIS Antiquitatibus, quæ etiamnum in ejus Ruderibus ſplendeſcunt.

CAPUT I,
De Novo & Priſco Tyburtinæ urbis *ſitu.*

CUm T*ybur* à *Catilli* filiis, *Tyburto*, *Corace* & *Catillo*, nepotibus *Amphiarai* ædificatum, nulli ex priſca *Latii* urbibus tum antiquitate, tum rerum geſtarum gloria cedat, antequam ad veterum Heroum in ea relicta monumenta exponenda progrediamur, primò de de ejus ſitu, & natura loci, prout hodierno die comperitur, deindè quoque de ejus priſcorum temporum conſtitutione diſſeremus.

Tyburis *moderni ſitus & deliciæ.*

T*ybur* hodierno die in medio editorum montium, veluti ſinu quodam ſupra collem amœnitate confertum, ſitum ſpectatur. Ab ortu *Montem Crucis*, quem primam *Catilli* ſtationem aut habitationẽ fuiſſe ſuprà diximus; & *viam Valeriam* ab occaſu; *Sabinæ* Regionis campos à ſeptentrione; *Montem* & confragoſam *Anienis Vallem* à meridie vaſtas Olivetorum ſylvas, uti & ulterius T*uſculanos Romanoſque Agros* reſpicit, à *Roma* 17 millibus paſſuum diſtat, cui ſive in quamcunque partem te verteris delicioſum proſpectum, ſive horrendos *Cataduparum* ſtrepitus ſpectes, nil ſanè ad oculorum auriumque oblectationem accedere poſſe videtur.

Anienis *fl. Etymon & deſcriptio.*

Alluitur T*ybur Aniene fluvio*, ſic dicto, *Plutarcho* teſte, quod *Anio* T*huſciæ* Rex *Cathetum* juvenem, qui filiam ejus amoris œſtro percitus violenter rapuerat, armata manu fugientem proſequutus, dum non aſſequeretur, hoc ſe flumine ſubmerſerit, unde *Anio* & nomen manſit, qui priſcis temporibus *Pareuſus* dicebatur; hodiè vulgari idiomate T*everone* appellatur. Habet originem ſuam apud *Symbrivios* non procul à *Sublaco oppido*, incunabulis Ordinis S[ti.] *Benedicti* celebri, qui ex *Monte* T*rebio* edito magno ſcaturiens rivorum undique confluentium affluxu, nec non variis amfractuum diverticulis, tandem per *Catadupas* T*yburtinas* confragoſamque vallem præcipitatus in *Tyberim* magna aquarum mole ſeſe exonerat; à principali *Catadupa* vehementi & formidabili ſtrepitu, bipartito curſu, partim ſub ponte profundiſſima voragine, quam ex horrendo ſpectaculo inferni fauces diceres, partim extra urbẽ per altiſſimam rupem in communem aqueæ voraginis abyſſum dilapſus, per alios alioſque ſubterraneos cuniculos totidem aliis *Catarractis* committitur. Vti ſchemata hic adjuncta oſtendunt.

Catadupæ Tyburtinæ.

Totum flumen paulò ſupra *Catadupam* primam in tres rivorum portiones dividitur, de quarum prima jam dictum eſt; altera per ſubterraneum canalem derivata, ad delicioſa *Villæ Eſtenſis* ludicra ſpectacula derivatur, de qua paulò poſt; tertia per canales ſubterraneos, quas *formas* vocant, in varios rivos diviſa, magno utique urbis emolumento, molendinis verſandis ſervit; & hinc per varias *Catarractas* intra horridam viſu vallem, deindè in *Anienem* è regione *Cœnobii D. Antonii* devolvitur. Undè totus penè urbis tractus ſeptentrioni patens, variis officinis ob aquarum copiam inſtructus cernitur, magno coriariorum, fullonum, chartariorumque quæſtu. Videas

Videas in hiſce inſtrumenta ferrea omnis generis, tum ad domeſticam, tum ad ruſticam, bellicamque ſupellectilem conficiendam ſumma ingenii commendatione parari. Non deſunt ærariæ, fulloniæ, & Chartariæ artis officinæ; ſpectantur & molæ non frumento tantummodò in farinam conterendo,

Tyburtina variarum artium ergaſteria.

ſed & oleo olivarum exprimendo, pyrioque pulveri conficiendo mira arte conſtructa ædificia, adeò ut opportuniorem locum ad rerum omnium humanæ vitæ neceſſariarum copiam comparandam, me vidiſſe non meminerim. Agrum adeò feracem poſſidet, ut ſive fructuum omnis generis

Tyburti fertilitas amœnitaſque.

 exqui-

exquisitorum cupedias, sive vini, frumenti, oleique nobilissimi ubertatem spectes, nulli alteri ex *Latio* urbi cedere videatur.

Hodiè *Avienis* alveus à prima *Catadupa* totus saxosus, & inæqualis est, uti ex adjuncto schemate patet. Ubi per varia diverticula in profundas visuque horrendas voragines, subterraneosque mæandros dilapsus, alias & alias *Catadupas* incurrit, ita ut profunditas voraginum & cuniculorum multitudo olim altiorem semper altioremque alveum habuisse, luculenter demonstret; imò apertissima hujus signa in *Catadupæ* vicinis antris ostendunt, ubi omnes

rupes

TERRITORII TIBURTINI VETERIS ET NOVI DESCRIPTIO.
Una cum Veterum Villis Oppidis aliisque Locis commemoratione dignis.
SABINA.
SABINÆ PARS.
Farfarus
Allia flu.
Tybris flu.
Arsoli olim Carseoli
Cantalupo
Sambuci
Cane morto
Rocca gionane
S. Polo
Vico Varo, olim Valeria, et Vicus Varronis
Monte Gennaro
Hic Storax et manna provenit
Palumbara
Villa Catulli
Monast. S. Angeli in Paiola
Villa Adriana olim ventidij Bassi Cons. Rom
S. Antonio Villa Horatij
Monticelli
S. Angelo
Villa Quintilij Vari
S. Maria di Quintigliolo
Villa Mecœnatis
Fons aquæ aureæ
Aquoria
Pons cœlius olim hodie Ponticelli
Corniculum priscum
Via Sabina
Sepulcrum
Fodinæ Tiburtinæ, a Roma Cond. usq. in hunc diem inexhaustam saxorum, quæ Treuertina uocant, copiam urbi contulit et confert.
Saxifodina Tiburtina
Quæ Saxa subministravit ad Romanæ urbis fabricas
Eretum hodie monte rotundo
Aquæ sulphureæ
Nomentum hodie Lamentano
Villa L. Centronij hodie il Varco
Castellaccio
Sepulcrum Zenobiæ Reginæ hodie colle di ferro
Villa Zenobiæ Reginæ
Via Romana
Totum hoc campestre crusta, vocant.
putatur et hic habitasse Sibylla Albunea.
S. Antonio
Villa
Fanum Herculis cum Luco
Lacus Albuneus vulgo di 16 Barchette
Insulæ natantes.
Locus ubi colligitur vulgo confetti di Tivoli
Albula flumen
Sulphurium
La solfatara
Thermæ Cæs. Augusti
Villa L. Cæsonij
1
2
3
4
Scala Milliaria

Grot. di S. Benedicto
Simbrinium
Olevano
Gennezzaro
Præneste
Templũ for-tunæ
Lavicum, hodie valmontone
Gariglona flu. olim Liris
Fons Lyris
S. Vito
Poli, olim Longula
Gerano
S. Victoria
Quadagnals
Pisciano olim Villa Pisonis
La Madonna di Montorella
Cerveto
Mola
S. Eustachy Sacer
Siciliano
S. Maria nova
S. Gregorio olim Sassula
P. Nouo
Cast. S. Angeli
Castel di Madama
Empoli
Colle unaro
Miructula
P. di S. Antonio
Poggio
Aquæductus
Geracomio olim Villa Traiani Imp. hodie Emi. Card. Pii.
S. Angel Monast.
Vestigia Naumachiæ Traiani et Adriani Cæsarum
Villa Patroni Liberti Domitiani hodie Cruciorum S. Micael
mons
Afflis
Villa Filopardi
Monte Spaccato fertur tempore passionis Christi crepuisse
Cataduba
Villa Rubelliorum hod. Soc. Jesu Quaregna dicta
T. Cappucin
Monte
Rudera Oliveta
OLIVETA.
LATII PARS
Villa Casij
S. Mar.
Villa Cæsaris hodie Antonij Cæsaris
Rudera Villarum
Villa Leonina
Villa Adriani Cæsaris
aqua ferrata
Rocca bruma prædiũ factum olim Academiæ pars
Villa L. Centronij hodie il Varco
Coriolo
Esula prisca
Arundinetum
Veresis fl.
La fossa

rupes tartaro nitrosoque vestitas amictu videas, qui aquarum fluxu temporum diuturnitate rupibus adhæserat, & in hunc usque diem fluxûs & refluxûs signa, in ipsa tartarea materia cum admiratione spectantur. Quantis verò mutationibus terra obnoxia sit, in *Mundo subterraneo*, & *Itinere Hetrusco*, innumeris exemplis historiisque demonstravimus. Quantum putas rapidissimum flumen à bis mille annis & amplius circa *Tyburtinam urbem* mutationis subijsse? Verùm cum hæc sine Topographico schemate comprehendi non possint, illud subijciam, ut modernum urbis fluminisque situm cum prisco aptius comparare queas. Verùm de hisce pluribus in sequentibus, ubi villas *Vopisci* & *Horatii* describemus, agetur. Apponam hic epigramma quod de horrida *catadupa* hujus loci, composuit, eruditus Chronologus JosephusSilos ex ordineTheatinorum.

Mutationes rerum.

Qua præceps Anio *nullo ruit obice grandi,*
Et strepitu casus ingemit ipse suos:
Siste Hospes, rupes inter fractasque per undas
Grata oculis merces est, pretiumque moræ.
Aspicis? it cursu celeri in sua fata suasque
Indignabundus mergitur inter aquas.
Præcipites terrent fluctus, horrendus & aures
Verberat attonitas concitus inde fragor.
Frangitur, & frangit scopulos, seseque reforbet:
Dum cadit unda, furit; dum furit unda, cadit.
Forte hic Nilus *adest*, Ægyptum & Tybure *mutat.*
Credite; nam lapsus mutuat ille suos.

CAPUT II,

De Villis Tyburtinis,

quæ

Olim à Cæsaribus, Regibus, Consulibus, Dictatoribus, & Poetis in deliciis habitæ fuerunt.

Topographia Territorii Tiburtini.

PRima *Villa*, quæ in *Agro Tyburtino*, ad ripam Borealem *Anienis* occurrit, in ruinis suis adhuc splendescens spectatur, hodiè *Cesarano* dicitur, quam nonnulli volunt *villam* fuisse *Caij Iulij Cæsaris*, alii *Caij Cæsaris Caligulæ*; verissimè mecum sentiunt, qui *Cæsoniorum Villam* fuisse, & solùm dictorum *Cæsarum* recreationi commissam, atque proindè à posteris tanquam *villam* eorum successivè propriam fuisse autumant. Minimè enim verisimile est, *C. Iulium Cæsarem* virum fortissimum non villis ac deliciis assuetum, sed orbi sibi subjugandò intentum, inter perpetuos bellorum turbines vel à pueritia diversatum, deliciósis secessibus se dedisse; *C.* verò *Cæsarē Caligulam*, *Germanici Cæsaris* filiū, non uti quidam perperam sentiunt, *Tybure*, sed *Antii* natum esse, prid. Kal. Septemb. patre suo & *C. Fonteio* Coss. ut proindè minimè sibi *Tyburtes* gloriam ex sceleftissimi & nefarii Imperatoris ortu adscribere debeant. Neque enim is unquam extra urbem deliciis, sed inauditis & abominandis voluptatibus intra proprii palatii penetralia, exstructis publicis lupanaribus indulsisse legitur; & quamvis antequam imperiale solium conscenderet, probè sub cura *Liviæ Augustæ* aliquandiù sese gesserit, in libertatem tamen adscitus, ferociâ & immanitate, quâ ferebatur, omnibus sese funestum exsecrandumque exhibuit: luxuriæ prodigiosæ ita deditus, ut immensas opes, totumque illum thesaurum *Tiberii* vicies & septies millies

Cesarano.

Caligula ubi natus fit.

millies Seſtertium, quod ad 66 milliones & 50 Coronatorum millia aſſurgere *Budæus* ſcribit, non adhuc toto vertente anno abſumpſerit; tantâ in omnes tyrannide debacchatus, ut poſt ſtuprum ſororibus illatum, ipſas exulare coëgerit, vel proprium fratrem *Tiberium*, *Ptolomæum* conſobrinum, *Syllanum* ſocerum, *L. Caßium* ſororis maritum, *Macronem* præfectum prætorii, *Scribonium*, aliosque, quos enarrare longum foret, crudeliter interemerit, neque hîc ſe ſtitit ambitioſum cæſareæ mentis œſtrum, ut qui Divinum ſibi cultum templis & Sacerdotibus ſuo nomini inſtitutis adſciverit; *Dionyſum juniorem*, *Athenæo* teſte, bacchica veſte indutum ſe appellari voluit. In *Templo* quoque *Hieroſolymitano* ſtatuam ſuam adorandam poni juſſit; illo ſemper uſus, *oderint dum metuant*; & illo: *utinam Reſpub. Romana unicam cervicem haberet*. *Antoniæ* verò *aviæ* illum licentioſiùs increpanti reſpondiſſe fertur; *Memento*, inquit, *omnia mihi in omnes licere*. Vt proindè *Tyburtini* meliori optione tam impii Cæſaris memoriam æterno ſilentio ſupprimere malint, quàm gloriam ex natalibus humani generis monſtri potiùs, quàm hominis, ambire; quod periit tandem anno quarto imperii IX Kal. Feb. anno urbis conditæ DCCXCIII. poſt natum *Chriſtum* 43, Ætat. 29, triginta vulneribus confectus: atque ita dignam ſceleribus mortem ſubiit. Sed hæc per tranſitum jam dicta ſint. *Villam* itaque non à *Cajo Iulio Cæſare*, neque à *C. Cæſare Caligula*, ſed à *Cæſoniorum* familia dictam fuiſſe, dicimus: ex qua domo *Cajus Caligula* quartam uxorem *Cæſoniam*, impudicitiâ, & perditâ laſciviâ marito non inferiorem duxit. Sed & *Cæſoniorum villam* hanc fuiſſe, inſcriptiones ſequentes docent, quas indefeſſus *Tyburtinarum* Antiquitatum explorator, *Marcus Antonius Nicodemus* hoc loco detexit, & citantur quoque ab Aldo Manutio Juniore, in ſuo Libro intitulato Orthographia.

Luxuria & tyrannis Caligulæ.

„ L. Cæſonius, C. Filius, Quirina
„ Lucillus Macer Ruffinianus Cos.
„ Frater Ar---; Præf. urbi electus ad
„ cognoſcendas vice Cæſaris cognitio-
„ nes Procos. Prov. Africæ, XX vir
„ Senatus conſulto R. P. curandæ, cu-
„ rator aquarum & Miniciæ, Curator
„ Albei Tiberis, & cloacarum urbis,
„ Legatus Prov. Africæ, eodem tempo-
„ re vice conſulis Cur. R. P. Tuſcula-
„ norum, curator R. P. Sueſſanorum,
„ Prætor Kandidatus, Quæſtor can-
„ didatus, electus in familiam Patri-
„ ciam, X vir ſtilitibus judicandis.

Qualisnam verò ex *Cæſonia* Domo fuerit hic *Cæſonius*, de quo memorat adducta jam inſcriptio, dubium eſt. Ego ſentiam, varios fuiſſe *Cæſonios* hujus *villæ* poſſeſſores, quorum unus tempore *Iulii Cæſaris* Dictatorem egit *Hiſpaniæ*, contra liberos *Pompeji Magni*, teſte *Oroſio*, vel ſi non placet, dicerem, fuiſſe *T. Cæſonium Priſcum*, Equitem Romanum, novo à voluptatibus officio à *Tiberio* præfectum, ut teſtatur *Suetonius in vita Tiberii*. Sed ſufficiat nobis *Cæſoniæ* familiæ ſupradictam *villam* fuiſſe, hoc loco oſtendiſſe.

Alia Inſcriptio.

„ C. Cæſonio. C. Filio. Quir.
„ Macro Ruffiniano Conſulari, ſo-
„ dali Auguſtali Imperatoris Seve-
„ ri Alexandri Aug. Cur. R. P. La-
„ niviorum II. Proconſ. Prov. Afri-
„ cæ, Curat. Aquarum & Minic.
„ Leg. Aug. Pr. Pr. German. ſupe-
„ rior. Cur. Alvei Tiberis. Cur. R. P.
„ Theans. Leg. Aug. Pr. Pr. Prov.
„ Luſitan. Cur. R. P. Tarricens. Pro-
„ cos. Prov. Abaiæ; Leg. Leg. VII.
„ Claud. Cur. R. P. Aſculanæ, Quæ-
„ ſtori Prov. Narbon. Trib. Leg. I.
„ Aditic. Donato donis militaribus à
„ Divo Marco, III viro Capitali, Pa-
„ tri dulciſſimo & incomparabili,
„ Cæſonius Lucillus filius Conſu-
„ laris.

CAPUT

CAPUT III,

De Celeberrima Villa Adriani *Imperatoris in* Agro Tyburtino.

Ortus Adriani.

Ælius *Adrianus* Cæsar, Imperatoris *Trajani* consanguineus, *Romæ* quippè patre natus *Sext. Ælio Afro Trajani* consobrino,& matre *Domitia Paulina Gadibus* nata, undè & illi soror *Paulina* fuit. Pervenit ad Imperium gratia & favore *Plotinæ*, quam ejus amore flagrasse ferunt; genus antiquum ab *Adria Picentium* trahit, undè majores ejus tempore *Scipionum* in *Hispaniam* migraverunt. Puer relictus à Patre in tutelam *Trajani*, à quo etiam adoptatus liberalibusque artibus imbutus, literis potissimùm Græcis eruditissimus fuit, ita ut passim etiam *Græculus* diceretur, Mathematicis prætereà cum primis instructus, quem *Marius Max.* summum Astrologum quoque appellat, ita ut omnium dierum usque ad horam mortis futura sibi antè præscripserit. Cum itaque omnes profiteretur artes, omnes exagitabat Doctores, sæpè sibi propositas quæstiones certando, summa ingenii laude solvit. Alebat ingenia,iisque favebat,imprimis *Favorino* Philosopho. Exstant adhuc ejus quædam Epigrammata Græca lepidissima. Barbam more Græcanico submittere ea tempestate cœpit, quem morem posteà nonnulli Principes Romani servavere. Itinera maxima ingenti celeritate confecit, in *Pannoniam*, *Judæam*, *Galliam*, *Britanniam*, *Hispaniam*, ex qua *Romam* reversus *Athenas*, hinc in *Ægyptum*: in qua expeditione cum *Antinoum* suum amisisset, *Hierosolymis* ei templum dicavit. Post summos itaque labores, & *villâ Tyburtinâ* jam exstructâ, ubi in quiete, & otio literario videbatur victurus, sive loci insalubritate, sive fato cœlitùs ipsi dimisso, uti posteà dicetur, morbum incidit, ex quo *Bajis* in *Campania*, dum vivere jam cum tæderet, sibi ipsi violentas manus imponens jussu medici, veneni potione extinctus est, anno ætatis 62, vel ut *Volaterranus* vult, 72, Imperii 22. Sepultus in *Villâ Ciceronis Puteolis*, templo ejusdem honori posteà loco sepulchri exstructo. Ossa ejus posteà in urbem asportata in *Adriani* mole à se constructa deposita fuerunt, uti ex inscriptione ejus omnibus obvia patet.

Studium Adriani in omni literaturæ genere, & profectus.

Epigrammata Adriani.

Itinera Adriani.

Occasio villæ exstruendæ.

Hic igitur *Ælius Adrianus*, cum jam totum Orientem Occidentemque peragrasset, pro sua in rerum rariorum curiosissimarumque notitiam aviditate, quicquid in *Græcia* & *Ægypto* curiosum observârat, accuratè exploratum descripsit, ea intentione, ut quicquid splendidum & magnificum *Asia* possideret, in unam villam otio literario & quieti oportunam quam sibi destinarat, transferret; adeòque quod alibi in orbe terrarum diffusum spectatur, in hanc *Villam* suam, veluti in Orbis terrarum epitomen quandam translatum exhiberet; atque hoc pacto admiranda prædecessorum Cæsarum monumenta, rarâ hujus *Villæ* magnificentiâ tantò altiùs superaret, quantò altiores sunt inter viburna cypressi.

Villæ exstructio.

Villam itaque suam tribus millibus ferè passuum *Tybure* dissitam adorsus, paucis annis innumerabili hominum multitudine collaborante exstruxit in clivo quodam, cujus longitudo, juxta nostram observationem incipit à Boreali plaga, & tribus millibus passuum extensa in Meridiem porrigitur. Latitudinem ejus variam deprehendimus, cujus ubi maxima est, quintam partem supradictæ longitudinis obtinet. *Villa* tota clivis & vallibus constat, ita ut ejus ambitus facilè ad sex millia passuum in circuitu pertingat:

præter ea, quæ extra *villam* memorabilium rerum monumenta ad complura milliaria extensa cernuntur. Quibus itaque prop ositis, jam singulas ejus partes, ordine persequamur. Fuerunt autem complures, qui tantæ fabricæ admiratione suspensi, ingentibus laboribus ejus descriptionem aggressi sunt; quos inter primum sanè locum obtinet *Pyrrhus Ligorius* Architectus & Antiquarius, jussu Seren.mi *Hippolyti* Card.lis *d'Este*, Gubernatoris perpetui *Tyburtinis* qui eam ex ruderibus erutam graphicè sanè delineavit: quem posteà secuti sunt *Antonius Nicodemus*, *Antonius del Rè*, *Franciscus Martius*, Antiquarii Tyburtini; quos ego secutus singulis annis eò Autumnalium feriarum tempore profectus, unam ex tota fabrica partem examinandam suscepi; quo quid præstiterim, hîc curiosi Lectoris oculis exponendum duxi.

§. 1.

De divisione Villæ Adrianeæ.

Divisio villæ in suas partes principales.

ADrianus Cæsar, uti suprà diximus, *Villam* suis commoditatibus aptam conditurus, ut præcedentium Imperatorum gloriam in admirandis, quæ reliquerant, monumentis obscuraret, uti erat peringeniosus, ita quoque, quidquid in *Orbe Romano* novum, rarum, & admiratione dignum reperiebat, in *Villam* suam, in quandam veluti *Romani Imperii* Epitomen contrahere constituit. Undè eam teste *Spartiano*, & *Blondo*, in septem partes principales dividendam censuit, ita ut prima exprimeret *Græcorum Lycæum*; altera *Academiam Athenienſium*, tertia *Prytaneum*; quarta *Ægyptiorum Canopum*; quinta *Picilen* ob varietatem exquisitissimarum rerum sic dictam; Sexto *Tempe Thessaliæ* ob amœnitatem ab omnibus poëtis celebrata, quibus junxit & *Campos Elysios*; septima, ne quicquam deesset, *Inferorum Regnum*, de quibus ordine agendum est, ut fabricæ totius ordo, & dispositio luculentiùs Lectori innotescat.

Partium singularum descriptio.

Tametsi ego omni diligentiâ, curâ & sollicitudine ad cognoscendam exactam hujus *villæ* distributionem incubuerim, quia tamen tempus & otium defuit, quominus in tanta rerum varietate, quam non nisi vasti ruinarum ruderumque acervi exhibent, penitùs exploranda, meæ curiositati satisfacere possim, hinc quicquid in Archivis Tyburtinis reperiri licuit, studiosè evolvi, & inter cœtera *Pyrrhi Ligorii* Architecti & Antiquarii celeberrimi, qui annuo penè spatio jussu Serenissimi Principis *Hippolyti* Card.lis *d'Este* Gubernatoris *Tyburtini*, non exiguis sumtibus, ad veram hujus *villæ* constitutionem singularumque partium distributionis notitiam, indefesso studio pertigit, cujus & delineationem in mappa expressam, quantum rei obscuritas ipsi permisit, exhibuit cum singularum partium quàm fusissima explicatione; quæ & in hunc usque diem in gazophylacio *Francisci* Card.lis *Barberini* ad perpetuam rei memoriam conservatur. Quamvis & *Antonius Nicodemus*, & *Antonius del Rè*, Antiquarii Tyburtini, suam quoque operam non sine emolumento contulerint. Et uti hucusque eorum scripta non exstant, ita hac tam opportuna hujus operis occasione, ea, ne tantus famosissimæ *villæ* splendor & magnificentia in totalem oblivionem evanesceret, boni publici causâ evulganda, atque meis scriptis interserenda duxi; in quo si quid dubium obscurumque occurrerit, id unà meis observationibus junctum, paucis dilucidabo. Sed jam ad rem ipsam.

Exploratores Villæ, seu descriptores.

Vbinam

Vbinam verè & propriè septem principales supramemoratæ partes *Villæ*, *Lycæum*, *Academia*, *Bibliotheca*, *Canopus* &c. extiterint, tametsi summo ingenii conatu determinare præsumserit memoratus *Ligorius*, fateor tamen quod res est, in tanta vetustatis caligine, tantaque ruderum vastitate, nil nisi solâ conjecturâ concludi posse. Etsi enim innumeræ ibi porticuum, templorum, camerarum, conclavium, theatrorumque reliquiæ adhuc spectentur, difficile tamen est conjecturâ assequi, quemnam singula usum habuerint, & ad quam ex septem principalibus partibus, si pauciora quædam vestigia excipias, pertinuerint: præsertim cum picturæ, statuæ, & reliqua singulorum locorum ornamenta, inscriptionesque, quibus totam fabricæ molē confertam fuisse constat, temporum injuriâ perierint. Vndè nos ea solummodo, quæ lucem aliquam spectatori adferre possunt, ut Lector ex hisce paucis veluti ex ungue leonem colligat, adferemus.

Quam difficile sit singulas hujus Villæ partes describere.

Villa, uti dixi suprà, in circuitu facilè ad sex millia passuum sese extendit, clivis vallibusque undique & undique interstincta. Porta principalis hujus, ut ex vestigiis superstitibus patet, ex ea parte fuisse videtur, quæ *Pontem Lucanum* respicit, ubi adhuc veterum silicum, quibus à *Ponte Lucano* ad *Villam* in colle sitam, via sternebatur, apparent vestigia. In hujus stratæ silicibus viæ termino, ingens ruderum, non supra terram duntaxat, sed & infra eam immensorum ambulacrorum multitudo comperitur, inveniuntur & vestigia hospitiorum unà cum 90 areis, porticibus, camerisque, quæ omnia, sive situm, sive formam spectes, differunt, portis ad ingressum in eas egressumque opportunis. Ad introitum verò portæ ad dextram, obviat murus altus, innumeris receptaculis una supra alterā imposita, quam & ideò centum cameras *Tyburtini*, vocant, & equitum, qui Cæsarem stipabant, habitationibus servisse putant, de quibus posteà pluribus.

Ex hisce, uti *Ligorius* conjicit, datur aditus ad eam partem, quæ Ποικίλη *Picile* dicitur, duplici porticu instructam, & exedris, quæ magnā olim operi conciliasse majestatem videntur, totumq; spatium in duas areas præamplas dividunt, 800 pedū longitudine & tertiæ partis latitudine. Fuit autē *Pœcile Athenienfis urbis Porticus*, dicta Ποικίλη *Pœcile*, ob rerum picturarumque varietatem, olim etiam πανσαναχτεῖ⊙, id est, *locus requiei* Regum destinatus, in quo exornando *Polygnotus Atheniensis* pictor celeberrimus Heroū virorumque fortium imagines depinxisse creditur; non alio sibi præmio proposito, nisi gloriæ ad immortalitatem adspirantis, & ad honorem patriæ conciliandum impulsus. Fertur & in eodem omnibus seculis memorabilem *Miltiadis* contra innumerabilem *Persarum* multitudinem in *Campis Marathoniis* victoriam affabrè depinxisse; de quo Petrarcha:

Piciles descriptio.

Miltiade, *che 'l gran giogo à* Grecia
tolse.

Ad similitudinem itaque *Pœciles Atheniensis*, quam & *Stoam* vocabant, ubi & *Zeno* Philosophus sua dogmata suis discipulis, qui & posteà Stoici dicti sunt, tradebat. *Adrianus* & Philosophiæ laude clarus, & veteris sapientiæ admirator, hanc ad suæ mentis relaxationem exstruxit porticum, à cujus areis vastissimis innumera conclavia habitationesque dependent, unà cum areis minoribus mutuæ studiorum communicationi, quæ ibidem peragebatur, opportunis. Detegitur & non procul indè per angustum meatum, templum columnis Deorumque statuis, quæ artium scientiarumque Præsides exhibebant, olim haud dubiè instructissimum; cujus muri variis mixti marmoris laterculis vestiti, qui in hunc usque diem ibidē reperiuntur, exornabantur.

Adjacet huic alius locus ovalis formæ porticu instructus, & in medio ejus templum octogonâ formâ, olim

haud dubiè splendidum, & per portas totidem undique & undique pervium; quemadmodum expositoriis exedrisque, nec non ex fontium ibidem scaturientium syphonibus, quorum vestigia spectantur, colligitur. Per limbum verò Templi columnis superpositum, olim indubitanter, varia insculpta videbantur, monstrorum marinorum, unà humanâ figurâ permixtorum schemata; non deerant currus triumphales, qui à diversis animalibus, struthionibus, equis, arietibus, leonibus, tigridibus, similibusque trahebantur, occurrebant & cupidines aligeri, quæ curribus insidentes à cygnis, columbis, pavonibus, aliisque similibus volucribus agitabantur. Et talia fuisse constat ex eo, quod, teste *Ligorio*, tempore Cardinalis *Hippolyti* hoc eodem in loco laterculi dictis rerum schematismis insigniti, inventi fuerunt, qui posteà *Romam* allati, in hortis *Farnesiorum Palatinis* muro inserti spectantur, & sæpè sæpius in *Tyburtinæ urbis* domuum parietibus immurati comparent.

Varia in picile *monumenta.*

Putat quoque *Ligorius*, non hinc procul sitam fuisse *Bibliothecam* triplici conclavium ordine exstructam, unà cum ambulacris cœterisque cameris in modum templorum, diversoriorumque exedris, porticibus, fontibus, aliisque ornamentis egregiè elaboratis, & euntibus deinde versus borealem plagam occurrit murus 25 statuarum exedris instructus; & alter vicinus, qui circuitu suo hortum inclusisse putatur, multis olim habitationibus & diversoriis cultus; in cujus latere varia statuarum vestigia notantur, sub quarũ pedibus per plumbeos canales, aquæ ad balneorum forsan, aut etiàm ad domesticum usum, prorupisse comperiuntur. Obviat & in vicino clivo ingens theatrum unà cum quatuor diversoriis, areis, porticibusque, quæ columnis constabant quadratis: pavimenta verò marmore vario sternebantur. Atque in hoc loco 40 statuæ repertæ fuerunt, teste *Ligorio*, omnes tamen, præter tres, mutilæ & mancæ.

Bibliotheca Villæ.

§. II.

De partibus Villæ *versus plagam meridionalem.*

IN Meridionali plaga primo loco occurrunt varia atria, & mansiones accommodatæ ad Thermarum usus, unà cum suis hypocaustis, quæ abacis suis ad sedendum aptis pulchrè distributæ videntur. Spectantur & areæ xystique ad luctandum apparati, receptacula quoque, queis depositis vestimentis se spoliabant, ibidemque ad luctandũ se ungebant, omnibus parietibus marmore vario, plasticisque imaginibus olim incrustatis depictisque; post hæc, uti conijcit *Ligorius*, districtus ille, quem *Academiam* vocat, sequitur; & erat templum circulare *Apollini Musisque* dicatum, undique & undique extrinsecus muris cinctum, columnisque marmoreis candidissimis exornatum, mansiunculis, receptaculisque confertum. Ad latus hujus templi locus, qui ζωτικὴ *Zotica*, appellabatur, ab animalibus, quæ inibi concludebantur. Sequuntur Sacerdotum, Academicorumque diversoria, cum innumeris aliis vicinis domibus porticibusque quæ columnis cingebantur, ambulacrisque diversis, quæ aditum ex uno in alterum annexasque domus præbebant. Circa hunc locum ab occidua plaga, loca spectantur unà cum vasto Theatro, ubi histriones dicebantur se vestire, cum mimis, pantomimis, cœterisque joculatoribus, veterum fabularum recitatoribus. Fuerunt hoc in loco, teste *Ligorio*, tempore *Alexandri VI* Pont: Max:. novem *Musarum* statuæ repertæ.

Academia Villæ.

9 Musarum *statuæ detectæ.*

Verbo, hic *Academiæ* districtus habet tot tantaque atria, aulas, aliasque mansiones, ut vix ad numerum reduci queant,

queant, fierique non posse existimo, hodiè similia fieri construique posse. *Ligorius* curiosus omnium explorator, viginti atria cum omnibus ijs annexis habitationibusEphebæorum,Scholarum,Phrontisteriorumque, in quibus juventus instituebatur, domibus unà cum ijs rebus, quæ ad humanum victum deliciasq; quovis modo necessariæ videbantur, annotat. Integræ in eo plantabantur sylvæ,luci,viridaria,vario ingenio dispertita. Aquis abundabat, quæ ex fonte *Piconio*, seu *Lacu Fucino* immensis sumptibus in villam suam derivabantur,quamvis ego ante *Trajanum* istiusmodi aquam jam *Tybur* adductam censeam, de qua alio in loco, de Aquæductibus Tyburtinis. Spectatur & ibidem adhuc murus 1400 pedes longus,unà cumAquæductu ipsi superimposito & porticus fuisse videtur: ad *Lycæum* usque *Villæ* extensus. Exstruxerat hunc locum*Adrianus* ad normam formamque *Athenienfis Academiæ*, qui tametsi locus esset mille passibus ab urbe dissitus, sterilitate squallidus, ita tamen *Cimonis* ingenio cultus fuit tum aquarum gelidissimarum fontibus,tum insigni arborum in viridariis lucisque, in quincuncem plantatarum culturâ,ut non amœnitate solùm *Athenienfium* delicias longè superârit, sed ea Philosophis, uti *Platoni* suisque sequacibus interea Philosophicæ exercitationis occasionem dederit, ut vel ex eo capite Academicorum nomen obtinuerint.

Ex hoc itaque districtu proceditur ad *Lycæum*, conclave vastum, undique ruderibus magnificentiæ testibus adornatum, cujus fabricam *Adrianus* juxta *Lycæi Athenienfis* Architectonicas rationes exstrui jusserat. Erat autem *Lycæum* locus in *Attica* non procul *Athenis* dissitus, sic dictus à *Lyco Pandionis* filio, longissimis splendidus porticibus, nec non arborum perpetuò virentium plantatione jucundissimus, ubi ab Athenienfium Magistratu posteà Gymnasium Philosophorum cathedris palæstrisque destinatum, exstructum fuit *Apollini* sacrum, in quo *Aristoteles* philosophica sua placita suis tradebat discipulis ambulando, unde ἀπὸ τοῦ περιπατεῖν ejus sectatores Peripatetici fuerunt vocati. In hoc itaque *Lycæo Adrianeo* ad similitudinem *Lycæi Athenienfis* exstructo, prælongarum porticuum vestigia deprehenduntur, arboribus, hortis, lucisque in amœnitatem spirabant omnia,in quorum medio Templi semiruti spectantur reliquiæ, peridromiis & xystis sumptuosissimè exstructis, antiquæ magnificentiæ indicia; nec hîc Thermarum commoditas deerat, uti ex luculentissimis signis videri potest: siquidem inveni, quod & *Ligorius* olim observavit, hypogæa, sive, uti vocare solent, hypocausta, quæ per strictum in fornice meatum in alterum fornicatum receptaculum, vaporem ferventissimum transmittebant; hi verò canales aquarum ductores, qui per superius receptaculum ducebantur, ferventissimo aëre, & canales & aquas ad bullorem usque calefaciebant, aquam deindè in alias vicinas cameras sedilibus& hypopodiis instructas, calidam in usum eorum, qui balneis delectabantur, derivabant. Erant & è latere mansiunculæ forsan ad se spoliandum in vestium custodiam destinatæ; quæ res luculenter modum docet, quo in frigida in usum balneorum calefacienda veteres olim utebantur.

Lycæi descriptio.

Lycæum quid?

Balnea eorumque ratio construendorum.

Sed hisce ita propositis, jam progrediamur ad illam fabricæ portionem, quam *Canopum* vocabat *Adrianus*. Est autem *Canopus* urbs *Ægypti*,in qua Bacchanalia seu Dionysiaca aut Neptunalia celebrabantur, quod Ægyptiacè Κανουβ *Canub*, idem quod *Neptunum* notat, sive Numen aquis præsidens. Erat autem situ locus amœnissimus, inter duos fluvios constitutus *Thenmuthi*, id est, *Cœlum Deorum*, à loci tum ubertate, tum amœnitate sic dictus, olim χοῖς, dicta urbs à *Menelao* condita,de qua vide quàm amplissimè actum

Canopus urbs Ægypti.

1.Tom. Fol. 17. in *Oedipo* noſtro *Ægyptiaco*, *Obeliſco Pamphilio*, *Prodromo Copto*, aliiſque locis. In hac *Canopus* celeberrimus ille *Ægyptiorum* Deaſter, à *Suida* deſcriptus, variis ceremoniis, & exoticis prorſus ſuperſtitionibus colebatur; undè *Adrianus* loci hujus amœnitate Ægyptiaciſque ludicris, quæ in eo quotannis peragebantur, incitatus, ne quicquam *Villæ* ſuæ deeſſe videretur, eidem *Canopum* inſeruit. Itaque intra *Pœcilen* & *Academiam Adrianeam* haud obſcura hujus *Canopi* veſtigia cernuntur in valle quadam longiſſima, in cujus fronte Templum rotundum erat, hodiè ſemirutum *Canopo* ſive *Neptuno* dicatum, variis aulis, cameris, xyſtis utrimque ſtipatum; atque ex ruderibus innoteſcit, mirificam ſtructuram, & calamo vix explicabilem fuiſſe: quod nemo qui vaſtitatem loci examinârit, inficiabitur.

Erat autem intra binos oppoſitos ſibi porticus in medio vallis, foſſa profunda ſatis & ampla, & ſubſelliis ſuis inſtructa, quæ aquâ Martia ad eam altitudinem latitudinemque repleba-tur, ut lintribus cymbiſque ſufficientem ad Ludos Neptunios celebrandos capacitatem præberet; atque in hac foſſa hominum utriuſque ſexus multitudo noctu diuque exſecrando commercio laſciviæ turpitudiniſque, ſine ulla verecundia, frena geſtibus incònditis, cantando, ſaltando, natandoque Canopico more laxabant, quibus *Adrianus*, uti hujuſmodi deditiſſimus erat, ita quoque ſummo ſuo guſtu, tum hujuſmodi venereis ſcurrilibuſque ſpectaculis, tum obſcænis cantilenis, ſaltibus, choreiſque, quæ ingenti cum confuſione ibidem peragebantur, à gravioribus negotiis paulò liberior, delectabatur. Denique locum fuiſſe fontibus undique irriguum, ex ruinis, ubi in hunc uſque diem canalium orificia ſpectantur, colligitur; cernuntur & in nonnullis locis ſcalæ ſeu cochlides ita conſtitutæ, ut ex una parte adſcenſus, ex altera deſcenſus hominum continuò euntium redeuntiumque ſine impedimento concederetur.

§. II.

De reliquis partitionibus Villæ, *quæ ſunt* Infernus, Campi Elyſii, Prytaneum.

VErſus occidentalem partem ingens vallis occurrit, in cujus edito latere integer adhuc tholus ſpectatur, in loco, qui hodiè *Rocca bruna* dicitur, & eſt ſub Juriſdictione Tyrocinij *Soc:* tis JESU ad *Sanctum Andream Romæ*, ubi mihi quotannis ſumma ſanè commoditate tanquam in propria villa conſtituto, dictæ *Adrianeæ Villæ* rudera explorare conceſſum fuit. Atque hic locus, *Ligorio* & *Nicodemo* teſte, inferorum locus fuiſſe putatur, in quo per aquæductus ſubterraneos *Adrianus* expreſſerat eos, qui à Poëtis memorantur, fluvios, *Phlegethontem*, *Cocytum*, *Lethen*, unà cum variis hypogæis, in quorum parietibus tormenta inferorum, vas *Danaidum*, Rota *Ixionis*, & ſimilia à Poëtis efficta depicta, teſte *Lampridio*, cernebantur. Veruntamen hunc locum ichnographia *Academiæ* jungit: alii hoc loco fuiſſe mancipiorum cuſtodias exiſtimant, qui tum catenarum, quibus onerabantur, ſono & ſtrepitu, tum tumultu vociferantium, inferni horrendam, & plenam confuſione ſcenam exprimebant.

Infero-rum regio.

Non procul indè, putant nonnulli fuiſſe quoque *Elyſios Campos* ab *Adriano* exſtructos, unà cum repræſentatione *Tempe Theſſalorum* in quibus, quidquid jucundum & delectabile deſiderari poterat, ſive Aularum ſplendorem & magnificentiam, ſtatuis Deorum, nobiliſſimiſque picturis exornatam, ſive fontium ſalientium, nec non hortorum

Elyſii campi.

hortorum viridariorumque deliciosam varietatem spectes, expositum conspiciebatur; & etiamnum ejus vestigia non obscura, uti ex mappa patet, supersunt. Restat *Prytaneum*, quod *Ligorius* putat fuisse in extrema *Villæ* parte versùs Meridiem exporrecta.

Pryta-neum.

Erat autem *Prytaneum Athenis* locus, in varia habitacula, aulas, & cameras divisus, in quo Judices summo cum rigore justitiæ, Rerum publicarum causas agebant. Nam uti Halicarnassæus ait; *quæ ab iis* Prytanea *vocantur, erant loca publica sacra, quorum cura pertinet ad ad eos, qui supremum Magistratum in Republica obtinent.* Vel, ut alii volunt, in quo emeriti milites, senectute, & infirmitatibus pressi, communibus sumptibus, magno nostris Principibus proposito exemplo, alebantur. Quod institutum cum placuisset *Adriano*, simile quid in sua *villa* machinatus est. Atque hæc sunt, quæ pro innumerabili rerum memorandarum copia & multitudine, paucis explicanda censui.

Jam verò nihil aliud superest, nisi ut post singularum partium expositionem totius *Villæ* ab *Adriano* in *Tyburtino agro* incomparabili magnificentia extructæ ichnographiam hîc appositam luculentius contemplemur. Hanc Emi-nent.mus *Franciscus* S. R. E. Card.lis *Barberinus*, multorum Literatorum deprecatione impulsus, primus novo ausu in Reip. Lit.riæ augmentum ornamentumque partim ex *Pyrrhi Ligorii* Architecti delineatione, olim jussu Card.lis *Hippolyti Estensis* peracta, compilatam partim opera & studio *Francisci Contini* viri rerum antiquarũ peritissimi denuò ad incudem reductam nova dimensione emendatam omnibusque numeris tandem absolutam æri incîdi curavit, tã exacta cura & diligentia, ut ad ejus perfectionem nihil amplius accedere posse videatur; quam & huic præsenti *Latii* operi inseri jussit. Cum verò dicta ichnographia major esset, quam ut Libro commodè imponi posset, nos pro mole operis ad faciliorem singularum partium comprehensionem, in epitomen reductam, hic ob oculos exponimus curiosi lectoris.

BREVIS COMPILATIO

Præcipuorum Locorum, quæ in præsenti hujus Villæ *Ichnographia spectantur.*

Districtus I literis A B C D signatus. *Theatrum* dictum fuisse *Ligorius* asserit, eò quod theatris, circis, hippodromis, aliisque innumeris fabricis, uti porticibus, ambulacris, xystis, vestibulis, delubris, cœterisque locis, quæ tum scenicis tum gymnasticis exercitiis serviebant, accommodatus fuerit. Habebat sibi juncta innumera habitacula in usum militum constituta.

Districtus II litera E signatus, continebat eam *villæ* partem, quæ à varietate rerum ibidem expressarum Ποικίλη *Pœcile* à *Græciæ Pœcile* sic dicta fuit; atrijs, ambulacris, peristyliis, fanis, camerisque confertus.

Districtus III litera F signatus, monstrat judicio *Ligorii* vestigia BIBLIOTHECÆ *Adrianeæ*, quam *Adrianus* ingenti fabricarum ædificiorumque ad omnem commoditatem eorum, qui literis bonisque artibus incumbere desiderabant extructorum congerie condiderat, theatris, ambulacris, templis, balneis, viridariisq̃ splendidissimam: & continet vicina fabricarum rudera, quæ signantur literis G H I.

Districtus IV signatus litera K, *Canopus* dicebatur ad formam *Canopi Ægyptiaci* ab *Adriano* extructus; de quo fusius in præcedentibus actum vide.

Districtus

Districtus V, signatus litera L, olim, uti *Ligorius* tradit, *Academiam* exhibebat more *Græcorum* ad *Athieniensis* similitudinem *Academiæ* constitutam, *templo Apollinis*, aliisque fanis & delubris, nec non theatris, porticibus, atriis, ambulacris, viridariisque ad Philosophantium usum superbissimè accommodatam:

Districtus VI, signatus litera M, *Inferorum regnum*; & paulò post, *Campos Elysios* summa fabricarum ad omnem amœnitatem exstructarum varietate exhibebat.

Districtus VII, signatus litera N, *Lyceum Atheniense* exprimebat, aquæ ductibus cæterisque fabricis, uti templis, porticibus, ambulacris, viridariis, balneisque oppidò magnificum & splendidum.

Districtus VIII, signatus litera O, *Prytaneum Atheniensium*, Veteribus militibus senio confectis sustentandis destinatum.

Districtus tandem signatus litera P Vallis erat, quam arboribus utrinque ad omnem amœnitatem dispositis, nec non riguis limpidissimarum aquarum rivis excultam, *Adrianus* THESSALA TEMPE, ne quicquam jucunditatis Villæ suæ deesset, appellari constituit.

Quid verò Theatrales ejusque fabricæ, quid *Pœcile*, quid *Bibliotheca*, *Academia*, *Canopus*, quid *Lyceum* & *Prytaneum*, quid *Tempe*, *Inferorum*, *Elysiorumque Camporum* regna sibi velint, in præcedentibus primo hujus *Villæ* capite exposuimus, ad quæ lectorem remittam. Ex hac itaque Ichnographica *Villæ Adrianeæ* descriptione, Lector, invisam inauditamque hujus villæ magnificentiam (quâ nulla ex *Romanorum* sumptuosis fabricis splendidior, neque vastior, neque raritate ædificiorum illustrior visa fuit,) sat superque colligere poteris. Quæ tamen abdito Dei judicio, non nisi ad 80 annorum durationem pertigit.

Atque ex hisce Lectori luculenter patet labilis rerum humanarum conditio, quàm fugax rerum omnium memoria, quam nemo non ex stupenda hujus *Villæ* fabrica colligere poterit. Videbatur *Adrianus* æternam nominis sui gloriam superba & invisa hac non *Villa*, sed civitate integra eâ magnificentiâ, quam retulimus, exstructâ ambire; sed quàm citò illam exstruxit, tam citò in ruinam data fuit, ita ut nullus Romanorum scriptorum præter *Spartianum*, qui ejus meminerit, inventus fuerit; *Antonino* successore, primò in ejus ornamenta manus mittente, ut iis Thermas suas Romanas, quas condere constituerat, condecoraret. Ita dum unus gloriam furatur alterius, omnia tandem eandem vicissitudinum varietatem sortiuntur. Modò *Villa* hæc verè villarum Regina ita deformata jacet, ut non nisi cadavera & sceletra palatiorum intuearis, omnia plena virgultis, spinis, senticetisque obsita, & uti recte Gobellinus *l.* 5. historiæ scribit: *Extra Vrbem*, inquit, *ad tertium milliarium* Hadrianus *Imperator nobilissimam* villam *exædificavit adinstar magni oppidi, cujus extant adhuc Templorum sublimes & celsæ testudines; cernuntur & aularum cubiculorumque semidiruta ædificia, visuntur peristyliorum, porticuum, piscinarum, Theatrorumque fastigiatæ moles; & ubi quondam ImperialeSolium cœlesti fulgore splendebat; ubique superba fabricarum, hortorumque constructio* Elysos Campos *æquare videbatur; ubi Purpurati sedere magna cum potestate Tribuni, ibidem præter rubos & sentes nihil reperias; Reginarum Cubicula, facta sunt serpentum, viperarum, bufonumque habitacula; adeò rerum mortalium fluxa & inconstans natura est.*

Interitus Villæ *magnificentissimæ.*

Paucis tamen hoc loco tam exigui temporis, quo *Villa* sibi constitit, causam aperiam: latet enim sub iis quidpiam Divinioris arcani consilium; itaque sic sese res habet.

Causa destructionis Villæ.

Post absolutam *Villæ* singularumque partium fabricam, nil aliud restare videbatur, quàm Encænia summa pompa & solennitate celebranda; & quoniam moris erat, post ingentes à Romanis

Cæsaribus

TEMPE ADRIANÆA
DISTRICTUS PRITANÆI
LICÆI DISTRICTUS
Rocca Bruna
Scala di Canne Cento Romane
VILLÆ CELEBERRIMÆ ab ADRIANO
CÆSARE IN AGRO TIBURTINO EXTRU
CTÆ VERA ET EXACTISSIMA ICHNOGRA
PHIA AB PYRRHO LIGORIO OLIM
POSTEA A FRANCISCO CONTINI
RECOGNITA, ET DESCRIPTA, JUSSU
EMINENTISSIMI
FRANCISCI CARD BARBERINI
ISCO
NO S.R.E.
NENTISSIMO.
ELLARIO.
Ichnographiam
D.D.
a Waesberge
Weyerstraten

DISTRICTUS PRITANÆI
LICÆI
LICÆI DISTRICTUS
VILLÆ CELEBERRIMÆ ab ADRIANO CÆSARE IN AGRO TIBURTINO EXTRUCTÆ VERA ET EXACTISSIMA ICHNOGRAPHIA AB PYRRHO LIGORIO OLIM. POSTEA A FRANCISCO CONTINI RECOGNITA, ET DESCRIPTA, JUSSU EMINENTISSIMI FRANCISCI CARD BARBERINI.
FRANCISCO BARBERINO S.R.E. CARDINALI EMINENTISSIMO, ac VICECANCELLARIO.
Hanc Villæ Adrianæ Ichnographiam D. D. D.
Joannes Janßonius a Waesberge & Hæredes Elizæi Weyerstraten

Totius Plani Villæ Adrianææ declaratio generalis,

In quo literæ majusculæ denotant divisionem à nobis factam omnium suarum partium in varia capita, in quibus partes omnes & membra principalia ædificiorum, & aliorum locorum ibi contentorum numeris notata & declarata sunt in unoquoque Capitulo.

Via antiqua, filicibus strata, quæ à ponte Lucano ad Villam ducit.

De ædificiis & antiquitatibus, quæ circa illam viam reperiuntur in fondis Vallium, litera A designatis.

CAPUT PRIMUM.

1 ATrium ingens 530 palmis longum, 365 latum, quod secundum Pyrrhum Ligorium pro Hippodromo servierat, nunc terra est Hieronymi Racciacari Tiburtini.
2 Cellulæ arcuatæ cum loculis ante introitum, collem magis elevatum adæquantes.
3 Murus gypso explanatus atrium includens.
4 Porticus cornicibus adornatæ.
5 Scala in collem ascendens.
6 Locus ovatus in formam Amphitheatri constructus, aquis stagnantibus plenus, spurcitiis plurimis & arundinibus coopertus, jam stagnum Josephi Capucini vocatus. Totum hoc ædificium 250 palmis longum, 190 latum est.
7 Locus in quo domicilia & aliæ habitationes erant, quæ jam in ruinis jacent.
8 Locus apertus in modum atrii, qui parietes habet loculis ornatos, in quibus statuæ collocabantur.
9 Ascensus, seu scalæ duæ, in altiorem collem ascendentes.
10 Via supra collem, cum muris ab utroque latere.
11 Planities seu collis altior, supra secundi numeri cellulas circiter 18 palmis, possidetur partim à Dominico Florentino.
12 Templulum quadratum, seu sepulchrum, in cujus quatuor angulis totidem sunt cellulæ 32 palmis undecunq; latæ, & tam illud Templulum, quàm circumjacentia, in possessione sunt dicti Racciacari.
13 Habitatiunculæ, jam vetustate collapsæ.
14 Planities imæ parti vallis correspondens ab altera parte Atrii numero 1 notati, cujus possessor est Josephus Capucinus.

De partibus Theatri literâ B notati, ubi vinea erat Feliciani Ferraretti Ferrariensis.

CAPUT SECUNDUM.

1 SCala ascensus in habitacula post Scenam.
2 Cubicula pro Tragœdis ædificata, ubi vestiebantur, & se disponebant ad prodeundum in Scenam.
3 Porticus post Scenam.
4 Scenæ Frontispicium.
5 Triangulus versatilis.
6 Porticus in utroque proscenii latere existentes.
7 Proscenium.
8 Orchestra.
9 Spatium in quo sedes Senatorum.
10 Septem portæ introitus ad Orchestram.
11 Exterior Theatri Porticus.
12 Cochleæ sex, quibus ad Theatri gradus ascendebatur.

De ædificiis & habitaculis literâ C notatis, supra planitiem dictæ Vallis A notatæ, elevatis.

CAPUT TERTIUM.

1 ATrium cum Porticu columnis circumdato, à Pyrrho Ligorio pro Palestra habitum.
2 Area cum porticibus supra columnas elevatis, quæ, secundùm Ligorium, particularis quidam locus erat, in quo sub tecto & sub dio colluctabantur.
3 Cellulæ per duo latera dictas areas circumdantes, & adæquantes, quæ cellulæ ante introitũ loculos habebant ad statuas recipiendas.
4 Porticus subterraneæ, quibus aqua inest.
5 Introitus ad dictas Porticus, è quo scaturit fons aquæ limpidissimæ, qui Palatii fons appellatur.
6 Locus è quo aqua ista originem sortitur.
7 Exhedra 83 palmis longa, 54 lata, intra quam quinque sunt loculi cum peristylio semiquadrato.
8 Cellulæ arcuatæ, quarum fornices è purissimo gypso confecti etiamnum integri conspiciuntur.
9 Aula in quatuor lateribus varie exornata, cujus principalis introitus vallem respicit, cui alia objacent domicilia.
10 Vestibulum sive Porticus tendens à Palestra, seu Atrio numero 1. notato, versus Templum aut cellam numeri 11.
11 Templũ seu cella quadrata & regulariter ornata, quatuor habens Peristylia, quorum tria habebant portas ad introitum, cum quatuor cubiculis circa angulos, & quatuor habitacula post dictam aream.
12 Locus in quo aliud erat contubernium, cujus partes subterraneæ solummodo videri possunt.
13 Tres habitaculorum ordines in quadrato dicti Contubernii.
14 Atrium aut Porticus dictorum Contuberniorum, sub quo sunt muri & columnæ quæ testudines sustinent, & aquæductus fuisse creduntur. Omnes hæ antiquitates in fundo sunt ejusdem Capucini.
15 Mansio alia vetustate collapsa, ubi diversa erant cubicula.
16 Duo ædificia in plano, ceteris omnibus minus collapsa, quorum fornices anagluptis opificiis, quadratis recessibus & concavatis, erant ornati, in quorum uno cavea est, cum cornice in fundo.
17 Cavea magna semicircularis, in qua tres sunt loculi, omnes viliter adornati pumicibus colore viridi & ceruleo depictis, quæ pro fonte inservierat.
18 Area dictis ædificiis & muris varie cincta, quæ nostris temporibus Area aurea appellatur, ubi jam est vinea Vincentii Coccanari, & antiquitates possidet 15 ac partem 7 atque 11.
19 Muri crassi, qui tria latera prædii D circumdant, quorum ille, qui Orientem respicit, ornatus est 16 forulis, 35 palmis ab areæ planitie elevatis, quas dividunt columnæ, è calce & cœmento factæ, forulæ iste è pumice ut supra constructæ sunt. Murus alius Occidentem versus similiter ornatus est forulis absque columnis.

De prædio, ejusque ædificiis, quæ sequuntur versus Meridiem, literâ D notatæ.

CAPUT QUARTUM.

1 PRædium altius supra dictam aream 60 palmis, in plano à tribus lateribus supradictis muris numero 19 conclusum, in quo erat Templum ornatum columnis marmoreis striatis, quarum diameter tres habebat palmas, ut è fragmentis earum per locum istum sparsis videre est, ubi etiamnum sunt duo capitella ordinis Compositi, in modum linguæ canis incisa, unum supra alind, & cum Delphinis loco Volutarum. Locus iste jam spurcitiis plenus est, & possidetur à Dominibus Altovitis, cum planitiei parte numero 3.
2 Murus, supra quam tendit via ad prædium ascendens.
3 Planum, sive area extensa ante dictum prædium.
4 Via subterranea transiens infra dictum planum, & introitum habet à plano versus Occidentem.
5 Domicilia ad planitiem dictæ viæ subterraneæ, ante quę erat porticus Aquilonem versus, cujus jam tantum conspiciuntur rudera.
6 Planum latum versus Occidentem, inferius ipsâ viâ subterraneâ, ubi nunc est vinea Heredum Dominici Gregoriani.
7 Aquæ seclusorium tres habens forulos in fronte plani numero 3 notati, ubi erant statuæ, sub quarum pedibus fontes scaturiebant.
8 Locus, in quo erat Porticus, jam spinis, sentibus, & ruderibus coopertus, ubi conspiciuntur fragmenta marmorearum columnarum igne combustarum, per totum locum sparsa; ager hic ad Sebastianum Pace, cum planitie anteriori numero 3 notata pertinet.
9 Via aut planities aperta ante dictum Porticum, quod crassissimis muris sustinebatur à parte Vallis versus Aquilonem.
10 Introitus cujusdam viæ subterraneæ, dictam Porticum subeuntis, & ad alia ædificia ducentis.
11 Murus crassus in præsens diruptus, prædium ab altiori parte sustentans versus Africum.
12 Scala, quâ ad dictum Prædium ascendebatur, infra quam quatuor habitacula erant quadrata, & unum orbiculare.
13 Planum, in cujus uno latere procedit supradicta via antiqua, ubi nunc est vinea Hyeronimi Petruccii.

De Palatio & villa Pœcilis, quæ literâ E denotantur, & omnibus eorum partibus.

CAPUT QUINTUM.

1 ARea maxima versus Aquilonem, cujus major longitudo constat palmis 1090, latitudo 490.
2 Cincta est muro inæquali numero 2 notato, quæ planitiem dictæ areæ continebat.
3 Via dictam planitiem transiens, eamque in duas partes dividens. Hic Orientem versus est vinea Joannis Arquieri, Palatii Estensis Vestiarii, in altera parte versus Occidentem est vinea Petri Angeli Longi Tiburtini.
4 Porticus versus Aquilonem in fronte dictæ areæ.
5 Ingressus, & porta principalis Villæ, quæ in medio est longi muri duas Porticus dividens.
6 Murus 890 palmis longus, duabus Porticibus communis, qui adhuc integer restat.
7 Porticus ab altera parte dicti muri, quæ aream Villæ Pœcilis circuit, & loco columnarum parastatis è coctis lateribus & coemento edificata est.

8 Para-

8 Paraſtata, quæ ſola erecta manſit, de omnibus quæ ibi erant, cum dimidiatis columnis ab utroque latere, ſub arcubus Porticus.

9 Periſtyliatum Atrium, ſeu Villa Pœcilis, longum erat cum omni ædificio 1040 palmis, 435 latum, cujus area in duas æquales partes diviſa eſt, à via quæ tranſit per ejus medium, à prædicta porta uſque ad portam Meridionalem. Pars hujus fundi verſus Ortum, eſt ager qui excolitur pro Minerva Romana, jam conceſſus Domino Bulgarino; altera verſus Occaſum, eſt vinea Hyeronimi Rampani, Tiburtini.

10 Ambulatorium patens extra murum Porticus, quod caput dictæ Porticus cingit verſus occaſum, & vergit in latus verſus Meridiem, quod ambulatorium lapidibus coctis ex tranſverſo poſitis ſtratũ eſt.

11 Ambitus muri medio dictæ areę exiſtens, totius ædificii figuram repreſentans: ubi è qualitate loci, & relatione ejuſdem Rampani, qui vineam ſuam hîc decidere vidit, creditur piſcina fuiſſe.

12 Scala, quâ in depreſſiorem areolam deſcenditur.

13 Areola 136 palmis longa, 70 lata, ſub qua cellulæ quædam ad æqualitatem vallis.

14 Ædificium quinque cellularum ad æqualitatem areolæ.

15 Domus in fronte âreæ numero 1 conſtructæ ad ſuſtinendam terram dictæ areæ, & ex illis ſolum conſpiciuntur ſeptem, ceteris in ruinis proſtratis.

16 Ripa quædam è lateribus coctis, prædia à valle dividens.

17 Locus ſenticetis opertus, ſupra maximorum ædificiorum igne combuſtorum rüinas, jam ſubterraneas, ubi Templum fuiſſe creditur. Eſt iſte locus Joannis Mingonis Tiburtini.

18 Scala, quæ à plano numeri 13 deſcendit ad fondum vallis.

19 Varii ordines ambulacrorum ex ligno; erant ea juxta contubernia ſub Porticibus areæ numero 9 notatæ.

20 Scalæ, quibus à fondo vallis aſcendebatur in plana dictorum contuberniorum, ſed non tranſibant planum ſuperius, ſub porticibus.

21 Cellulæ prædictorum contuberniorum, in tabula punctis ſignatæ, quia erant ſub dictis Porticibus, & omnes iſtæ erant liberæ, nam unaquæque ſolam habebat portam, quæ ſupradictis ambulacris ex ligno correſpondebant, & ſupra portam erat feneſtra ad recipiendum lumen. Omnes hæ cellulæ ejuſdem ſunt magnitudinis, & ex una parte habent 28 palmas, ex altera 21. In hiſce cellulis, milites ad Imperatoris cuſtodia corporis, contubernia habuiſſe fertur.

22 Murus 20 palmorum craſſitie, poſt dictas cellulas & domunculas, ad humiditatem arcendam, & terram fulciendam Periſtyliati atrii Pœcilis.

23 Vacuum unius palmi & quartæ latitudinem habens, intra dictum murum & murum cellularum, ut aer illuc pertranſiret, & aquæ avacuarentur.

24 Vacua relicta intra craſſitiem muri numero 22 facta ſicut loculi undecumque occluſi, & à nulla parte ingreſſus patebant.

25 Via in humiliore parte vallis ſub dictis contuberniis, foſſæ propugnaculi ſpeciem habens, cum muro reſiſtenti, ac planum obverſum continenti.

26 Fundum vallis 400 palmis latum, ubi nunc eſt vinea Andreæ Quagliozzi Tiburtini, qui univerſum planum dictarum cellularum ſimul cum foſſa poſſidet.

27 Locus, ubi ruinæ ædificiorum conſpiciuntur, denſis vepribus obſitæ, quæ in totum jacent proſtratæ.

28 Templum in fronte dictæ porticus duplicis verſus Ortum, quod quadrangularis eſt figuræ, ab una parte 77, ab altera 65. palmorum, cum ſuo hemiciclo 53 palmis lato, & ſeptem loculis dimidii quadrati ad ſtatuas collocandas.

29 Hemiciclum 53 palmis latum, quod habet infractum medii quadri cum loculo in fronte, in quo collocata fuerat ſtatua, aream maximam ſpectans.

30 Veſtibula duo, per quæ à dicto Templo ad aliud ædificium contiguum tranſibatur.

De ædificiis, quæ Ligorius pro loco Bibliothecæ ſumpſit, litera F *notatis.*

CAPUT SEXTUM.

1 PORticus circularis columnis ornata, 20 palmis lata, in ædificio, dicto Templo juncta.

2 Euripus, ſeu foſſa circularis 20 palmis lata intra ædificium medium & porticum; & totus hic locus eſt ſupradicti Joannis Arquieri, Eſtenſis Veſtiarii.

3 Ædificium circulare in medio porticus, & credibile eſt fuiſſe thermas, aut locum in aqualibus deliciis; ejus diameter eſt palmorum 120.

4 Principalis ingreſſus in dictum ædificium.

5 Area ante dictum ingreſſum, craſſis muris cincta, ad fulciendam terra, cujus planities altior eſt areæ maximæ num. 1 litera E, & iſta area ager eſt ſupradicti Rampani.

6 Veſtibulum à porticu circulari ad alium Porticum tendens.

7 Periſtylium, ſeu Atrium quadrangulum cum porticibus cingentibus, è columnis marmoreis Corinthici ordinis; quod Atrium 295 palmis longum, & 230 latum eſt, & in loco iſto vineam habet dictus Rampanus.

8 Veſtibulum in planitiem tendens verſus Aquilonem.

9 Fons & cubicula, quibus Porticus præbebat aditum.

10 Veſtibulum, quo ab angulo Porticus in aream tranſibatur.

11 Scala duplex intra dictum veſtibulum, quâ in ſuperiores Bibliothecæ partes aſcendebatur, & deſcendi poterat in dictam porticum circularem.

12 Habitacula diverſa primi plani Bibliothecæ, exaltata in lateribus & angulis, cum cellulis, cubiculis & ambulacris, exterius circum dictas exaltationes.

13 Area, aut planum ante ædificium Bibliothecæ, ad dictam Rampanum pertinens.

14 Scalula in aream num. 5 deſcendens.

15 Loculi tres, qui conſpiciuntur in craſſo muro dictæ areæ num. 5. in fronte introitus ædificii circularis numero 4.

16 Locus in modum Templi conſtructus, cum ſuis receſſibus & cubiculis, quæ ſecundum Ligorium loca erant ſtudiis dicata.

17 Murus ornatus loculis 610 palmis longus, aream Bibliothecæ num. 13. ſuſtinens & dividens à plano quod ante eam jacet, 15. palmis depreſſius.

18 Scala deſcendens in dictum depreſſius planum.

19 Planities, in qua veriſimiliter fuerat hortus ad recreationes ſtudioſorum, ubi nunc eſt vinea & pratum dicti Hyeronimi Rampani.

20 Porticus ornata columnis, quæ creditur fuiſſe ante dictum murum cum loculis.

21 Scala poſt dictum murum verſus Orientem, quæ aſcenſum præbebat in aliud ædificium altius.

22 Ædificium, cũm diverſis habitaculis infra & ſupra terram.

23 Ambulacrum infra terram 150 palmis longum, quod ab una parte ædificii tendebat ad aliam.

24 Ambulacra duo, jam aperta, quæ dictum ambulacrum infra terram intrabant.

25 Locus ſubterraneus 92 palmis longus, ad quem ingreſſus patet per duas portas à dicto Ambulacro, & in fronte juxta introitum ſunt loculi, in quibus fontes erant, & ante dictum locum verſus Africum ſunt alia duo cubicula, in quorum fornicibus feneſtræ quadratæ, ſicut apertura putei.

26 Area, aut Atrium inferius verſus Aquilonem, ante dictum ædificium.

27 Scala duplex, quâ deſcendebatur ex dicto atrio in fundum vallis.

28 Locus ſubterraneus, ad æqualitatem fundi vallis, in cujus fronte ante introitum magnus eſt loculis, è rudibus pumicibus conſtructus, ſicut etiam fornis univerſa, & muri circumcirca: in quo loculo adhuc ſupereſt pedamentum, cui ſtatua inſiſtere deberet. Supra dictum locum alia erant ambulacra & cubicula, jam in totum diruta.

29 Planum ad æqualitatem areæ num. 13. in quo alia erant ædificia, quæ ſolo æquata jacent.

30 Domunculæ novem, ad æqualitatem dictæ planitiei, juxta quarum introitus erant loculi introrſum perforati, è quibus fontes ſcaturiebant.

31 Scalula in prima domo, quâ aſcendebatur ſupra fornicem loci num. 25, èxitum habens in planum altius ſupra dictas domos, aut fontes.

32 Fragmenta quædam murorum, qui alias conſtituerant domos ſupra planum num. 29, quarum formæ, cum ſatis in ruinis jaceant conjectura ſumi non poteſt. Omnes ſupradictæ Antiquitates, ſunt in agro Hyeronimi Rampani.

33 Tres loculi cum una Porticu, ante quam introitus erat in viam ſubterraneam, ſub plano literâ G notato.

34 Porta, quæ ducebat in ambulacrum ſubterraneum, ſub plano 29. quod conduceret in ſpeluncas ſub plano literæ G, ſicut dicetur.

De ædificiis & aliis locis ſitis in ſummitate collis, literâ G *notatis, pro maxima parte in poſſeſſionibus Dominorum Altovitorum.*

CAPUT SEPTIMUM.

1 POrticus ſupra ripam verſus vallem ad Aquilonem, proſpectum in illam concedens, 800 palmis longa, latitudine circulari palmorum 25, columnis è marmore ſtriatis ornata, quæ trium palmorum diametrum habebant, illarum quædam videntur fragmenta per illum locum diſperſa, quaſi ſuper invicem collapſa.

2 Area, vel hortus ante dictam Porticum, longa cum univerſo ædificio 890 palmis, 280 lata, in quo loco nunc eſt ſilvula turdis venandis apta.

3 Locus craſſis muris circumcinctus, introrſum loculis ornatus, ubi creditur fuiſſe hortus ſeparatus, vel avicularium, aut vivarium, qui longus eſt palmis 250, latus 160.

4 Porticus duæ in fronte ejuſdem, paraſtatis è cæmento conſtructæ.

5 Domicilium undecunque quadratum, cum atrio ſemiquadrato juxta introitum, ubi ſtatua in loculo collocata erat. In ingreſſu erat veſtibulum cum duabus cellulis.

6 Scalula deſcendens in ſpeluncas aut ambulacra ſubterranea, in tabula deſignata.

7 Feneſtra per quam in ſpeluncas intravimus, cum aliæ ſiniſtrorſum eſſent, lumen concedentes huic primo ambulacro, ruinis cooperto.

8 Ambu-

8 Ambulacrum ſubterraneum verſus Circium, feneſtras habens ſupra planitiem 29 literæ F.

9 Ambulacrum cum muris tranſverſim collocatis verſus Africum, ſed abſque feneſtris.

10 Ambulacrum verſus Zephyrum, abſque feneſtris, cujus fornix à parte introitus verſus Aquilonem laborata eſt opere muſaico minuto è variis coloribus, cum ramulis, foliis, & aviculis; ac in fine dicti ambulacri eſt loculus planitiei æqualis.

11 Via ſubterranea in medio dicti ambulacri, quæ ad quinque paſſus introrſum tendebat ad dextram, ubi locus ruinis oppletus eſt, ita ut tranſiri nequeat.

12 Porta, reperta ſub terra, jam obſtructa, quâ introibatur in dictam viam.

13 Atrium ingens 360 palmis longum, 285 latum, quod erat ante ædificium ſupra dictas ſpeluncas, jam omnino ſolo æquatum.

14 Templum figuræ circularis, cujus dimidia pars erecta manſit, & ingreſſus ejus patebat ab atrio prædicto, cujus diameter eſt palmorum 60. parte interiore dicti Templi ornatâ 24 loculis, cum uno ingenti dimidium circulum habente ante introitum.

15 Cellulæ & ambulacra dicto Templo contigua, ſed in ruinis ſepulta.

16 Atrium longum 145 palmis, latum 110, cum duabus porticibus in extremitatibus, & caveæ duæ in fronte medii circuli, palmorum 40. in diametro, ſed ea ante introitum gradatim elevata erat à plano.

17 Ambulacrum opertum ducens ad Periſtylium num. 18.

18 Periſtylium 149 palmis longũ, 103 latum, porticibus circumdatum, quarum fornices omnes picturis ornatæ, ſuper 24 columnas; & earum introitus ab omnibus quatuor lateribus reſpondebant habitationibus circumjacentibus.

19 Aula, longa 42 palmis, lata 38, dextrorſum & ſiniſtrorſum habitatiunculas habens.

20 Exhedra, ſeptem loculis ornata.

21 Veſtibulum aut aditus, ducens ad alia ædificia verſus Zephyrum.

22 Templum octagonium, diametri 46 palmorum, cui in quatuor lateribus 4 portæ erant invicem obverſæ; & in cæteris quatuor loculis, ſinguli cum diametro 13 palmorum, ac in 8 angulis octo erant columnæ.

23 Cubicula, quæ inſervire debebant ſacerdotibus Templi.

24 Area, 290 palmis longa, 245 lata, porticibus depictis ornata, cum columnis è calce, cæmento & lapidibus coctis; & iſta area nunc vocatur à Tiburtinis Area Aurea ſupra Collem, ad diſtinctionem alie Areæ Aureæ, quæ eſt in valle.

25 Porticus juxta aream producta, ad omnia ædificia verſus Aquilonem ducens.

26 Areola, ſupra ripam proſpiciens, per planitiem inferiorem, ante illam.

27 Exhedra, loculis, ſtatuis & columnis ornata, cum cellulis diverſis, & ambulacris ab una & altera parte.

28 Atrium ingens, 80 palmis longum, 50 latum, tres portas habens in ambulacrum num. 25. ducentes, in cujus fronte ſeptem erant loculi, cum ſtatuis ibidem collocatis.

29 Cubicula diverſa, quorum quædam quadrata, quædam ſemirotunda.

30 Exhedra ſpatioſa, cum ſpelunca in medio ante introitum, tantæ profunditatis, ut ſextam circuli partem adæquaret, ſtatuis ornata in loculis, & inter eas erant Columnæ marmoreæ rutilantes ſtriatæ, cum quatuor fontibus in 4 angulis, & in medio erat rotunda vel octangula, cum columnis marmoreis politis, abſque ſtriis. Totius ædificii menſura ab una parte erat palmorum 102, & ab altera 118.

31 Habitationes ex utraque parte exhedræ, ſibi invicem correſpondentes.

32 Ambulacrum apertum, ab area nu. 24. deſcendens in planitiem depreſſiorem ſupradictam.

33 Locus ſentibus obſitus, ubi diverſæ erant cellulæ rotundæ, & quadratæ, loculis & aliis opificiis ornatæ, quæ omnia ſolo æquata ſunt, & è fundamentis nihil aliud ſumi poteſt, quam quod hac mappa deſignatum. Hoc totum humile planum olivetum eſt Sebaſtiani Pacis.

34 Piſcina ovatæ 170, palmis longa, 110. lata, cum duobus propugnaculis vallem verſus.

35 Ambulacrum aut via in fundo vallis, longa 1445 palmis, lata 28.

36 Receptaculum in dicta via, loculis ornatum.

37 Angulus excurrens in planum Piſcinæ, ubi veſtibula quædam, cum diverſarum inventionum ſcalis, aſcendentibus in planum literæ G.

38 Viæ ſubterraneæ infra collis ripam tranſeuntis aditus duo.

39 Via ſubterranea, quæ totum collem trajicit, & ſubter ædificia, & Templum octangulum vadit.

40 Via ſubterranea, ſub collis ripa uſque ad Inferos.

41 Ambulacrum & Porticus verſus Africum, tecta, & columnis ornata, ſimilis aliæ nu. 25. & hæc verſus Zephyrum tranſibat in porticum poſt habitationes Exhedræ.

42 Area ante dictam porticum.

43 Area circiter 15 palmis quam ſupradicta depreſſior.

44 Locus, ubi magnum erat ædificium ſeparatum, plane jam ſolo æquatum, & ruinæ jacent ſub vepribus ſepultæ.

45 Agri circa dictum rubetum, qui Dominorum ſunt Altovitorum cum omnibus ſupradictis antiquitatibus, ac rubetis, & univerſo ſolo dictorum prædiorum.

46 Porta, tranſiens in Periſtylium ad nobile planum ſuperiorum partium ædificii verſus Occidentem.

47 Periſtylium vel Atrium 225 palmis longum, 134 latum, circumdatum porticus, ornatis 40 columnis, ſub quibus ſpeluncæ ſunt, quæ etiamnum integræ perſtant, picturis nobilitatæ, ſed quarum colores longitudine temporis evanuerunt.

48 Quatuor frontiſpicia murorum, quæ loculis erant ornata, & ſtatuis ante arcus porticuum.

49 Ambulatoria aperta 18 ½ palmis lata intra dictos muros & Porticus.

50 Habitaculum hibernale verſus Auſtrum.

51 Domicilium exiliens in angulis cum quatuor cubiculis, ubi portæ ſunt ſibi invicem correſpondentes, & balneum creditur fuiſſe privatum.

52 Aula penſilis, cum pavimento marmoris albi, in morem muſaici operis.

53 Atrium ante aream.

54 Area ante dictum domicilium.

55 Domicilium æſtivale verſus Aquilonem.

56 Scala deſcendens in domicilium & inferiora cubicula, & in ſpeluncas ſub porticus nu. 47. ſupradictis

57 Area depreſſior, & ſentibus obſita, ante dictum domicilium.

58 Ambulacrũ ſubterraneũ, à dicto domicilio tranſiens ad thermas.

59 Thermæ ſupra dictam aream, in totum jam dirutæ.

60 Thermæ Laconicæ, vel ſudatorium figuræ circularis, palmorum 52 diametri, quæ tantum lumen habebant in medio fornicis, ubi æneum erat operculum, quo extollendo & demittendo Laconicæ calor temperabatur.

61 Domicilium octagonum, cum 4 loculis, ab ovali figura extractum, quod in medio totius ædificii cæteris magis integrum manſit, & 5 portas habet, exeuntes in omnia alia cubicula, quæ illi circumjacent. Supra coronidem cui teſtudo ſuperimpoſita videntur quatuor ſunt canales latericii, intra muri craſſitiem, per quos vapores calidos ad calefaciendũ cubiculum aut balneum immittebant.

62 Ædificium, in cujus medio ambulacrum erat cum cellulis liberis ab utraque parte, & tribus hoſpitiis familiæ recipiendæ.

63 Quatuor portæ, exeuntes in viam ſubterraneam, ad ripam altum prædium ſuſtinentem num. 13. quæ via tranſit ſub ædificium verſus Zephyrum, & intrat in alias vias ſubterraneas.

64 Via ſubterranea ſub prædio num. 13, intrans in aliam viam ſubterraneam.

De ædificiis ſupra planum inferius verſus Occaſum, literâ H notatum.

CAPUT OCTAVUM.

1 AREa longa 590 palmis, lata, 130 ſupradictâ inferior, circiter palmis 20.

2 Principium dictæ areæ verſus Aquilonem, ubi erant cubicula quædam.

3 Via ſubterranea ſub dicta area, quæ in parte Aquilonari intrabat ſpeluncas ſub Pœcilis porticibus, tranſiens ſub templo in initio earum, ubi eſt nu. 28 literæ E. & ab altera parte verſus Auſtrum introibat in alias vias ſubterraneas.

4 Atrium, per quod tranſibatur in ædificium in fronte dictæ Areæ.

5 Habitacula ab una & altera parte Atrii.

6 Aula, longa 73 palmis, 40 lata, quæ erat pulcherrima, & probe ornata, prout veſtigia etiamnum demonſtrant.

7 Domicilia duo ab utraque parte dictæ aulæ, quorum nnumquodque cubiculum habet quadrangulum 53, palmis longum, 31 ½ latum & aliud biangulum cum uno latere recto, & altero circulari, ſicut & cavea medii circuli.

8 Porticus duæ in lateribus dicti ædificii, una verſus Aquilonem Æſtivalis, & alia verſus Auſtrum Hibernalis.

9 Hemiclum, vel cavea magna medii circuli; habens diametrum 105 palmorum, cum quinque portis exeuntibus in dicta cubicula, aulam & porticus, & cum duobus loculis, ornatis ſtatuis.

10 Atrium quadratum, ubi in aliis tribus lateribus tres aliæ ſunt caveæ prædictâ minores, ac minoris proportionis medii circuli; & dictum atrium ab omni latere eſt palmorum 157, vacuum autem caveatum minorum eſt palmorum 80, & alia major habet palmos 105, conformis aliæ huic obverſæ.

11 Planum, vel area ante porticum dicti ædificii verſus Auſtrum depreſſior areâ nu. 1. palmis 6.

12 Facies balneorum ſequentium, duobus magnis loculis, & tribus minoribus ornata, in quibus erant ſtatuæ, quarum pedamenta adhuc conſpiciuntur.

13 Areæ ante balnea verſus Ortum, 132 palmis longa, 50 lata.

14 Cubiculum quaſi ovatæ figuræ, in cujus lateribus duo erant fontes, loculis ornati & muri laminis marmoreis variegatis incruſtati.

15 Cubiculum octangulare cum ſeptem portis, & quatuor lateribus rectis ac 4 convexis, Epoditerii uſum habens, qui locus erat in quo exuebantur veſtes antequam balneum intrarent.

16 Cubiculum Laconicum, hoc eſt ſudatorium circularis figuræ, lumen è medio hemiſpherii, ubi æneum operculum erat, accipiens.

17 Aula in medio faſtigii, cum duobus capitibus circularibus, ſed parvæ cavitatis.

18 Via ſubterranea, tranſiens ſub plano areæ ante faſtigium balneorum, quæ intrat in alias vias ſimiles, ſub ædificio vicino.

19 Area ante faſtigium dictorum balneorum verſus Favonium, longa palmis 260, lata 90.

20 Atrium, quod à dicta area abit in viam ſequentem.

21 Via, à planitie nu. 11, tranſiens in medium vallis Canopi.

22 Habitacula diverſorum cubiculorum in lateribus dictæ viæ.

23 Atrium, per quod tranſitur in ædificium & aulam nu. 24.

24 Area vel aula quadrata palmorum 152 ab omni parte, ubi verſus Zephyrum eſt cavea magna medii circuli, & diametri palmorum 108, quæ in medio habebat cellam etiam quadratam palmorum 43, profundam 35.

25 Area item quadrata, 84 palmis longa, $69\frac{1}{2}$ lata, cujus muri undique loculis & portis erant ornati. Totus hic locus cum aula nu. 24 eſt vinea Eugenii Falegnami.

26 Viæ ſubterraneæ, ſub dictis habitaculis in mappa punctulis notatæ.

27 Præcipuus introitus dictæ viæ.

28 Aditus viæ ſubterraneæ, quæ collem & prædium trajicit, literâ G. notata nu. 39.

29 Area ante ædificium, ubi alia erant balnea.

30 Atrium, ornatum 4 columnis marmoreis, & ſtatuis in loculis, in fronte ejuſdem.

31 Exhedra, longa palmis 124, lata 51, ubi ab Aquilonari parte Hemiciclum videre eſt, ſeptem loculis ornatum, in quibus erant ſtatuæ, cum duabus columnis fornices ſuſtinentibus ante Hemiciclum.

32 Cellulæ palmorum 21, ab omni parte, cum ſuis caveis ante introitum.

33 Aula quadrata palmorum 51 ab omni latere, cum ſua teſtudine crucis in modum impoſita quatuor archetypis Tiburtini in angulis, & ornata fictilibus figuris fuſis, albis ac puris, quæ adhuc integræ conſpiciuntur.

34 Aditus viæ ſubterraneæ, dictam aulam intrantis, ſed jam ruinis oppleta eſt.

35 Cubiculum quadratum palmorum 50 ab omni latere, quod pars erat balneorum verſus Occaſum, ubi habebatur frigidarium.

36 Cubiculum figuræ circularis, diametri 55 palmorum, quod inſerviebat pro Laconico, hoc eſt ſudatorio abſque aqua, lumen recipiens è medio hemiſpherii, ſicut de aliis dictum eſt.

37 Cubiculum pro tepidario inſerviens, palmis 65 longum, 39 latum, quæ proportio eſt unius quarti & duorum tertiorum.

38 Cubiculum, calidarii uſum præbens, cum tribus cellulis medii quadri, in quibus erant labra vel urnæ balneorum calidorum & tepidorum, ac poſt illud erat aliud cubiculum, in quo poterant eſſe fornaces ad calefacienda balnea.

39 Via ſubterranea, in ripa muri areæ 29, quæ via lumen recipit per quaſdam feneſtras quadratas, in fornice.

40 Porticus ſuper paraſtatas ante dictam aream, ad ſequentes cellulas aditum præbens.

41 Cellulæ ſubterraneæ ſub prædio literæ I. in ripa muri areæ 29, quæ cellulæ tres planities erant in mappa punctis notatæ, diverticula vilioris familiæ.

42 Scala duplex in dictæ porticus angulo, quâ aſcendebatur ad dictas planities; ſed nobile planum non adibat, in ultimo ſub nobili convoluta permanens.

43 Scala in altera parte porticus, quæ ad nobile planum aſcendit.

44 Aula nobilis plani longa palmis 100, lata 63, ſupra dictas cellulas ſubterraneas.

45 Xyſtus ante dictam aulam, reſpiciens fundum areæ 29.

46 Cellulæ vel aditus in lateribus, aut fronte aulæ, dicti Xyſto objectæ.

47 Aliæ Cellulæ ab utraque parte habitationibus deſtinatæ.

48 Murus 9 palmis craſſus inter dictas cellulas, in cujus craſſitie vacua depicta conſpicua ſunt, ſicut armaria muralia.

49 Duæ porticus ante faſtigium ædificii, in quibus erant portæ, aditum in aulam & cellulas concedentes.

50 Hemiciclum diametri palmorum 40, ubi 4 erant introitus, & ille in medio caveæ tendebat in veſtibulum, in quo Scala magna aſcendens in planum ſupra dictas vias ſubterraneas, ubi ſunt numeri 39.

51 Scala, à ſupradictis ædificiis deſcendens in aream nu. 54. literæ G.

De planitie ſequenti verſus Meridiem, & ejus ædificiis, literâ I notatis.

CAPUT NONUM.

1 PLanum ſupra collem, ubi olivetum eſt Eugenii Amici, Tiburtini.

2 Ædificiorum quorundam ruinæ, in quibus tantum conſpici poſſunt veſtigia porticus aut ambulacri 95 palmis longi.

3 Templum rotundum, quod extrinſecus in circuitu columnis ornatum erat, tanquam illud cingens ambulacrum, cujus diameter eſt palmorum 421, in quo loco & agris circumjacentibus eſt olivetum Petruſſiorum, Tiburtinorum.

4 Planities verſus Ortum ſupradicto depreſſior palmis 15, ſub qua ducit dicta via ſubterranea, nu. 40 notata, literâ G.

5 Muri ſuſtinentes dictum planum nu. 1. deſignatum.

6 Brachium anguſtius ſupradictâ viâ ſubterraneâ nu. 40. notatâ, literæ G. quod ſequitur directè verſus Auſtrum occidentalem, palmis 130 longum, quod totum ruinis occluſum eſt.

7 Via, quâ dictum brachium intratur, ab aliis differens, quia diverſa habet brachia, quæ alias vias demonſtrant, omnes terminatas longitudine palmorum 17, latas 5, & altas 7 palmis, & omnes è lapidibus exciſis & conglutinatis conſtructæ ſunt, lumen recipientes per ſpiramina rotunda in earum fornicibus.

8 Planities humilior planitie nu. 4, palmis 15, à ſupradicta via ſubterranea nu. 40. literæ G. diviſa.

9 Locus, ubi erat ædificium in fronte plani nu. 4. cujus faſtigium Septentrioni obvertebatur, longum palmis 130, ſed jam plane eſt deſtructum, & ſentibus obſitum; & hæ binæ planities nu. 4. & nu. 8. ſunt oliveta Petruſſiorum.

De valle & Templo Canopi, literâ K. notatis.

CAPUT DECIMUM.

1 MUrus longus palmis 640, qui cum ſuis paraſtatis verſus vallem Canopi, ſuſtinet planitiem literæ I, & dicta vallis longa eſt palmis 882, lata 340, & locus hic eſt ſupradicti Roſati.

2 Canopi Euripus, 700 palmis longus, 200 latus.

3 Domicilia duo 20 cellularum in plano, quæ æquant & ſuſtinent prædium, quod illis objacet verſus Zephyrum, ubi in fornicibus ſecundi plani ſub prædio, videri poſſunt picturæ quædam cavernarum ſubterranearum.

4 Templum Canopi in fronte vallis, magni hemicicli figurâ, habens diametrum 75 palmorum.

5 Cellulæ duæ ab utraque parte Templi in primo introitu, cum loculis in fronte, in quibus duæ ſtatuæ collocatæ erant.

6 Porticus ſubterraneæ, à tergo & teribus dictas cellulas lambientes.

7 Quatuor ſpatia vacua intra craſſitiem muri in hemiciclo, longa palmis 6. profunda palmis 8 cum dimidio, gradatim facta, quo aqua ex iis prodiens altius ſcaturiret, & inter unaquæque erant loculi, ac in iis collocatæ ſtatuæ ſuorum Deorum.

8 Cellulæ in muri craſſitie poſt dictos loculos, in quas deſcendebant Sacerdotes, per foramen in medio fornicis, & reſpondebant iis, qui Deos benignos peterent.

9 Cavitas in medio Templi, profunda palmis 90, lata 21, cum quinque loculis per latera & una in fundo, ubi erat ſtatua Neptuni vel Canopi; & in quantum ferunt lineæ tranſverſim punctis notatæ in medio opertum eſt, ſed juxta arcum & in fundo apertum, ſicut atria duo.

10 Cubicula in parte Templi verſus Ortum, omnes jam ruinis involutæ.

11 Locus ſubterraneus ab altera parte Templi, latus extrinſecus circumdans, & lumen recipit per ſex feneſtras quadratas in fornice, tanquam aperturas puteorum, & hic undecunque picturis nitebat, prout veſtigia ſub dictis fornicibus oſtendunt, & totum hoc Templum ad eundem vallis Dominium pertinet.

12 Prædium altum ſupra dictum Templum, ubi fuit planum ſeu area ædificiis cincta, & nunc ibidem eſt vinea cum ericeto quodam Vincentii Tiburtini.

13 Ædificium, quod alterum debebat eſſe Templum, hemicicli formâ, loculis & ſtatuis ornatum, cujus diameter eſt palmorum 50.

14 Quatuor cellulæ ab utroque latere hemicicli, pro tranſitu inſervientes.

15 Duo alia cubicula juxta dictas cellulas.

16 Scala, à plano nu. 12, aſcendens in prædium literæ I.

17 Cubicula tria plano nu. 12, æqualia, ſupra quæ alia erant diverticula ruinis jam ablata.

18 Veſtibulum vel porticus à cubiculo nu. 15 ducens in aliam ſcalam, quâ aſcendebatur ſupra alia plana verſus Occaſum.

19 Planum, alteri nu. 12. notato æquale, quod tranſibatur verſus prædium prædominans valli Canopi.

20 Prædium dictæ valli prædominans, ſupradictis ædificiis nu. 3. fulcitum, in quo duæ ſunt vineæ, & ericeta, una Hyeroimi Palucci, & altera Joannis, Petri & Dominici Magnini à Cori.

21 Planum, quod ſe extendit verſus Occaſum, Circium, & Aquilonem, ubi ſunt vineæ, campi, & oliveta Domini Sebaſtiani Soliardi Tiburtini, & terminatur valle quæ Zephyrum reſpicit.

22 Muri, qui à tribus lateribus magnum prædium literâ L notatum ſuffulciunt.

23 Templum ſub prædio in angulo verſus Occaſum, æquale dicto plano 21, quod extrorſum eſt quadratum tribus lateribus clauſum, longitu-

longitudine 75, altitudine 58 palmorum, in quorum mediis tres ſunt portæ Templum introeuntibus, quod intus circularis eſt figuræ, diametri palmorum 43, altum ab Hemiſpherio ad pavimentum palm. 55. illud loculis ornatum, & ante portam eſt cavitas cum loculo in fundo.

De prædio, & locis ad Academiam pertinentibus literâ L. notatis.

CAPUT UNDECIMUM.

1 Scala ſuper duo prædia altiora conducens.

2 Primum prædium, 630 palmis longum, 290 latum, in quo jam eſt olivetum ſupradicti Sebaſtiani Soliardi.

3 Locus, in quo erat porticus cooperta, cujus introitus juxta ſcalam, æqualis dicto prædio; in altera parte extat altera ſcala, in prædium altius aſcendens.

4 Planities dicti prædii, altioris priori palmis circiter 15. cujus ſitus juxta porticus longitudinem ſe extendit 630 palmis, latitudine palmorum 173, in qua eſt olivetum Joſephi Cæſaris Tiburtini; aliud planum quod ſequitur verſus Africum, longum eſt palmis 880, latum 493, ubi in præſens eſt vinea ejuſdem Cæſaris.

5 Templum extrinſecus figuræ circularis, ſupra aliud poſitum, nu. 23. literæ I. deſcriptum. Et hoc extrorſum ornatum erat 16 columnis marmoreis albis ſtriatis Dorici ordinis, quarum craſſities erat $3\frac{1}{2}$ palmorum diametri, quæ ſuſtinebant architrabes, ornamenta, & fornices marmoreos. Interior pars hujus templi figuræ octangularis erat, cum octo arcubus in lateribus $13\frac{1}{2}$ palmis latis, & Templi diameter erat in vacuo pal. $46\frac{1}{2}$. Quod Templum nunc ſolo æquatum eſt, ac in ejus loco fabricata fuit turris, cum tribus elevationibus, per ſupradictum Dominum Sebaſtianum Soliardi, loci proprietarium & hodie vocatur *Rocca Bruna.*

6 Murus cum ſuis ſuſtentaculis, longus 2340 palmis, prædium nu. 4. dictum ſuſtinens, & à plano depreſſiori verſus vallem dividens.

7 Planum ſupradicto circiter 20 palmis, humilius, & illud convenit cum plano nu. 21. literæ K. quod planum territorium eſt Domini Bulgarini, ubi tranſit via nuperrimè facta, ad ejus villã ducens.

8 Ædificium, extrinſecus quadratum, intrinſecus rotundum, cum variis diverticulis & cubiculis, jam ſolo æquatis, & ſentibus obſitis.

9, 10, 11, 12 Quatuor loculi in majori circumferentia introrſum, æqualiter diſpartiti, invicem correſpondentes in quatuor partibus circuli, cujus diameter eſt palmorum 120.

13 Quatuor cellulæ biangolæ, cum uno latere recto, & uno medii circuli, quæ omnes correſpondent quatuor angulis extra totum ædificium, quarum unaquæque longa eſt palmis 30, lata 29.

14 Quatuor veſtibula ante dictos loculos, quæ inſerviebant tranſeuntibus in atria & Porticus, quorum latera portiones ſunt circuli.

15 Quatuor atria figuræ circularis, diametri 10 palmorum, quæ reſpondent 4 lateribus exterioribus.

16 Porticus rotunda, palmis 10 lata, columnis ornata, cingens aream in ædificii medio, diametri 60 palmorum, cujus pavimentum erat varium è lapidibus ſerpentinis, Porphyreis, marmoreis nigris & albis.

17 Porticus atrio principali contigua, p. 75 longa, 19 lata, cujus pavimentum erat operis muſaici albi & nigri.

18 Porticus verſus Africum, ante atrium principale ædificii, longa palmis $303\frac{1}{2}$, lata 16.

19 Periſtylium vel area Academiæ, cum porticibus & columnis ab omni latere, quarum pavimentum erat varium ex opere muſaico nigro & albo, cum lapidibus quadratis porphyreis, ſerpentinis & marmoreis. Longitudo periſtylii eſt palmorum $303\frac{1}{2}$, latitudo 173.

20 Cubicula ad latus periſtylii ſupradicto ædificio contigua, quorum unumquodque longum eſt palmis 40, latum 22, & ſupra eadem alia erant cubicula nobilia, ut patet ex muris ſuperius erectis.

21 Introitus præcipuus verſus Circium.

22 Veſtibulum, à porticu periſtylii alteri ædificio reſpondens.

23 Atrium cum duobus frontibus medii circuli, ornatum loculis, portis, & duobus habitaculis ab adverſis partibus.

24 Area ante faſtigium Templi, quod faſtigium ornatum erat tribus portis, in templum intromittentibus, & duobus loculis inter illas. In latere verſus Africum habebat cellulam porticui periſtylii correſpondens.

25 Templum Appollinis, prout dicit Ligorius, quod ornatum erat 20 columnis compoſiti ordinis, & duobus tertiis extra murum, factis è cæmento murati, quarum baſes, capitella, finbriæ, & fornices erant è terra cocta, diligentiſſimè elaborata. Supra hunc ordinem, alius erat ordo huic ſimilis, & inter ejus columnas decem loculi, in iiſdemque decem ſtatuæ collocatæ, inter quas decem feneſtræ. Diameter interior Templi eſt palmorum 62, & in totum decem habet portas.

26 Domicilium diverſorum cubiculorum ad latus Templi verſus Septentrionem orientalem, ubi in angulo erat ſcala, quâ deſcendebatur ad planitiem depreſſiorem verſus Septentrionem & Orientem.

27 Locus apertus, palmis 80 longus, 66 latus, ubi, ſecundum Ligorium, occludebantur victimæ, quæ ſacrificabantur in Templo.

28 Alter introitus verſus Zephyrum, quo deſcendebatur in dictam planitiem depreſſiorem.

29 Alter introitus ad latus ſupradicti, in quo eſt loculus magnus in uno latere, parvæ cavitatis.

30 Porticus ſeu Xyſtus ante dictum introitum, tranſiens ad planitiem verſus Zephyrum, ubi alia erant ædificia. Omnes hæ antiquitates hodie ſenticetis opertæ, & earum poſſeſſor eſt ſupradictus Joſephus Cæſar.

31 Planum ubi ſupradicta erant ædificia, in quo Dominus Bulgarinus, loci herus, fodere fecit intra eundum xiſtum & ſtabulum, ſuum, ubi ſub terra invenit cellulas quaſdam ruinis oppletas, è quibus extraxit duo candelabra marmorea ſicut folia inciſa, cum pedibus triangularibus, & cellulæ foris figuris anaglyphicis ſatis bene exſculptæ erant. Illa candelabra jam ſunt inter antiquitates Cardinalis Barberini.

32 Planum humilius palmis 15, in quo eſt vinea Marcelli Freſciati, & oliveta aliorum Dominorum.

33 Murus craſſus, prædium ſuſtinens, quod illi incumbit verſus Ortum auſtralem, notatum nu. 31, in quo muro ſeptem erant loculi, hoc eſt, quatuor medii quadri, & tres medii circuli, & inter eos octo loculi minores medii circuli.

34 Fons ſuper dictum prædium, medio lateris dicti muri correſpondens, qui foris & intus rudibus tartaris incruſtatus, in cujus medio conſpicitur ſtylobata, quæ ſtatuam ſedentem habuerat, & illius pars pallii infra genua pendentis inventa fuit, quam emit Card. Barberinus.

35 Domicilium, in quo nunc eſt ſtabulum & fœnile D. Bulgarini, conſtructa ſuper antiquitates, quæ è tantis ædificiis, olim hîc erectis, ſolum integræ reſtant.

36 Porticus ſubterranea in ripa vallis verſus Africum, in quam aliæ intrabant viæ, tranſeuntes ſub plano nu. 31, ut è punctis notatis videre eſt, adeo ruinis oppletæ, ut permeari non poſſint, exceptis quæ in tabula conſpiciuntur.

37 Locus, ubi Dominus Bulgarinus erexit domum ruralem, partim ſupra antiquitates & cavernas, ac partim ſuper fundamenta.

38 Ædificium pulcherrimi Templi, quod ita deſtructum eſt, ut nulla ejus poſthac veſtigia inveniri poterint, & in totum longum eſt 206 palmis, 180 latum.

39 Duæ caveæ vel loculi in lateribus cellulæ Templi, ubi duæ erant portæ in illam intromittentes, è quibus caveis unica reſtat erecta, & reliquum plantæ omnino è fundamentis effoſſum eſt: dicta cellula longitudinem habet palmorum $83\frac{1}{2}$, latitudinem 47. quæ ornata erat columnis flavis politis, cum capitellis & fornicibus marmoreis inciſis, quarum vidimus aliquas particulas igne combuſtas.

40 Porticus ſubterranea, lumen recipiens per quaſdam feneſtras, ſupra quam alia erat porticus. ornata columnis, quæ ab omni latere templum cingebant.

41 Planta Theatri, cujus ruſticus xyſtus faſtigii, verſus Circium, tantum integer manſit, reliquum ſub terra eſt ſentibus tectum, quæ ad Dominum Bulgarinum pertinent, cum omnibus olivetis circumjacentibus.

42 Ambulacrum in fronte Theatri poſt ſcenam, longum palmis 214. latum 12; in quo erant tres portæ à ſcena in ambulacrum immittentes.

43 Duo ambulacra in fronte ſcenæ, unum ſupra aliud, quæ ornata erant 24 columnis, compoſiti ordinis, quarum inferiores nigræ erant & candidæ, & ſuperiores è marmore Thaſio duriſſimo lutei coloris cum maculis rubeis, omnes ſtriatæ. Ambulacri longitudo erat palmorum 160, latitudo 15; ſub eoque viæ ſubterraneæ Theatrum ambientes.

44 Cavea medii circuli in Theatri medio, longa palmis 35, lata 24.

45 Via ſubterranea ad Inferos deſcendens.

De valle, & viis ſubterraneis ad Inferos, literâ M notatis.

CAPUT DUODECIMUM.

1 Vallis Inferorum longa 635 palmis, lata 72. cum ripis è rudibus lapidibus exciſis in collis plano, in quo eſt vinea Auguſtini Chiappini. Supra ripam vallis in plano 32 literæ L, eſt olivetum Andreæ Scarſelli; ſupra altram ripam oppoſitam in plano verſus Ortum Septentrionalem, eſt olivetum Flaminii Bertonis pharmacopolæ, adjacens vineæ ſupradicti Marcelli Freſciati, nominati ad nu. 32. literæ L.

2 Loculus in fronte vallis, è lapidibus rudioribus laboratus, ſicut tartaris & tufis, & inſerviebat pro fonte, latus palmis $26\frac{1}{2}$, & profundus 35.

3 Duæ viæ ſubterraneæ, ad quas duæ aperturæ in vallis ripa præbebant aditum, diſtantes à dicto loculo palmis 75; ſed in illam verſus ortum Septentrionalem intrabat ſupradicta via ſubterranea, prodiens è partibus villæ verſus Aquilonem, notata nu. 7. literæ I.

4 Duæ aliæ aperturæ dictæ viæ loculo correſpondentia.

5 Domici-

5 Domicilium deſignatum per quaſdam fundamentorum ruinas, ſuper ripam vallis verſus ortum ſeptentrionalem, in quo loco erant ædificia, ſicut etiam ab altera parte quæ omnimodo deſtructa, & propterea impoſſibile fuit ea hic deſignare.

6 Duæ aliæ viæ ſubterraneæ à ſupradictis diſcedentes, per quas tranſiri poterat in vias magnas inferorum, & lumen recipiebant ab aperturus rotundis, ſicut puteorum, in medio fornicum.

7 Locus à cavernis magnis inferorum occupatus, in quo, ſecundum Ligorium, campi erant Elyſii, & jam literâ A, eſt olivetum Domini Bulgarini. Literâ B, eſt olivetum Dominæ Taraſconeæ. Literâ C, eſt olivetum Dominici Valerii. Literâ D, eſt vinea Hieronimi Cenci. Litera E, eſt olivetum fratrum S. Angeli Tiburtinenſium.

8 Alia via ſimilis, longa 300 palmis, qua ex ſupradicto plano 32, literæ L, ducebantur in angulum primæ viæ.

9 Viæ duæ majoris ſubterraneæ, unaquæque longa palmis 1400, cum 58 aperturis rotundis in fornicibus, diametri palmorum 8. & elevatis uſque ad planitiem campi ſuperioris palmis circiter 8. latitudo viarum eſt pal. 21, & altitudo à ſummo fornicis ad pavimentum pal. 21.

10 Via tranſverſa intra dictas, 600 palmis longa, cum undecim aperturis ſimilibus ad lumen.

11 Via tranſverſa ab altera parte dictæ, longa 490 palmis, cum decem ſimilibus aperturis.

12 Locus, ubi aliud erat ædificium diſſitum à valle inferorum palmis 170, ſupra planum verſus ortum ſeptentrionalem, in quo reperiuntur ſeptem cubicula ſubterranea ſub monte è ruinis facto, denſis vepribus cooperto ſic locus turdis capiendis, aptus, & à parte verſus ſeptentrionalem magnum eſt ſenticetum, quod ſe extendit uſque ad vallem, & omnes hi agri ſunt D. Bulgarini.

13 Locus, ubi conſpicitur murus dirutus, qui ſitum circum Inferos ambierat, de quo judicari nequit quamobrem factus fuerit.

De arcubus Aquæductuum, & planis circumjacentibus, & de loco Licæi, notatis literâ N.

CAPUT DECIMUMTERTIUM.

1 AQuæductus longus à porticu Licæi uſque ad ſupradictum Theatrum nu. 41. literæ L. palmis 2200, qui medium villæ permeabat, partim ſupra arcubus, & partim ſupra muris craſſis, qui diverſos faciebant angulos, & prædium ſibi imminens verſus Ortum ſuſtinebant.

2 Planum verſus vallem, quod fruges producit, in poſſeſſione Eccleſiæ S. Joannis Evangeliſtæ, Tiburtinæ.

3 Ager lentuli Tiburtini.

4 Olivetum Tullii Roviani, ab altera parte arcuum aquæductus.

5 Olivetum Petri Pauli Peruſini.

6 Muri antiqui adeo devaſtati, ut judicari non poſſit cui rei inſervierint.

7 Olivetum Doralices Portacaſæ.

8 Vinea Michaelis Angeli Vicecomitis.

9 Murus longus 960 palmis, ſuſtinens prædium verſus Meridiem.

10 Duæ porticus Licæi columnis ornatæ, 600 palmis longæ, 28 latæ, muro quodam ab invicem diviſæ, cum tribus arcubus pro tranſitu, quarum porticuum una reſpicit Septentrionem, altera Meridiem. In quatuor extremis quatuor erant caveæ medii circuli.

11 Domicilia quæ integra permanſerunt cum una ſcala, quæ membra erant Licæi, in uno eorundem à modernis fabricata fuit turris, quam Tiburtini turrim ferratam appellant.

12 Locus, in quo alia erant ædificia & habitacula Licæi, quæ omnia proſtrata & ſub ruinis jacent, quorum ſitus tantis vepribus obſitus, ut tranſiri nequeat.

13 Planum ante ſupradictam Porticum verſus Septentrionem, 990 palmis longum, 214 latum, à prædicto muro nu. 9. ſuffultum, ubi olivetum eſt Petri paſticæ uſque ad turrim, & à parte verſus Ortum eſt olivetum Joannis Salvati.

14 Murus craſſus jam dirutus, cum vacuo in ejus craſſitie, quod aquæductum eſſe demonſtrat.

15 Planum in fronte porticus Licæi verſus Meridiem, in quo vinea eſt Getulii Sebaſtiani.

16 Laculus aquæ ferrei ſaporis, quam Tiburtini Aquam Ferratam nominant, qui partem Inferorum irrigare debebat.

17 Locus, in quo fuit via ſubterranea, jam vaſtata ruinis, & aquis plena: omnes ſi agri, cum lacu, & parte antiquitatum, in quibus Turris eſt, ad Lentulum Tiburtinum pertinens.

De loco, ubi olim fuit Pritanæum, qui jam vocatur Collis Sancti Stephani, literâ O notato.

CAPUT DECIMUMQUARTUM.

1 ECcleſia moderna à Chriſtianis ædificata, cum atrio ante portam, ab utraque parte cellulas habens. Eccleſia erat trium fornicum ſupra columnis, medius longitudinem habet palmorum 90, latitudinem 42, alii duo lati palmis 17$\frac{1}{2}$, veſtibulum rotundum in fronte 32 palmorum diametrum continet.

2 Ambulacrum ſeu domicilium 50 palmis longum, 18 latum, in quo verſus Zephyrum veſtibulum erat.

3 Templum ſexangulum, cujus diameter 42 palmis metiebatur, ubi in angulo verſus Zephyrum, angulatum periſtylium erat, latum 14, profundum 15 palmis.

4 Diverſa Cubicula quadrata, in quibus reperiuntur Epiſtylia intus in muris, & epiſtylium unum in medio. Omnes hæ antiquitates murorum, recentiori modo cæmentatæ ſunt.

5 Varii muri antiqui per locum ſparſi, ſed omnes diſjecti, quorum fundamenta penitus exſciſſa ſunt aratris, quæ tanto tempore agros illos coluerunt, adeo ut agnoſci nequeant pro eo, quod fuerint.

6 Planum vel area lata 220 palmis.

7 Murus cum ſuſtentaculis, dictum planum ſuſtinens.

8 Planum depreſſius Occidentem verſus.

9 Ductus ſubterraneus ſuper planum 6. 275 palmis longus, 19 latus qui lumen habebat ab aliquibus feneſtris dicto plano reſpondentibus, & ubique cavernoſis figuris depictus erat, quæ colores ut plurimum perdiderunt, ſed occaſione effodiendi deteximus quaſdam ſatis recentes, quarum fragmenta quædam ad Card. Barberinum detulimus.

10 Duæ Porticus ſuper Epiſtylia, quæ inſervire debebant pro xyſto, hoc eſt loco, in quo luctabantur, & Athletæ ſeſe exercebant ſub tecto hibernis temporibus; poſt quas porticus alius erat ductus ſubterraneus, prædicto ſimilis, & hic longus eſt palmis 203, latus 15.

11 Planum ante dictam porticum duplicem, in quo plantatium fuiſſe creditur.

12 Area longa 290 palmis, lata 240, altior plano nu. 6. & 11. quæ ſuſtinetur à dictis ductibus, ubi ex forma credi poteſt fuiſſe Paleſtram cum Periſtylio porticibus circumdato, in quibus ſeſe exercebant Athletæ, & alii luctatores, æſtatis tempore ſub dio.

13 Muri longi, quibus epiſtylia intermixta erant, tanquam ambulacra & cellulæ, qui ſunt in prædio 10 palmis altiori quam planum nu. 11.

14 Domicilium quadrangulum, 40 palmis longum, 34 latum, ante cujus introitum erat loculus angularis inter duas feneſtras medius, & in aliis duobus lateribus duo loculi medium circulum continentes.

15 Scala, quâ è dicto plano deſcendebatur in dictas porticus.

16 Planities æqualis dictæ viæ & muris.

17 Ruinæ quædam murorum, demonſtrantes ibi fuiſſe tranſitum, longum palmis 100, latum 17.

18 Scala cum quibuſdam cellulis in ambitu, quæ in ruinis conſpiciuntur juxta dictum tranſitum.

19 Locus rotundo muro circumdatus, cujus diameter eſt palmorum 150.

20 Foſſa magna variorum laterum, undecunque craſſis muris cincta, è magnis lateribus quadratis probe conglutinatis, qui ſumma cum diligentia elaborati ſunt, ut aquam tenerent.

De valle, quæ collem ambit à parte Orientali, notata literâ P. ubi per amœnitatem, cum rivulo aquæ irrigaretur, & per venuſtatem ædificiorum Villæ, dictam vallem conſpicientium, Adrianus finxit (prout vult Ligorius) ſua Tempe, ad imitationem Tempe Teſſaliæ; quum propterea ripæ videantur exciſæ, ut valles ad planitiem reduceret.

CAPUT DECIMUMQUINTUM.

1 INitium vallis, in qua eſt vinea Sebaſtiani Pacis, ſupra quam eſt Porticus nu. 8. notata literâ D. quæ ornatui vallis & Tempe inſerviebat.

2 Pars vallis, in qua vinea eſt Joannis Baptiſtæ Capretti, cui opponitur pars Porticus nu. 1. literæ G. ſimul cum ædificiis nu. 27, & 28, literæ F. ſub quibus ad vallis planitiem eſt ædificium cum quibuſdam ſcalis, in poſſeſſione dicti Capretti.

3 Locus cedrorum foſſa nominatus, in quo Vinea eſt Epiphanii Laurentii, ubi plures fontes aquæ ſcaturiunt, qui in dictum rivulum illabuntur, quo vallis irrigatur: hic Ligorius dicit inquirendo ſe reperiſſe fundamenta Hippodromi, cum multis equorum fragmentis. Huic loco inſiſtit pars porticus nu. 1. cum aliis ædificiis contiguis literæ G.

4 Locus, in quo eſt Vinea Belardini Bonamonetæ, ultra quam in reliquo vallis Meridiem verſus aliæ ſunt Vineæ, & loca particularia, quæ ſimul cum valle, aliud latus vallis cingente prætermittimus, quoniam in præſens nihil illic conſideratione dignum occurrit.

Cæſaribus exaltatas fabricarum moles, eas uni ex Diis conſecrare; hinc *Adrianus* in *Herculei* operis fabrica, *Herculi* ſolenne ſacrificium offerre conſtituit, veluti humani ſanguinis propitiatorium. Undè diabolico impulſus inſtinctu, Augurumque conſilio, *Adrianus* impias in innocuum *Chriſtianorum* ſanguinem convertit manus; at quoniam intellexerat, *Tybure Getulium* Senatorem eſſe, qui cum univerſa domo ſua Chriſtianam fidem non solùm coleret, ſed & innumeros alios, & inter cœteros *Cerealem* Cæſari intimum, ad eandem ſuſcipiendam traxiſſet, atque adeò gratius ſacrificium Cæſarem præſtare non poſſe, quàm ſi *Getulium* cum univerſa domo *Herculi* dedicaret *Tyburtino*. Dictum ac mox in executionem deductum, *Getulium* cum *Cereali*, *Amantio* & *Primitivo* ſibi ſiſti juſſit, quos acerbiſſimis verbis increpans, *Chriſtumque* ejurare præcipiens, cum in fide caute *Marpeſia* firmiores reperiſſet, poſt carceres & flammas ſuſtibus tandem trucidari juſſit; poſteà furorem convertens ad *Symphoroſam* & ſeptem ejus filios, quos comprehenſos ſibi ſiſtens, ad ejurandam fidem Chriſtianam exhortatus eſt, quod ni facerent, exquiſitiſſimis tormentis ſe morti tradendos ſcirent. Sed Sancti *Chriſti* Martyres tam exoptatam Martyrii coronam, jam dudum deſideratam, minimè negligendam duxerunt. Quarè omnes conſtanti in *Chriſtum* fide, & illibatæ Religionis amore mortem præ vita, æternæ vitæ præmia præ fluxarum opum, quas ipſis Cæſar, ſi *Chriſtum* ejurarent, promiſerat, caducitate elegerunt. Undè crudeliſſimis ad unum omnes mortis generibus ſublati fuerunt, ſalutis noſtræ anno 138, cum innumeris aliis *Romæ* multò antè comprehenſis, quos inter *S. Euſtachius*, cujus Archiſtrategum egerat, unà cum uxore & filiis unus fuit, ſuſtulit. Intereà occulta Dei operante vindictâ, *Adrianus* incognita quadam Medicis infirmitate, ſanguiniſque fluxu correptus, ut quorum inſontium

Sacrificiū poſt Villam extructam mors fuit Chriſtianorum.

Cerealis *ad Chriſti fidem converſio & martyrium.*

Symphoroſa *cum filiis morti traditur.*

S. Euſtachii *& ſociorum mors.*

Sanctorum Martyrum ſanguinem inhumana atrocitate effuderat, ſcelus proprii ſanguinis effuſione lueret, in ingentes animi mœrores cruciatuſque incidit, qui morbus uti à Medicis auræ *Villæ* inſalubrioris adſcribebatur, ità quoque ſtatim delicias *Bajarum* melioris cœli uſu Cæſarem mutata ſtatione, niſi mori mallet, frui debere, Medici præſcripſere. Quò profectus indies magis magiſque creſcente animi mœſtitiâ, eò deductus fuit, ut jam diuturnioris vitæ pertæſus, tandem Medico lethæum toxici poculum ſibi propinari præceperit; & cum Medicus manum in Cæſaris vitam mittere ſibi inconſultum teneret, fuga ſibi conſulens, id mancipio executioni mandandum reliquit, qui vel ipſius Cæſaris atrociſſimi minis, ni faceret, tandem adactus, poculum lethæum præbuit, ex quo protinus extinctus, meritas ſceleratæ vitæ tranſactæ pœnas dedit. Eccè manifeſtam Dei ob adeò ſævas in *Chriſtianos* perſecutiones exercitas vindictam. Refert *Spartianus* ante obitum *Adrianum* tenerrimo affectu ſequentes verſiculos protuliſſe:

Animula vagula, blandula,
Hoſpes, comeſque corporis,
Quæ nunc abibis in loca,
Pallidula, rigidula, nudula,
Nec ut ſoles, dabis jocos?

Vix in ejus locum ſucceſſerat *T. Antonius Pius*, cum eccè & ipſe novas in urbe Thermas excitaturus, cum de modo cogiaret, *villa* præterea *Adriani* noviter exſtructa parum affectus eſſet, quidquid in *Villa Adrianea* pretioſum reperit, in ſuarum Thermarum ſplendorem contulit; quam deindè *Gothi*, & poſteà variæ revolutiones in ultimam vaſtitatem dederunt, ità ut à *Villæ* conditu uſque ad ultimam ejus ruinam, non niſi 80 anni interceſſerint. De *Getulii* ſociorumque Martyrio ita Baronius in notis Martyrol.

In Agro Tyburtino *exſtat vetus memoria jam collapſa, cenſeturque ille locus arenarium, ubi* S. Symphoroſa *prædictos Martyres ſepelivit.* Deindè

Cæſar Adrianus *morbis inſolitis infeſtatur.*

Antoninus *ſuas thermas* Villæ Adriani *ornamentis inſtruxit.*

indè in Martyrologio Romano ita legitur:

Roma via Salaria *passio* Beati Getulii *clarissimi & doctissimi Viri, sociorumque* Cerealis, Amantii, & Primitivi, *qui jussu* Adriani *Imperatoris à* Licinio *Consulari detenti primò cæsi, deindè in carcerem trusi, postremò incendio traditi, cum nullo modo ab igne læsi fuissent fustibus illiso capite Martyrium complevere, quorum corpora* Symphorosa B. Getulii *uxor collegit, & in arenario prædii sui sepelivit.*

Locus in quo sepulti fuere filiorum S. Symphorosæ *corpora.*

Arenarium illud adhuc exstat in *via Tiburtina* novem millibus passuum à *Tybure* dissitum, in quo rudera adhuc pervetustæ Ecclesiæ à *Christianis* primis olim in honorem SS. Martyrum exstructæ spectantur, ubi & prædium *S. Symphorosæ* fuisse traditur, & etiamnum possidetur à *Maffæis* ex Patritiæ nobilitatis Romanæ familia, ubi *Symphorosa* & *Getulij* mariti sui sociorumque corpora deposuit, & posteà etiam ipsa cum septem filijs eodem in loco depositi fuerunt; quem locum *Christiani* postmodum Græca voce ad Septem Βιοθανάτους, id est, ad septem Martyres violenta morte mulctatos, vocarunt. Verùm cum successu temporis *Longobardorum* invasione Romanum Territorium flammis ferroque devastaretur, *S. Stephanus* Papa III hinc ablata corpora *Romam* translata in Ecclesia *S. Angeli* in foro piscario recondidit; ita Baronius:

Via Tyburtina *habetur nobilis & pervetusta* S.[æ] Symphorosæ *memoria. Horum reliquiæ* Romam *translatæ, ac nostris temporibus inventæ sunt in Diaconia* S. Angeli *in foro Piscario, & unà cum ipsis plumbi lamina his verbis descripta:*

Hic requiescunt SS. Martyrum Symphorosæ, *viri sui* Zotici, *& filiorum ejus corpora à* Stephano *Papa translata;* Getulius *etiam* Zoticus *dictus reperitur.*

Et ne quicquam hîc omisisse videar, monstratur etiamnum in Ecclesia *S.*[ti] *Vincentij* crypta summæ devotionis, in qua *S.*[ta] *Symphorosa* cum suis filiis, sævientis persecutionis tempore, se abscondere solebat, quam & *Baronius* citato loco innuit. In foro quoque *Herculei Templi* olim ulmus spectabatur, è qua *Symphorosam* jussu cæsaris capillis aliquamdiù suspensam ferunt, ex qua arbore in nostra Tiburtini collegij Ecclesia adhuc crux formata summa cum veneratione exhibetur. Sed hisce fusius forsan, quàm par erat, occasione Martyrum commemoratis, jam occeptum *Villarum Tyburtinarum* argumentum prosequamur.

Vlmus Tybure, *in qua* S. Symphorosa *suspensa traditur.*

CAPUT IV,

Villa Syphacis *Regis* Numidiæ.

Contendentibus de summa rerum *Annibale* & *Scipione* in *Europa*, & in *Africa Syphace*, & *Massanissa Getuliæ* Rege, hic à *Syphace* Regno suo expulsus, omnibusq; bonis exutus, & ad incitas redactus, sylvas oberrabat. *Syphax* itaque ob subactum inimicum victoriâ insolens, à *Scipione Romanorum* Duce tandem & ipse post expugnatam *Carthaginem* subjugatus, præda *Romanorum* fuit. *Scipio Massanissâ* in regnum suum, quod ei *Syphax* violentiâ armorum eripuerat, restituto, *Syphacem* Regem *Romam vinctum* perduci jussit, qui *Albæ* aliquantum temporis commorans, tandem in *Tyburtinam villam* sibi paratam concessit, ubi infelicitatis suæ statum deplorans, è quanto potestatis culmine cecidisset, considerabat, ut qui utriusque Regni, *Romani* & *Africani* absolutum dominium spe devoraverat, novercante fortuna in ultimum miseriæ barathrum præcipitatum se videret. Nè verò tanti nominis Rex viliùs quàm deceret, viveret, *Romani*

propriis

propriis expensis ipsi *villam* ad habitationem non solùm commodam, sed & deliciosis fabricis peramœnam reddidere, ubi & fatis cessit. Spectantur hujus *villæ* rudera etiamnum in *via Valeria*, in loco dicto ad *S. Marcellum*. Narrat *Ligorius*, fontem suo tempore detectum fuisse ex candido marmore, binis conchis, quæ aquam acceptam in alia extra posita vasa effundebant, constructum; tota verò moles sustentabatur fulcris in formam pedum Leoninorum elaboratis. Detectum quoque eodem tempore, eodemque loco sepulchrum in formam Crucis constructum, intra quod fenestellæ cernebantur in circuitu collocandis accendendisque lucernis destinatæ. Monumenti longitudo exterior 43 palmos, latitudo viginti æquabat. Interior verò longitudo 38 palm. latitudo in 13 palm. extendebatur. Inventa prætereà complurima electissimi marmoris fragmenta, *Paulus V* Pontifex *Romam* adducta, ad fabricam Sacelli Deiparæ, Ecclesiæ *Sanctæ Mariæ Majoris* exornandam destinavit.

Fons Syphacis Regis.

Sepulchrum Syphacis.

§. I.

Villa Zenobiæ Palmyræ *Reginæ*.

Zenobia filia *Odenati* Regina *Palmyrenorum* bis commisso cum *Aureliano Romano* Imperatore in *Persia* prælio, tanta animi fortitudine se gessit, ut cuinam parti victoria cederet, dispici vix posset; tandem urbe, ad quam confugerat, obsidione cinctâ, & ipsa fascibus *Romanorum* cedere coacta, ab *Aureliano* capta, & *Romam* in triumphum unà cum suis filiis ducta fuit anno, *Christi* 274. Inter cœteros Cæsarum triumphos & pompas, nulla, *Blondo* teste, *Romæ* aut splendidior, aut magnificentior visa fuit. Siquidem *Zenobia* tot tantisque gemmarum cimeliis exornabatur, ut ponderi non ferendo se esse conquerens, ad nonnihil quiescendum, pompam sistere oporteret; pedes nudi aureis annulis vestiebantur, manus catenis aureis ligatæ, nimio oculos fulgore perstringebant, collum pariter catena ex puro auro circundatum erat, cujus extremitas à Persico præcone tenebatur. In stuporem & admirationem rapiebant spectantium animos mirum in modum heroicæ Reginæ dotes naturæ in fœmina non visæ ampliùs; inerat ei imperterriti animi vigor, Regiæ dignitatis splendor in vultu; robur mentis in capessendis opportunè consiliis, in oculis supra modum vigentibus prudentia summa, incredibilis venustatis splendor in totius corporis habitu elucebat; tantus in dentibus sub fusci coloris temperie candor nitebat, ut margaritas eam in ore plerique, non dentes habere putarent: vox clara & virilis, severitas ubi necessitas postulabat: castitatem ejus tantam fuisse scribit *Vopiscus*, ut ne quidem maritum suum sciret, nisi tentatis conceptionibus. Ipsa tandem utriusque fortunæ prosperæ, & adversæ jactum ingenti animo experta, solitariam vitam concessione Imperatoris amplexa, in villa quadam *Territorii Tyburtini* vitam ad mortem usque peregit. Linguæ Persicæ, Græcæ, Latinæ, Ægyptiacæ haud imperita; pedestri ambulatione sæpè, lecticâ nunquam, equitando sæpissimè se exercere solebat. In mensali apparatu splendidissima; in conviviis verò ad imitationem *Cleopatræ* Reginæ *Ægypti*, cui se sanguine affinem esse dicebat, poculis aureis ingemmatis utebatur. De qua Petrarcha:

Triumphus Zenobiæ Reginæ in urbem.

Splendor & magnificentia Reginæ, aliæque naturæ dotes.

Linguarum peritissima.

Nel cuor femineo fù tanta fortezza
Che col bel viso, è con l' armata chioma
Fece temer, chi per natura sprezza.
Io parlo dell' imperio alto di Roma
Che con armi assacio, benche all' estrimo.

Fosse al nostro Trionfo ricca soma.

Quam etiam antequam vitâ fungeretur, *Christi* fide imbutam fuisse, *Baronius in Annalibus ad annum* 274 tradit. Verùm de rebus gestis hujus Reginæ qui plura desiderat, is adeat *vitam Aureliani Imperatoris.*

Villa Zenobiæ *in* territorio Tiburtino.

Ubinam verò in *Territorio* Tyburtino *villa Zenobiæ* fuerit, Vopiscus sequentibus verbis, ubi de *Zenobia* agit, declarat. *Huic ab* Aureliano *Imperatore vivere concessum fuit; ferturque vixisse cum liberis jam more Romano, data sibi possessione in* Tiburti, *quæ hodiè* Zenobia *dicitur, non longè ab* Adriani *palatio, atque ab eo loco, cui nomen est* Conche. Ex hisce verbis *Ligorium* secutus dico, *Villam Zenobiæ* fuisse prope lacum, quam sulphuratam vocant, thermarum nobilitate celebrem, ubi à *Marco Agrippa* fabricæ sumptuosissimæ ad usum Thermarum exstructæ, quibus & *Augustum Cæsarem* oppidò delectatum fuisse scribunt Authores, & in hunc usque diem etsi semirutæ spectantur, de quibus infrà pluribus. Si quis *Zenobiam* hîc habitasse dixerit, is non incongruè senserit; si verò ob aëris insalubritatem locum hunc Regiæ habitationi incommodum asseruerit, is saltem mecum in vicino loco, ubi hodiè *prædium S^ti. Antonii* in urbe situm est, *Villam* constitisse consentiet, cujus manifesto Veterum ædificiorum rudera, quæ inibi adhuc deteguntur, indicio sunt, ubi & *Ligorio* teste, tempore *Hippolyti* Cardinalis *Estensis*, detectum fuisse marmoreum lapidem, in quo novem *Musarum* imagines exititio opere elaboratæ spectantur, & non procul hinc in loco, quem *Collem Ferri* dicunt, à *Friderico Cæsio* Duce *d' Acquasparta* inventas fuisse armillas aureas, similiaque, quæ ad mundum muliebrem spectant, vasa inventa fuisse, *Antonius del Rè* refert. Undè verisimile est, in loco, ubi hodiè *prædium S^ti. Antonii* cernitur, *Villam Zenobiæ* fuisse, in *colle* verò *Ferri* ejusdem sepulcrale monumentum, & planè *Vopisci* descriptioni congruit. Nam in hunc usque diem locus *Tybur* inter & *Lacum Albaneum* interjectus *Conca* etiamnum dicitur, & à *Villa Adriani* vix bis mille passibus distat, uti in Mappa Lectori patebit.

Sepulchrum Reginæ.

§. II.

Villa Mecænatis *posteà* Cæsaris Augusti.

AUthor *Syntagmatis Heroici* inter alia, quæ de *Mecœnate* tradit, eum ex Regio sanguine priscorum *Hetruriæ Lucumonum*, quos & Reges & Dynastas vocabant, exortum fuisse, & quidem stirpis suæ ultimum, quod haud dubiè ex Horatiano illo versu (Mæcenas *atavis edite Regibus*) didicit. *Aldus Manutius* eum *Cilnium* quoque appellatum fuisse docet. Hic *Tyburtino agro* delectatus, uti rerum omnium opulentiâ florebat, ita quoque repudiatis rerum publicarum tumultibus, sibi suisque Musis, in quas naturali pronitatis vi, veluti pondere quodam ferebatur, victurus, *villam* in ultimo *Tyburtinæ urbis* clivo, omni deliciarum genere confertam exstruxit, quam modò ex ruderibus instaurandam duximus.

Tametsi *Ligorius* hanc *Villam* amplè descripserit, quia tamen & ego ejus rudera singulis penè annis, quo *Tybur* mihi adire licuit, summa mentis reflexione examinavi, quid ex utriusque descriptione veritati magis congruum fuerit, lectoris esto judicium.

Substructiones Villæ.

Primò quidem versus Septentrionem spectatur præcelsum dicti clivi præcipitium, cui *villæ* substructiones, quæ in hunc usque diem integræ adhuc spectantur, innitebantur, opus sanè adnè admirabile, quod sanè vasta sua mole nulli ex *Romanorum* fabricis cedat, per cujus meditullium *Via Valeria* pandebatur ad *Samnites Pelignosque* ituris; stupendis arcubus & camerarum

Via Valeria.

etiam-

VILLA MECÆNATIS TIBURTINA
ſuperſtitibus veſtigijs
CÆSARI
hanc forma
A
C
E
H
K
A

CÆSARIS AUGUSTI DELICIÆ EX hanc formam redacta . A . A.K .
Nota Lector in hac Delineatione Ambulacra AC . AB . BD . integerrima in hunc usque diem reperiri uti et Concava sive Cavædia E . F . G . sine ullo tamen ornamento ; Palatium vero HIKL . juxta fundamenta quæ restant, arbitrariè delineavimus , vestigia quoque scalarum et aquæductuum etiamnum reperiuntur.
B
I
L
D
G
B

etiamnùm ſuperſtitum vaſtitate conſpicuum; his arcubus ex oppoſita parte eodem ordine poſiti arcus congruunt, ita ut *via Valeria* medium inter utriuſque partis arcuum, locum tenuerit, quam & portam obſcuram hodiè à tenebroſo tranſitu vocant. Verùm ut hæc meliùs concipiantur, ejus ſchema hîc apponendum cenſui.

Supra hujuſmodi inſanæ molis ſubſtructiones, *Villa Mecænatis* fundata fuit eo, qui ſequitur, modo. Habebat illa, quantum ex ſuperſtite adhuc Fabrica colligere licet, duos columnarum ordines, quarum una alteri, Dorico & Ionico labore quàm ſcitiſſimè ex coctis lateribus concinnatæ ſupra firmiſſimos & prægrandes abacos impoſitæ cernuntur: ex quarum poſitione columnarum naſcuntur duæ porticus in circuitum poſitæ, quarum exterior circumquaque borealem camporum plagam ſumma cum amœnitate ſpectare licebat; hinc totius *Latii* veteris diſtrictum verſus Meridiem; illinc *Sabinæ* Regionis territorium ab occaſu, ibi circumfuſorum montium concatenatam ſeriem unà cum formidabili *Anienis* valle; hinc ad ortum *Agros Præneſtinos Labicanos*, *Gabiorum*, *Tuſculanorum*, longè lateque profuſam planitiem. Altera interior ambitu ſuo atrium conficiebat, de quo poſteà. Intra duas haſce porticus varia camerarum aularumque habitacula cernuntur; quæ tamen non aliundè, quàm per dictarum porticuum aperturam, lumen recipiunt; etſi enim omni diligentia inquiſiverim, nullam tamen in dictis cameris feneſtrã, uæ lumen admittat, reperire licuit, ut proindè vix concipi poſſit, quomodò in iis commodè habitare potuerint; apertis enim portis aëris interfuſi inclementiam eos ſuſtinere neceſſe erat; clauſis verò, ob cimmerias tenebras, lumen, niſi candelarum lucernarumque ope, non habebant, neque caminorum in eo veſtigia notantur. Verùm de hiſce pluribus in ſequentibus; ut proindè non niſi converſationi eorum, qui ad *Mecœnatem* magno numero confluebant, ubi veluti in Stoa quadam *Zenonis*, & Peripato Ariſtotelico, de variis artibus & ſcientiis, cœteriſque ingenii luſibus, quiſque genio ſuo indulgebat, deſtinatas fuiſſe exiſtimem. Rurſum in Atrio interiori, aliud aſſurgebat, uti ex murorum veſtigiis apparet, ædificium, cujus inferior contignatio, uti *Ligorius* conijcit, continebat pulcherrimam fontis fabricam, quæ undique & undique in vicina concharum receptacula aquas, tum ad uſum domeſticum, tum ad amœnitatem & magnificentiam loco conciliandam, diffundebat. Supra hanc contignationem primam per ſcalas ſingulari artificio diſpoſitas ad alteram contignationem aſcendebatur; ubi ego habitationem *Mæcenatis* ad omnem humanæ vitæ uſum commodiſſimam fuiſſe, puto; quanam verò palatium iſtiuſmodi partium ſingularum diſtributione conſtitutum fuerit, deficientibus veſtigiis, non niſi conjecturâ conſequi poſſumus; undè & tibi hanc fabricam, non qualis revera fuit, ſed qualis eſſe potuit & debuit, in ſchemate exprimendam cenſui. Reperiuntur præterea inter alia ad aſcenſum villæ Octanguli fani veſtigia, ſuperbiſſimis columnis fulti, quarum una adhuc ad *Eccleſiam Sᵗᵃ· Mariæ del paſſo* ſupereſt, quamſcitiſſimè elaborata. Verſus occaſum quoque *Ligorius* detexiſſe ſe ait ſcalarum pulchro ordine in circuitu diſpoſitarum ſitum, per quas ad *Villam* aſcenſus dabatur; hodiè dictarum fabricarum locus in amœniſſimam vineam primò à *Theobaldinis*, modò à *Cocconariis*, qui loci poſſeſſores ſunt, excultus; ita ut præter dictas porticus, nil aliud reliquum videatur. *Villam* prout olim à *Mæcenate* exſtructa fuit, ſequenti ſchematiſmo exhibemus.

Situs Villæ Mæcenatis.

In hac *Villa Mæcenas* ſumma cum quiete victitans, amœniſſimis ſtudiis animum fovebat, ab omni ambitionis labe quàm remotiſſimum; undè nemo illo charior & familiarior *Auguſto*, ita

ut mundi, qua premebatur, mole, mentem negotiorum multitudine & varietate fessam nonnihil relaxaturus, ad hanc *Villam* veluti ad sacram anchoram, dulci *Mæcenatis* consuetudine fruiturus confugeret. Et uti *Mæcenas* semper liberali & munifico animo præsertim erga literatos fuit, ita quoque viri doctissimi ejus famâ allecti undique & undique ad eum confluebant, quos propriis alebat sumptibus, omnia iis non necessaria duntaxat ad literarii muneris dignitatem cum laude sustinendam supeditabat, sed etiam abundanter & superaffluenter: undè ejus singulari liberalitate & munificentia in literatos, accidit, ut in hunc usque diem, ii, qui studia literatorum fovent, *Mæcenates* audire mereantur. Inter alios tamen incredibili amore & benevolentiâ prosequebatur *Virgilium* & *Horatium*, quorum conversatione vix satiari posse videbatur, undè utrique *Villam* ad musarum cultum peropportunam exstrui curavit, de quibus posteà. De *Mæcenate* tria commemoratione digna refert *Plinius, l.7.c.51.* primò quod videlicet febre perpetua laboraret, ab eaq; liber nunquã esset; deindè quod integro triennio nunquam somni beneficium habuerit; tertiò quod primus asini lactentis adhuc, carnem comedendam præscripserit. Atque ut ad *Villam* revertamur; *Mæcenas* moriturus, cum tot jam annis *Augustum* hospitem in ea recepisset, quemque tanto affectu semper prosesecutus fuisset, eundem *Villæ* hæredem constituisse fertur, ut proindè vel ex hoc capite non *Mæcenatis* duntaxat, sed & *Augusti Cæsaris Villa* in hunc diem appelletur, & putant nonnulli id ex inscriptione, quæ in foramine fornicis, quod inferiori concamerationi obscuriori lumen præstabat, in marmorea tabula inscripta, colligi; quam à me excerptam hîc apponendam duxi: sic enim habet:

Augusti *erga* Mæcenatem *affectus & benevolentia.*

Poetarum oratorumq; aliorum hominum literatorum summus fautor.

Plinius.

Mæcenatis *miræ proprietates.*

Hæres Villæ Augustus.

C. RUSTICIUS. C. F. ITER.
L. OCTAVIUS. L. F. VITULUS.
IIII VIR. D. S.S.
VIAM INTEGENDAM
CURAVERE.

Ego verò non puto nomen L. OCTAVIUM, hoc loco cadere supra *Octavium Augustum*, sed supra unum hujus nominis IIII viarum curatorem. *Mæcenatem* itaque hujus *Villæ* suæ hæredem *Augustum* constituisse, in præcedentibus demonstrasse sufficiat. Aliam inscriptionem hîc inventam fuisse refert *Aldus Manutius*, quam *Ligorius* è loco suo dilapsam in *Ecclesiam S^ti. Sylvestri* translatam fuisse scribit, quam tamen omni diligentiâ adhibitâ ibidem reperire non licuit. Tenor verborum hic est.

C. LUCTIVS. L. F. AULIAN. Q. PLAUSURIUS. C. F. VARUS
L. VENTIDIUS. C. F. BASSUS. Q. OCTAVIUS. C. F. GRAECHIN.
IIII. VIR.
PORTICUS P. CCLX. ET EXSEDRAM ET PRONAON
ET PORTICUM. PONE. SCÆNAM. LONG. P. CXL.
S. C. F. C.

Sed hæc de *Villa Mæcenatis* sufficiant.

§. III.

VILLA QUINTILY VARI, PROPINC

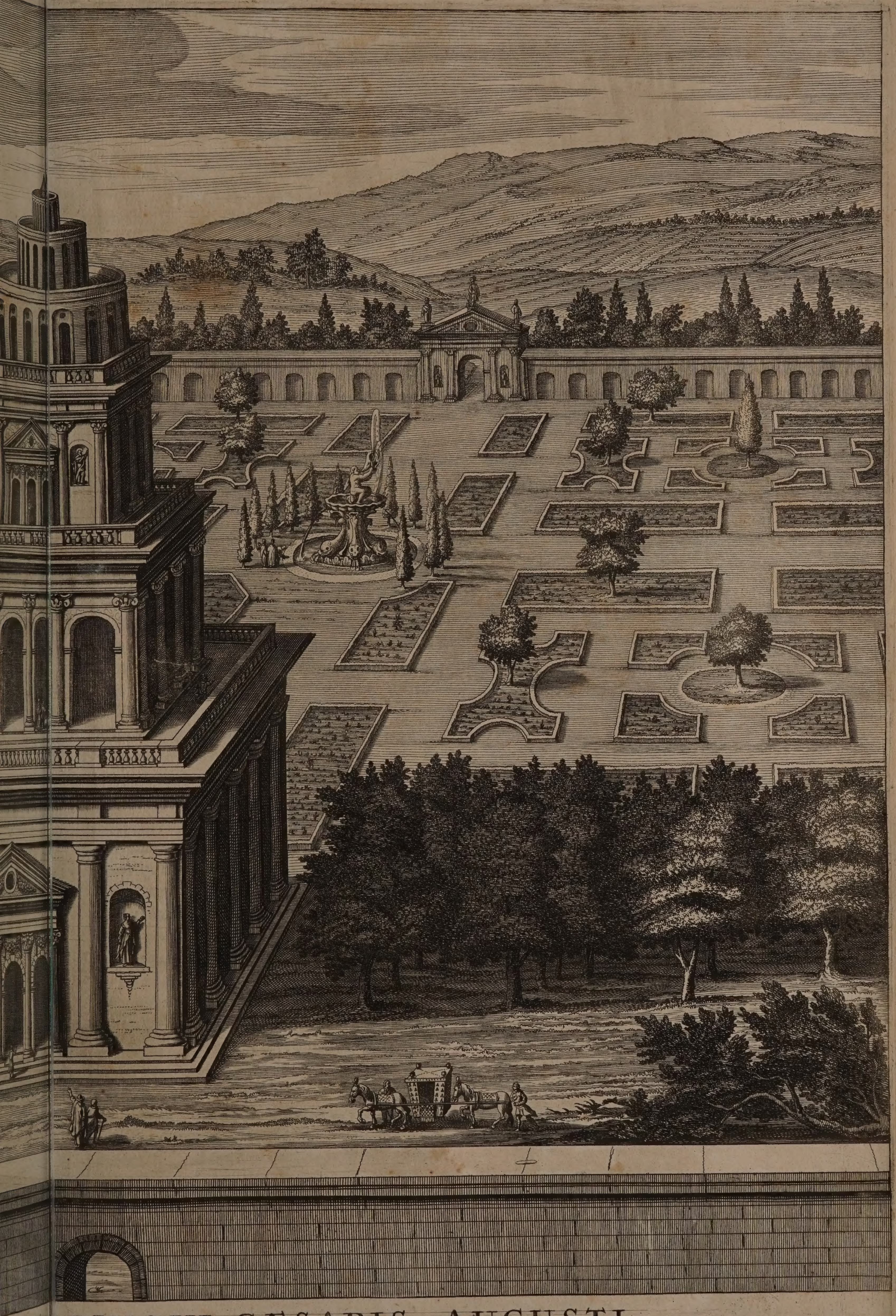

I, PROPINQUI CÆSARIS AUGUSTI.

§. III.

Villa Quintilii Varii *Consulis.*

QVintilianus Varus consulari dignitate illustris, nec non *Cæsari* propinquus, ab *Augusto* in *Germaniam* missus anno urbis conditæ, 741 contra *Herminium* filium *Sermigeri*, gentis istius principem: a quo tribus ejus legionibus ad internecionem deletis, clade, post eam quam *Parthi Romanis* sub *Crasso* intulerunt, omnium maximâ, tanto idcirco horrore & indignatione *Augusti* animum concussum fuisse referunt authores, ut capite parieti illiso, illud identidem repeteret: Vare *redde mihi meas legiones.* Hic clade peracta, ab hostibus circumdatus, cum nullum sibi effugiendi modum inveniret, gladio in seipsum converso, occidit: cadaver ejus igni datum, & semiustum furore hostium in mille partes distractum præter caput, quod *Romam* delatum, in sepulchro majorum suorum repositum fuit; de quo fusius agentes vide *Vellejum Paterculum* & *Appianum Alexandrinum.*

Miserabilis interitus Quintilii Varii.

Varus itaque *Villæ*, quam describendam suscepimus, fundator fuit: hæc è regione *Villæ Mæcenatis*, sive *Augusti*, ultra *Anienem* in loco edito situm suum habuit, uti ex mappa patet; fuitque eâ magnificentiâ exstructa, ut cum *Villa Mæcenatis* quodammodò, quà sumtibus quà magnificentiâ certare sit visa. Restant in hunc usque diem ejusdem non contemnenda vestigia, quæ hîc, prout propriis oculis vidi & examinavi, exponam.

Situs Villę Quintilianæ.

In editissimo clivo situm habuit, supra quem primò quædam totius fabricæ veluti substructio & fundamentum sub figura ferè quadrata cernitur; intra cujus penetralia cisterna visendam se præbet, scalarum ordinibus, per quas ad aquas descensus dabatur, quàm commodissimus; supra hoc fundamentum aliud sanè eximium palatium exstructum fuisse colligitur ex columnarum abacis, & lemniscis, cœterisq; ornamentis, uti & ex conchis, intra quas aqua saluberrima, tum ad usum domesticum, tum ad ludicrorum delectationem derivabatur ex copiosa vicini fontis scaturigine, qui in hunc usque diem juxta *Cœnobium S. Michaelis Archangeli*, quod *in Pajola* dicitur, superest, deducebatur, & canales veteris hydragogi, qui per illam viam ambulantibus passim obvii sunt, apertè demonstrant, sed de hisce infrà pluribus. Circa hoc palatium, ingens spatium relinquebatur, jocis ludisque exercendis destinatum; supra hoc verò aliud in speculam terminatum, ex qua uti ex totius palatii ambitu, longè latèque diffusa planities tum *Latii*, tum *Sabinæ* amœnissimum spectaculum exhibebat: & ut verbo absolvam, fabricâ trizoniam faciem exhibuisse ex ejus vestigiis, patet. Verùm cum hæc non nisi oculari demonstratione describi queant, hoc loco veteris *villæ* schema apponere visum fuit.

Forma palatii trizonia.

Narrat *Antonius del Rè in antiquitatibus* suis *Tyburtinis*, omnium habitaculorum hujus *Villæ* pavimenta pretiosis lapidibus fuisse tessellati operis, aut si mavis musiva arte strata; qui lapides, uti differentibus coloribus gemmarum ad instar nitebant, ita quoque mirum in modum intuentium oculos rapiebant; quæ tum primùm detectæ fuerunt, cum Cardinalis *Montinus* nonnihil rusticaturus *Româ Tybur* appulisset. Hic considerato lapidum pretio & pulchritudine, quicquid in ruderibus similium lapidum reperiri potuit, congessit, & viginti jumentorum labore, partim *Romam*, partim aliis principibus, ceu res pretiosas in donum transmisit, ita ut in hunc diem vix amplius reperiantur.

Fabrica superba Villę Quintilianæ.

§. IV.

§. IV.

De Ponte Lucano, Plautiorum *sepulchro & villa.*

POstquam *Româ* veniens transiveris pontem duobus millibus passuum *Tyburte* dissitum, occurret tibi turris rotunda, non absimilis ei, quæ *Romæ* ad *Hippodromum Caracallæ* spectatur, vulgò dicta, *Capo di Bove*; hoc erat *Plautiæ* familiæ sepulchrum, juxta *duodecim Tabulas*, quæ sepulchra illustrium domuum non nisi extra urbem exstrui jubebant. Erat olim splendidum sanè monumentum, at vetustate temporum collapsum, hodiè non nisi binas inscriptiones, easque sat longas tenet, cum quinque olim hîc fuisse, *Historici Tyburtini* asserant, in quibus *Plautiorum* domus gloriæ, honores, & dignitates, cum officiorum, queis in *Republica Romana* functi fuerunt, amplitudine describuntur. Fuerunt *Plautii* plebejæ factionis cognomine Varii nuncupati; nam & *Proculi*, & *Hypsæi* & *Veroces*, & *Silvani*, & *Numidæ* & *Laterani*. Et inter cœteros hujus familiæ illustres *C. Plautius Proculus*, consul anno vrb. conditæ 395, *Hernicos* devicit, deque iis triumphum duxit, ut est in *Tabulis Capitolinis*. idem â *C. Martio*, qui primus ex plebe dictaturam obtinuit, & ipse primus ex plebe magister equitum dictus fuit; ita *Livius l.* 7. iterum *P. Plautius* Proculus Consulatum obivit anno Vrb. Cond. 425, dum domi & pariter foris pax erat. *Liv.* 8. Verùm de hisce consule *Lexicon Romanum Glandorpii*. Inscriptiones hoc loco positę respiciunt *M.* Plautium *Marci* filium *Sylvanum*, qui collega *Cæsaris Augusti* decimo tertio ipsius consulatus fuit, & *Cæsaris Tiberii* Legatus, anno Vrb. Cond. 787, authoribus *Dione* & *Vellejo*. Sed jam inscriptiones apponamus.

Prima Inscriptio majoribus literis.

L. PLAUTIUS. M. F. A. N.
SILVANUS
COS. VII. VIR. EPULON.
HUIC SENATUS.
TRIUMPHALIA
ORNAMENTA. DECREVIT.
OB. RES. IN. ILLYRICO
BENE GESTAS.
LARTIA. GN. F. UXOR.
M. PLAUTIUS. M. F.
VRGVLANIVS
VIXIT ANN. LX.

Alterius Inscriptionis Tabula ad sinistram posita, uti uberioribus verbis indigebat, ita quoque minusculis literis exarata fuit, eo tenore qui sequitur.

TI. PLAUTIO. M. F. A. . . . .
SILVANO. ÆLIANO. . . . .
PONTIF. SODALI. AUG. . . . .
III. VIR. A.A.A. F.F. Q. TIB. CÆSARIS.
LEGAT. LEG. V. IN. GERMANIA.

PR. URB.

PR. VRB. LEGAT. ET. COMITI. CLAUDII
CÆSARIS. IN. BRITANNIA. CONSULI
PROCOS. ASIÆ. LEGAT. PROPRÆT. MOESIÆ.
IN QUA. PLURA. QUAM. CENTUM. MILL.
EX NUMERO. TRANSDANVVIANORVM
AD. PRÆSTANDA. TRIBVTA. CVM. CONJVGIBVS
AC. LIBERIS. ET. PRINCIPIB. AVT. REGIB. SVIS
TRANSDVXIT. MOTVM. ORIENTEM. SARMATAR.
COMPRESSIT. QVAMVIS. PARTEM. MAGNAM. EXERCITVS
AD. EXPEDITIONEM. IN. ARMENIAM. MISISSET.
IGNOTOS. ANTE. AUT. INFENSOS. P.R. REGES. SIGNA
ROMANA. ADORATVROS. IN. RIPAM. QVAM. TVEBATVR
PERDVXIT. REGIBVS. BASTARNARVM. ET.
ROXOLANORUM. FILIOS. DACORVM. FRATRVM.
CAPTOS. AVT. HOSTIBVS. EREPTOS. REMISIT. AB
ALIQVIS. EORVM. OPSIDES. ACCEPIT. PER. QVEM. PACEM
PROVINCIÆ. ET. CONFIRMAVIT. ET. PROTULIT
SCYTHAR. QVOQVE. REGEM. ACHERONENSI
QUÆ. EST. ULTRA. BORVSTENEN. OPSIDIONE. SVMMOTO
PRIMVS. EX. EA. PROVINCIA. MAGNO TRITICI. MODO
ANNONAM. P. R. ADLEVAVIT. HUNC. LEGATVM
IN. HISPANIAM AD. PRÆFECTVR. VRB. REMISSVM.
SENATVS. IN. PRÆFECTVR. TRIUMPHALIBUS.
ORNAMENTIS. HONORAVIT. AVTHORE. IMP.
CÆSARE. AVGVSTO. VESPASIANO. VRBIS. EX.
ORATIONE. EJVS * Q. I. S. S.
MOESIÆ. ITA. PRÆFVIT. VT. NON. DEBVERIT. IN
ME. DIFFERRI. HONOR. TRIVMPHALIVM. EJVS
ORNAMENTORVM. NISI. QVOD. LATIOR. EI
CONTIGIT. MORA. TITVLVS. PRÆFECTO. VRBIS
HVNC. IN. EADEM. PRÆFECTVRA. VRBIS. IMP. CÆSAR.
AVG. VESPASIANVS. ITERVM. COS. FECIT.

* *Id est. Quæ infrà scripta sunt.*

CAPUT V,

De Villa Rubelliorum.

TRes *Rubellii* apud Romanorum rerum Scriptores reperiuntur: primus *C. Rubellius* coætaneus *Ciceronis*, & hæres *Q. Thurii*, cum nonnullis aliis commendatur *Q. Cornificio*. Alter *C. Rubellius Geminus* Consul sub *Tiberio*, anno Urb. Cond. 781. Tertius *C. Rubellius Plancus*, natus avo *Tiburte* Equite Romano, in cujus domum sub *Tiberio* denupsit *Iulia Drusi* filia, quondam *Neronis* uxor. Ipse consularis nominatur *Tacito l.* 3, & 5. hujus filius *Rubellius Plancus* per matrem *Iuliam* pari ac *Nero* gradu *Augustum* contingens, primum in exilium cum *Antistia* conjuge pellitur à *Nerone*, posteà missis militibus occiditur, capite in urbem relato, ita *Tacitus* 14, & *Suetonius in Nerone*; atque de hoc loquitur Juvenalis Sat. 8:

His ego quem monui, tecum est mihi sermo Rubelli
Plance, *tumes alto* Drusorum *sanguine, tanquam*
Feceris ipse aliquid, propter quod nobilis esses.

Hujus viri mores, ratam vitam, & in Remp. merita Cornelius Tacitus sic describit: *Quasi jam depulso* Nerone *quis deligeretur, inquirebant, & omnium voce* Rubellius Plancus (aliqui pro *Plancus*, *Plautus* legunt) *celebratur, cui nobilitas per matrem ex* Iulia familia. *Ipse placita majorum colebat, habitu severo, casta & secreta domo, quantoque*

metu occultior, tanto plus famæ adeptus. Auxit rumorem pari vanitate orta interpretatio fulguris. Nam quia discumbentis Neronis *apud* Simbruina *stagna, cujus* Sublaqueum *nomen est, istæ dapes, mensaque dejectæ erant, idque finibus* Tiburtum *acciderat, unde paterna origo* Piauto *fuit.* Quemadmodum igitur facinorosorum hominum fautor *Nero* semper fuit, ita summus bonorum persecutor, ut proinde mirum non sit, hunc *Rubellium*, ceu omnium adclamatione dignissimum Imperio virum, metu & suspicione perdendi Imperii, occisum fuisse. *Nero* siquidem deperiens *Poppeam*, cum *Octavium Drusi* filiam & tertiam uxorem *Messalinam*, sororem *Iuliæ* & matrem *Rubellii* repudiasset, nescio quo sterilitatis prætextu, quasi magnopere interesset *Orbi Romano* monstruosi Imperatoris hæredem post se relinquere, cui satius fuisset, eum nunquam natum fuisse; ex hoc capite unà *Rubellium* cum *Iulia* matre, revera tamen ex perdendi Imperii zelotypia è vivis sustulit.

Horum itaque *Rubelliorum villa* situm habuisse traditur in dorso montis, quod *Anienis* vallem respicit, eo in loco, ubi hodiè *Collegii Tyburtini* nostræ Societatis vinea est, & *Quaregna* dicitur, ubi etiamnum per totum montis dorsum ingentia rudera à villicis deteguntur, uti ex mappa patet: Quo tamen fundamento *Historici Tyburtini* asserant. Dubium est.

§. I.

Villa Ventidii Bassi, C. Turpilii, & Munatii Planci.

POst montem, in quo *Villam Quintilii Varii* sitam fuisse diximus, juxta prædium *Collegii Tyburtini* Societatis nostræ, quod vulgò *Midriaño* dicitur, complura videntur ex parte occidua, antiquarum fabricarum vestigia, quam *Historici* Tyburtini dicunt *Villam* fuisse *Ventidii Bassi*, qui patriâ *Asculanus*, & cognomine *Bassus* vere bassæ conditionis vir, præstantiâ tamen & fortitudine animi, insolito fortunæ jactu, eò se provexit, ut sub tutela *Marci Antonii* Triumviri, ex equisone Consul factus, in *Asiam* missus, post obtentam victoriam de *Parthis* Patrum decreto triumphum egerit, quem præco præcedens alta voce clamabat: *Vide* Roma *rem monstruosam, qui olim strigilabat mulos, jam factum consulem mirare.* Præter adeptam dignitatem ingentes divitias acquisivit, ex quibus inter alia & hanc *villam* construxit, quam & ipsum *Marcum Antonium* relaxandi animi causa visitasse *Appianus* refert. Vide *Ciceronem in Epistolis ad Atticum.* Vide hujus *villæ* locum in mappa.

Villa L. Manatii Planci.

Lucius Munatius Plancus Tyburtinus, patrem, avum, & proavum eodem prænomine habuit, Orator & discipulus *Ciceronis*. Militavit sub *Cæsare* in *Galliis*, cui & in bello civili cum adhæsisset, post præturam designatus ab illo Consul cũ *Bruto Galliam* Comatam administravit. Bello *Mutinensi* summa de se *Reip.* & *Ciceroni* pollicitus, ad extremum iis desertis cum *Antonio* & *Lepido* se conjunxit, quoque magis eisdem & *Cæsari* gratificaretur, fratrẽ proscribi passus est, *Lepidi*, qui & ipse fratem prodiderat, studiosus imitator; undè mox illis triumphantibus, milites hunc versum jactarunt.

De Germanis, *scilicet fratribus, non de Gallis ambo triumphant Consules.*

Post bellum *Perusinum* profectus ad *Antonium*, cum diù illi & Reginæ *Cleopatræ* servilibus obsequiis & assentationibus se comprobasset, inter apparatum *Actiaci* belli transfugit ad *Cæsarem*, à quo post aliquot annos ad censuram evectus est, pluribus etiam honorum titulis exornatus, quos omnes inscriptio, quæ teste *Nicodemo Cajetæ* detecta, recitat, hoc verborum tenore:

L. MU-

* Lucii Filius, Nepos Lucii, Pronepos. L. MUNATIUS. * L.F.N.L. PRON. PLANCUS. COS. IMP. ITER. VII. VIR. EPULON. TRIUMPH. EX RHÆTIS. ÆDEM SATURNI. FECIT. DE. MANUBIIS. AGROS. DIVISIT. IN ITALIA. BENEVENTI. IN. GALLIA. COLONIAS. DEDUXIT. LUGDUNUM. ET. RAURACAM.

Ex qua patet, fummis officiis fuiffe functum *Munatium Plancum*; Confulis videlicet, Imperatoris Exercitus, & itinerum, Septemviri Epulonum; triumphaffe de *Rhætis*; ædem *Saturni Tybure* ex manubiis feciffe; *Beneventi* agros divififfe; in *Gallias* colonias deduxiffe; *Lugdunum* condidiffe & *Rauracam*. Quonam vero loco *Villam* fuã in *Tyburtino Agro* patria fuâ fitam habuerit, ne fcimus, temporum vetuftas nobis invidit. Hoc novimus folummodò ex *gloffa* quadam *interlineari Auctoris anonymi fupra Horatiũ*, qui in *Bibliotheca Vaticana*, tefte *Nicodemo*, pervetufto codice continetur; in *Villa Munatiana* fuiffe palatium, fylvas & pifcinas. Ut proindè locum fine authore determinare, non nifi inutilis conjectura fit. Quarè ad alia. (Officia L. Munatii.)

Villa C. Turpitii.

(Villa C. Turpilii.) *Villa C. Turpitii Tybure* fuiffe dicitur, eo in loco, qui hodiè adhuc T*ortigliano*, quafi diceres, T*urpiliano*, nonnihil deflexa voce, appellatur, idque ex ruderibus eodem loco reliquis conjiciunt.

Villa Pifoniorum.

Pifoniorum verò *Villa* ex ea parte, quæ meridiẽ refpicit, inter *Vallem Cæfoniani* & *Adrianeam* fita fuiffe, ab *Antonio Regio* traditur, nefcio ex quibus fabricarũ veterum veftigiis, quæ tendentibus in *vallem Adriani*, paffim inter oliveta obvia fiunt, perfuafo: fed ut hęc meræ conjecturæ & nullo alio Authoris claffici teftimonio nituntur, ita quoque noftram opinionẽ minimè hîc infinuandam duximus. Hoc conftat, *Pifoniam* familiam, unam ex antiquiffimis *Romanorum* familiis fuiffe; defcendit enim, *Fulvio Urfino* tefte à *Calpurnia*, quæ originem fuam traxit à *Calpo* filio *Numæ Popilii*, fecundi *Romanorum* Regis, quæ deindè in varios divifa ramos, divitiis & Magiftratibus, maximè tempore *Ciceronis* & *Horatii*, floruit, ita ut is poëmatum fuorum opus *Pifoniis* dicaverit.

§. II.

Villa Caji Caffii.

(Villa C. Caffii.) NOn procul à præcedenti *Pifoniorum Villa*, duas alias paulò Monti viciniores *C. Caffii* Cæfaricidæ, & *Marci Bruti villas* fuiffe credunt *Nicodemus*, & *Regius*, quarum prima à nomine fuo *Caffiana* dicebatur; & in hac paulò antè citatus *Fulvius Urfinus* putat, telam orditam fuiffe confpirationis contra *Iulium Cæfarem*, quę pofteà unà cum complici fceleris *Marco Bruto* in executionem deducta fuit. Poft mortem *Cæfaris*, *C. Caffius*, qui alteri mortem jam intulerat, rebus jam defperatis, & adverfum inopinatumque exitum fortientibus in tranfverfum actus, gladio in feipfum converfo periit, vel ut alii, à fervo fuo minis adacto interfectus fuit, quem pofteà eodem fati genere fecutum *M. Brutum* fuiffe *Appianus* docet. Itaque *Iulius Cæfar* tot tantifque virtutibus inftructus, tantâque rerum geftarum gloriâ confpicuus, cavere non potuit, quin partim ex amicis, partim ex inimicis incolumitate donatis, qui omnes ab eo beneficiis, & honoribus evecti effent, infidiis occumberet. Nam ut *Valerius Maximus l. 4, c. 5*, horum vexillifer & antefignanus *C. Caffius*, vir manu promptiffimus, cæterùm vir in captandis confiliis præceps & duræ cervicis, ad hæc flagitiofus & impurus, eo quod poftulatum confulatum *Cæfar* diftuliffet, offenfus, confilium ejus interimendi fumpfit; in cujus focietatem fimulatque *M. Brutum*, qui tum urbanam præturam gerebat, pertraxit, illius authoritate mox cœteri ad idem fcelus cupidiffimè nomina dederunt. (C. Caffii mors.) (Caufas cur Caffius mortem intulerit Cæfari.)

Ab his igitur idibus Martiis contra jusjurandum, cum sacrosanctus esset, & amplissimum Magistratum gereret, in Senatu viginti tribus vulneribus trucidatus est, anno ætatis 56, ab urbe condita 710, Ante *Christum* natum 41. Curiam, in qua cædes patrata fuit, obstrui placuit; Idusque Martias ἀποφράδ, parricidiumque vocari; percussores vero, illique omnes, qui in ejus morte lætati fuissent, sceleris commissi pœnas dederunt: ipse conditis illi templis in numerum Deorum relatus est.

Mors Julii Cæsaris.

§. III.

Villa Q. Cæcilii pii Metelli Scipionis.

Villa Qu. Cæcilii Pii.

HÆc *villa* ab *Antonio Regio* intra ipsam *urbem Tyburtinam* ponitur, eoque in loco sita putatur, qui in hunc usque diem corruptè *Campitello* (quasi diceres *Campus* Metelli) appellatur; neque alia indicia sunt, nisi ingens fragmentorum copia, quæ in *Valle*, quam Gaudentem vocat, & partem *Horti Estensis* occupat, posteris temporibus detecta fuit.

§. IV.

Villa Lolliorum.

Villa Lolliorum.

V*Illa Lolliorum* fuisse creditur, vel potiùs sepulchrum *Lolliorum*, eo in loco, ubi modò situm est *Templum B. Mariæ Majoris Tyburtinæ*, & hoc ex veteri inscriptione colligunt, quæ sic se habet:

HIC. LOCUS. UTI. MACERIA. INCLUSUS. EST. AD. RELIGIONEM.
SEPULTURÆ. LOLLIORUM.
ATTICILLÆ. FILIÆ. ET. STACTES.
UXORIS. AC. M. LOLLII. AMARANTI.

Ego sanè in dicta Ecclesia summâ diligentiâ dictam inscriptionem quæsivi, sed frustrà; neque signum infallibile, certum & fidele esse putem, eo in loco sepulchrum fuisse, ubi inscriptio inventa fuit, cum inscriptio aliò huc transferri potuerit, uti in Romanis inscriptionibus patet, neque video, quomodò in tam angusto spatio quale Authores intra ipsam urbem determinant, tot *Villæ Lolliorum, Marii, Metelli*, esse potuerint, nisi velimus *Villas* accipere pro una domo, & horto domestico ipsi adjuncto, quod ipsis lubens concesserim.

CAPUT VI,

De Villis *Poëtarum*, Catulli, Horatii, Virgilii, Vopisci, &c.

EXtra portam *Valeriam*, vicinam *Catadupæ*, per altam *Anienis* ripam, versus *Cœnobium S.ti Michaëlis Archangeli in Piavola* transeuntibus, occurrunt multa in monte ruderum vestigia, quæ ab ipsa jam dicta *Ecclesia S^ti. Michaëlis* per costam montis continuantur; atque hoc loco *Catulli villa* fuisse traditur, colligiturque ex versibus Catulli:

Villa Catulli *poetæ*.

O funde noster, seu Sabine *seu* Tiburs,
Nam te esse Tiburtem *autumant, quibus non est*
Cordi Catullum *lædere; quibus cordi est,*
Quovis Sabinum *pignore esse contendunt:*
Sed seu Sabine, *seu verius* Tiburs
Fui libenter in tua Suburbana,

Villa,

*Villa, malamque pectori expuli tuſ-
ſim.*

Ex his verſibus patet, *Fundum Catullianum, Sabinuſne*, an *Tyburtinus* ſit, fuiſſe controverſum; eò quod *Anio* flumen *Latium* olim à *Sabina* divideret, ita ut quicquid ex dextra *Anienis* ripa, ad *Sabinos*, & quicquid à ſiniſtra, ad *Latium* pertineret. Cum itaque *Villam Catulli* à dextra *Anienis* ſitam fuiſſe oſtenſum ſit, non tam in *Tyburtino*, quàm *Sabino* fundo ſitam fuiſſe colligitur. verùm ut res decidatur; ſciendum eſt, non ita præciſè ſumendam eſſe diviſionem fluminis, ut in oppoſita ripa ſive villæ, ſive oppida alterius jurisdictionis eſſe cenſeantur; ſed maximè obſervandum eſſe exiſtimem territorium, quod diviſione fluminis non ita terminatur, ut ultra flumina non ulteriùs ſeſe extendat. Hoc pacto *Tyberis*, etiamſi *Hetruriam* à *Latio* dividat, nemo tamen *Romæ* facilè dixerit, tranſtiberinam aut Vaticanam regionem ad urbem non pertinere, cum ſecundum communem æſtimationem totum complexum, tam ultra, quàm citra flumen, una & eadem *Roma* eſſe, & tam hi, quàm illi *Romani* patriâ, non *Hetruſci* cenſeantur. Pari ratione villæ, oppida, fundique, ex adverſa *Anienis* parte inquantum *Tyburtino* continentur *Territorio*, non *Sabinæ*, ſed *Tyburtinæ* jurisdictionis eſſe cenſeri debent. ut proindè *Villæ Zenobiæ* reginæ, *Ventidii Baſſi* Cos. *Quintilii Vari*, *Horatii* &c. in quantum in *Territorio Tyburtino* ſitæ fuerunt, non *Sabinæ*, ſed *Tyburtinæ*, juxta communem loquendi modum, non obſtante naturali fundorum, qui per flumen dividitur, ſitu, dicendæ ſunt; uti ſuſè docetur in *Digeſtis de alluvionibus fluminum*. Sed hiſce jam poſitis, jam revertamur ad *Villam*.

Anio dividit Sabinos à Latio.

Flumina non præciſè dividunt jura territoriorum utrinque ſitorum.

Exſtabat uti olim, ita hodiè fontis ampliſſima ſcaturigo muri fornice circundata, quam & in *Villas* vicinas *Horatii*, & *Quintilii Vari* derivatam fuiſſe aquiductuum inciles, qui in hunc uſque diem in via publica per dorſum montis ambulantibus occurrunt, demonſtrant; eſtque aqua omnium, quæ in *Tyburtino Territorio* reperiuntur, ſaluberrima, ita ut ægris etiam paſſim ſine nocumento in potum cedat. Diſtat autem hic fons ad *Villam Catulli* ab *Anienis* ripa per difficilem profundioris vallis deſcenſum quaſi quingentis paſſibus; ubi & colliculus occurrit, ob planitiem non exiguam amœnitate plenus; cui *Villa Catulli* conjuncta fuiſſe colligitur, ex variis marmorum fragmentis, teſſellatique operis reliquiis, quas coloni vinitoreſque ibidem detexerunt. Locus hodiè *Truglia* dicitur, quam *Antonius Regius* putat ex nomine *Catulli*, corrupta *Truglia*, quaſi diceres, *Tulla*, vocem remanſiſſe. Erat porrò ex dicto clivo via, ad *Anienis* uſque ripas, quas tùm ad animi relaxationem, tum ad Poëticum enthuſiaſmum murmure fluminis ſuſcitandum, *Catullum* petiiſſe tradunt. Fuit autem *Catullus* patriâ *Veronenſis*, iis Poëtis, quos *laſcivos* vocant, adnumeratus, vel ipſo *Ovidio* de injuriâ ſibi illatâ conquerente, quod ex tot *laſcivorum* Poëtarum numerò ipſe ſolus exilii pœnam ſuſtinere debuerit.

Catullus *unde & quis fuerit?*

Villa Horatii.

Villa Tyburtina Horatii Flacci, ex propriis ſuis verſibus, non alibi exſtitiſſe oſtenditur, quàm in adverſa *Anienis* parte, quo in loco hodiè *Cœnobium* S^ti^. *Antonii* Fratrum Minor. S^ti^. *Franciſci* ſitum ſpectamus, ubi porticuum dirutarum multa veſtigia comparent; dabaturque ex ea deſcenſus ad ripam uſque *Anienis*, quemadmodum ipſe de ſe fatetur l. 4, Ode 2. Ubi verſibus fingendis occupabatur.

Villa Horatii Flacci.

Ego Apis *Matinæ*
More mo doque,
Grata carpentis thyma per laborem,
Plurimum circa nemus undiquaque,
Tiburis *ripas operoſa parvas.*
Carmina fingo.

 Quanto

Quanto autem gaudio & animi voluptate vitã suam in hac *Villa* transegerit, ipse testatur l. 1, ode 7: & l. 2, ode 6.

> Tybur *Argeo positum Colono*
> *Sit meæ sedes utinam senectæ,*
> *Sit modus lasso maris & viarum*
> *Militiæque.*

Domestici Mæcenatis *qui?*

Erant tunc temporis domestici *Mæcenatis* Poëtæ celebres, *Tucca*, & *Lucius Varus*, & unà individui socii *Horatio*; hi unà cum *Virgilio* nullum non lapidem moverunt, ut *Horatium* in amicitiam & familiaritatem *Mæcenatis* adsciscerent. Nam ut vel ipse Satyra 6 fatetur:

> Virgilius, *post hunc* Varius *dixère quid essem,*
> *Vt veni coram singultim pauca locutus,*
> *Infans namque pudor prohibebat plura profari.*

Et posteà subjungit:

> *Pauca ab eo, & revocas nono post mense, jubesque*
> *Esse in amicorum numero; magnum hoc ego duco.*

Horatius *ex inimico* Augusti *fit amicus.*

Magni sanè emolumenti fuit illa *Mæcenatis* amicitia *Horatio*, quæ ex infelice felicem, omnibusque bonis affluentem fecit, his verbis ipso testante, 1. epist. VII. *Tu me fecisti locupletem.* Nam & ipsi *villam* poëtico ingenio percommodam, applantato in hunc finem Musarum luco, exstruxit, & omnibus rebus ad vitam honorificè transigendam quàm liberalissimè providit; *Cæsari Augusto* cum inimicus esset, ita reconciliavit, ut inter intimos *Augusti* unà cum *Virgilio*, Tucca, *Vario* haberetur. Nam ut ipse dicit Sat. 5;

Reconciliatio Horatii *cum* Cæs. Aug. *mediante Mæcenate.*

> *Postera lux oritur multò gratissima, namque*
> Plotius & Varius *Sinuessæ* Virgiliusque
> *Occurrunt animæ, quales neque candidiores*
> Terra *tulit, neque iis me sit devinctior alter.*
> *O qui amplexus, & gaudia quanta fuerunt.*

Horatius Athenis *sectator fuit* Epicuri.

Nam ut ipse de se fatetur, *Athenis* studiis operam dans sectam amplectebatur *de grege porcus* Epicuri; in juvenili ætate tempore bellorum civilium, musas introducebat in exercitus, sequebaturque contra *Octavianum* factionem *Bruti* & *Cassii*; & nihilominus *Mæcenate* mediatore, ita charus gratusque *Augusto* fuit, ut T*ybur* profectus, præter *Virgilii* & *Horatii* conversationem, omnem aliam respueret, inter utrumque nempè sedens literario gaudebat consortio: Siquidem *Horatius* brevis quidem statura, & crassioris mole corporis, ex nimio vini potu crapulisque oculos contraxerat ferè semper humorem stillantes: at V*irgilius* contrà corpore macilento, suspiriis alto ex pectore emissis, nescio in quæ tristia objecta ferebatur. Undè *Augustus* per jocum dicere solebat, *vitam suam inter lachrymas & suspiria se transigere. Horatius* fatis functus, dum annum 57. ageret. Verùm de Villa *Horatii* infrà pluribus.

Forma Horatii, & Virgilii.

Augusti *jocus.*

CAPUT VII,

Villa Manlii Vopisci.

Villa Manlii Vopisci.

Nulla *Villarum* T*yburtinarum* ita hucusque controversa mansit, ac V*illa Manlii Vopisci* Poëtæ celeberrimi, qui uti *Domitiano* Imperatori semper perquam charus, & inter intimos suos adnumeratus fuit, ita quoque ingentibus divitiis ab eo locupletatus, sumptuosissimam V*illam*, ad ipsam U*rbem* T*yburtinam* exstruxit; & si vera sunt, quæ de ea *Statius* Poëta ipsi σύγχρονος narrat, certe illa talis & tanta fuit, ut vix animo quidquam locupletius, magnificentius, & admiratione dignius concipi possit; ut proindè oppidò mirer, locum hodiè tanta mirandorum operum

operum multitudine confertum, circa *Anienis* ripas non reperiri, tanto splendori & amplitudini fabricarum sufficientem. Undè quidam eam cum *Horatii villa* confundunt; alii alibi, plerique ex descriptione *Statii* persuasi, supra *Catadupam* extitisse putant. Ego certè si ullus alius, in ejus loco detegendo haud quaquam me otiosum fuisse dicere possum, quod tum patebit, ubi ejus magnificentiam paucis exposuero.

Statius itaque *Villam* supra modum magnificam, artisque & Naturæ miraculis confertam, nec non in utramque *Anienis* ripam per pontem extensum fuisse refert. Versus subjungo.

Cernere facundi Tibur *glaciale* Vopisci
Si quis & inserto geminos Aniene *Penates,*
Aut potuit sociæ commercia noscere ripæ,
Certantesque sibi dominum defendere Villas.

Et postquam temperiem loci descripsit, subdit:

O longum memoranda dies; quæ mente reporto
Gaudia? quàm lassos per tot miracula visus?
Ingenium quàm mite solo? quæ forma beatis
Arte manus concessa locis? non largius usquam
Indulsit Natura sibi; nemora alta citatis
Incubuère vadis. Fallax responsat imago
Frondibus, & longas eadem fugit umbra per undas.
Ipse Anien *(miranda fides) infraque superque*
Saxeus. Hic tumidam rabiem spumasaque ponit
Murmura; ceu placiti veritus turbare Vopisci
Pieriosque dies, & amantes carmina somnos.
Littus utrumque domi, nec te mitissimus amnis
Dividit; alternas servant prætoria ripas.

Videtur poëta hic vel ὑπερβολικῶς, vel stupore mirabilium attonitus, hæc descripsisse; quid enim nemora cum rupibus, præcipitiis formidandis? quid horridus *Catadupæ* strepitus, cum fluminis, quam describit, quiete? quid summus horror abyssi cum amœnitate loci comparata faciant? dispicere nequeo. Erat *Villa* in tres ordines cubiculorum distincta, trabibus inauratis; & vario marmore vestitis, fontibus ex muris undique erumpentibus, miro artificio ita instructa; ut non esset camera, quæ non suum fontem haberet, aquâ Martiâ per plumbeos canales vel infra ipsum flumen *Anienis* traductos in *Villæ* habitacula, ingentibus expensis derivatâ. In medio atrii arbor plantata cernebatur, quæ ramos suos non intra portam solummodò, sed & vel per ipsas fenestras insinuabat; sylvæ verò, piscinæ, & balnea, quæ domum circundabant amœnissimum intuentium oculis spectaculum exhibebant; & quod fidem humanam excedit, totum hoc complexum supra *Catadupam Anienis*, instructum cernebatur. Sed audiamus Statium: *Descriptio Villæ.*

Quid primum, mediumve canam? quo fine quiescam?
Auratasne trabes? an Mauros undique postes?
An picturata lucentia marmora vena
Mirer? an emissas per cuncta cubilia lymphas?
Huc oculis, huc mente trahor; venerabile dicam,
Lucorum senium? te, quæ vada fluminis infrà
Cernis? an ad sylvas, quæ respicis Aula tacentes?
Quà tibi tota quies, offensaque turbine nullo
Nox silet; & nigros imitantia murmura somnos?
An quæ graminea suscepta crepidine fumant

Balnea;

Balnea; & impositum ripis algentibus ignem?
Quaque vaporiferis junctis fornacibus amnis
Ridet anhelantes vicino flumine Nymphas.

Quid memorem pavimenta aularum, cubiculorumque pretiosis incrustata metallis & lapidibus? statuis ex pretioso metallo fusis, gemmatoque opere exornabatur, quod intus erat. Ita Statius inspector ipse totius Magnificentiæ *Vopiscanæ*.

Vidi artes, veterumque manus, variisque metalla
Viva modis; labor est auri memorare figuras,
Aut ebur, aut dignas digitis contingere gemmas.
Quidquid & argento primùm, vel in ære Myronis
Lusit, & enormes manus est experta colossos.
Dum vagor aspectu, visusque per omnia duco
Calcabam nec opinus opes; nam splendor ab alto
Defluus, & nitidum referentes aëra testæ
Monstravere solum; varias ubi picta per artes
Gaudet humus; superantque novis Asarota figuris
Expavere gradus. Quid nunc ingentia mirer?
Aut quid partitis distantia tecta trichoris
Quid te? quæ mediis servata penatibus arbor
Tecta per, & postes liquidas emergis in auras.

Et paulò post.

Quid referam alternas gemino super aggere mensas
Albentesque lacus? altosque in gurgite fontes?
Teque per obliquum penitus, quæ laberis amnem
Martia, & audaci transcurris flumina plumbo?

Habes hîc descriptam *Vopiscanæ Villæ* magnificentiam; quæ si vera sunt, & non sub hyperbola à Poëta recitata; illa certè omnium Cæsarum magnificentiam superasse videtur; sive sumptus in eã expensos, sive miracula Artis & Naturæ in ea elucescentia spectes; & undè Poëtæ, & forsan personæ privatæ tanta nummorum, ad istiusmodi opus extruendum, opulentia? haud dubiè *Domitiani*, cui intimus & imprimis charus habebatur, obstetricante, ad tantæ molis opus educendum, munificentiâ. Verùm una in hujus *Villæ* situ sanè inevincibilis difficultas menti meæ oboritur, dum nec animo, nec ulla imaginationis vi concipere possum tantam in tantis loci gurgustiis rerum mirabilium congeriem. Tentandum itaque mihi nonnihil in tanta perplexitate constituto, ut sub tantis vetustatis tenebris, si non totus, saltem minimus lucis radius in veritate investiganda nobis affulgeat. Quod ut tentem,

Difficultas in situ.

Scias Lector velim, *Anienis* alveum, uti & circumjacentium locorum situm multò olim differentem constitutionem habuisse, quàm hodierno tempore; quod luce meridiana clarius in iis, quæ à me summâ diligentiâ explorata fuerunt, patebit. Et de situ *Tyburis*, priscis temporibus suprà sat actum est, de situ verò ejusdem tempore Cęsarum hoc loco agemus.

Tempus successive totum terrenum corpus mutat.

Tempus edax rerum, & obliviosa vetustas, non solum universum globum terrestrem, sed & maximè particularium locorum situm, successu temporis ita mutat, immutat, alterat, dissolvit, ut nihil in loco suo naturali longo tempore, ob corruptibilium rerum caducitatem durare queat; de eo quisquis voluerit, legat *Mundum subterraneum*, ubi omnia quàm fusissimè de mutatione globi terreni descripta reperiet; & cum videamus, fluminum alveos intra paucos etiam annos suam notabiliter mutare stationem, qualem quantamque, *Vrbem Tyburtinam* ex rapidissimi & vorticosi fluminis edacitate non

Anio fluv.
A Templum Sibyllæ
B Palatium villæ
C Pons per quam ex una in alteram villam dabatur transitus

M. S. Crus
Anio fluv.
A Urbs Tiburtina
B Templ. Sybillæ
C Os inferni. la bocca dell' inferno
D Pons supra Catadupam
E Ipsa Catadupa vulgo la Cascata di Tivoli
F Via Valeria

non incurrisse putas spatio 1600 annorum? Hodiè certè totus ille tractus, qui circumstat *Catadupam*, adeò tortuosus est, tot scopulis, voraginibus, meandrisque involutus, ut vix locum ulli domui extruendæ capacem ibidem reperias. Undè ante mille & sexcentos annos diversissimam ab hodierna tractus illius formam fuisse, necesse est; neque *Catadupam* illam, quæ modò videtur, eodem loco constitisse, sed totum illum tractum, usque ad veram illorum temporum *Catadupam*, quæ in hunc usque diem 500 ferè passibus ab hodierna secundo flumine distat, planam fuisse, indè colligitur, quod in præaltis rupibus manifesta adhuc fluxus aquæ vestigia in muris tartaro incrusta-

tis spectentur, luculento indicio, illac flumen olim transisse; quod & *Tyburtinæ Urbis* antiquitatum Studiosi unà mecum sentiunt, ac testantur. In hoc enim loco adeo vorticoso tam celebrem *Vopisci Villam* olim constitisse posita à nobis superficie fluminis plani tam scopulosi vix concipi potest; multò minùs mihi imaginari possum, quomodò *Villa* hæc utramque fluminis ripam ponte stratam occupaverit, cum à *templo Sibyllæ* ad oppositi montis radicem intercapedo 200 pedes non excedat; quod & quotquot ex Antiquariis locum hunc rectè considerarunt, fateri coguntur; Undè multi hujus loci incongruum situm intuentes, non in eo Villam *Vopisci*, sed vel ipsam *Horatii* Villam, quæ etiamtum 60 circiter annis post mortem *Horatii*, vivo adhuc *Statio*, superstes erat, Villam *Vopiscanam* esse statuerunt. Nam in *Villa Horatii*, in utramque *Anienis* ripam ibatur per pontem, (quem ante 80 circiter annos adhuc reliquum fuisse, *Ponte del Lupo* vulgò dictum, posteà fluminis impetu collapsum, cujus ruinæ etiam hodiè in ipso flumine cernuntur, per quam haud secus ac in *Vopiscana* aditus in utramque ripam dabatur.) Et sanè minimè mihi displiceret hæc *Fulvii Carduli* opinio, si descriptioni Statianæ *Horatii* Villa undequaque responderet, cùm & *Nicodemus*, & *Regius*, *Historici* Tyburtini, Templum *Sybillæ Albuneæ* membrum Villæ *Vopiscanæ*, urbique contiguæ fuisse expressè dicant; qui situs uti hodiernæ constitutioni non congruit, ità necessariò asserere cogitur, Villam hanc ad utramq; fluminis ripam per planiora loca, longè latèque sese extendisse, neque tunc temporis *Catadupam*, neque vortices illic fuisse, sed paulò inferiùs, uti suprà dictum fuit. Verùm cum hæc res minimè solis verbis concipi possit, hîc utriusque loci tum hodiernum, tum antiquum situm, sequentibus schematismis commodiùs exponendum censui.

Aquam Martiam ex *Piconio fonte*, per *Lacum Fucinum Romam* usque ductam, constat ex *Frontino*, & ex Tyburtino *agro* partem in Villam *Vopiscanam* incilibus plumbeis subter fundum *Anienis* fuisse derivatam. Neque abludit ab eo hoc, quod *Antonius Regius* refert suo tempore in Villa *Sugliardi* civis *Tyburtini* plumbeos canales hujusmodi subterraneos inventos fuisse, infra alveum fluminis non aliò quam in Villam *Vopiscanam* olim deductos.

Aquæ Martiæ *derivatio partim* Romam, *partim in* Villam Vopisci *facta*.

Certè ex utraque ripa non desunt arcuum porticuumque vestigia, quemadmodum ex eorum ruderibus, quæ etiamnum supersunt, patebit. Hodiè totus ille tractus à flumine ità exesus videtur, ut præter horrendam abyssi voraginem & profundissima præcipitia nil aliud appareat; tempore verò *Vopisci*, & alveum fluminis altiorem, & ripas planiores amplioresque, si Statianæ descriptioni stemus, fuisse necesse est. Sed hæc de Villa *Vopiscana* sufficiant. Quarè ad alia.

CAPUT VIII,

De cæteris Villis Tyburtinis.

M*Artialis* etsi *Romæ*, in loco, quæ *Pila Tyburtina* dicebatur, in *Valle Montis Quirinalis*, quam hodiè *Palatium Barberinorum* respicit, Villam suam habuerit, ut ipse testatur;

> *Sed* Tyburtinæ *sum proximus accola* Pilæ
> *Qua videt antiquum rustica* Flora Jovem.

Tybure tamen suam quoque habuisse nescio quâ fraude à *Mathone* obtentam, vel ipse fatetur:

Villa Tyburtina Martialis.

> *Hospes eras nostri semper*, Matho, Tyburtini.
> *Hoc emis. imposui, rus tibi vendo tuū.*

Ubi

Ubi tamen *Villa* iſtiuſmodi fuerit, nemini Antiquariorum hucuſque innotuit. Undè veriſimile eſt *Villam* fuiſſe exiguam, ſimplicem, privatoque uſui accommodatam.

Villa Criſpi Salluſtii.

Villa Criſpi Salluſtii.

Exeuntibus extra *portam S. Crucis*, per declive Montis, ad 400 circiter paſſus, vaſtiſſimi muri occurrunt; cum maxima ruderum multitudine, & hodiè *Cæſarano* dicitur; alii eam *Grotta Saracina* vocant. Non deſunt, qui totum hocOlivetorum ſpacium uſque ad *Viam Romanam* à *Salluſtio* corrupta voce, *Loſtoino* dicunt; atque in hoc loco *Villam Criſpi Salluſtii* fuiſſe ſtatuunt. Verùm cum hujus ſpatii vaſtitas cum *C.Iulii Cæſaris*, & *C.Caligulæ villis* paſſim confundatur; ego facilè dixerim, haſce *Villas*, uti ſucceſſu temporum privatis venditæ fuerunt; hoc pacto novos juriſdictionis titulos acquiſiviſſe.

Villa L. Centronii Piſani.

Villam L. Centronii Piſani, ex *Iuvenali* colligimus fuiſſe ampliſſimam, magniſque ſumptibus extructam, eo in loco,qui in hunc diem adhuc, à poſſeſſore ejus *Centrone* dicitur, & ſitum habuit ultra *Pontem Lucanum*, ad ſiniſtram euntibus *Romam*, ubi modò prædium eſt *Familiæ Cruciæ*, quam *de Croce* vulgò vocant; & *Varco* quoque dicitur, eratque Θηροτροφεῖον, id eſt, *diverſorum animalium cuſtodia*, *&* *clauſtrum*, poſteris temporibus ad advenarum recreationem extructum; cujus rudera lapide, quem *Teſtino* vocant, ita cooperta ſunt, ut vix extra quidquam appareat; altiùs tamen fodientibus ejus manifeſta indicia occurrunt. Eſt autem *teſtino* ſaxi genus, quod ex inundatione aquæ ſulphuratæ Albulæ, cum tempore in duriſſimam petram coaleſcens; campos multis in locis veluti ſaxoſa quadam pelle cooperit.

Quid lapis vulgo Teſtino dictus.

Vixit *Centronius* tempore *Domitiani*, *Manlii Vopiſci*; *Statii*, *&* *Iuvenalis* coætaneus, poſt cujus mortem *Villa* in poſſeſſionem venit *Claudii Liberalis*, uti ex Numiſmatis à *Septimo Severo* cuſis, & in ſepulchro dicti *Claudii Liberalis*, teſte *Antonio Regio*, detectis patet, tempore *Gaſparis Fuccii* Doctoris, & civis *Tyburtini*, in cujus prædio dicta *Claudii* ſepultura anno 1611 unà cum numiſmatis ejuſdem epitaphia inventa fuerunt. Fuiſſe autem, uti ſuprà dixi, *Villam* magnificam & ſplendidam, ex Juvenali, Satyra 4 colligimus.

Numiſmata Centronii in ejuſdem ſepulchro detecta.

> *Ædificator erat* Centronius, *&* *modò curvo*
> *Littore* Cajetæ, *ſummâ cum* Tyburis *arce*,
> *Nunc* Præneſtinis *in montibus altâ parabat*
> *Culmina Villarum*, Græcis *longèque petitis*
> *Marmoribus vincens* Fortunæ, *atque* Herculis *ædem.*

Sunt prætereà alia in *Territorio Tyburtino Villarum* veſtigia paſſim obvia, quæ ne quicquam omiſiſſe videamur, paucis adducam. *Villa Patroni Liberti*, & *Lucio*, *Ælio*, *Commodo Antonino* perſamiliaris, eo in loco ſita fuiſſe, teſte *Fulvio* Cardoli dicitur, ubi modò euntibus ad *S. Gregorium* ad lævam, *Villa Cruciorum*, ſub diruta S[ti]. *Michaëlis Eccleſia* extructa cernitur. Euntibus poſteà *Romam* ultra *Albulam Sulphuream* tribus millibus paſſuum occurrunt varia rudérum veſtigia, quam *Caſſiniorum* olim *Villam* fuiſſe, *Antonius Regius* exiſtimat, ex inſcriptione ibidem inventâ impulſus.

Villa Patroni Liberti.

COSSINIÆ Ɔ.L. CÆSIÆ
POSSIDONIO
L. COSSINIO Ɔ.L. DISCO
SEXTIÆ P.L. EUGENEÆ
IN. FR. P. XI. IN. AG. P. XV.

 Quamvis

Quamvis alii hanc *Villam* in monte vicino *Tyburi*, quem *Peschiavatoro*, & in loco, quem *Cozzano*, vocant, quasi diceres, *Cossinianum*, voce detorta, sitam fuisse putent.

Rursùs, euntibus per *portam S. Crucis*, per districtum, qui *Quaregna* vulgò dicitur, occurrit vinea *Collegii Tyburtini Societatis* nostræ, in qua putat *Regius Villam* sitam fuisse *Coponiorum*, qui tempore *Ciceronis Romæ* florebant, & putat se id deducere posse ex loci nomine, qui *Cavone* appellatur, quasi diceres *Cappone*; idem id ex inscriptione putat se probare posse, quæ in *Via Valeria* inventa fuit, hujus tenoris:

CAUPONIUS. L. F. GEMINUS.
CAUPONIA. L. F. GEMINA.

Villa Coponiorum.

Verùm cum insignis *Coponios* inter, & *Cauponios* differentia sit, & lapis ultra *Anienem* inventus sit, non video, quomodo ex istiusmodi conjecturis quicquam veritati congruum demonstrari possit.

Hic idem *Nicodemum* adducit, eo in loco, ubi modò *Ecclesia B. Virginis* vulgò *del Carciano*, ad radices *Villæ Tyrocinii Romani Soc:tis* nostræ spectatur, ubi progredientibus per oliveta Hierocomium versus, occurrunt complura rudera, & muri integri cum exedris conchisque piscinarum, quam *Villam Coccejorum* fuisse conjiciunt, quæ uti à *Villa Adrianea* dissita est, ita quoque putant, *Adrianum* cum *Trajano* sæpiùs hunc locum visitasse, & ibidem primùm *Villæ* suæ adeò celebris & magnificæ exstruendæ consilia captasse. Verùm uti hæc ex Authoribus probari non possunt, ita quoque eisdem fides non est habenda. Quemadmodum qui *Villam Serenorum* in eo tractu urbis, qui *Cocirino* vocatur, quasi diceres *Collis Serenorum*, sitam fuisse autumant, non parum hallucinantur. Verùm ut tandem hunc de *Villis Tyburtinis* tractatum concludam, Dico, *Agros Tyburtinos* adeò ubique antiquarum habitationum vestigiis abundare, ut vix ad mille passuum spacium procedas, quo non statim ea tibi obvient, adeòque Territorium non diversas villas, sed vel unam integram, & vastissimam urbem expressisse, summâ sanè *Tyburtinæ Urbis* gloriâ existimare queas. Videntur etiamnum varia villarum rudera inter oliveta tendentibus ad *Villam Riani*, quæ utrum ad dictam *Villam* pertinuerint, num ad alias, nescio; typumruderum subjungo.

Villa Coccejorum.

CAPUT IX,

Villa Hippolyti *Cardinalis* d'Este, *quæ* Tybure *hodierna die superstes, summa Advenarum admiratione visitur.*

Perpetuus Tiburi gubernator.

HIppolytus Cardinalis *d'Este*, delicioso Urbis situ delectatus, *Villam* intra Urbis pomœria exstruxit, cujus si divitias, amœnitates, statuarum antiquarum multitudinem & varietatem, fontiũ incredibilem multitudinem, artis & naturæ miracula, quæ in ea reperiuntur, penitiùs consideres, certè omnium veterum *Romanorum* in villis exstruendis industriam multis parasangis superasse videtur. Palatium montis supercilio insistens, tribus contignationibus exaltatur, in aulas, & cubicula amplissima ita distributum, ut advenæ tantam Architectonicæ artis industriam satis mirari non possint. Aula artificiosis fontibus, aliisque ludicris spectantium animos insigni voluptate imbuit, Picturis undique & undique à nobilissimis sui temporis pictoribus conferta: totum palatium tanta Symbolicorum schematum varietate exornatur, ut *Apelles* cum *Pallade* concertare videatur. Quid

Villa Estensis picturis & statuis innumeris ornata.

dicam

Rudera Villarum passim inter
Oliveta tendentibus ad Villam
Adrianam obvia.

dicam de ſtatuarum, quarum quidem maximam partem ex *Adrianeæ* *Villæ* ruinis extrahi juſſit, antiquæ nobilitatis præſtantia? quarum quædam in buſta, nonnullæ in mediocria Deorum, Dearum, Heroumque ſimulacra, aliquæ in Coloſſeæ vaſtitatis molem aſſurgunt. Quid nobilius ſpectari poteſt Cryptâ illâ Nympharum muſivo opere ſuperbiſſimè elaborata, nec non fontibus, qui vel ipſum Parnaſſum exprimunt? Exedræ palatii, præter fontes ſalientes, viſum præſtant in omnes *Latii* & *Sabinæ* terminos, ſummâ intuentium jucunditate extenſos.

Proſpectus.

Ad Hortum progrediamur; in quo primo à palatio plano, per varias lucorum vias, ad quinque planities deſcenditur; in quarum prima *Cyathus* immenſę magnitudinis occurrit, aquarum jocis exhibendis opportunus; In ſecunda *Herculis* ſtatua, quâ artificioſius quicquam vix ſpectare licet, 14 palmorum altitudinis: hinc deſcenſus fit ad principale *Villæ* ambulacrum, quod initium ſumit à *Catadupa* illa mirabili, quæ *Anienis* portio per occultos mon-tis mæandros, ingenti ſtrepitu, aquarumque murmure per ſaxoſas rupes, in concham 21 vaſtiſſimam evoluta, hinc in vaſtam piſcinam quà platanis, quà ſimulacris undique & undique circundatam præcipitatur. Ex hoc intratur in ambulacrum paulò ante dictum ad 300 paſſus longum, 48 ſalientibus fontibus ordine diſpoſitis inſtructum, in quorum abacis tota *Ovidii Metamorphoſis* ſubtiliſſimo plaſticæ artis ingenio effigiata cernitur. In fine hujus ambulacri alia mox ſcena panditur, & *Roma* vocatur, eo quod *Romæ* antiquæ celebriores fabricæ, juxta requiſitam loci conditionem exſtructæ videantur; ubi ex læva integer erumpens rivus ex flumine derivatus, per ſinuoſas rupes arte factas in *Catadupam* definit. Ludicra aquarum ſpectacula, quæ hoc loco exhibentur, vix explicari poſſunt. Hinc fit deſcenſus in aliud planum, cujus muri teſſellato opere elaborati, in medio Parnaſſum exhibent, cum arboribus, in quibus cuculus cuculat, Luſcinia modulatur, dſenſat anſer, canarias volucres multiplici vocum mutatione cantillantes te ſentire jurares. Verùm locus doloſis aquarum ludicris non caret; intentos enim avium modulationi inopinus ex omnibus muris & pavimentis erumpens imber, ita perpluit, ut ex flumine extracti videantur. Aperitur hoc loco aliud ambulacrum arboribus utrimque conſitum, in cujus medio pulcherrimæ piſcinæ theatrum aperitur, in cujus medio exititium opus, in quatuor Draconum, in quatuor Mundi partes continuò aquarum diluvia evomentium formas elaboratum, in quorum dorſo ingens canalis, qui jocum aquarum, quem *Girandola* vocant, exhibet, aquaſque in tantam altitudinem jaculatur, ut præcelſam Cypreſſi figuram proximè æmuletur. Hinc verò per gradus Conchis hydragogis inſtructos deſcenditur in Horti planitiem, ubi quatuor vivaria occurrunt piſcibus, cygnis, anatibus cœteriſque aquaticæ ſtirpis volucribus conferta, quæ peridromidum cancellati ordines circumdantes, mirâ ſpectantes voluptate afficiunt. Implentur hæ piſcinæ, ſive vivaria, ingenti aquarum copiâ, per *Catadupam* dilapsâ; ſupra hanc *Catadupam* nobiliſſimum ſeſe aperit theatrum, juxta omnes architectonicæ artis regulas nitidiſſimè exſtructum, nec non vaſto aquarum receptaculo viſendum; in cujus interiori receſſu organum hydraulicum automatum diſpoſitum, mira ſonorum varietate auditorum aures demulcet. Nec hîc locus inſidiis caret, abditis enim aquarum canaliculis ita repletus eſt, ut harmonicâ organi ſuavitate abrepti derepentè aquarum diluviis tantum non obruantur. Tempus me deficeret, ſi omnia hujus horti memoranda, artis & Naturæ miracula fuſiùs deſcribere attentarem. Qui plura deſiderat, ex rebus ſuperficie tenùs tantùm enarratis, is librum adeat *Antonii Regii*, in quo minutiſſima etiam mini-

Horti deſcriptio.

Portio Anienis in Hortum dirivatur.

Ambulacrum innumeris fontibus ſalientibus conſpicuū.

Locus qui Roma *vocatur.*

Volucrum artificioſus cantus.

Iocus aquarum quem Girandola *vocant.*

Horti planities. 4 Vivaria conſpicua.

Theatrum Architectonicæ artis ſpecimen, cum organo hydraulico.

marum rerum descriptione, omnia & singula exhibuit; & ne Lector curiosus hujus *Villæ* splendorem & amœnitatem verbis tantùm percipiat, hîc ejus ichnographiam, quæ uti veterum *Villarum* nulli cedit, ita quoque perfectum ejus ectypon veluti ultimum huic de *Villis Tyburtinis* tractatui colophonem imponit.

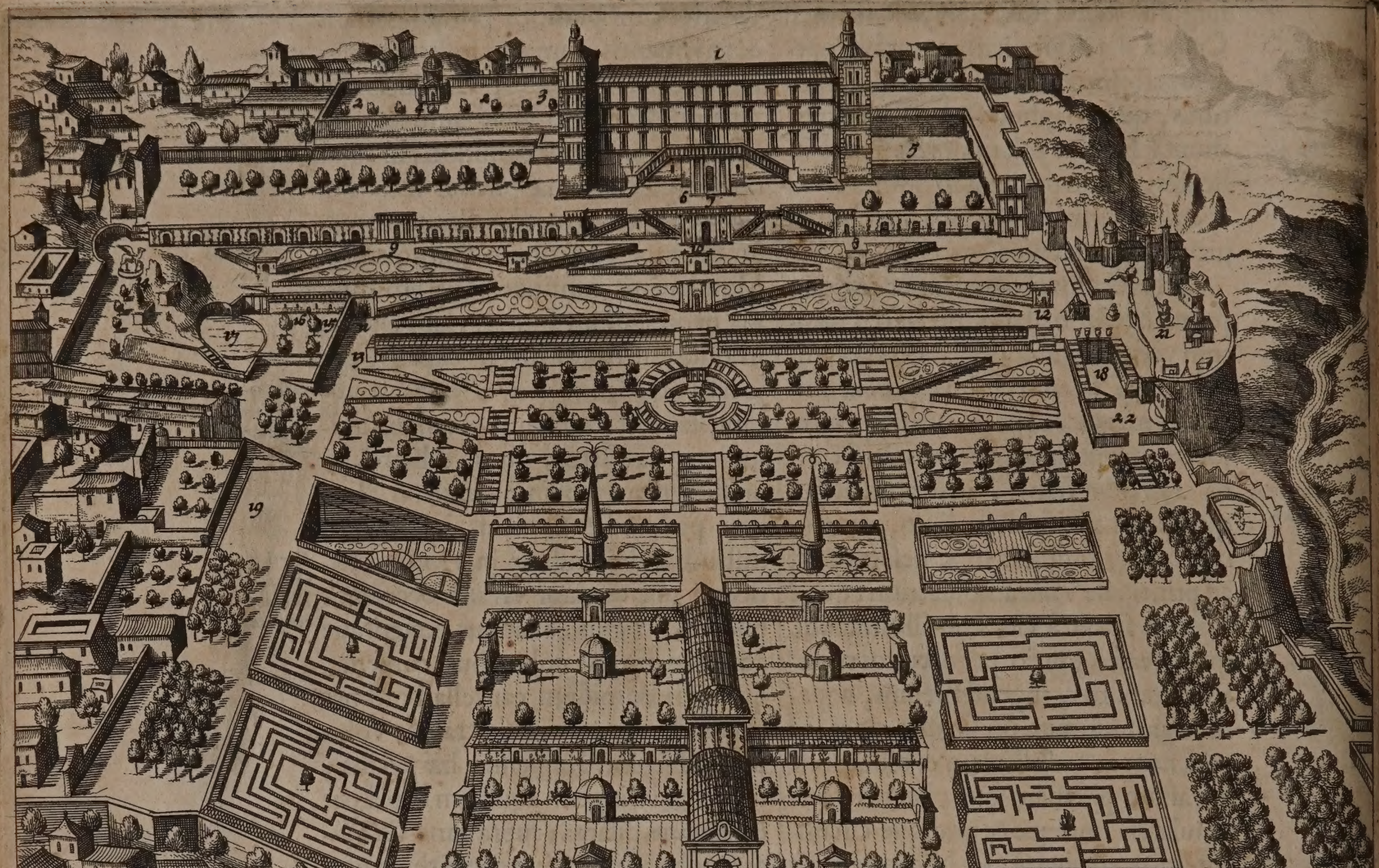

PALAZZO E^t. GIARDINO E VILLA IN TIVOLI FATTO DALLA FEL.^ce MEM.^e DEL EM.^mo E R.^mo HIPPOLITO ESTENSE CAD.^le DE FERRARA. 1. *il Palazzo sontuoso fori e dentro con statue ben compartito di camare e sale e stanze riccamente adobbate. 2. Giardino secreto. 3. Fonte del alicorno. 4. Padilicon. 4 Fontane che versano aqqua in forma di specchio. 5. Gioco di Pallao 6. Font. di Leda. 7. Fonte di Teti. 8. Font. doid Esculapio. 9. Font. d. Artusa. 10. Pandora. 11. Font. d. Pomona. 12. Font. d. Flora. 13. Viale che traversa il giardino con uque soteranee che disopra putano aqua. 14. F. dt. Pegasois. 15. F. Bacco. 16 Grotta d. Venere. 17. F. Granda cō 3 colossi vno Sibila Erculeano e. Aniene f cō lo Ninse che versā aqua. 18 F. dt. Impr.^ri 19. Grota dela Sibila. 20 F. d diana e di Pallade. 21. Font. che representa Roma. 22. Font. che cantano per via d. aqua.*

LIBER

LIBER IIII,

De Veterum Urbium, Fanorumq; celebrium ruinis & situ, nec non de admirandis Naturæ operibus, quæ in TYBURTINO TERRITORIO etiamnum spectantur.

PARS I,

De Urbium Veterum vestigiis adhuc superstitibus.

CAPUT I,

De Aniene flumine, *quod hodie* Teverone *vocant.*

Quamvis suprà de *Aniene* sat disseruimus, hîc tamen paulò ampliùs de eo ratiocinaturi sumus; est enim fluvius omnium eorum, qui *Latium* irrigant, celeberrimus, *Polybio, Ciceroni, Virgilio, Ovidio, Livio, Dionysio Halicarnasseo, Straboni, Propertio, Plinio, Silio, Statio, Plutarcho,* & cuinam non rerum Romanarum
l. 3. c. 12. scriptori notissimus? Plinius: Anio, inquit, *in monte* Trebanorum *ortus, lacus tres, amœnitate nobiles, qui nomen dedêre Sublaqueo, defert in* Tyberim.
Ortus Anienis. Cui consentit Frontinus: *Nec satis fuit principi nostro cæterarum aquarum restituisse copiam, sed etiam gratiam.* Anienis *quoque novi vitia exscindi posse vidit. Omisso enim flumine repeti ex lacu, qui est supra* Villam Neronianam Sublacensem, *ubi limpidissima est, jussit. Nam cum oriatur* Anio *supra* Trebam Augustam, *seu quia per saxosos montes decurrit, paucis circa ipsum oppidum objacentibus cultis, seu quia lacus altitudine, in quo excipitur, veluti depuratur, imminentium quoque nemorum opacitate inumbratus, frigidissimus simul ac splendidissimus eò pervenit. Oppidum Sublaqueum,* de quo plura in *Historia* nostra *Eustachio-Mariana,* hodieque nomen antiquum retinet, vulgò *Sublaco*, aut *Subjaco*, situm Sublaqueum.
est in ipsa ripa *Anienis*, circiter 20 millibus passuum supra *Tybur* in colle edito, infra quem amnis per catarractam præcipitatur; mille verò passus supra oppidum ad eandem ripam loco editiore conspicitur *Monasterium* illud magnificum *Divæ Scholasticæ*, incunabula Religionis *S. Benedicti*; hoc loco in Monasteriū S. Benedicti & S. Scholasticæ.
subjecta valle, superioribus seculis fuêre tres illi lacus amœnitate nobiles, qui nomen dedêre subjecto oppido, *Sublaqueo*; hi postmodùm sive terræmotu, sive absorptis intra viscera subterranea aquis, aut alio eventu nobis ignoto, esse desiêre; unum adhuc tempore *Divi Benedicti* superfuisse testatur *historia de de S. Mauro* discipulo, qui ad summerso intra lacum *Placido* subveniendum ex obedientiæ merito, supra lacûs aquas jussu S[ti]. Patris ambulasse, atque fratrem suum ex aquis extraxisse refertur à *S. Gregorio.*

Porrò à *Sublaqueo* versus ortum hybernum euntibus post undecim millia passuum ad eandem *Anienis* ripam dextram, occurrit antiquissima illa *Urbs*

Treba,

Treba oppidũ *fonte Anienis celebre.*

Treba, vulgò nunc *Treve;* non procul hinc ad tria millia paſſuum, in monte, qui *Trebam* ab ortu Solis proſpicit, fontes *Anienis* conſpiciuntur. Hîc ſatis mirari non poſſum, quid *Straboni* in mentem venerit, quod fontes hujus fluminis ad *Albam*, quindecim millibus paſſuum indè diſſitam, urbem pervetuſtam ponat. Ανίων, inquit, ποταμὸς ἐξ Αλβας ῥεῖ τῆς πρὸς μαρσοῖς Λατίνης πολέως; niſi forſan Territorium *Albæ*, quod *Trebæ* contiguum eſt, intelligi velit. Fertur itaque *Anio* ex dicto *Trebanorum monte*, ut rectè *Frontinus*, per

Anienis *curſus.*

ſaxoſa loca, mox verò circa *Trebam* per depreſſiora loca, utrimque imminentibus nemoroſis collibus, longis ambagibus fontiumque rivis adauctus, *Tyburtinis agris* committitur; & hinc per horrendas rupium voragines, aliis aliiſque receptis fluviolis, vaſto circuitu in *Tiberim* ſeſe exonerat.

12 *pontibus* Anio *inſtratus.*

Hodiè ab ortu hujus fluminis uſque ad *Tiberim*, cui ſe inſinuat, duodecim pontibus, partim ligneis, partim ſaxeis ſtratus conſpicitur, quorum prior in *Territorio Trebano*, duo alteri in *Sublaquenſi*, *S^ti. Antonii*, & *S^ti. Franciſci;* quartus ligneus, intra *orbam* & *Maranam*, qui ſunt pagi ſub juriſdictione *Sublacenſis Abbatiæ:* quintus pariter ligneus intra *Rubianum*, & *Anticolim;* Sextus extra vicum *Varronis*, vulgò *Vicavaro;* Septimus pons juxta *Cataractam* Tybure; Octavus infra *Villam Mæcenatis*, & hodiè *Ponticello* dicitur; & qui olim ſaxeus erat, & *Pons Cælius* dicebatur, eò quod circa eum ſepulcrum *Cælii* olim conditum erat, is modò violentia fluminis diſſipatus, ex ligno conſtructus cernitur, euntibus in *Sabinam* commodiſſimus ſanè, & peropportunus; Nonus omnium celeberrimus, quem *Pontem Lucanum* vocant, de quo ſuprà in *Villa Plautiorum* pluribus actum eſt, & viam regiam *Romam* euntibus præbet. Decimus, *Pons Mamæus*, vulgò *Mammoli*, primò ab *Antonino Pio* Imperatore extructus, deindè à *Mamæa* Matre *Alexandri* Cæſaris, à qua & nomen obtinuit, reſtauratus fuit. Undecimus, uno circiter milliari poſt *S. Agnetis* Templum, *via Nomentana:* Duodecimus, non procul à confluxu *Anienis* & *Tyburis*, in *Via Salaria*, in quo *Manlius* cum gigante *Gallorum* congreſſus victoriam obtinuiſſe fertur. Hic à *Gothis* deſtructus, à *Narſete* tandem *Iuſtiniani* Imperatoris Archiſtratego reſtitutus fuit; quemadmodum elegans epigramma, quod in hunc uſque diem in latere pontis inciſum ſpectatur, hoc tenore verborum teſtatur:

Epigramma in Ponte ſalario.

QUAM BENE CVRBATI DIRECTA EST SEMITA PONTIS
ATQVE INTERRVPTVM CONTINVATVR ITER.
CALCAMUS RAPIDAS SUBJECTI GURGITIS UNDAS,
ET NARSEN RESONANS PLAUSUS UBIQVE CANIT.
ITE IGITVR FACILES PER GAVDIA VESTRA QVIRITES,
ET NARSEN RESONANS GAVDIA VBIQVE CANAT.
QVI POTVIT RIGIDAS GOTHORVM SVBDERE MENTES,
HIC DOCVIT DVRVM FLVMINA FERRE IVGVM.

CAPUT II,

De Empulo, *Vrbe vetuſtiſſima.*

Cum anno 1664 veterum *Latinarum* Urbium ſitum magno labore inveſtigarem, contigit, ut inter condenſos ſylvarum receſſus, & pendentium ſcopulorum teſqua ita intricarer, ut vix ullibi exitus concederetur, è quibus ſummo niſu tandem eluctatus, in pervetuſtam vaſtæ ſolitudinis Eccleſiam Divino dictu, inciderem; quam cum à

Conſtan-

Conſtantino Magno olim extructam, ac deindè à *Sancto Sylveſtro* Pont. 1. *Deiparæ* & *Divo Euſtachio* eodem in loco, in quò ex apparitione Crucifixi inter cornua cervi, à paganiſmo ad *Chriſtum* converſus fuerat, dicatam viderem, ex profanæ tunc inquiſitionis molimine, in ſacram, & jamdudum deſideratam hujus loci tam celebris notitiam, felici ſanè errore illapſus, *hiſtoriam*, quam *Euſtachio-Marianam* inſcribo, compoſui, in qua quidquid Lector circa antiquitatem hujus loci deſiderare poterit, exactè deſcriptum reperiet; quare in iis hoc loco deſcribendis longior eſſe nolui.

Occaſio deſcriptionis Urbis Empulitanæ.

Hujus itaque occaſione, cum quotannis locum hunc devotionis cauſa accederem, & multa ad hoc opus ſpectantia per viam, de veterum urbium veſtigiis, uti ſuprà dixi, obſervarem; neſcio quo caſu in eximium virum, Doctorem *Tarquinium Pamattam* in *Caſtello S. Angeli*, quod *della Madame* vocant, commorantem incidi, qui cum me παλαιολογίας deſiderio incenſum videret, dixit, ſe librum Manuſcriptum de origine, & excidio *Empulitano* habere, à Parente ſuo peritiſſimo Medico ex alio pervetuſto Manuſcripto extractum, ex quo complura ad meam rem facientia circa veterum urbium, quæ in *Territorio Tyburtino* adhuc ſpectantur, hiſtoriam, & potiſſimùm quæ ad urbem pervetuſtam, quæ *Empulum* olim dicebatur, pertinerent, colligere poſſem; & quod jamdudum unicè noſſe deſideràram, in eo quàm copioſiſſimè deſcriptum reperi; neque hìc ſe ſtitit negotium, totius urbis ſitum, & ſuperſtites murorum ruinas, ex dictis *S. Angeli Caſtelli* mœniis oſtendit; & uti vix ullum Authorem ex modernis de ea mentionem feciſſe noram, ita quoque totam hiſtoriam hiſce opportunè ſanè, veluti antiquitatem hucuſque incognitam, hìc inferendam duxi.

Empulum, quæ poſteris temporibus *Ampiglione* vulgò appellata fuit, oppidum fuit à *Græcis* eodem ferè tempore, quo *Archivi* fratres, *Catillus*, *Corax* & *Tyburtus* Tyburi fundandæ operam dabant, ab *Aboriginibus* ædificatum, tempore priſcorum *Latinorum* ſummè floruit. Nam *Tyburtini* viribus potentes non timuerunt *populum Romanum* jam florentem & feliciſſimum ſibi adſcribere hoſtem; Nam uti Livius teſtatur l. 7. Empulum *eo anno ex* Tyburtibus *Captum.* Accidit hoc *C. Sulpitio* tertiùm, & *M. Valerio Publicola* Conſulibus, anno Urb. Cond. 499 Sequentibus Coſſ. hæc ibidem narrat Livius. *Duo*, inquit, *bella eo anno proſperè geſta, cumque* Tyburtibus *ad deditionem pugnatum.* Saſſula *ex his urbs capta, cæteraque oppida eandem fortunam habuiſſent, ni univerſa gens poſitis armis in fidem Conſulis veniſſet Triumphatum de* Tyburtibus. Sed jam ad ſitum ejus deſcribendum propiùs accedamus.

Empulum antiquiſſimi.

Situs Empuli.

Euntibus *Tybure Sublacum* verſus ad tria millia paſſuum ad lævam nobile *Caſtellum S. Angeli*, quod *Caſtello Madame* vocant, monti impoſitum occurrit: ad dextram montes altiſſimos conſpicis, atque hos inter montes, in convalle ſupra tumulum haud exiguum, ſe ſpectanda præbent veteris *Empuli* luderum veſtigia, ad 500. Circiter paſſus, ad viam, quæ *Sicilianum* & *Sublacum* ducit, extenſa; ex quibus eam nobiliſſimam olim urbem fuiſſe, luculenter colligitur, quæ uti ſitum habet in vaſta valle, ita quoque montibus undique & undique veluti coronata, nec non ſcaturientium ex montibus fontium multitudine, mirum in modum habitationem amænam jucundamque reddit, & montes quidem arboribus conſiti magnam venatoribus ex animalibus tam volucribus, quàm terreſtribus, prædam offerunt. Ager omnibus ad vitæ humanæ uſum, neceſſariarum rerum abundantià inſtructus eſt: Territorium ſuum olim vel uſque ad ipſum *Anienem* ex una parte, ex altera ad *S. Gregorium*, quæ *Saſſula* quondam dicebatur, ſeſe extendebat; Archivia verò ante ejus

Empulum amœniſſima civitas.

Fertilitas Empuli.

devaſtationem *Empulum* ſic deſcribunt: Inter prædivites & amænas urbes, quas *Tyburtinus Ager* tenebat, una non infimæ ſortis fuit *Empulum*, ſive *Ampiglianum*, quam & *Maſſam Appoloniam* dictam conſtat, tribus millibus paſſuum *Tybure* diſſitum; præter palatium enim magnificum fortalitio inſtruebatur à natura munitiſſimo; extra quod viridarium cernebatur omni fructuum genere, nec non Cypreſſis, Pinibus, fagis, quercubus, plataniſque ad amœnitatem conciliandam implantatis uberrimum; & uti fontium ſcaturiginibus abundat, ita quoque intuentium oculos animumque mira voluptate recreabat. Erat huic viridario junctum Theriotrophæum, omni animantium tam volucrium, quàm quadrupedum genere inſtructum. Urbs tota validiſſimo muro

Deſcriptio Empuli.

mo muro cingebatur, domus non ad commoditaté duntaxat, ſed & magnificentiam extructæ in prælongas amplaſque plateas diſcriminabantur. Extra urbem ad 40 ferè paſſus *Eccleſia Divo Martino* urbis tutelari conſecrata cernebatur, opimis ad Eccleſiæ adminiſtratores alendos, & haud exiguis redditibus inſtructa. Principales hujus Loci nobiles familiæ erant *Santini*, *Moriconi*, *Vecchi*, *Mazzarelli* & *Mazzilli*.

Familiæ nobiliorum Empuli.

Totum territorium hujus urbis aquæductuum veterum arcubus *Tybur* uſque confertum eſt, per quos *Aqua Martia*, ſive *Claudia*, illa in *Villas Tyburtinas* hæc *Romam* deducebatur. Sed de his ſuo loco ampliùs.

Hiſce itaque præmiſſis, jam quomodò, & qua occaſione *Empulitana urbs* devaſtata fuerit, exponamus.

CAPUT III,

De Destructionis Empulitanæ Vrbis, *ſive* Ampilionis *cauſa & Origine.*

Anno itaque Salutis noſtræ 1257, ſedente *Alexandro IV* Pont. Max. *Octavius Vrſinus*, vir potens & nobilitate ſanguinis cumprimis clarus, *Vrbis Empulitanæ*, vulgò, *Ampiglione*, nec non *S. Gregorii*, *Vicovari*, & *Cantalupi* Dominus, & legitimus jure hæreditatis poſſeſſor, duos habebat filias matrimonio jam maturas: & eodem tempore oppidis *Sambuci*, & *Saracinii*, vulgò *Saracineſchi*, dominabatur *Andreas Manerius* ſpectatæ pariter nobilitatis vir, qui duos habebat nepotes jam adultos, *Petrum* & *Marium*, quibus de congruo matrimonio jamdudum providebat. Cum itaque inaudiſſet, duas eſſe filias *Octavio Vrſino Empuli* tunc reſidenti, jam nubiles, de ineundo cum uno ex nepotibus matrimonio tractaturus *Empulum* in propria perſona ſe contulit; *Octavius Andreæ* comiter excepto indubiam concludendi matrimonii ſpem fecit, quâ fretus mutuis benevolentiæ obſequiis præmiſſis *Andreas Sambucum* reverſus, cum poſt duos circiter menſes, nullum adhuc factæ pollicitationis reſponſum daretur, literis negotium urgendum cenſuit; ſed ab *Octavio* de filiabus jam aliis deſtinatis, repulſam paſſus, incredibili indignatione exaſperatus in ſummum odium, quod contra *Octavium* conceperat, exarſit.

Matrimonium negatum origo ruinæ urbis.

Intereà *Alexander Maximus* Toparcha & Dominus S^ti^. *Viti*, cœterorumque adjacentium Caſtellorum, cùm *Romam* iturus *Empulitanam Vrbem* tranſiret, à latronibus ejus loci invaſus, omnibuſque ſpoliatus, quas ſecum portabat, rebus nummiſque, tanta animi exacerbatione excanduit, ut non quieturum ſe polliceretur, quin hanc latronum ſpeluncam funditùs everſam videret; itaque vindictæ cupidine ſucceſus, cum de odio ab *Andrea Sambuci* Domino in *Octavium Vrſinum* concepto intellexiſſet, peropportunam occaſionem ſibi datam molimen in executionem deducendi ratus, cum intentionem ſuam de *Vrbe Empulitana* evertenda detexiſſet, uterque vindictæ furore perculſus, manibus, uti dici ſolet, pedibuſque in eandem ſententiam pacto fœdere iverunt. Undè abſque ulla temporis prolongatione mox collectis armis, conſcriptâque in oppidis amborum juriſdictioni ſubjectis, copioſâ militum manu, armiluſtrium in oppido *S. Viti* primò inſtituerunt. Quod negotium uti ſubitaneum, & improviſum omnibus viſum fuit, ita quoque tam arcta ſilentii lege ſupprimi non potuit, quin occultæ machinationis inſtitutum notum fieret per fœminam Ampolitanam, quæ mox ut, quo belli moles vergeret, intellexit, & in perſona ſeſe *Empulum* contulit, & *Octavium* de omnibus, quæ de expugnanda & evertenda urbe audierat, admonuit. Qua de cauſa ſtatim tota Urbs ad arma

Latrocinium.

Apparatus bellicus contra Ampilionem.

Conſilium initum proditur per fœminā.

ſumenda

ſumenda concitatur, mœnia & turres militaribus copiis replentur, unicuique locus ad urbem defendendam aptus aſſignatur. Intereà adverſæ partis Exercitus contra *Empulum* ſe movet: & cum jam contra eam,quam ſpe jam devoraverant, ex improviſo, ut ipſi rebantur, rerumque, quæ intùs gerebantur, ignari, ingenti furore inſultum facerent; *Empulitani* jam jaculis, lanceis, gladiis, ſaxorum congerie, aliisque armis inſtructi, adeò fortiter illis reſtiterunt, ut ad primum congreſſum *Petrus Andreæ Sambuci* Domini nepos, ejuſque ſervus jaculis confixi cum innumeris aliis conciderint. Et cum contrà reliqua exercitûs pars audentiùs iret, & per portam urbis ſibi viam ſternere ſummo conatu allaboraret; eccè periculum prævidentes *Empulitani*, portam tot catarractis, tot trabibus,ſaxorumque pendentium congerie inſtruxerant, ut omnis illa militum per vim irrumpentium multitudo, partim catarractarum trabiumque lapſu, partim ſaxorum decidentium pondere obruti, vitam ſubitaneâ morte luerent. Ad tale ſpectaculum mente convulſus *Andreas Manerius*, atque ex cadaverum multitudine perterritus, tandem unà cum *Bartholomæo Caſtagno* Campiductore cœteriſque, fugâ ſe ſubducens, *Sambucum* reverſus eſt, ubi oppidum inquilinis viduatum cum reperiſſet, ingens mox clamor exortus fœminarum, quibuſdam maritorum, nonnullis filiorum, alijs alijsque parentum cognatorumque interitum inconſolabiliter complorantibus. *Andreas* vindictæ exæſtuans œſtro, mox ad *Alexandrum Maximum S.Viti* Dominum belli aſſumpti complicem confugiens, de inſtaurando in *Empulitanos* aſſultu deliberabat. Hic pari vindictæ furore percitus, omninò novo impetu bellū inſtaurandum cenſuit; undè is in propria perſona ad cœteros ſuæ militiæ aſſeclas animandos, auſu oppidò temerario, uti mens perturbatione animi perplexa, & cœci impetus neſciens modum, ſe muris applicuit, ut ubinam opportuniori loco impetum facere poſſet, dignoſceret. Interim *Empulitani* horrendo ſaxorum imbre, telorumque exploſione, cadaveribus campos replebant,quos inter & *Alexander* in femore telo percuſſus concidit, quem mox in *Caſtellum S. Viti* chirurgis curandum mulò impoſitum avexêre. O quam melius fuiſſet *Empulitanis*,ſi in hoc tam atroci prælio *Alexander* inter vivos eſſe deſiiſſet, *Empulum* ſane non illam, qūam paulò poſt deſcribemus, infelicem cataſtropham expertum fuiſſet. Hoc itaque cadente cœteri milites, deſertâ ſtatione, quiſque vitæ fugâ conſuluit, quâ milites profugi, furore & rabie concitati, armentis boum, equorumque unà cum caprarum, oviumque gregibus priùs abductis, reliqua cuncta flammis, gladioque conſumſerunt.

Invaſio urbis.

Bellum inſtauratur contra Empulum.

Alexander in urbis exploratione telo percuſſus.

Hiſce peractis *Octavius Vrſinus* de inimico exercitu devicto, & proſtrato, cum ſuis ſubditis tā fortiter & magnanimiter ſe in urbis defenſione gerentibus feſta agebat, non prævidens, adhuc vivere tum ſuum inimicum *Alexandrum*, noctu diuque vindictam ſpirantem, & quod jam dudum animo conceperat, de urbe evertenda propoſitum, uſque dum illud compleſſet, minimè derelicturum.Interim *Empulitani* ex partâ victoriâ inſolentiores facti, à latrociniis non ceſſabant. Miſerat eodem tempore *Alexander Maximus* unum è ſuis famulis *Romam* ad pannum pro domeſtica familia comparandum, qui *Roma* reverſus, non procul ab *urbe Empulitana* à latronibus invaſus, & coëmptas res, & equum, cui inſidebat, actutum perdidit. Pupugit hoc ſcelus mirum in modum *Octavium*, utpotè qui hujuſmodi latrocinium, novam belli ſementem ſuſcitare poſſe, non ignorabat; unde latrones magnâ militum manu in omnes partes, viarumque angiportus dimiſſâ, inquiri præcepit, quos & tandem comprehenſos patibulo ſuffixit. Deindè *Octavius* famu-

Feſta pro victoria parta.

famulum ad Dominum ſuum *Alexandrum Maximum*, omnibus iis rebus, quæ à latronibus ei ablatæ fuerunt, reſtitutis, inſolitis favoris & benevolentiæ ſignis dimiſit unà cum literis ad *Maximum* datis, queis de commiſſo in ſuo Territorio latrocinio ſe excuſabat. Verùm *Alexander* tantùm abeſt, ut acceptis literis à concepta reſolutione deſtiterit, ut potiùs majori indies in ejus executionem, ut modò videbimus, fervore exardeſceret.

CAPUT IV,

De totali Vrbis Empulitanæ *devaſtatione.*

Ubi ingens malum immodicæ vindictæ cupido eſt, ita quoque ſecum malorum omnium Iliadem trahit, quæ ſuos ſemel invaſerit, mox adeò excœcat intellectum, & voluntatem pervertit, adeoque hominem efferum & impotentem reddit, ut nec Divinarum nec humanarum legum capax, nullo timoris Religioniſque reſpectu, donec pro libitu ſuſque deque vertat omnia, quieſcere poſſit. Hoc pacto *Alexander Maximus S. Viti* Toparcha diabolico furore perculſus, nihil non agit, nullum non lapidem movet, ut intentum animo ſcelus, id eſt, ultimum *Empulitanæ urbis* exterminium & devaſtationem tandem complere poſſit. Undè perturbatione animi in tranſverſum actus, noctu diuque ejus, quod alto pectore jam dudum fovebat, facinoris exequendi modum animo verſabat. Conſcriptâ itaque non exiguâ militum copiâ *Anagniæ*, cœteriſque vicinis locis, quos ad *S. Vitum* ad ejus nutum promptos conſiſtere juſſit: deindè *Tybur* ſe contulit, ubi negotium cum S. R. E. Cardinale *Cæſarino* Loci Epiſcopo contulit; hic eum omnibus modis à tam enormi reſolutione avertere conatus aſſeruit, inſana hujuſmodi conſilia & ſtolida tentamenta ſine abſoluta Pontificis authoritate & conſenſu, ex privato ſolummodò in *Octavium* odio, utpote cum tanta innocentis ſanguinis effuſione exequi eum nec poſſe nec debere; videret proindè, quid ageret, eum non impunè laturum, quicquid tandem efficeret. *Alexandri* animus jam obſtinatione obfirmatus, ſpreto conſilio Cardinalis, & paterna admonitione minimè emollitus, ejus relictis monitis aliam telam orditus eſt, utique tantò callidiorem, quantò animum ad ſanguinē *Empulitanorum* effundendum avidiorem gerebat. Itaque intentum ſuum nonnullis vicinis *Tyburtinis*, quos cum *Empulitanis* irreconciliabili odio fervere nôrat, detexit, qui uti in omne ſcelus prompti, ita quoque datis manibus fœdus cum *Alexandro* in exterminium *Empulitanæ* civitatis pepigerunt, ſtratagemate prorſùs inuſitato, quod hujuſmodi erat. Celebrabantur *Empuli* quotannis in feſto *S. Martini* celebres nundinæ, magnaque is dies peragebatur ſolennitate. Judæis mercatoribus in concepti facinoris executionem aſſumptis, qui eodem die ſummo mane equis mercibus onuſtis *Empuli* comparerent; quod factum fuit; verùm quoniam *Alexander* verebatur, nè manus militum, quos collegerat, ad opus conficiendum ſufficeret, in ſocietatem adſcivit *Sciarram Colonnenſem*, tum *Præneſtes* Dominum, qui uti ferocioris ingenii erat, ita quoque operam ſuam ad condictam diem, & ad ſceleris complementum, libens volens addixit. Interim die *S. Martini* tota urbs in feſtivitatem diffuſa, imminentis ſibi calamitatis improvida, dum ſolenni proceſſione ad Eccleſiam *S. Martini* extra urbem contenderent, & *Octavius* ſummo devotionis ſenſu Miſſarum ſolenniis intereſſet; eccè confeſtim ex abditis vicinæ ſylvæ receſſibus erumpens hoſtilis exercitus, quos in Eccleſia reperit, ad unum omnes nullo ſacri loci,

Alexandri Maximi *vindictæ cupido.*

Cardinalis Cæſarinus Maximū à *concepto molimine dehortatur.*

Maximus *in concepto ſcelere pertinax.*

Sciarra Columna ſceleris aſſecla.

Omnes in Eccleſia S. Martini *ſacris præſentes trucidant* Maximi *milites.*

& quæ in eo gerebantur devotionis exercitioru habito respectu, nulli parcens ætati aut sexui, (ubi & *Octavius Ursinus*, tantò utiq; felicior, quantò majori pietatis sensu, dum sacris interesset, occubuit) impia & crudeli manu trucidavit, omni Ecclesiastico apparatu abducto. Hoc peracto, atroci sanè conatu unà cum *Sciarræ* copiosa militum manu advenien- te, rabiem in urbem convertunt, sacrilego raptu, quicquid in Ecclesiis pretiosum erat, sacris domibus terræ adæquatis, abreptum fuit, quicquid ex hominibus supererat, ad internecionem deletum, ita ut inter quatuor aut quinque horarum spacium urbs tota, partim flammâ, partim armorum violentiâ eversa & solo æquata, cadaveribus propriis domorum ruinis sepultis, in hunc usque diem tristis catastrophes suæ vestigia post se exhibeat: tantaque strage sævitum fuit, ut ex universæ urbis incolis, non nisi tres ex nobilioribus, quorum nomina erant *Sanctius Moricanus*, *Franciscus Santacellus*, & *Iacobus Mazzillus*, evaserint. Nec hîc furor militum stetit: siquidem Monasterium *de Valle Cotta* invadunt, Ecclesiam spoliant, Monachis ad unum omnibus occisis; quod adeò immane & grande facinus Deus non inultum manere voluit. Nam dum peracto abominando scelere extra Ecclesiam spoliis onusti moverent, repentina mox coorta fulmina adeò in impios sævierunt, ut ex septingentis nonnisi quingenti evaserint, reliquis omnibus fulminum vehementia prostratis. Quod *Alexander* cum audiisset, sera pœnitentia ductus spolia ecclesiæ mox restitui curavit; sed & Divinæ vindictæ furor super eum, tanquam malorum omnium Authorem subitò exarsit, siquidem is insanabili plaga eodem die percussus, brevi post tempore impiam animam cum indignatione effudit; *Tyburtini* quoque cives, quotquot detestabilis expeditionis, urbisque evertendæ complices fuerunt, à Cardinale *Cæsarino* ad tam atrox facinus obstupescente mortis sententia percussi, in patibulo vitam laqueo, *Tybure* in rupe fani Sibyllini, finierunt; ubi omnium transeuntium oculis expositi tam diù pependerunt, donec carne & ossibus dissolutis suapte sponte deciderunt. Reliqua verò exercitus pars, cum *Minutulam* oppidum, cujus vestigia hodiè adhuc in colle inter *Tybur* & *Castrum S. Angeli*, non procul ab Aquiductibus spectantur, expugnarent, indigenæ iis tam egregiè restiterunt, ut magnam militum partem deleverint; donec tandem omnes ab inimicis superstitibus oppressi trucidatique, tragœdiæ finem imposuerint, inimicis militibus pariter dissipatis, quorum magnam partem circumjacentium oppidorum populi, qui eversæ *Urbis* & devastati *agri Empulitani* quà commiseratione, quà zelo compuncti, armata manu invadentes, nulla spe veniæ relicta, confecerunt, ita ut & urbs, & hostilis exercitus omnis, vel unius hebdomadis spatio unà cum malorum Authoribus deletus fuerit; atque adeò inscrutabili Dei judicio *Empulitani* in Ecclesia pietatis operibus intenti, inter missarum solennia trucidati delictorum veniam à Deo obtinerent: inimici verò scelerum malorumque omnium Architecti, pereuntes unà cum turmis suis, pœnas luerent, forsan, condignas & æternum duraturas. Atque hic fuit horrendus vetustissimæ *Urbis Empulitanæ* interitus, qui contigit anno 1257, sedente *Alexandro IV* Pontifice.

Urbem devastant.

Monasterium, occisis monachis depopulantur.

Ultio Divina.

Complices Tiburtini patibulo affixi.

CAPUT

CAPUT V.

De extructi ex ruderibus Empulitanis Castri S. Angeli origine.

Diximus itaque suprà, tres tantummodò ex Nobilioribus urbis, qui ex mœnibus sese dejecerant, *Moriconum* videlicet, *Santacellum* & *Mazzillum*, elapsos *Vicovarum* sese in tutum locum, utpotè jurisdictioni *Octavii Vrsini* loci Domini subditũ, se contulisse, ubi summo eversæ patriæ dolore, noctu diuque, quomodò urbs inimicis jam omnibus extinctis, denuò instaurari posset, secum deliberabant. Verùm cùm variæ difficultates occurrerent, negotium cum *Eremicola*, qui in collis vertice, in Ecclesiola Territorio *Ampilionis* subjecta, & *S. Angeli* dicebatur, & ubi modò *Castellum S. Angeli*, vulgò *Madame*, quod ab Eremitorio nomen deindè traxit, commorabatur, contulerunt. Qui tam amplum, deliciosum, & rerum omnium territorium feracissimum nequaquàm negligendum esse censuit; ac proindè optimum factum sibi videri dixit, si eodem in loco obtentâ priùs à summo Pontifice licentiâ extruendæ urbis fundamenta ponerent: quam & à Pontifice *Vrbano IV.* tunc temporis sedente, calamitatis, quam incurrerant, miserto obtinuerunt. Reversi itaque *Vicovarum*, collecta operarum multitudine, fornacibus calcariis extructis, & saxis, quæ mons suppeditabat, in magnam congeriem excisis, novi oppidi fundamenta jecerunt, ita ut nulli parcentes labori, intra sexennium ad finem anni 1268, jam ad duodecim focorum familias excresceret; Posteri verò locum considerantes non minus commodum, quàm deliciosum ad habitandum, totum *Castellum* muris fortissimis, nec non turribus præaltis ita muniverunt, ut ingruentium bellorum tempore non haberent, quod amplius sibi ab hostibus timerent.

Origo Castri S. Angeli vulgò Madame.

Anno itaque 1308. *Fortibraccius ab Vrso* descendens, Dominus *Castelli*, *Castello* & *Suburbio*, nec non portâ, quæ *Levisa* dicitur, extructâ, id quàm plurimùm ampliatum, in formam fortalitii reduxit, uti ex inscriptione dictæ portæ marmori inarata patet. Atque hoc pacto oppidum magno incolarum numero, successu temporum, sub Dominio *Fortibracciorum* excrevit, usque ad annum 1500; quo *Alphonsina Vrsina*, *Domui Mediceæ* (quorum ope *Castellum* & portis, & plateis noviter extructis, plurimum incrementum sumpserat.) desponsata, illud pro dotis supplemento obtinuit. Contigit postmodùm, ut *Carolus V.* Imperator filiam suam naturalem modernè, *Ab Austria* dictam, *Domui Mediceæ* nuptiis insereret; Verùm defuncto marito, ipsa jam vidua & sine successoribus, denuò *Farnesianæ familiæ* desponsata in recognitionem dotis *Castellum S. Angeli*, quod in hunc usque diem ab ea vulgò *Càstello Madame* dicitur, remansit. Hodiè verò anno 1667. sub jurisdictione Marchionis *Alexandri Pallavicini* persistit, ab ejus extructione 367 annis. Collis in quo oppidum fundatum est, situm habet oppidò deliciosum, agrum omni fructuum genere, nec non armentis boum, gregibusque caprarum pecorumque uberrimum, ab *Anienis* fluminis ripa non nisi binis millibus passuum dissitum, etiam nobilissimis piscibus confertum. Collis ubi situm est, veluti tumulus vallibus undique & undique, & sylvosis altissimorum montium jugis veluti coronatum miram spectatoribus voluptatem confert. Verùm ut ea propiùs intuearis, hic mappam apponam, in qua & *Ampiglionis* districtum, & *Castri S. Angeli* situm cum omnibus tam novis, quàm veteribus locis, contemplari queas.

Fortibraccius loci se dominum constituit.

Cur Madame dicatur castellum.

CAPUT

CAPUT VI,

De reliquis Vrbibus Territorii Tyburtini.

SAssula pervetustum in *Tyburtino Agro* oppidum, de quo Livius. *Duo*, inquit, *bella eo anno prosperè gesta, cum* Tyburtibus *ad deditionem pugnatum;* Sassula *ex his urbs capta, cœteraque oppida eandem fortunam habuissent, ni universa gens positis armis in fidem Consulis venisset triumphatum de* Tyburtibus.

Nos variis conjecturis sedula ex hujusmodi locorum inspectione *Sassulam* alibi non fuisse sitam, quàm ubi modò consistit *oppidum S. Gregorii*, sub jurisdictione Eminentissimi Cardinalis *Pii*, qui non solùm montibus in vias deplanatis oppidum undique & undique pervium fecit, sed & suburbio magnificentiâ prorsùs regiâ extructo mirum in modum, ampliavit. *Sassulam* dictam putem à scopuloso clivo, cui impositum est. Siquidem cum sub Romanis Imperatoribus, quum jamdudum *Æquorum* quoque gens in *Latii* novi nomen transisset, in hanc usque ditio *Tyburtinorum* protensa fuit; Nam, uti Tacitus gravissimus Scriptor testatur: *Igitur*, inquit, *quasi depulso jam* Nerone, *quis diligeretur, inquirebant, & omnium ore* Rubellius Plautus *celebrabatur, cui nobilitas per matrem ex* Julia familia. *Auxit rumorem pari vanitate orta interpretatio fulguris; Nam quia discumbentis* Neronis *apud* Simbruma *stagna, cui* Sublaqueum *nomen est, ictæ dapes mensaque disjecta erat, idque finibus* Tyburtum *acciderat, undè paterna* Plauto *origo, hunc illum numine Deûm destinabant.* Ad dextram *Anienis* ripam 20 mill: pass. *Villam* illam *Neronis*, ubi fulmine & fulgure in mensam *Neronis* discumbentis, disjectis dapibus adeò sævitum fuit, extitisse, suprà cum de *Aniene flumine* agerem, demonstratum fuit. *Pedum* quoque oppidum non procul *Tybure* remotum fuisse, in præcedentibus ostendimus. De *Longula*, quæ & *Polustria* dicitur, fusè egimus *in Historia Eustachiomariana*, quam consule. *Longulam* quidem tribus à *Sassula* passuum millibus dissitam, supra citati Authores *in vita Marci Coriolani* constituunt, cujus & rudera in hanc diem in colle quodam spectantur, è regione viridarii Excell.[mi] Ducis *Polani*, quam *Catenam* vocant. *Polustria* verò nova, sive hodiè, *Poli* oppidum est ex veteris *Polustriæ* ruinis extructum in altissimorum montium convalle, clivo impositum spectatur, à qua *Longula* vetus, mille & quingentis circiter passibus versus ortum olim dissita fuit, teste *Livio*, *Martii Coriolani* contra *Romanos* factione celeberrima: *Longula* dicebatur ob urbis situm in longum productum; undè multi, nescio quo errore, *Pollustriam* & *Longulam* pro duobus oppidis perperam acceperunt, cum fuerint non nisi una civitas, sola differentium nominum appellatione discrepans; quod & inscriptio juxta portam palatii Excell.[mi] Ducis *Polani*, hisce verbis innuit:

Nunc Polus, *antiquis sum dicta* Polustria; *priscum*
Vix prope, quæ fueras, Longula *nomen habes.*
Infensus patriæ nos Martius abstulit urbi
Quid mirum? haud custos tunc Jovis *ales erat.*

A *Tyburtina Vrbe*, juxta rudera *Ampiglionis* suprà descripta, occurrit vetustissimum *Castellum* monti impositum, *Sicilianum*, sub Dominio Ill.[mi] Marchionis *Theoduli*, nomine obtento, juxta *Cluverii* conjecturam, ex habitatione primorum *Latii* incolarum, quos *Siculos*, seu *Sicanos*, veteres vocabant, sic dicti qui ab *Aboriginibus* ex *Latio* profligati, ibidem sedem fixerant; uti in præcedentibus

Sassula *vetusta* Latii *urbs.*

Tac. annal. l. 14.

Pedum.

Longula.

Polustria.

Sicilianum.

dentibus expoſuimus. Hinc per montis deſcenſũ ampliſſima planities occurrit, qua ad dextram euntibus, ſub ingenti *montis S.ti Euſtachii rupe*, vicus *Piſonis* ſive *Piſonianum* occurrit, vulgò *Piſciano*, vicus nobilis & præamplus, Ill.mæ *Theodolorum* familiæ jurisdictionis eſt. Atque hinc meridiem verſus 3 mill. paſſuum diſſitum eſt oppidum *S. Viti*; quod cum multa commemoratione digna contineat, id peculiari capite perſtringam.

CAPUT VII.

De Scopulo converſioni Divi Euſtachii *ſacro, & de Eccleſia* à Conſtantino Magno *in eo fundata.*

Vicus *Piſonis*, vulgo *Piſciano* oppidum, ſupra collem extructum, rerũ ubertate gaudet, de quo paulo ante diximus. Huic Mons præcelſus, *Vulturellus*, vel *Divi Euſtachii*, unà cum vaſtæ molis ſcopulo ſuperimminet. Atque hic eſt locus omnibus ſeculis memorabilis, in quo Divina bonitas & miſericordia cum *Divo Euſtachio*, cui nomen olim, *Placido*, miraculoſè ad Deum & Chriſtianæ Religionis fidem amplexandam operari dignata eſt. Dum enim ingentis magnitudinis cervum inſectatur, eumque jam intra dicti montis gurguſtia concluſum, captum crederet; cervus verò inſolito & prodigioſo ſaltu in dictum ſcopulum 115 palmorum altum ſe recepiſſet, tum enimverò *Placidus* hoc prodigio attonitus, cum attentiùs in feram, apicem jam ſcopuli tenentem, oculôs animumque convertiſſet; eccè *Chriſtus* crucifixus inter cornua cervi viſus, eique januam vitæ æternæ aperiens, quid eum facere oporteat, præcipit; ut videlicet *Romam* feſtinans, ſe ſacro baptiſmatis fonte abluendum curaret, & deindè ad hunc locum redux, documenta ſalutis æternæ, & vitæ impoſterum inſtituendæ modum & rationem perciperet. Quæ omnia acciderunt.

Ad hunc itaque ſcopulum Converſioni *Divi Euſtachii* ſacrum, *Conſtantinus Magnus*, ad æternam Divinæ apparitionis *Divo Euſtachio* hoc loco factæ memoriam, Eccleſiam extruxit, quàm *Sanctus Sylveſter*, Papa deindè in *Deiparæ*, & *Sancti Euſtachii* honorem ſolenni ritu conſecravit. Hanc verò in ſumma illorum temporum, queis *Gothi* & *Romam*, & totam *Italiam* infeſtarunt, acerbitate, dirutam, poſteà *S. Benedictus* monaſterio ibidem extructo refecit. Ego verò cum anno 1660 in hanc horridam ſolitudinem errore viarum, non tam humano, quàm Divino ductu incidiſſem, locique celebritatem attentiùs conſideraſſem; eccè neſcio quo interiori mentis inſtinctu, nec non incredibili loci devotione captus, nullum non movi lapidem, ad locum ſacerrimum unà cum veneranda Eccleſia, & ſcopulo, in quo veteres *Chriſtiani*, eo in loco, ubi cervus Crucifixi imagine inſignitus conſtiterat, ſacellum, cujus in hunc uſque diem veſtigia manent, ædificarant, priſtinæ ſuæ devotioni & celebritati reſtituendum: quod hoc eodem anno, quo hæc ſcribo, ſingulari Dei aſpirantis gratiâ, ſubſidiis Religioſiſſimi Cæſaris *Leopoldi primi*, Ducis *Bavariæ*, & proregis *Neapolitani*, Excellentiſſimi *Petri d'Arragona*, nec non Ill. Domini S. R. I. *Iohannis Frederici* Comitis de *Waldſteyn*, præſtitum fuit; & jam in die 29 Septembris *Sancti Michaëlis* Archangeli ſacro, ingenti multorum millium hominum, ad Communionem, uti dici ſolet, generalem, quotannis eo in loco inſtitui ſolitam, confluxu frequentatur. Ab hoc loco per mille paſſuum intercapedinem aſcendentibus, vicus occurrit *Guadagnolium*, vulgò *Quadagnuolo*, qui

LOCVS CONVERSIONIS
S. Eustachij in Monte Vulturello.

Excellentissimo Duci *Polano* paret; Undè & tanquam à viciniori loco *Ecclesia Deiparæ Eustachianæ* nomen obtinuit, *La Madonna di Quadagnuolo.* Verùm cum hujus Loci historiam, integro libro, cui titulus est, *Historia Eustachio-Mariana*, quàm uberrimè descripserimus, illuc Lectorem remittimus.

CAPUT

CAPUT VIII.

Oppidum Sancti Viti.

TRibus millibus passuum à *Pisoniano* versus Meridiem, uti dixi, *oppidum S. Viti*, & totidem versus occasum à *Pollustria* sive *Longula*, solo *monte Vulturello* interjecto situm est. Erat autem *Æquorum oppidum*, de quo Livius l. 2. de C. Martio Coriolano. Circejos, inquit, *profectus primùm colonos indè* Romanos *expulit*, *liberamque eam urbem* Volscis *tradidit; indè in* Latinam viam *transversis tramitibus transgressus* Satricum, Longulam, Pollustriam Coriolanus *novella hæc* Romanis *oppida ademit; indè* Lavinium *recepit; tunc deinceps* Corbionem, Vitelliam, Trebiam, Lavicum, & Pedum *capit; postremò ad Vrbem à* Pedo *duxit, & ad fossas Cluilias quinque ab Vrbe passuum millibus castra posuit.* De prisco hujus oppidi nomine Authores controvertunt, nonnullis *Vitelliam*, quibusdam *Satricum*, aliis *Bolas* aut *Trebam* fuisse opinantibus, nemine tamen quodnam ex his nomen habuerit, sciente. Nos relictis altercationibus, modernum ejus situm paucis describamus.

S.Vitus, *in cujus Ecclesia à canibus rabidis morsi sanari dicuntur.*

Sanctus Vitus oppidum Marchionis *Theodoli* jurisdictioni parens infra *Montem Eustachianum* duobus circiter millibus passuum supra collem positum, nomen sortitur ab Ecclesia S^ti. *Viti*, ad quam ex morsu canis rabidi hydrophobiâ laborantes unicam salutis medelam, meritis Sancti reperiunt; Undè insignem nominis celebritatem acquisivit. Oppidum talem à Natura situm obtinuit, ut asperitas montium cum amœnitate certare videatur. Nobili palatio gaudet; planities collis tota ob ulmorum in ambulacra dispositorum umbram, summam spectantibus amœnitatem conciliat; omni fructuum genere, excepto frumento, abundat, vinum exquisitissimum profert, vel ex eo capite maximè celebratum, quod nec caput fumo repleat, & virtute, quâ pollet diureticâ, magnum sanitatis emolumentum conferat. Ad arcem in jugo collis constitutam, non nisi per scalas lapideas, quibus cunctæ plateæ constant, non sine sudore pervenitur. Omnes circa circum sylvæ montesque castaneis sunt consitæ arboribus, magno annui proventûs, quod indè acquirunt Incolæ, emolumento. Fontes *Liris*, hodie *Gariglione*, fluminis hoc oppidum cum primis reddunt celebre: distant hi versus ortum ab oppido mille circiter passibus, & ex montis Hydrophylacio per septem scaturigines, uti curioso examine deprehendi, effluunt, quæ in unum corrivatæ, multis aliis hinc indè augmentatæ, flumen constitutum *Gariglionem*, quem & Geographi *Lirim* vocant constituit, quod per *Agrum Soranum* & *Suessam Campaniæ* magna aquarum mole aggravatum in *mare Thyrrenum* devolvitur. Magna hoc loco *Gennezzanos* inter & *Sancti-Vitanos* contentio orta fuit; illis, fontes dicti fluminis in suo Territorio, hisce in suo Territorii ambitu oriri contendentibus, quam litem eo, qui sequitur modo, dirimendam duxi. Septem fontes, de quibus paulò ante dixi, in profunda valle *oppidi S^ti. Viti* intra spacium unius circiter milliaris, ordine nascentes, verè & propriè in *Territorio S.Viti* originem suam inveniunt; Ultra verò S^tum. *Vitum* versus occiduam plagam tendentibus occurrit vallis confragosa, & vel ipso aspectu horrorem ob rupium asperitatē scopulosumque montium tractum incutiens, ubi ex horrida rupe ingens aquarum moles erumpens mox in rivum excrescit, qui uti in *Territorio Gennezzano* oritur, ita quoque per totum *Gennezzanum* Territorium fluens,

tandem flumini ex ſeptem dictis *S. Viti* fontibus nato conjungitur. Hanc itaque originem non ſine ratione fontem *Gariglionis* dici poſſe, indè patet, quod is à ſeptem dictorum fontium primò non niſi mille circiter paſſuum ſpatio, ſolo *monte S. Viti* interjecto diſtet, & ex eodem & communi montium hydrophylacio deducatur, ut proindè utraque gens ſuum ex hoc capite lite decisâ intentum habeat.

Æſula urbs vicina fuit *Tyburi*, cujus mentionem facit Horatius l. 3 Carm. Oda 28.

—— *Eripe te moræ.*
Ne ſemper udum Tybur *&* Æſulæ
Declive contempleris arvum, &
Telegoni *juga parricidæ.*
Faſtidioſam deſere copiam, &
Molem propinquam nubibus arduis
Omitte mirari beatæ
Fumum, & opes ſtrepitumque
Romæ.

Et quamvis *Plinius* dicat, jam ſuo tempore plurima *Latii* oppida ſine veſtigiis periiſſe, ego tamen, quantum ex continua locorum inſpectione colligere potui, dico *Æſulam* quinque milliaribus *Tybure* diſſitam, è regione prædii, quod *Corcollo* vulgò vocant, conſtitutam; ibi enim pons tibi occurret, qui *Vereſin fluvium* tegit, & oritur paulò ſupra *Gallicanum*, dein quatuor millibus paſſuum infra *Tybur Anieni* miſcetur, Strabone teſte: ῥεῖ δὲ διὰ τῆς χώρας Οὐέρεσις ποταμός. Poſt quem duplex via aperitur, quarum prior à dextris verſus *Tuſculum*; altera à ſiniſtris declinans verſus P*olum* & P*ræneſte* tendit. A dextra itaque Pontis ingens clivus ſe obvium præbet, veterum ædificiorum ruderumque veſtigiis, conſpicuus, quæ etiamnum ex clivi viſceribus, pluviis & imbribus cum tempore abraſâ terrâ ſe manifeſtant; atque hoc loco *Æſulam* conſtitutam fuiſſe ex paulò antè citatis Horatii verbis colligo. *Ne ſemper udum* Tybur *&* Æſulæ *Declive contempleris arvum.* Accedit quod veteres Geographi id inter T*ybur* & P*ræneſte* ſitum fuiſſe exiſtiment. Sed hæc de ſitu *Æſulæ*, mappam hiſce interſertam conſule.

Æſulæ oppidi veteris ſitus.

Tendentibus verò à *Tybure* juxta dextram *Anienis* oram ſex millibus paſſuum, mox obviam habebis *Variam* ſive ut alii *Vicum* V*arronis*, vulgò V*ico* V*aro*. Atque hæc eſt antiqua V*aleria*, à qua V*ia* V*aleria* dicta fuit, modò V*rſinorum* juriſdictioni ſubſtat, ad ripam dextram ſita, piſcibus potiſſimùm truttis celebris. Hinc dimidio itinere inter V*aleriam* & *Sublacum* oppidum, *Carſeoli Æquorum* oppidum obvium fit, ex cujus ruinis oppidum, quod hodiè non abludente nomine *Arſoli* dicitur, extructum eſt; hinc *Sublacum* & ad *Simbrivii* montes, & Stagna, *Trebam* olim, hodiè *Trevi* pervenitur, à qua tribus millibus paſſuum fontes *Anienis* ſpectantur, de quibus cum in præcedentibus ſat actum ſit, hic ea non iteranda duxi.

Vico Varo *olim* Valeria, *& vicus* Varronis *dictum oppidum.*

Carſeoli ſitus.

Corniculum celebre vetuſtiſſimumque *Sabinorum* oppidum occurrit ſub collibus, quorum prior hodiè S^{ti.} *Angeli*, alter *Monticelli* dicitur, qui & ob ſimilitudinem duorum cornuum prominentium *Corniculani colles* dicebantur. De *Sublaco* & *Treba* ſuprà diximus; jam civitates reliquas *Maruccinorum, Marſorum, Samnitum, Pelignorumque* aggrediamur.

Ad fontes *Aterni* fluminis, qui hodiè *Peſcara* dicitur, & *Marrucinos* à *Veſtinis*, *Strabone* teſte, dividit, *Amiternum* ſitum eſt, de quo *Livius l.* 10 ſcribit: *P. Cornelium* ſecundo Coſſ. *Amiternum* oppugnatum de *Samnitibus* cepiſſe. In eodem colle octo milliaribus diſtat oppidum *Furconium* etiam celebre, & utriuſque ſanè apparent non exiguæ magnificentiæ fundamenta, alterum jam pridem interiit: *Furconium* verò *Longobardi* everterunt, ex quorum ruinis *Aquila* quinque millibus paſſuum *Amiterno* diſſita ædificata fuit, ſitu avis illius adinſtar prædominantis haud abſimilis. Sequitur *Corfinium*, quod oppidum in bello *Marſico* *Italiam* appellarunt, tanquam

Amiternum oppidum.

Furconium *vetus oppidum.*

Aquila.

Corfinium.

tanquam commune universis *Italis* receptaculum & propugnaculum contra *Populum Romanum*, uti *Strabo* docet. Loci adhuc extant vestigia. *Marsorum* gentes & *Samnitum* omnes in jugis *Appennini* sunt sitæ, originem ducunt à *Marso Circes* & *Vlyssis* filio. ita *Plinius*, quamvis Solinus eos à *Marsya*, qui victus ab *Apolline* huc concessit & migravit.

Marsorum origo.

> *Sed populis nomen posuit metuentior hostis,*
> *Cum fugeret Phrygias trans æquora* Marsya *crenas,*
> Mygdonium Phœbi *superantis pectine* Loton.

Marsicum bellum.

Initium defectionis *Italiæ* à *Marsis* cœpit, quia non impetrata libertate & communione civitatis cœteros exemerunt, ex quo deindè sociale bellum Marsicum appellatum exarsit. Victi demùm à *Sylla* fuêre, sub quo tunc *Cicero* militavit. Caput eorum *Marrubium* prope *Fucinum lacum* à *Marro* conditore, teste *Silio Virgilioque* vocatum. Hæc *Marsorum* sive *Æquorum*, ut *Livio* placet, simul cum *Ersenia* & Alba &c: coloniæ *Romanorum* sunt, *C. Genutio* & *Sergio Cornelio* Coss. deductæ, teste *Livio in* 7. Prope est *Fucinus Lacus*, nunc mutato nomine vulgo ab oppido *Celano* dicitur, cujus emissarium *Claudius* fecit, opus sanè in hunc usque diem visu stupendum: per hunc *Aqua Martia Romam* venit. Ante quadriennium à piscatore intra hujus *Lacus* fundum cistula reperta fuit, plena numismatis argenteis, quæ à *Romanis* cusa fuerunt, ex quibus duodecim illust.mus *Marc-Antonius Colonna*, *Palliani* fortalitii Gubernator, pro suo in me meaque studia affectu, donavit, quorum typum hîc supponendum duxi.

Marrubium Marsorum metropolis.

Lacus Fucinus.

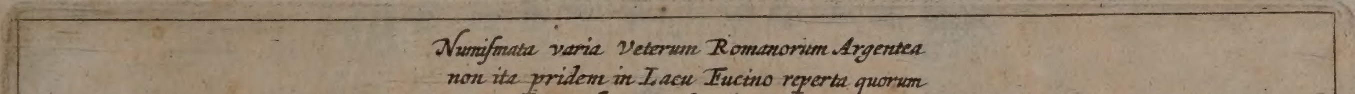

Numismata varia Veterum Romanorum Argentea non ita pridem in Lacu Fucino reperta quorum me participem fecit Illust: M. Anton. Colonna Paliani Gubernator.

Medeam quoque hîc habitasse fabulantur, & vim soporiferam serpentum, & incantamenta *Marsos* docuisse dicunt. *Valeria Regia* hîc *Straboni*

ponitur,

ponitur, ad quam à ponte *Lucano* initio facto *Via Valeria* per *Villæ Mæcenatis* arcuatas vias, ad *templum* usque *Herculeum* extensas, ferebatur; deindè per pontem *Anienis Marsos* & *Corfinium* ducit. *Valeria* Volaterrano teste, patria *Bonifacii IV* fuit, jam extincta. Nos verò scitiùs non *Carseolos*, sed Vicovarum *Valeriam* antiquam fuisse suprà docuimus. Hoc enim oppidum *Plinius* & *Ptolomæus* inter *Æquicolas* ponunt, quæ gens ad *Marsos* pertinebat, simul cum *Clastidio*, quæ sanè omnes interiêre; atque ex eorum ruinis nova oppida Vicovarum, *Talliacotium*, *Cælanum*, condita sunt.

Templum Herculis Tiburtini juxta veterum scriptorum mentem.

PARS

PARS II.

De Antiquitatibus Tyburtinis.

CAPUT I,

De Antiquitatibus Tyburtinis, quoad Fana & Delubra, Deorum, & primò de Templo Herculis.

IN præcedentibus ostensum fuit, priscis *Sicanorum* temporibus, *Templum Saturni* in *Tyburtino oppido* erectum fuisse, nominis celebritate clarissimum; quod deindè succedentibus seculis in varia illa gentium in *Italiam* transmigratione dirutum, ab *Archæis* fratribus, urbis ampliatoribus, in magnificum *Herculis templum*, ad *Evandri exemplum*, eductum fuit, non contemnendæ & structuræ & magnitudinis. *Herculem* enim ex *Hesperia* reducem ab *Evandro* in *Monte Pallantio*, qui hodiè *Palatinus* dicitur, non omni duntaxat honoris obsequio exceptum, sed & insuper ob gestarum rerum multitudinem *Evandrum* sacra ipsi instituisse, suprà ex *Dionysio* retulimus. *Tybur* quoque vicinum *Herculem*, ad Argivam gentem compopularem visitandam, se contulissê, Vincentius Justinianus, Episcopus Gravinensis in quadam Oratione panegyrica contestatur: *Opinamur verò*, inquit, Herculem *illum, cum in* Latium *demum pervenisset,* Cacumque *suorum abactorem boum trucidasset*, Tybur *quoq; ad* Græcos *suos invisendos se contulisse, ubi cum multa in eos beneficia præstitisset, virum immortalitate nominis cohonestandum esse rati, summa eum religione colentes templum, cujus etiamnum monumenta perdurant, magnificentissimè extruxerunt, ita ut* Herculei templi *fama per omnes nationes emanaverit.* Et certè *Templum* fuisse marmorum summa varietate extructum exornatumque, ex vestigijs fragmentorum luculenter patet; cujus & *Iuvenalis Satyra* 14 mentionem facit, cujus versus suprà in villa Centronij adduximus. *Templum* ferè forma, quam præsens schema monstrat, fuit. Erat autem circundatum longis & præamplis porticibus, quas columnæ præcelsæ fulciebant, ex porta *Villæ Mæcenatis*, per quam *Via Valeria* tendebat; incipiens, continuatis fornicum substructionibus, usque ad ipsum *Templum Herculis* porrigebatur; per quas *Augustum* sæpè transiisse, & in ea, ubi ærarium amplissimum erat, jus dixisse *Appianus l.* 5 *bell. civil.* tradit. *Bibliothecam* quoque instructam fuisse, opulentiâ librorum splendidissimâ, Gellius Author est, att. noct. l. 19, c. 5. Verba ejus hîc appono: In Tyburte, inquit, *rus concesseramus hominis amici divitis, ætate anni flagrantissimi, ego, & quidam alii æquales & familiares mei, eloquentiæ & Philosophiæ sectatores. Erat nobiscum vir bonus & peripatetica doctrina benè doctus, &* Aristotelis *unicè studiosissimus; is nos aquam multam ex diluta nive bibentes coërcebat, severiusque increpabat. Adhibebat nobis authoritates nobilium medicorum, & cum primis* Aristotelis *Philosophi, rei omnis humanæ peritissimi, qui aquam nivalem frugibus sanè & arboribus fœcundam diceret, sed hominibus potu nimis insalubrem esse; tabemque & morbos sensim, atque in diem longam visceribus inseminare. Hæc quidem ille ad nos prudenter & benevolè & assiduè dictabat: sed cum bibendæ nivis pausa fieret nulla, promit è* Bibliotheca Tiburti, *quæ tunc in* Herculis templo *satis commodè instructa erat*, Aristotelis *librum, eumque ad nos defert.*

Herculei templi extructio.

Herculei templi olim magnificentia.

Ærarium & bibliotheca Templi Herculei.

Discursus utrum nive imbutus aquæ potus bonus an noxius sit?

defert. Et hujus saltem, inquit, viri sapientissimi verbis credite, ac desinite valetudinem vestram profligare. In eo libro scriptum fuit, *deterrimam esse potui aquam è nive, causaque ibidem adscripta est hujusmodi: Quoniam cum aqua frigore aëris duratur & coit, necesse est fieri evaporationem, & quandam quasi auram tenuissimam exprimi ex ea, & emanare; id autem inquit, in ea levissimum est, quod evaporatur; manet autem, quod est gravius & sordidius & insalubrius, atque id pulsu aëris verberatum in modum coloremque spumæ candidæ oritur. Sed aliquantum, quod est salubrius, difflari atque evaporari ex nive indicium illud est, quod minor fit illa, quæ antè fuerat, quàm concresceret. Hoc ubi legimus, placuit honorem doctissimo viro habere* Aristoteli, *atque ita postmodum ego bellum & odium nivi indixi, alii inducias cum ea variè factitabant.* Hæc Gellius. Erat *templum* utplurimùm dictum Maximum, ejusque Ministri & maximè Sacerdotes, quos Herculanos Augustales appellabant, in summo honore & æstimatione habebant, uti ex inscriptionibus patet, quæ è ruinis detectæ sic sonant.

CALVINÆ
M. SILLANI FIL.
DELICIO
JUNIÆ S. P. F.
TIRANNIDI
UXORI OPTVMÆ
C. ALBIUS LIVILLÆ L.
TIMELLUS
TIMELLUS
HER.
AUGVST.
P. MUMMIO P. F. GAL. SS.
SENNA - RUTILIANO
COS. AVGVRI PROCOS
PROVINCIÆ ASIÆ LEG. AVG.
PR. MOESIÆ SVPERIORIS
PRÆF. ÆR. SATVRNI LEG. VI.
VICTRIC. PRÆTORI. TRIBVN. PL. QVÆST.
TRIB. LEG. V. MACED. XVIRO
STILITIB. JVDIC. PATRONO MVNICIPII
CVR. FANI HERC. V. SALIO
HERCVLANII AVGVSTALES
L. D. S. C.

* Virgines Vestales in Ecclesia S. Antonini jam diruta.

* C. SEXTILIVS
V. V. TIBVRTIVM
LIBERTVS EPHEBVS
HERCULANIVS
AVGVSTALIS.

Alia infixa in pariete domi, è regione fontis *del Trevio.*

CVR.
ÆD. VRB. IV. VIR.
HERC. AVG.
TIBVR PATRONO
S. C.

Alia

Alia in basi statuæ sinistræ Ægypt. juxta Ecclesiam Cathedralem.

G. LAVINÆ RUFINÆ
. . . JUS F. HERACLIÆ
AB ORDINE
H...... AUGUSTAL.
SENATUS POPVLVSQ. TIBVRS.

Coëmptum fuisse Officium Augustalis Ministerii sequens inscriptio docet:

In horto S. Mariæ de Angelis Patrum Somascharum.

T. CLAVDIO
SALVIANO
HERCULANO
AUG. GRATIS
CREATO
PVBLICARIO

Invenitur & in *Ecclesia Abbatiæ Patrum Monachorum Olivetan.* sequens votiva inscriptio.

id est. * *Herculi Victori votum solvit.*

* H. V. V. S.
C. JVLIVS C. F.
PAL. RVFVS
TRIBVN. MILITVM. BIS
FANI CVRATOR
V. Q.
AB ÆRARIO SATVRNI

In *Ecclesia* diruta modò *B. Virginis del Passo.*

D. M.
P. RVSTICELLIVS
SALTATOR
HER. VICT. M.

Juxta *Templum* quoque *S^ti.* *Andreæ.*

C. ÆMILIO C. F. FAB.
ANTONIO EQVITI ROMANO
OMNIBVS HONORIBVS
HONESTE PERFVNCTO
CVR. FANI HER. VICT.
PONTIFICI.

Templum hoc posteà instauratum à *Servio Sulpitio Trophimo*, & honori *Herculis Saxani* dicatum, sub coss. *L. Turpilio dextro*, & *Mecio Rufo*, sequens inscriptio docet.

HERCVLI SAXANO
SACRUM
SER. SVLPICIVS. T. TROPHIMVS
ÆDEM. TOTHECAM. CULINAM.
PECUNIA SVA
A SOLO RESTITVIT
K. DECEMBRIS
L. TVRPILIO DEXTRO
M. MECIO RUFO COSS.
EUTICHIUS SEV. PERAGENDUM
CURAVIT.

Hercules Saxanus dicebatur, eò quod cum contra Gigantes pugnaturus, armisque destitutus esset, illi *Iuppiter* invocatus pluviâ saxeâ subvenerit; de quo Pomponius Mela, qui campum hunc ponit in Gallia Narbonensi. In Gallia Narbonensi *littus ignobile est lapideum, uti vocant, in quo* Herculem *contra* Antroclum & Bargiona Neptuni *filios dimicantem, cum tela defecissent, ab invocato* Jove *adjutum imbre lapidum ferunt.* Quicquid sit, Locus hic in hunc usque diem spectatur inter *Arelatum* & littus, ubi *Rhodanus* sese in mare exonerat, hodièque vocatur *la grau.* Literati quoque *Herculeum Campum* etiamnum vocant, quem & datâ operâ, dum *Arelate Marsiliam* anno 1632 transirem, cum singulari mentis reflexione lustravi; campus est lapidibus ita oppletus, ut vix pedem ponere liceat, sine aliis mox obviis lapidibus, non in cumulos congestis, sed veluti datâ operâ ad tria ferè passuum millia disseminatis, qui nec terram omninò cooperiunt, nec ita invicem connexi sunt, quin in Ovium caprarumque pascua thymo, origano, serpillo, quæ ex vacuis lapidum spaciis è terra germinant, uberrima cedant; res visu sanè digna; utrùm verò arte, an natura casuve hic campus hujusmodi lapidibus tectus sit, uti ab immemorabili tempore hisce semper celebris fuit, ita quoque causa hucusque latuit. Sed jam ad *Templum Herculis* progrediamur.

La crau *campus lapidosus, in quo* Herculem *cum filiis* Neptuni *lapidibus pugnasse ferunt.*

Ego sanè quantum ex ejus descriptione tum veterum, tum recentium colligere licuit, Dico utrique, & *Saturno* & *Herculi*, in eo cultum à cæca gentilitate constitum fuisse. Fabrica verò talis fuit, qualem in sequenti schemate contemplaberis.

CAPUT II,

De Sibyllæ Albuneæ, *sive* Tyburtinæ Templo.

Inter cætera *Tyburtinæ Vrbis* monimenta maximè etiam in ruinis suis splendescit *Templum* rupi supra *Anienis Catarractam* impositum, quod nonnulli *Vestæ*, plerique *Sibyllæ*, fuisse à *Cæsare Augusto* ædificatum sentiunt. Nos quid sentiamus, hîc proponendum duximus. Qui ex Scriptoribus *Sibyllam Tiburtinam* tempore *Cæsaris Augusti* vixisse volunt, summoperè hallucinantur, cum ea jam multis ante temporibus vixisse perhibeatur; siquidem jam tempore *Varronis templum* ejus existebat, & statuam ejus cum libro in manu in profundo *Anienis* gurgite inventam Varro hisce verbis testatur: *Decimam*, inquit, Tiburtem, *nomine* Albuneam, *quæ* Tibure *colitur uti Dea, juxta ripas* Anienis, *cujus è gurgite simulacrum ejus inventum fuisse dicitur, tenens in manu librum.* Quo verò tempore vixerit tam incertum est, quam dubia & fallax omnium penè Authorum de ea assertio est. Sunt qui putant, eam tempore Regis *Assueri*, qui juxta *Eusebium* regnare cœpit Olympiade 94, id est, 400 annis ante *Christum*, qui Olympiade 192 juxta communem Ecclesiæ calculum natus traditur. Alii *Sibyllam Tiburtinam* Olymp. 57 vixisse volunt, quæ incidit in tempora *Oseæ* & *Zachariæ* prophetarum, & in tempora *Servii Tullii* III Regis *Romanorum*; alii tempore *Numæ Popilii*, secundi Regis *Romanorum*; non desunt, qui eam cum *Sibylla Cumæa* confundant, quæ *Tarquinio Superbo*, teste *Dionysio*, libros suos vendendos obtulerat, quamvis alii *Tarquinio Prisco* oblatos velint. Quicquid sit, uti in tanta Authorum, tum de tempore, tum de nominibus *Sibyllarum* dissentientium confusione, difficile est, veritatem attingere, ita quoque ijs non immorabimur ampliùs; sed solùm, quænam de *Sibylla Tiburtina* ex traditione ha-

Statua Sibyllæ *in gurgite cataduppæ inventa.*

ne habemus, hîc adducere visum fuit.

Cæsar Augustus consulturus in re magni momenti Oraculum Delphicum, ex jam jam obmutescente Deastro nullum aliud responsum accepisse fertur, quam id, quod sequitur:

Me puer Hebræus Divos Deus ipse gubernans
Cedere sede jubet, tristemque redire sub Orcum
... Aris debinc tacitus abscedito nostris.

Quæ cum audisset, mox libros Sibyllinos consulendos censuit: ex quibus, teste *Baronio in apparatu Annalium*, cum de nasciturі ex virgine filii Dei in carne adventu intellexisset, mox Altare erigi jussit in capidolio, cum hac epigraphe:

ARA PRIMIGENITI DEI.

Undè à posteris *Christianis* deindè locus in hunc usque diem *Ara Cœli* appellatus fuit; & id Obelisci Esquilini, ante *Ecclesiam S. Mariæ Majoris* à *Sixto V.* Pont. Max. erecti, adscriptio hisce verbis confirmat:

CHRISTUM DOMINUM,
QUEM AUGUSTUS DE VIRGINE
VIVENS NASCITVRVM ADORAVIT,
SEQVE DOMINVM DICI VETVIT,
ADORO.

Cæsar itaque felicissima sua sorte, cum ex Libris Sibyllinis de adventu filii Dei in mundum, sequenti versuum tenore legi audisset:

Verax ipse Deus dedit hæc mihi munera fandi
Carmine, quæ sanctam potui monstrare puellam
Concipiet, quæ Nazareis *in finibus illum,*
Quem sub carne Deum Betlemica rura videbunt.
O nimiùm felix, cœlo dignissima Mater,
Quæ tantam sacro lactabit ab ubere prolem.

Augustus dominum se vocari prohibuit, & quare?

Mox prostratus in terram, tantum filium demissæ mentis obsequio adoravit, seque imposterùm tanquam majori se submittens, Dominum vocari prohibuit. Contigerunt hæc anno principatus *Octaviani*, & ab Occasione *Cæsaris* 42, sub Coss. *C. Cornelio Lentulo*, & *Marco Valerio Messalino*, 25 die Decemb. quandò Verbum æternum in mundum veniens ex Virgine nasci dignatum fuit. Undè cum *Sibyllam Albuneam Tybure* jam ab immemorabili tempore cultam fuisse nosset, *Templum* verò ejus, quod juxta ripam *Anienis* ad Catarractam positum erat, voracitate fluminis abrasum, aliud honori ejus templum erigendum censuit; estque illud, quod hodierno die quasi integrum adhuc supra voraginem *Anienis*, insigni architectonicæ artis magisterio elaboratum spectatur.

SIBYLLA TIBURTINA *dicta* ALBUNEA

Totum Templum figura rotunda, columnis ſtriatis pulcherrimis & Corinthiâ architecturâ elaboratis.

	Palm.	*minut.*
Columnæ abacus, ſive poderium.	27.	
Craſſities columnarum	3	17
Intercolumnare ſpatium	6	34
Muri craſſities	6	30
Diameter Templi interioris	36	30
Columnæ altitudo ſine podio	30	
Altitudo Capitelli.	3	24
Porta alta	27	
Portæ latitudo	12	

Sed hujus fabricæ rationem ſanè ad omnes Architectonicæ artis regulas adaptatam vide in præcedenti Schemate.

Hanc ædem perperàm *Cluverius*, *Tiburni* ædem fuiſſe autumat; fuiſſe enim in honorem *Sibyllæ* ab *Auguſto* erectam, ſuprà patuit, & ipſa architectonica ratio *Auguſti* temporibus propria ſat indicat.

Spectatur & ſtatua *Sibyllæ Tiburtinæ* in *Horto*

Statua Sibyllæ.

in *Horto Estensi* 17. palm. alta, ex lapide Lydio, caput habens capillis Ægyptiaco more in cirros contortis; in alia vero statua juxta se pueri statuam positam habens, octo palm. altam, quam *Tiburtini Tibur*, alii *Melicertam Leucothiæ* filiam dicunt, de qua copiosè fabulatos vide Mythologos apud *Comitem Natalem*, *Boccatium* aliosque. Nos eam non à synonimo nomine *Leucothiam Albuneam*, sed ab *Albula* sulphureo rivo lacuque, ubi utplurimum habitasse fertur, *Albuneam* dictam veriùs existimamus cum fabula de *Inoe*, *Clearcho*, *Melicerta*, *Leucothea*, *Sibylla* ob disparatissimam rerum gestarum narrationem comparari minimè possit. Verùm de *Albunea* uberiùs in sequentibus.

PARS III,

De Aquarum varietate, quæ in AGRO TIBURTINO reperiuntur.

CAPUT I,

De quadruplici aquarum genere.

Quatuor Aquarum genera in *Agro Tyburtino* reperio; Aquarum dulcium partim in diversis montium convallibus scaturientium, partim ex *Lacu Fucino*, & *fonte Cæruleo*, per Aquiductus huc deductarum, quibus accedit aqua fluminis *Anienis*, quæ totam *Tyburtinam Vrbem* interluit, deindè per pendentium scopulorum præcipitia devoluta, magno sanè emolumento Territorium irrigat & fœcundat. Hanc sequitur Aqua ferrata, ut vocant, non procul à ruderibus *Villæ Adrianeæ*, inter rubeta & spinosa tesqua scaturiens; quæ si per muros & lævigatos lapides, contra confluentium quisquiliarum commistionem munita probè purgaretur, nihil sanè ad urbis emolumentum utilius, & salubrius accedere posse videretur. Haberent hîc *Tyburtini* pharmacopœium ad expurganda corpora omnibus Medicorum Catharticis salubrius conducibiliusque, quæ, uti ex ferrea vena mista cum medico antimonio, originem suam ducit, ita quoque vel unico poculo hausto mirificè ab omni humorum malignantium colluvie corpora liberat. Spleneticis & hypochondricis mirum in modum conducit. Verùm in huuc usque diem neglecta jacet, vel ex ignorantia Medicorum, vel negligentia eorum, quorum interest, bonum publicum promovere. Norunt hujus aquæ facultatem soli pastores, Ruricolæ, & vinitores, qui morbis infestati, cum nullum iis medicamentum obvium sit, nec nummi ipsis sint, ad coëmenda medicamenta, ad hanc aquam, veluti ad sacram Ancoram magno sanitatis profectu concurrunt. Comperiuntur & in hujus Territorii districtu Aquæ sulphuratæ, de quibus paulò post. Acidulæ prætereà, quæ tamen passim neglectæ & incultæ inter senticeta squalent; cujusmodi in prædio collegii Soc.[tis] JESU, cui nomen *Vitrianum* est, spectantur. Sunt & aquæ deleteria facultate pollentes, quæ ad se accedentes narcotico spiritu facilè suffocent, imò canes, aviculas, cœteraque animalia certis temporibus ad potandum tracta, protinùs interimant. Quarè nè lethæa vis hominibus nocumento sit, Locus hodiè muro obstructus cernitur. Est & aqua, quæ facilè in lapides convertatur, cujusmodi *Ager Tyburtinus* plenus est, & patet ex lapidicina eorum saxorum, quæ *Travertina* vocant; quæ saxa aliam originem non habent, quàm ex lacu sulphureo *Albulæ*, quæ mirifica vi, quicquid ei injectum fuerit, cum tempore in saxosam substantiam convertendi pollet; de quibus posteà.

Aqua Anienis.

Aqua ferrata.

Catharticum Rusticorum.

Sulphuratæ Acidulæ.

Aquæ lethiferæ.

CAPUT

CAPUT II,

De bonitate Aquarum, quibus Tyburtina Urbs *fruitur.*

Aqua aurea.

Quatuor Aquarum potabilium genera reperiuntur circa Urbem, quibus in communi victu utuntur *Tyburtini.* Et est primo loco Aqua, quam AquamAuream vocant, vulgò *Aquoria*, & ex opposito Urbi monte, quem *Peschiatoro* vocant, in valle profunda ad ligneum *Anienis* pontem, qui in *Sabinam* ducit, originem suam trahit, eâ aquarum effusione, quæ statim in rivum haud exiguum dilatata ad quindecim circiter pedes in *Anienem* se exonerat. Atque hanc aquam, omnium Medicorum de natura fontium rectè sentientium opinione, optimam & saluberrimam omnium esse, experientia docet; quicquid *Antonius Regius* contrà dicat, dum ei omnibus modis *Anienis* aquam præferre pertinaci conatu contendit. Siquidem hodierna die, spretâ aquâ *Anienis* ubique in urbe obviâ, omnes ij, qui sanitati conservandæ student, Cardinales, Principes, & alii delicatioris potus avidi, medicorum consilio aqua aurea utuntur; imò & in nostro Collegio, nullâ aliâ ad potum utili, nisi dictâ aquâ utuntur; non obstante mille passuum distantia, per quam ex profunda valle ad ultimum montis apicem jumenti ope devehitur. Imò olim ita *Romanis* ex fama publica placuisse reperio, ut Camera Apostolica ejus bonitate mota eam *Romam* conducere constituerit, nisi libratio fontis multò *Romana Vrbe* profundioris, & proindè conductu impossibilis, negotium interturbasset. Ego sanè instrumento hydrometro, quod semper mecum porto, illudque in *Mundo subterraneo* fusè descripsi, nullam ex omnibus circumsitis *Tyburtinæ Vrbis* fontibus, leviorem, limpidiorē, frigidioremque, saluberrimam proindè, gustui absque extraneo tamen sapore gratiorē inveni. Habet & aliam hæc aqua, telas in ea

Bonitas & salubritas hujus Aquæ.

lotas ad summum nitorem dealbandi facultatem, qua motus *Bernardinus* Cardinalis *Spada*, fabricam pro officina Chartacea eodē in loco, ad chartis desideratum candorem conciliandum, moliri attentaverit; & sanè ad votum jam res successisset, nisi mors interim filum negotii interrupisset; quia tamen suis infirmitatibus mitigandis, hanc aquam auream saluberrimam experiebatur dictus Cardialis, hinc ejusdem Medicus *Iacobus Albanus Gibbesius*, poëta egregius, & hoc tempore laurea Cæsarea donatus, sic fontem nostrum descripsit.

JACOBI GIBBESII Oda, In Fontem Aquorium.

Auream cantemus Aquam, sonoros
Fontis assultus imitante plectro,
Ponte dum victrix Aniena *ridet*
Carpere **
Aureæ laudator aquæ pudendas
Barbaræ voces prohibebo plebi.
Tusculi *lustrat Pater. Hinc novati Aquorea plaudat.*
Vere quam sertis redimivit albis,
Tinget Octobreis vitulo sub Idus:
Nos meri solvet populum minorem
Concha Lyæi.
Nam quid hoc usquā prius est recessu?
Gratior Nymphis lacus? o calorum
Dulce solamen, medio vel æstu
Potus & Vmbra?
Tu nec Hetruscæ, *neque me canente*
Æliæ *quicquam reparata Villæ*
Vnda debebis. Tuus ampla princeps
Pectora vincit.

Sed prosequamur nostram materiam.

Altera aquarum scaturigo invenitur ad *S. Angelum*, vulgò *de Paivola*, juxta *Monasterium Monachorum de Monte Oliveti*; quæ ejus bonitatis esse dicitur, ut etiam à Medicis, febricitantibus, aliisque infirmitatibus molestatis ad potum innoxiè adhibeatur. Ego verò huic secundum post Aquoriam bonitatis locum *Aqua de* Paivola.

locum facilè attribuerim, hydrometri mei instrumenti experimento doctus. Hanc eandem olim in *Villam Quintilii Vari* in præcedentibus descriptam, deductam fuisse, canales, quorum ruinæ in hunc usque diem, per montis crepidinem ambulantibus obvii fiunt, apertè demonstrant. Verùm fontem vetustate temporum, veterum villarum ruderibus oppletum, tandem ex dictorum Aquiductuum vestigiis detexit Ill.mus Dominus *Archintus* anno 1550, uti *Andreas Baccius* refert.

Aqua Rivellesia.

Tertium aquæ genus dicitur *Rivellesia*, & originem suam sortitur in *monte Afflio*, duobus circiter millibus passuum *Tybure* dissito, quam ob varias compertæ bonitatis notas, tandem per aquiductum, partim in Villam suam, partim in *Tyburtinam Vrbem*, in salientium fontium usum derivavit *Hippolytus* Cardinalis *d'Este*, anno 1561.

Aqua Anienis.

Quartò est Aqua fluminis *Anienis*, cujus originem jam in præcedentibus descripsimus, tantæ ubique ubertatis, ut non exigua urbis pars supra inciles ejus, seu aquiductus subterraneos, fundata videatur. De hujus fluminis aqua, magna inter *Tyburtinos* de ejus bonitate lis est & controversia, quam hoc loco opportunè dirimendam censui.

Lis consistit in quadruplici jam adductarum aquarum differentia: quænam nimirùm ex iis ad sanitatem conservandam utilior sit. Doctor *Antonius Regius*, Antiquarius Tyburtinus in libello, qui inscribitur, *la difesa dell' acqua*; pro aris & focis contendit, aquam *Anienis* esse omnium optimam & saluberrimam, cæteras verò ad ejus bonitatem & perfectionem minimè pertingere. Verùm ut veritas hujus dissidii decidatur, de natura aquarum nonnulla hîc præmittenda sunt.

CAPUT III,

Litis decisio, de perfecta bonitate Aquarum Tyburtinarum.

Bonitas & perfectio aquarum non semper inferri debet ex limpiditate, frigiditate, aliisque, quibus imbuuntur, qualitatibus; cum hujusmodi qualitates etiam in medicatis aquis reperiantur; neque ex magna undarum inter scopulosa rupium; saxorumque præcipitia illisione facta; neque ex sapore, cœterisque accidentibus, quæ bonitatem aquarum commendare solent; sed partim ex terrestrium portionum, quas interluit, bonitate salubritateque, partim ex aquæ levitate discernenda est. Dantur enim aquæ ex differentium mineralium salibus, quibus nihil limpidius, clariusque videri potest, quæ tamen sine nocumento ad infra sumi non possunt. Dantur & aquæ, uti nitrosæ, frigiditate & limpiditate laudatissimæ, sed quæ sine periculo sumi non possunt. Neque aquarum ex collisione rupium saxorumque ullam emendationem speres; tametsi enim similes aquæ ex vehementi agitatione, à terrestribus putredinum quisquiliis nonnihil expurgantur, semper tamen inditam sibi à natura ex vena metallica, quam percurrunt, proprietatem medullitùs retinent, non separabilem, quod multiplici experimentorum congerie in *Mundo* nostro *Subterraneo* demonstravimus. Solæ itaque illæ aquæ, quæ per silices & glareas, aut melioris saxosæ substantiæ notæ venæ longo spacio deductæ in fontes erumpunt, nullis terrenæ mistionis sordibus infectæ, pro salubribus, & humano potui utilibus censendæ sunt; quæque vel ad primum caloris sensum protinus incalescant, eædem frigido expositæ, mox iterum ad naturale frigus reducantur; cujus indicio sunt, nativa fontium levitas, frigiditas, & luciditate prorsùs crystallina, nullo saporis odorisque vitio contaminata. Cujusmodi vel ipse *Philosophus* calculo suo approbat *l. de*

In quo consistat aquæ potabilis bonitas.

Veræ bonitatis aquæ potabilis signa.

Aqua aurea, vulgo Aquoria optima est.

bat *l. de Meteoris.* Atque hujufmodi prærogativam Aqua aurea, quam vulgò *Aquoriam* vocant, fuprà defcripta, præ cœteris obtinet. His itaque pofitis, jam videamus, utrum Aqua *Anienis*, uti *Antonius Regius* exiftimat, omnium faluberrima fit, & *Aquoriâ* multò excellentior.

Anienis aqua contaminatur à variis mineralium mifcellis.

Putat itaque, & pertinaciter tuetur Aquæ *Anienis* bonitatem, vel ex eo capite, quod ex tot catadupis, cataractis, montium faxoforum crepidinibus delapfa, ex tanta collifione ac conquaffatione mirificè expurgetur, nullo relicto corruptionis intervenientis veftigio. Quod verum effe facilè ipfi concefferim, fi aqua à fonte fuo *Tybur* ufque continuato fluxu femper homogenea foret. Verùm uti experimento mihi coftat, cum dictus fluvius Anio fulphuris, ferri, vitrioli, nitri, tartari, fimiliumque mineralium mixturâ imbutos ferè ubique rivos obvios recipiat, fieri non poteft, quin, poftquam ex collifione & varia agitatione, quam in fcopulofo alveo incurrunt, quàm perfectiffimè purgatus fit, femper tamen nonnihil ex illa mineralium falium miftura, etfi ad fenfum vix perceptibili, retineat. Et luculenter patet ex ingenti tartari copia, quâ dictus fluvius abundat, ita ut *Horti Eftenfis* canales hydragogi, tum plumbei, tum teftacei, plerumque tartaro oppleantur; quin vel ipfa aqua in ipfis canalibus nonnunquam in petram convertatur, cujufmodi fragmenta noftrum Mufæum ex dicto horto allata exhibet; quod in fontibus vicinis non fit. Si quis enim aquam v. g. marinam innumeris agitationibus ad dulcorem ufque reducere fe poffe exiftimet, is aquam irrito fanè labore cribro, uti dici folet, fe haufturum certò fibi perfuadeat. Eft enim ea aquæ fontanæ proprietas, ut etiamfi eam in mille diftillationum cohobationes, ut chymicè loquar, urgeas, femper tamen aliquid ex nativo fuo fale portionis relinquat, donec tota per vaporem evanefcens chao fuo reftituatur. Neque quis, ut *Regius* putat, Aquam hujufmodi ad ultimam elementi puritatem, dictâ multiplici diftillationis repetitione reduci poffe, fibi perfuadeat, cum purum in natura rerum elementum, uti ipfis naturæ principiis repugnat, ita quoque nulla arte humana id ad dictum puritatis gradum deduci poffit, uti multis variifque rationibus in variis noftris operibus oftendimus. Sed ut ad propofitum nobis argumentum revertamur.

Aqua ad ultimum gradum elementi reduci non poteft.

Etiamfi itaque Aqua *Anienis* ex frequenti cataduparum, per quas variis in locis præcipitatur, collifione, vel in minimas particulas ad inftar fumi difciffa, à fuis terreftreitatibus purgetur, quia tamen ferè femper à fubtiliffimis mineralium fpiritibus quadantenus tingitur, non ejus bonitatis effe poteft, uti aquæ, quæ ex ipfa fontium fupradictis bonitatis notis confpicuorum origine hauriuntur. fed jam per quæftiones nonnulla dubia exponamus.

Utrum Aqua Anienis calculum generet?

Quæritur itaque *primò*; Num dicta aqua *Anienis* tartarea calculum in humanis corporibus generare foleat? *Refpondeo*, cum plerumque plebs hujufmodi aqua quotidie utatur, neque hucufque homines calculo laborare vifum fit, certè non id aquæ vitio, fed naturali nonnullorum hominum complexioni ad calculum generandum proniffimæ, eò quod digeftiva vis copiofam petrifici humoris copiam in vifceribus generet, adfcribendum effe. Etiamfi enim dicta aqua tartaro abundet, ex diffipatione tamen, & continua agitatione inter rupes facta, accidit, ut tartarea corpufcula deponat, puriori aqua relicta. Secùs fieret, fi ex aqua immobili, dicta aqua in potum fumeretur. Dico tamen plerafque aquas, quas medicatas vocant, nitrofis, vitriolatis, aluminofifque falibus conftare, quæ tamen potæ, tantum abeft, ut calculum generent, ut potiùs ad eos in corpore humano jam natos, tum confringendos, tum expellendos, fummo adjumento effe comperiantur: ut

proindè non aquæ vitium, sed nativa hominum in hunc morbum proclivitas calculos producat.

Utrum aquæ canalibus inclusæ salutiferæ sint?

Quæritur Secundò: Utrum inciles, sive canales, per quos aquæ è longinquo terrarum spatio, tum *Tybur*, tum *Romam* devehuntur, desideratæ bonitatis esse queant? *Respondeo;* & Dico *primò*, plurimùm ad bonitatem fluminum conferre moderatū calorem solis continuò in ea influentis; Si flumina alicujus aquæ unà cum alveo & ripis ab origine sua homogeneæ naturę fuerint, sine ullo aliarum miscellarum heterogenearum confluxu, illa quoque optima esse censeri debet, quæ tamen ὁμογενεώτης tantum abest, ut in flumine ab origine sua remotissimo reperiatur, ut ne ad vicinum quidem spacium, ob terrestrium partium, quas aluit, quibusque tingitur, dictam qualitatum constitutionem non sortiatur; accedit, quod sole nimis æstuoso, subtilior aquæ substantia à Sole attenuata, relicta crassiori aquæ substantia evaporare soleat; hyberno verò sole, tum omnibus simul commisto, tum nivium maligna natura, & variis mineralium corpusculorum quisquiliis contaminata, aquam non ita probam reddat. Undè colligitur, Aquiductus, qui *Claudiam, Martiam, Anienis,* aliasque aquas corrivatas in *Tyburtinum Agrum,* & hinc *Romam* usque ducebant; etiamsi montibus pertusis, arcuatisque fornicibus omni solis irradiatione exclusâ operiebantur; non tamen indè deteriores factas esse, sed potius ob continuum aquæ fluxum agitatas, nec non inter lateritii operis muros, nullo terrenæ mistionis involucro vestitos fluentes, non insalubrem potum urbi, ex *Romanorum Scriptorum* testimoniis, exhibuisse; & siquid tamen labis contraxissent, per ignem calefactas, & emendatas tum potui, tum balneis tepidariisque quàm utillimè serviisse; quæ sanè tot ac tam incredibili sumptuum excessu, *Romam* devectæ non fuissent, si in iis vitium aliquod sanitati corporum contrarium reperissent. Et luculenter nos quotidiana experientia in aqua cisternarum docet, quæ etiamsi immobiles vastis fornicibus occludantur, in usum tamen potûs sine ullo nocumento, imò summo emolumento adhibentur; potissimùm si ex arte probè fundo earum glareâ fluviatili priùs substrato, setaceisque excolatoriis cautè muniantur; hinc enim subsidentibus pluviarum fæcibus, aqua percolata, pura & defœcata extrahi solita, tandem in usum hominum cedit.

De bonitate aquæ fontanæ.

Quæres tertiò: Quid de fontibus, sive aqua fontana sentiendum sit? Dico, fontes naturam & proprietatem consequi venarum, per quas transeunt; itaque si meatus, per quos fluunt, vitriolo, sulphure, alumine, nitro, gypso, antimonio abundaverint, aquam quoque tinctam iri eâ proprietate, quâ pollent dicta mineralia; si verò saxosam impollutæ naturæ substantiam, aut per terrestria loca salutiferis qualitatibus prædita, videlicet per marmora Achaten, aut terram samiam, similemque transierit, illam aquam omnium levissimam, saluberrimamque esse pronuntio. Verùm cum integro de hisce & similibus Libro, in *Mundo* nostro *Subterraneo*, quàm uberrimè egerimus, eò Lectorem remittimus.

CAPUT

CAPUT IV.

De Albula, *sive Sulphureo* Lacu, *quam* Sulphataram *vocant, in* Tyburtino Agro, *commemoratione dignissimo.*

Vide topographiam territorii Tyburtini supra positam.

Est in *Tyburtino Territorio Lacus* sulphureo-bitumino-sus, à *Tybure* tribus circiter millibus passuum, & à *Romana Via* ad lævam unius circiter milliaris intercapedine dissitus, quem à sulphureo odore, vulgò *La Solfatara* vocant; quem jam ob rerum in eo memorabilium copiam consideratione dignissimum, describendum censuimus.

Latus Lacus.

Lacus unius circiter milliaris in circuitu, sulphureum rivum effundit, ultrò citròque *Româ Tybur* contendentibus transitu notum, quem Veteres *Albulam* appellavêre, vel à colore albo, quo imbuitur, vel ut aliqui volunt, ab *Albunea Sibylla Tyburtina*, quam hoc in loco subindè habitasse, in præcedentibus asseruimus; vel etiam à littore candidis lapidibus coacervato. Hic *Lacus* uti hodiè, ita quoque quondam celeberrimæ famæ fuit, ob Thermarum hoc in loco ab *Agrippa* extructarum splendorem & magnificentiam, quas & ipse *Cæsar Augustus* summo sanitatis suæ emolumentò sæpiùs visitare, iisque uti solitus fuit. Erat enim fabrica hæc Thermarum, uti in hunc usque diem rudera ejus indicant, & ampla & ad sanitatem conservandam peridonea, viridariis, porticibusque, columnis ex ophite, quem serpentinum vocant, lapide suffulta, quæ deindè avulsæ *Romam* allatæ feruntur, & eæ putantur esse, quas *Constantinus* Imperator in *Ecclesiæ Lateranensis* à se fundatæ ornamentum applicuit.

Thermæ ad lacum Albuneum.

Lacus sulphure & bitumine scatet.

Lacus totus sulphure & bitumine scatet, uti ex cœruleò colore, bituminis pinguedine unà commisto, manifestum fit; sexdecim Insulas natantes, partim rotundas, partim ovalis figuræ, nec non viminibus, sparto, aliisque herbis virgultisque consitas, continet; quæ in quamcunque partem pro ventorum flatibus agitatæ feruntur, jucundo sanè & ijs, qui similia non viderunt, admiratione dignissimo spectaculo: hodiè passim *Le sedici barchette* vocantur, quæ vel minimo conti, aut arundinei etiam baculi, cum ad littus appulerint, impulsu, à se invicem separatæ fluctuant. Quod spectaculum olim Excell.^mo^ *Ferdinando Ioanni* S. R. I. Principi *de Lichtenstein*, & hoc anno, quo hæc scribo, Illmo *Ioanni Friderico* S. R. I. Comiti *de Waldstein*, summis hujusmodi rerum naturalium admiratoribus harum insularum motum & fluctuationem ostendi. Mirum sanè videri posset, cur curiosissimus *Plinius* de hujusmodi natantibus Insulis suo tempore nullam mentionem fecerit, cum tamen exactè multo levioris momenti naturæ hujusmodi peregrina spectacula exhibuerit; mirum, inquam, quod hoc lacu prætermisso, Insulas natantes in *Lacu Vadimonis*, in *Faliscano Hetruriæ Agro* tam concinnè descripserit; cum tamen, uti à me summâ diligentiâ exploratum fuit, in dicto *Lacu*, quem hodiè *il Lago di Bassanella* vocant, ne quidem ullùm hodiè natitantis Insulæ vestigium appareat; in *Lacu* verò hoc *Albuneo* describendo, etsi *Romæ* vicino, nullam tamen Insularum modò innatantium mentionem fecerit. Undè & egò à variis ea de re consultus, ne *Plinius* aut mendacii arguatur, aut unum cum altero confudisse dici possit, hujus defectus causam & rationem paucis assignare conabor.

Insulæ natantes in eo 16.

Cum itaque dictæ Insulæ à variis quisquiliis *Lacui* innatantibus originem suam sumant, hæ verò cum successu temporis paulatim subtilem in

Quomodo insulæ natantes nascantur?

aquæ pinguis & crassæ superficie cuticulam contrahant, contingit, ut semina plantarum, quibus littora conferta spectantur, tum ventorum flatibus hinc indè dispersa, paullatim in germina animentur, & novorum semper novorumque quotannis, tum repullulascentium seminum augmento, tum foliorum, stirpium, pulverum, aliarùmque terrestrium portionum miscellâ, multorum annorum curriculis, tandem in insulare corpus, sulphurea facultate condensatum, excrescant, nec non levitate bituminis, à fluctibus ventorum vi agitatis hinc indè fluitare incipiant. Atque hoc pacto Insulæ natatiles in *lacubus* sulphureo-bituminosis enasci, indè mihi innotuit, quod complura & prima hujusmodi Insularum delineamenta suo tempore in Insularum corpora exoritura hoc in *Lacu* compererim. Addo tamen, illas cum tempore, ubi immodicè excreverint, terrestrium quisquiliarum mole aggravatas, littoribus denuò accretas, & agglutinatas à motu desituras in terram firmam tandem transmutari. His itaque præmissis, jam dubium suprà nobis propositum solvamus.

Quod itaque *Plinius* trium Insularum natantium in *Lacu Vadimonis*, quæ hodiè non comperiuntur, meminerit, nullam tamen earum in *Lacu Albuneo Romæ* viciniori, mentionem fecerit, id ea de causa factum fuit, quod hujusmodi insulæ in *Lacu Vadimonis* tunc temporis natantes, posteris temporibus terræ firmæ, seu *lacus* littoribus jam accreverint; in *Lacu* verò nostro *Albuneo*, tempore *Plinii* dictas Insulas necdum natas fuisse, & posteà eo modo, quo dictum fuit, primùm natas, in Insulas natitantes evasisse: fierique potest, ut hæ evolutis multorum annorum seculis terræ firmæ accretæ à fluctuatione cessent, illæ verò in *Lacu Vadimonis* pro mutabilis naturæ nunc generantis, modò corrumpentis vicissitudine denuò evanescant. Qui plura de hoc argumento desiderat, is *Mundi Subterranei Opus* consulat, in quo de Insulis natantibus, earumque origine fusissimè actum est. Sed ut ad institutum revertamur.

Origo Insularum natantium.

Profunditas lacus Albunei.

Est *Lacus* hic adeò inscrutabilis profunditatis, ut nulla bolidum funiumque sufficiente longitudine hucusque explorari potuerit. Undè ego eum inter abyssos veriùs, quàm inter communes *Lacus* adnumerandum censeam. Quod cum *Hippolyto* Cardinali *Estensi* relatum fuisset, is curiositate impulsus rem tentandam censuit, primùm chordis, sed irrito conatu, deindè magnis propositis præmiis, interiorem *lacûs* constitutionem, per duos insignes natatores, veriùs urinatores, explorandam duxit; quorum unus, mox ac ad decem palmorum spatium aquis se immisisset, reversus plantis ambustis, ob aquæ ferventis vehementiam, ulteriùs sibi sine imminenti mortis periculo penetrare non licuisse asseruit; alter verò cum se immisisset, sive aquarum æstu suffocatus, sive vehementi fluxus & refluxus reciprocatione intra abditas meatuum cavernas abreptus, certè nunquam ampliùs comparuit. Certò, aquam hujus *Lacus* intimam ferventissimam esse, hoc nobis experimento constitit, per plumbeum vas adinstar lagenæ, quæ chordæ affixa ad duarum decempedarum profunditatem, operculo clauso, quod tamen per aliam chordam in profundo aperiri posset, immissa, & deindè iterum clausa, cum eductum fuisset, aqua ferventissima repletum comperimus. Quò experimento jam dudùm pendentem litem solvimus. Mirantur multi ex Medicis, quomodò hoc in loco usus thermarum *Romanorum* veterum temporibus esse potuerit, cum tamen aqua *Lacus* sine ullo tepiditatis signo, frigidissima hodiè comperiatur; Undè cum mysterium non caperent, naturam aquarum *lacus* cum tempore mutatam esse sentiebant, per aquas fervidas in alios subterraneos ductus derivatas, frigidioribus aquarum rivis in eorum locum substitutis. Ridiculum sanè paradoxum. Egò verò experimento

Historia duorum natatorum.

Lacus aquæ in superficie frigidæ, intus ferventissimæ sunt.

perimento propositi dubii rationem solvi. Quod itaque Aqua in superficie *Lacus* frigidior sentiatur, id in omnibus thermis cœlo expositis contingit; ventis enim & aëre frigido ambiente continuò agitata, fervorem suum explicare non potest: quod, uti dixi, & in omnibus thermis cœlo aperto expositis, accidere comperimus. Verum si paulo profundius aquas, uti supradicto urinatori contigit, tentaveris, tum enim verò mox intolerabilem aquarum fervorem, uti experimentum nos docuit, primùm senties. Undè veteres *Romani* aquas minimè ex superficie lacûs in tepidaria, sed per profundiores canales, ubi æstus aquarum jam primùm sentiebatur, derivasse censendi sunt; quod verum esse ex vestigiis in hunc usque diem in profundioribus rudetum thermarum recessibus repertis docemur.

CAPUT V,

De petrifico hujus Lacus Albunei *succo, quo totam illam circumsitam terrestrem planitiem in saxum convertit.*

Vide topographiam supra positam.

Extra paludosam, quæ *lacum* circundat, terram, ex Insulis natantibus terræ firmæ adnatam, tota planities saxo quodam, quod *Tyburtini* vulgò *Testino* vocant, tegitur, & nihil aliud est, quàm saxea quædam pellis, ex hujus aquæ sulphureæ, terrestri junctæ substantia, in saxum indurata. Nam ante tempora *Hippolyti* Cardinalis *Estensis* tota hæc saxea superficies magno agrorum, quod ex putrido stagnantis aquæ squalore contraxerat, detrimento, aërisque vitio, quod ex stagnantium aquarum copia contraxerat, inundabatur, nè itaque fructuosa hæc superficies cum tempore tota sterilesceret, Cardinalis commodorum Reipublicæ satagens, stagnantes *Lacûs* aquas in rivum, ingentibus sumptibus excavatum odore sulphureo gravem ex ipso *Lacu* in *Anienem* derivavit; estque rivus ille sulphureus, quem *Româ Tybur*, aut hinc *Romam* ultrò citroque comeantes transeunt. Atque hoc publico beneficio Territorium ab aquarum tyrannide liberavit; cujus aqua non exiguo hominibus, scabie, impetigine & psorâ laborantibus, similibusque infirmitatibus molestatis, dum in ea mensibus æstivis se lavant, adjumento est; siquidem humorum putridorum colluviem siccat, sanguinis massam purgat, ita ut multi ex *Romanis* pro similibus morbis eam deportari curârint, etsi non cum eo effectu, quem in ipsa fontis vena præstat. Ad ripas hujus rivi, quem *Albulam* quondam vocavere Scriptores, quicquid intueri licet, ex stipulis, herbis, partim in saxum, partim sulphuris vi incrustatum spectatur; inveniuntur & hîc quoque grana candida: & hujusmodi grana scriniolis capsulisque inserta utplurimùm exteris vendi solent, tum novitatis causa, tum ad illudendum aliis, tum fœminis potissimùm saccari appetentioribus; quæ dum gustant, tum enim verò calcem pro saccaro, non sine adstantium risu se sumpsisse sentiunt. Sed hisce jam expositis, modò ad Lapidicinam *Lacui* proximam progrediamur.

Canalem seu rivum, qui ex Lacu in Anienem deducitur, Cardinalis d'Este fieri jussit.

Confetti di Tivoli sunt grana instar saccari ex sulphurea calce producta.

Dixi *Lacûs* beneficio terrenam substantiam paulatim in saxum converti, quod à *Tyburtina Vrbe*, cui vicina est, corrupta voce, *Travertino* vocant. Atque hæc est celeberrima illa saxifodina, ex qua non *Romam* solummodò antiquam, sed & modernam extructam videmus; neque enim *Romæ* ullum ex veterum monumentis, ac fabricis, sive Fana, Theatra, Templa, Amphitheatra, Thermas, cœterasque vastas ædificiorum moles, sive hodiè Ecclesias, post *Sanctum Petrum* innumeras, Pontificum, cœterorumque Principum palatia

Saxifodinæ Tyburtinæ admiranda.

ſpectes, reperitur, quod ex hac lapidicina non extructum ſit; ut proindè mirum cuiquam videri poſſit, quomodò poſt tantam, tamque innumerabilem ſaxorum multitudinem à bis ferè millenis annis hinc extractam, illa tantum abeſt, ut defecerit, ut potius ſemper in ſummo ſuo incremento perſeveraverit, & etiamnum perſeveret; cujus quidem rei alia ratio dari non poteſt, niſi perpetua & continuata novorum ſemper, novorumque ſaxorum, ſolo *Albunei Lacus* beneficio, ſuccreſcentia; cum enim *Lacus*, uti ſuprà dixi, immenſæ profunditatis ſit, fit ut aqua per ſubterraneos hiatus, cuniculoſque diffuſa, ubi novam terreſtris materiæ congeriem repererit, eandem ſucceſſu temporis, vi, quâ pollet, petrifica, in ſaxum convertat. Cujus rei apertiſſimum indicium eſſe poteſt, quod in hunc uſque diem à latomis & lapidicidis in intimis ſaxorum penetralibus, inſtrumenta ferrea omnis generis, cultri, harpagines, cunei, monetæ, palæ & mallei, ſimiliaque findendis ſaxis neceſſaria inſtrumenta reperiantur; quæ quidem aliundè non provenerunt, niſi poſt operararum tranſmigrationem, qui dum hujuſmodi inſtrumenta vel oblivione, vel perdita relinquunt, foſſamque novis terreſtribus molibus implent, illa ſicuti ſimul ac ſulphurea *Lacus* aqua totam hanc aggeſtæ materiæ pluviis maceratæ maſſam penetravit, ita cum tempore quoque totam vi ſua petrifica denuò in ſaxum convertit. Mirum eſt, quod Præfectus Lapidicinæ mihi, dum hæc loca explorarem, narravit, inter meditullium videlicet ſaxi, Titulum Sanctæ Crucis hiſce litteris prænotatum INRI, à natura utique delineatum, inventum fuiſſe. Ego verò dicebam, hoc non purum naturæ opus fuiſſe, ſed titulum alicujus crucis (quam operæ devotionis cauſa ſecum ut plurimum portare ſolent) ibidem poſt tranſmigrationem cum aliis terreſtribus ſaxorumque fragmentis derelictum, tandem unà cum reliqua materia in ſaxum coaluiſſe; quod aliter non contingere potuiſſe ex ſimilibus rebus, ac variæ ſuppellectilis notis, quas intra ſaxa paſſim reperiri dixit, aſſeveravi. Quomodò verò, & quo naturæ proceſſu hæc fiant, cum longius ratiocinium poſtulet, quam operis hujus argumentum permittat, idque in *Mundo* noſtro *Subterraneo* ſat copioſè tractaverimus, illuc Lectorem remittimus.

Titulus S. crucis INRI intra meditullium ſaxorum repertus.

CAPUT VI,

De Monte ſciſſo, *cæteriſque rebus in* Tyburtino Agro, *conſideratione digniſſimis.*

INter cœtera admiranda, quæ in *Agro Tyburtino* conſpiciuntur, *Mons Sciſſus* eſt, qui tempore Dominicæ Paſſionis crepuiſſe dicitur. Duplex ad hunc aſcenſus eſt; prior per vallem *Anienis* lævam, viâ, quæ uno ab urbe milliario, juxta vetus *Cappucinorum Monaſterium* deflectit & ad montis acumen dirigit. Alter eſt per dorſum montis, quem *Aſflio* Veteres vocant, incipiendo à porta Angelica, quæ ducit ad olivetum. In hujus montis extremo angulo, invenitur ficus, quæ aditum monſtrat ad interiora montis, à quo termino fiſſura montis ſeſe ab ortu in occaſum in longitudinem extendit ferè ad triginta paſſus: hujus itaque montis hiatus in abyſſum omninò formidabilem, vix ulla bolide explorabilem, tendit. Ego ſanè ad quadringentorum palmorum chordam dimiſi, nec fieri potuit, ut fundus attingeretur; ex ſonitu verò magno, quem projectis in eum lapidibus percepi, ingentem ibidem ſubterraneam regionem latere collegi; patetque, quod mirum dictu eſt, ex hirundinibus, quæ æſtivo tempore perpetua volatus

Montis ſciſſi deſcriptio.

Profunditas voraginis.

Hirundines montem volatu penetrant, ibidemque hyberno tempore remanent.

volatus circulatione, ex ea parte, quâ ficus ſtat, ingrediuntur, ex altera verò fiſſuræ parte denuò egrediuntur maximo numero, ita ut quis mirari ſatis non poſſit, quomodò per tam profundum hiatum volando extrà emergant. Audivi quoque à montis accolis, hirundines ab hac abyſſo nunquam recedere, ſed hyberno tempore uſque ad vernum remanere, & fuiſſe nonnullos, qui paulò profundiùs hiatum penetrantes ibidem in glumos involutas quaſi ſemimortuas repererint. Refertur etiam ex Archivio Tyburtino, quo anno, non conſtat, tres *Iudæos* hunc montem tranſeuntes die veneris ſancto ad nundinas profecturos, à *Sancti Gregorii* civibus zelo ductis dictos *Iudæos* veluti *Chriſti* crucifixores, ligatis manibus pedibuſque in hanc abyſſum projectos fuiſſe; Undè magna lis *Iudæos* inter & *Sancti Gregorianos* nata, hodiè adhuc memorato in Archivio conſervatur. Hiatus ſanè formidabilis eſt, & introſpicientibus horrorem ſimul & vertiginem concitans. Ego ſanè quantum ex projectione immenſorum lapidum colligere licuit,puto aquam copioſam in fundo ſtagnare, cujus rei rivi, qui in radice montis, quæ *Anienem* ſpectat, copioſiſſimè ſcaturiunt, luculentum præbent teſtimonium; quod & Magiſtratus Tyburtinus, vel per hominem ad mortem jam condemnatum, vel propoſita notabili pecuniæ vi datâ operâ conductum, per chordam ſellâ inſtructam immiſſum, facilè non ſine publici boni emolumento explorare poſſet.

Tres Judæi in montis voraginem projecti.

Mannæ copioſus proventus, uti & ſtyracis, reſinæque terebinthinæ.

Alterum cònſideratione dignum eſt, quod in *Territorio Tyburtino* quotannis ingens mannæ, ſtyracis quoque, & Terebinthinæ reſinæ copia colligatur; quam rem ut propriis oculis viderem, conducto homine artis viarumque perito, in ſylvam, quæ *Ianuario Monti* ſubjacet, me contuli, ubi dux viæ primò arborum, ex quibus manna,ſtyrax, & Terebinthina reſina colligitur, ſpecies oſtendit. Arbor, ex qua manna educitur, Ornus eſt, vulgò *Ornelli*; & quamvis eadem arbor in compluribus tum *Latii*, tum cœteris *Italiæ* locis proveniat, in hoc tamen ſolo montis diſtrictu, mannæ, ſtyracis, & Terebinthinæ ferax reperitur. Modus mannæ colligendæ hic eſt: Circa finem Iulii, uſque ad 20 ferè Auguſti, quo tempore ſol æſtuantiſſimus vires ſuas maximè exſerit, vicinorum caſtellorum incolæ ad ſylvam, ubi magnam Ornorum copiam eſſe norunt, ſe conferunt, Arborum ornorum corticem in crucis formam, à ſummo ſcapo initio facto incidunt;quo facto, liquor mellis inſtar calore ſolis elicitus in ſcutellam ceream arbori circumplicatam defluens, ibi ſolidiore acquiſitâ ſubſtantiâ colligitur, collectus *Romam* non minori pharmacopœorum emolumento, quam venditorum lucro devehitur. Dulcis ſaporis eſt, & in laxandis corporibus miræ efficaciæ, ita ut mannæ, quod in *Calabria* provenit, minimè cedat, imò à multis Medicis eidem anteferatur; ab indigenis pro companatico paſſim ſumitur, ſed à potu aquæ iis abſtinendum eſt, quam tamen ſi biberint, jam medicinam adeò potentem paratam habent, ut nulli ex iis, quæ καθάρτικα, ſive purgantia, à Medicis vocantur, cedat.

Modus colligendi mannam.

Malaine Arbor, ex qua ſtyrax educitur.

Altera Arbor, ex qua ſtyrax elicitur, vulgò *Malaine* dicitur, folia rotunda habet, Nymphææ foliis haud abſimilia; cortex eodem modo, quo Orni, ad colligendum inde ſtyracis liquorem, inciditur. Lignum gratiſſimi odoris eſt, undè, ſi quandoque foco in ignis fomentum apponatur, gratiſſimâ protinùs totam domum fragrantiâ perfundit; quamvis pauci ſint, qui notitiam hujus arboris ex indigenis habeant: qui verò norunt, arcani loco illam ob lucrũ, quod indè acquirunt,tenent, cum multo majori precio quàm mannã divendere ſoleant, eò quod in nullo *Italiæ* loco quantum quidem hactenus comperire licuit, proveniat,ſed aliundè ex *Chio* & *Arabia* in *Europam* devehatur.

Tertiò,

Tertiò. Resinam profert ex Terebinthis, sive Laricibus, quarum ingens in dicto monte copia est, exsudantem. Arbor est ingens atque ex primæ magnitudinis arboribus: Resinam eo prorsùs modo, quo in ornis fit, corticis incisione eliciunt. Arbor Orno haud absimilis est, nisi quod folliculis adinstar vesicariæ, quod staphylodendrum vocant Botanici, constet, granisque pisorum magnitudine refertis ab Orno distinguatur. Liquor indè singularem in Medicina usum obtinet, vulneribus cujuscunque generis mirè opportunum; undè ij, qui virtutem arboris norunt, ex recentibus Terebinthi stolonibus baculos sibi ad ambulandum comparare solent, & si forsan aut veprium spinarumque aculeis, aut ad saxa scopulosque illisione facta, aut alio quopiam casu vulnera acquisierint, mox contuso baculi cortice vulneri apposito, extemporaneo emplastri medicamento intra exiguum temporis spatium sanati dicuntur.

Terebinthus, & resina, quæ ex ea educitur.

Reperitur & in rupium inaccessis locis Napellus arborescens tantæ virulentiæ, ut vel umbra ejus sub ea requiescentes, mox lethargo sopitos interimat. Cujus pestiferam luem ante complures annos morte sua experti sunt duo pastores, qui sub arboribus hujusmodi extincti reperti fuêre. Vocati medici ut, quo mortis genere ultimum diem hoc in loco clausissent, explorarent, examinatisque cadaveribus, cum nullum violentioris mortis signum appareret, tandem ex iis unus botanicæ facultatis peritior, considerando arborem, Napellum invenit, atque de eo venenosæ arboris vapore sub ipsa dormientes extinctos fuisse intulit.

Napellus virulentissima planta arborescens in monte Januario.

CAPUT VII,

De Aquæductibus Tyburtinis.

Aqua Martia.

FRanciscus Martius Historiæ Tyburtinæ Scriptor, inter alia memoranda, mentionem quoque facit Aquæductuum à *Romanis* extructorum, ad *Aquam Martiam* ex *Fonte Piconio Romam* derivandorum; de cujus aquæ bonitate, & proprietate, ita scribit Plinius l. 31, c. 3: *Clarissima aquarum omnium in toto orbe frigoris, salubritatisq; palma, præconio urbis* Martia *est inter reliqua Deûm munera Vrbi attributa. Vocabatur hæc quondam* Aufeja, *fons autem ipse* Piconia. *Oritur in ultimis montibus* Pelignorum: *transit* Marsos, *&* Fucinum lacum, Romam *non dubiè petens: mox specu mersa in* Tyburtina *se aperit IX M. passuum fornicibus structis perducta. Primus eam in Vrbem ducere auspicatus est* Ancus Martius, *unus ex Regibus posteà* Q. Martius *Rex in prætura. rursusque restituit* M. Agrippa. *Quantum autem Virgo tactu, tantum præstat* Martia *haustu.*

Bonitas ejus.

Postquam verò ex varia rerum humanarum vicissitudine, & successu temporis, Aqua ruptis incilibus dispersa, & perdita esset, eam *M. Aurelius* Imperator Philosophus, *Antonini Pii* successor anno 163 Salutis nostræ, addito novo *fonte Antoniniano*, excisis excavatisque montibus, ingentibus sumptibus restituit; cujus in hunc usque diem, circa *Arsoli*, olim *Carseolos Æquorũ* oppidum, vestigia spectantur, id est, putei profundissimi, qui loco spiraculorum Aquæductibus Submontanis serviebant. Etiamnum hujus facti epigraphe legitur *Romæ* supra portam Taurinam, sive S. Laurentii:

IMP. CAESAR. M. AURELIUS. ANTONINUS
PIUS.
FELIX. AUG. PARTH. MAX. BRIT.
PONTIFEX MAXIMVS AQUAM MARCIAM

VARIIS

VARIIS KASIBVS IMPEDITAM PVRGATO FONTE, EXCISIS, ET PERFORATIS MONTIBVS.
RESTITVTA FORMA, ADQVISITO ETIAM PONTE NOVO ANTONIAN.
IN SACRAM VRBEM SVAM PERDVCENDAM
CURAVIT.

Hæc *Aqua Martia* per *Territorium Tyburtinum* deducta fuit, tum ad Villas irrigandas, tum ad usum humanum saluberrima, quemadmodum in villarum descriptione ostendimus; cujus rudera partim corrupta, partim integra euntibus versus *Sicilianum*, inter *Tybur*, *Castellum S.ti Angeli*, & *Empulum* oppidum jam dirutum spectantur, uti ex mappa apparebit; ubi & juxta pontem primò à *Tybure* obvium, Aquæductus ad æquilibrium aquarum conservandum, mons integer excavatus cernitur, per quem *Aqua Martia* derivabatur. Et putant nonnulli, *Martiorum familiam* hîc alicubi habuisse sepulchrum; Nam *Franciscus Martius* marmoreum monumentum inventum fuisse tradit, non procul à pago, quod vulgò *San Polo* dicitur, in quo hæc Inscriptio legitur:

T. MARCIO III.
SACERDOTI FETIALI.
LEG. XIIII. CEM. . . . .
PROVINCIÆ ACAIÆ A . .
SENAT. AED. CVR. PRAET.
CVRATORI VIÆ LATINÆ
LEG. II. AVG.
CRANIA TERTVLI.

Et altera in domo *Caroli Ciacciæ*, civis & Capitanei Tiburtini, hujus tenoris:

HIC SITVS AMPHION
EREPTVS PRIMA JUVENTA
NONDVM TERDENOS
NVMERABAT TEMPORIS ANNOS
HEVS IMMATVRA MORS
PROPERATA TIBI
C. MARCIVS PAVLVS C.
NATO PIENTISSIMO.

Successit *M. Aurelio* Imperatori optimo in Imperio, *Commodus*, pessimus filius, anno Christi 182. Habebat hic sibi quàm familiarissimum *Libertum Patronum* nomine, qui suam villam habebat euntibus ad *Sancti Gregorii* oppidum è dextra, in montis dorso, ubi hodiè villa spectatur peramæna, *familiæ della Croce*, ex ipsis ruinis *Villæ Patronianæ* extructa; quam Fulvius Cardolus hisce verbis describit: *Repertum est nostrâ memoriâ primo ab urbe milliario prope viam, & reliquias Aquædu-* Villa Patroniana. *ctus;* Anienem *inter, & proximos montes, sepulcrum* Patroni, *quem* L. Ælii Commodi Antonini Aug. libertum, *& familiarem fuisse, marmor & numismata, cum ejus Imperatoris effigie haud procul à fossa reperta testantur; ex quibus facilis est conjectura, hujus* Patroni Villam *fuisse, quæ nuper à* Cruciis *ex antiquis ruinis instaurata, & in edito, amœno, salubrique colle conspicua visitur, & cum toto fundo, hoc est, omnibus circà sylvis, hortis, vinetis, arbustis, olivetis subjectisque infrà pratis, & arvis,* Cruciæ familiæ *nomine nuncupatur.*

Morabantur in *Vrbe Tyburtina* tempore Imperii *Alexandri Severi*, post Scelerati Imperatoris *Heliogabali* obitum, anno *Christi* 224. Duo nobilissimi viri, *Cajus Cæsonius*, & *L. Cæsonius Ruffiniani;* qui, quam rerum gestarum, officiorumque magnitudine & virtute celebres fuerint, docent inscriptiones, in *Agro Tyburtino*, qui *Cæsaranus* dicitur, à *Nicodemo Tyburtino Scriptore* inventæ, *Inscriptiones.* sequentis tenoris:

 C. Cæ-

C. Cæſonio. C. F. Quir. Macro Ru-
finiano.
Conſulari. Sodali. Auguſtali. Comiti
Imp.
Severi. Alexandri Aug. Cur. R. P. La-
nivinor. II.
Procoſ. prov. Africæ. Cur. Aquar. &
Minic.
Leg. Aug. pr. pr. German: ſuperioris.
Cur. Alvei.
Tiberis. cur. R. P. Teanenſ. leg. Aug.
pr. pr. prov.
Achaiæ. leg. leg. VII. Claud. cur. R. P.
Aſculan.
Leg. prov. Aſiæ. pr. leg. Prov. Bætic.
Trib. pl.
Quæſtori prov. Narbon. Trib. Leg. I.
Adjutric.
Donato donis Militarib. à Divo Marco
II. Vir. capitali.
Patri dulciſſimo, & incomparabili
Cæſonius Lucillus filius
Conſularis.

Sequitur altera, quæ officia, & Munera, quæ in Republica ſuſtinuit, monſtrat, uti ſequitur.

L. Cæſonius. C. Fil. Quirina. Lucil-
lus.
Macer. Rufinianus. Coſ. Frater. Ar-
valis.
Præf. Vrb. electus. ad cognoſcendas
Vice. Cæſaris.
Cognitiones. procoſ. prov. Africæ. XX.
Vir. ex Senatus
Conſulto. R. P. Curandæ. Curator
aquarum, & Miniciæ.
Cur. alvei Tiberis, & cloacarum.
Urbis. legatus. prov.
Africæ. eodem tempore. vice. procon-
ſulis. curator. R. P.
Tuſculanorum. curator R. P. Sueſſa-
norum.
Prætor Kandidatus. Quæſtor. Kan-
didatus.
Electus in familiam Patriciam
xx Vir.
Stlitibus judicandis.

CAPUT

CAPUT VIII,

De Sanctis Tyburtinis, & ecclesiis, quæ hodiè in Tyburtinâ Urbe, spectantur.

FUit anno *Christi* 253, uti *Petrus de Natalibus* refert, tempore *Decii* Cæsaris, *Philippi* in Imperio successoris, nobilissima Virgo, nomine, *Victoria*, Christiana Religione imbuta, nec non *Eugenii*, sanguine nobilissimi Juvenis, nuptiis destinata. Hæc ubi ab Angelo edocta, quàm grata foret Virginitas Deo consecrata, statim eam solenni voto *Christo* sponso suo, omnibus quibus affluebat bonis inter pauperes distributis, consecravisse fertur. *Eugenius* ea causa Zelotypiæ furore percitus, eam tanquam Christiana fide imbutam, apud Imperatorem detulit; Undè quàm primùm in *Villam Tiburtinam* amandata, ut spe mutandæ Religionis, fame torqueretur, sed frustrà; aliundè enim non tantùm ipsi provisum est, sed & mirabili quodam modo à custodia liberata fuit, uti sequitur:

Draco ingens infestat agrum Tiburtinum.

Comparuerat tunc temporis in *Agro Tyburtino* derepente formidabilis Draco, qui summo territorii detrimento non animalia duntaxat, sed & homines, & quicquid tandem illi obvium fuit, devorans, virulento halitûs sui veneno, vel ipsum aërem, magnâ mortalium strage inficiebat. Commodam hanc & opportunam occasionem rata *Victoria* virgo, tum ad liberandos à tanta peste *Tiburtinos*, tum ad eosdem à cœcis gentilitatis tenebris ad verum fidei Christianæ lumen convertendos; itaque in Domini bonitate confisa, nec non fidei armis instructa, se, si *Christo* nomen dare vellent, Territorium, occiso Dracone, à tanta calamitate liberaturam promisit: accepto cum risu tenellæ Virginis proposito, eidem cum Dracone certamen concessere; non tam quod indè desideratū effectum se qui posse crederent, quàm ut curiositati suæ in imbellis Virginis pugna spectanda satisfacerent. Biduano itaque que jejunio peracto, ardentibusque ad Deum precibus præmissis, ipso Dominico die se ad Draconis specum perduci jussit, ubi stabulantem Draconem in Nomine *IESV Christi* conditoris omnium, cedere, & ex *Tiburtino Agro* abire præcepit; fera, audito Virginis præcepto, statim velocissimo cursu, inter abdita sylvarum se recipiens, nusquam & nunquam amplius visa est. Viso hoc miraculo, statim universa civitas fidem Christianam amplexa, nunquam illam ampliùs deseruit: *Victoria* verò in ipso Draconis antro, in sacrum habitaculum converso, cum novem Virgunculis Deo serviens habitavit, & tandem ibidem ex larga Neophytorum contributione extruxit Monasterium, ubi cum sexaginta tribus Virginibus vitam suam insigni sanctitate transegit. Verùm à dæmone denuò sollicitatus *Eugenius*, illam ad Deæ *Vestæ* sacrificandum compellere non destitit; quod execrabile nefas cum magna animi libertate & constantia rejecisset, optatam jam dudum Tartyrii coronam, capitis condemnatione, obtinuit, 23 Decembris.

S. Victoria draconem pellit.

Habitabat, eodem ferè tempore in *Agro Tiburtino* celeberrima illa *Zenobia Palmyrenorum* Regina, de qua suprà amplissimam mentionem, in ejus *Villæ* descriptione fecimus, quam & *Baronius Victoriæ* instructione conversam, in fide *Christi* piè & sanctè defunctam scribit. Vide, quæ de admirandis in *Zenobia* Regina naturæ dotibus; item de inaudito Triumpho, quo ab *Aureliano* Imperatore in urbem introducta fuit, in ejusdem *Villa* tradidimus.

Zenobia Regina.

Accidit eodem tempore in summa Triumphi Zenobiani celebritate, ut *Aurelianus* Imperator, ex rebellione *Marcomannorum*, magna de bello contra ipsos instaurando sollicitudine, ex præviso vario & incerto rerum eventu summe cruciaretur; undè ad Senatum Romanum epistolam, de consulendis Sibyllinis Codicibus, circa bellum cum *Marcomannis* ineundum dedit. Fuerat enim jam dudum antè, Sibyllinorum Librorũ inspectio, ob magnam, quam ex iis hauriebant, veritatis lucem, atque indè ob insigne *Romanorum* civium ad fidem *Christi* accedentium incrementum, prohibita; quam quidem retractatam cupiens *Aurelianus*, sic ad Senatum Romanum scribit: *Miror vos, Patres Conscripti, tandiù de asserendis Sibyllinis dubitasse libris, proindè quasi in* Christianorum *Ecclesia, non in Templo Deorum omnium tractaretis. Agite igitur, & castimonia Pontificum, ceremoniisque solemnibus juvate Principem necessitate publica laborantem. Inspiciantur Libri: quæ facienda fuerint, celebrentur. Quemlibet sumptum, cujuslibet gentis captivos, quælibet animalia regia non abnuo, sed libens offero; neque enim indecorum est Diis juvantibus vincere. Sic apud majores nostros multa finita sunt bella: sic cœpta. Si quid est sumptuum, datis ad præsidem ærarii litteris decerni jussi. Est prætereà vestræ authoritatis arca publica, quam magis refertam esse reperio, quàm cupio.*

Sibyllini Libri cur prohibiti à Romanis?

Literæ Aureliani *ad Senatũ.*

Fuit tandem anno *Christi* 312 ad Imperiale Solium evectus *Constantinus Magnus*, 38 annis post *Aurelianum*, qui lumine fidei imbutus, & sacro Baptismatis fonte à *Sylvestro* lotus, incredibili fervore ad Christianæ Religionis negotium promovendum se applicuit; primus Imperatorum, qui ubique locorum tum *Romæ*, tum alibi, novis erectis Ecclesiis cultum Divinum eò perduxit, ut non esset locus, qui non Constantinianæ pietatis, & Religionis, ornamentorumque Ecclesiasticorum divitias demonstraret. Totus quoque in eo erat, ut, ubi inveniretur quidpiam memorabile, sive à *Christianis* præstitum, sive Martyrum *Christi* sanguine celebre, & ea maximè loca, in quibus quidpiam notatu dignum circa Sanctorum Martyrum gesta contigisset, erectione Ecclesiarum celebrarentur. Quæ uti quàm notissima sunt, ita quoque iis diutiùs immorandum non censui, præsertim cum hæc fusè in *Historia* nostra *Eustachio-Mariana* deduxerimus.

Hujus Religiosissimi Imperatoris exemplum secuti *Tiburtini*, quem, cum *Divo Laurentio* Martyri in *Agro Verano* magnificum Templum extruxisse perciperent, & illi sese ad Templum *Herculi* olim dicatum, in *Divi Laurentii* Martyris templum, vero Deo consecratum converterunt, teste Ferd. Ughellio Sacræ Italiæ Authore, dum de Episcopis Tiburtinis agit, qui dicta hisce verbis confirmat: *Cœterùm* Herculis *Templum, vel maxima ejus pars,* Constantini Magni *Imperatoris temporibus in* Divi Laurentii *honorem Christiano ritu in Ecclesiam Cathedralem dicatum est.* Hujus antiquam constitutionem pulchrè describit Ill.mus Annibal de Grassis, Episcopus Faventinus, hisce verbis, ut Lector, qualis antiqua illa *S. Laurentii* Ecclesia fuerit, cognosceret.

Ecclesia ipsa est antiqua magna, in nobili, & pulchra forma constructa, decenti altitudine, & latitudine proportionata; habet tres naves magnas, mediam cæteris majorem; habet pavimentum ex tabulis marmoreis vermiculatis constructum, vetustum tamen, & ob vetustatem in pluribus locis devastatum, & versus Altare majus, in media navi est tabulato ligneo coopertum; habet viginti hinc indè columnas magnas quadrangulares opere lateritio constructas, super quibus tectum mediæ navis regitur, & sustentatur, quod est tabulis ligneis, tegulis creteis subpositis subfictum, similiter vetustum, & non sine aliquibus rimolis: cœteræ verò naves sunt fornicato opere coopertæ, excrustatæ tamen in fornicibus, & denigratæ; parietes & columnæ ipsius Ecclesiæ sunt ubique variis Sanctorum imaginibus, variisque mysteriis

Descriptio Veteris Ecclesiæ S. Laurentii Tybure.

mysteriis & historiis antiqui & moderni Testamenti pictæ ; sed parietes ipsi , & picturæ sunt etiam ubique excrustatæ , & denigratæ ; habet duas portas magnas ; major habet ante ipsam porticum tectum duabus columnis marmoreis substentatum , tabulis & tegulis coopertum ; habet magnam imaginem desuper à parte exteriori Sanctissimi Salvatoris *denigratam similiter , & devastatam , & est cornicibus marmoreis decenter ornata, & ostio decenti , quod decenter clauditur , munita ; ad dexteram ipsius portæ extat fons lapideus decens , super columella marmorea decenti positus,pro aqua benedicta ; alia porta respicit publicam plateam civitatis ; habet similiter ante ipsam porticum , & per eam per plures gradus lapideos ascenditur ad Ecclesiam ; quæ similiter cornicibus marmoreis ornata est, & habet imaginem desuper devastatam & excrustatam , quæ discerni non potest ; Ostium est aliqualiter rimolosum , sed benè clauditur , ambæ portæ ipsæ habent sportellas ex telis ceratis.*

Ex hac descriptione luculenter patet, *Tiburtinos* ex Templi Herculei ruinis instauraſſe Ecclesiam *Sancto Laurentio* Martyri consecratam, sub forma Ecclesiis à *Constantino* extructis haud absimili; siquidem fabrica Templi Herculei multum differebat à Templis *Christianorum* ; quantum enim ex descriptione suprà memorata constat , erat Templum Herculeum undique peristylio in formam porticus inclusum , in quo variæ quoque inferebantur habitationes eorum , qui sacrificiis præerant , & sacra administrabant ; eratque ex *villa Mæcenatis* , in qua quotannis *Augustus* rusticabatur , per *viam Valeriam* , ambulacrum ad Templum usque undique & undique pilis columnisque suffultum, quemadmodum ex superstitibus etiamnum vestigiis apparet, prout hîc apparet.

Vetus itaque Templum à *Christianis Sancto Laurentio* dicatum , cum ruinæ esset proximum , & vetustatem suam vix ampliùs sustineret ; *Iulius* S. R. E. Cardinalis *Roma Tiburtinus Episcopus,* pro sua in cultus Divini promotione, cura & sollicitudine , veteri destructo Templo, novum & magnificum, anno 1635 , eodem in loco exstruxit; sex sacellis , quà marmore , quà picturis opulenter exornatum ; quorum duo principalem locum obtinent; prius propriè *Sancto Laurentio* dicatum , alterum sub nomine Imaginis *Salvatoris* , quam à *Sancto Luca* Euangelista depictam ferunt , quod anno 1232 à *Gregorio IX*, Pontifice Max. ex *familia Comitum* in honorem dictæ Imagini *Salvatoris* dedicatum fuit , quemadmodum testatur inscriptio , quæ sequitur :

Christo Servatori ,
Memoriæque perenni.

Hoc in Sacello Salvatoris *nostri effigies à* B. Luca *depicta,veneratione tam debita , quàm devota custoditur, in eodemque Corpus* B. Quirini *servatur, cujus præter cœtera memoria cernitur in lapide , in ingressu à dextris. Huc tamen mulieribus ingredi nefas est, nisi unico die dedicationis dumtaxat ejusdem , quod à* Gregorio IX *consecratum extitit anno à S. Deiparæ Virginis partu* M. CC. XXXIV. XIII *Kal. Iulii.*

Imago Salvatoris à S. Luca depicta.

Sub altari majori hujus Ecclesiæ erat concha marmorea , quam *Iulius* Cardinalis *Roma* in præsentia totius cleri, & cœteræ nobilitatis Tiburtinæ cum detexisset , inventa fuerunt varia diversorum Sanctorum Leipsana vasis particularibus inserta ; & fuerunt corpus *S*ti. *Severini* ; in alio liquor Sanguinis *B. Laurentii* Martyris ; In aliis Reliquiæ Sanctorum quadraginta Martyrum , Sanctorum *Romuli* & *Redemptæ* , *S*ti. *Generosi* Martyris , & complura alia , quæ videntur apud Doctissimum *Michaelem Iustinianum* Abbatem , in sua *Tiburtinæ Vrbis* descriptione.

Reliquiæ SS. sub altari inventæ.

Sancti verò , qui propriè originem suam sumpserunt in *Tiburtina Vrbe* , fuerunt , Primò *S. Getulius*, & *S*ta. *Symphorosa* cum septem filiis , quorum

 Marty-

Martyrium celebratur 19 Iulii. vide quæ de passione eorum in *Villa Adriani* adduximus. Secundò, *S. Victoria*, festum ejus 23 Decemb. de qua paulò ante. Tertiò, *S. Severianus* Monachus *S.ti Benedicti*, cujus festum celebratur 3 Novembris. Quartò, *Simplicius* Papa, cujus festum celebratur 2 Martii, qui & Ecclesiam in summa temporum varietate sanctissimè gubernavit, & Tyburtinam Ecclesiam *S.ti Petri* extruxit, de cujus gestis vide *Platinam*, aliosque. Quintò, *S. Majorius* Martyr, crudelissimè pro fide occisus dicitur à *Genserico Vandalorum* Tyranno; *Tybure* ejus festum celebratur 26 Octobris. Sexto, *S. Iohannes* Papa *IX*, ex ordine *S.ti Benedicti*, de cujus vita vide Scriptores Ecclesiasticos. Septimo, *S. Generosus* Martyr, & *Quirinus* Sacerdos. Atque hi sunt, qui sanctitate vitæ, & rerum gestarum gloria *Tybur* patriam suam condecorârunt.

Sancti Tibure oriundi.

Illustres ex prisca nobilitate, viri Tibure oriundi.

Non defuerunt ex antiqua nobilitate Romana, viri rerum gestarum multitudine celebres. Primo putant *Tyburtini*, *Cajum Cæsarem Caligulam* fuisse *Tybure* oriundum, quamvis alii verius *Antii* natum existiment; quicquid sit; si *Tyburtinus* est, non est, quod ejus ortu glorientur, cum inter cæteros Imperatores patriam suam, Imperiumque omni vitiorum scelerumque genere, nec non inaudita immanitate contaminaverit, de quo plura in *Villa* ejus videat lector.

Porrò *L. Cossinium* *Tybure* oriundum, *Cicero in Oratione pro Balbo* tradit, ex illustri *Copponiorum familia*, teste *Fulvio Vrsino*. *Quintilius* Varus *Tyburtinus*, gener *Augusti*, de quo vide pluribus actum in ejus *Villa*. *Cajus Turpitius Tyburtinus* cos. Rom. cujus mentionem fecimus in *Villa Turpitiana*. Numerant & inter suos, *Titum* I & *C. Titum* II ex *Copponiorum familia*, è quibus *Cajus Turpitius* fuit III vir, monetamque excudit.

Numatius Plancus Cos. Rom. de quo *Horatius l.* 1, *ode*, 7. Vide quæ de eo in ejus *Villa* tradidimus.

Cajus Popilius Cos. Rom. de cujus muneribus & officiis vide *Aldum Manutium in sua Orthographia*.

Varius & Tucca, poëtæ celeberrimi, coætanei *Virgilii* & *Horatii*, *Augusti* Domestici, de quibus in *Villa Mæcenatis*. Atque hæc sufficiant de viris Illustribus; qui plura desiderat consequentibus seculis, is adeat supramemoratum Eruditissimum Abbatem *Michaëlem Iustinianum*, *in* suo *de Episcopis Gubernatoribus Tyburtinis Tractatu*.

Ecclesia *S.ti Laurentii* hodierna, uti diximus, fuit ab Emin^mo: *Iulio* S. R. E. Cardinali à fundamentis extructa unà cum Seminario magnifico clericorum, uti sequentes inscriptiones marmoribus incisæ docent:

D. O. M.
Iulius Cardinalis Roma Mediolanensis
Episcopus Tyburtinus
S. Laurentii Basilicam temporis injuriâ
fatiscentem
Solo æquavit, & à fundamentis restituit
Anno sal. M. DC XL.

Supra portam verò Seminarii hæc Inscriptio legitur.

Iulius Cardinalis Roma
Seminarium Tyburtinum erexit
eique domum à fundamentis ædificavit.
Anno Sal. M DC LVII.

Vixit

Vixit hic Cardinalis magna vitæ integritate & exemplo, & piè obiit *Romæ*, eodem die & hora, qua natus erat, sexaginta octo annorum ætatem habens, & sepultus in Ecclesia Divi *Caroli Borromæi ad Cursum.*

Cardinalis Santacrucius. Huic eodem anno in curæ pastoralis munere successit *Marcellus* S. R. E. Cardinalis *Sanctacrucius* virtutum omnium, quæ in tanto pastore desiderari possunt, verum prototypon, & exemplar, qui & in exornanda Ecclesia *S.ti Laurentii*, à *Iulio* prædecessore exstructa, suam operam quàm liberalissimè contulit, novum Sacrarium, ad in eo decenter reponendas Sanctorum Reliquias, magnis sumptibus extruxit, uti ex sequenti epigraphe patet:

Vt honorificentiùs Sanctorum Reliquiæ
custodiantur
Et decentiùs sacra paramenta serventur
Ædem hanc ære suo à fundamentis excitavit
& ornavit
Marcellus *Cardinalis* Santacrucius Romanus
Episcopus Tiburtinus
Anno M DC LVII.

Sed ut ad urbem revertamur, numerantur hodiè in ea novem parochiæ; sex confraternitates, ut vocant; tria Xenodochia; omnium vero ferè Religionum Monasteria.

Anno 1548, introducta quoque fuit in *Vrbem Tyburtinam* Societas IESU, ubi Religio nova à *S.to Ignatio* instituta primò fuit approbata à *Paulo* III Summo Pontifice, eodem in loco, qui hodiè *la Rocca* dicitur, & palatium est Pontificium à *Pio* II Pontifice in ultimo angulo urbis, ad portam sanctæ Crucis extructum. Intereà *Sanctus Ignatius*, dum tanti momenti negotium agitaretur, cum sociis suis habitabat in Ecclesiola extra urbem ad portam Romanam sita, quæ paucis abhinc annis, certis de causis diruta fuit. Tenent etiam hodiè *Cocconarii*, nobilissimi cives Tyburtini in domo sua cubiculum, in quo habitare solebat *S. Ignatius*, quando negotia cum Pontifice *Tybure* rusticantè, negotiabatur, quod in magna veneratione etiamnum in memoriam Sancti tenent. Fuit tandem hîc post approbatum à *Paulo* III Societatis institutum, ibidem successu temporis fundatum collegium, eique attributa Ecclesia, in honorem *SS. Symphorosæ*, *Getulii*, & septem filiorum, à Cardinale *Contarello* anno 1581 erecta, in qua & Reliquiæ dictorum Sanctorum Martyrum conservantur. Plura hoc loco de urbis regimine & moderatione dicenda restabant; verum cum de eo integro libro quam amplissime egerit supracitatus *Michael Iustinianus* Abbas, supervacaneum esse ratus sum ea hic iteratò describere, præsertim cum ea extra instituti mei limites remotiora esse viderentur.

PARS

PARS III,

De SABINORUM REGIONE

CAPUT I,

Divisio Sabinæ *Regionis singularumque ejus partium descriptio.*

Quamvis *Sabinorum* Regio, intermedio flumine *Aniene*, quem vulgo T*everone* dicunt ex veterum instituto sit divisa, à *Latio*, quia tamen ad perfectam veteris *Latii* historicam notitiam plurimùm conducere posse videbatur, ceu *Latio* conterminam, adjungendam duxi. *Sabinorum* itaque Regio à *Latio* omnium ferè veterum Scriptorum testimoniis, divisa fuit; cujus Incolarum originem varii variè narrant. Quidam à *Sabo Lacedemonio*, primo hujus Regionis Duce, eam Græcanicæ originis faciunt; Alii, uti *Livius*, inter barbaras populorum origines ponunt. Ego rejectis complurium valdè intricatis opinionibus, veriùs à *Sabo Lacedemonio Sabinos* dictos fuisse, crediderim, authoritate Silii Italici motus, cujus hæc verba sunt l. VIII. cum mores *Sabinorum* describit.

Vertice & implumes, ac levi tegmine crucis
Ibant, & læti, pars Sancum *voce canebant*
Authorem gentis, pars laudes ore ferebant
Sabe *tuas, qui de patrio cognomine primus*
Dixisti populos magna ditione Sabinos.

Ubi nota, *Sancum Sabinorum* proprium numen semper apud eosdem summa veneratione cultum fuisse, quem Dionysius & Deum *Fidium* vocat, à *Romanis Sancum* dictum Διὸς πιςίȣ ὃν Ρωμαῖοι Σαγκὸν καλȣ̃σι. de quo vide V*arronem de lingua Latina l.* 4. *Livium, Pompejum Festum, Plinium, D. Augustinum* & *Lactantium*, aliosque complures; ex quorum Authorum farragine, ego colligo eos hoc nomine *Herculem* indigitasse, quem *Osca*, quâ utebantur linguâ etiam *Sancum* appellatum fuisse, *Græcâ* verò *Herculem* dictum post V*arronem Festus* docet *l.* 4. quem & *Sangualem* corruptè dixisse ex *Sanguala Avæ*, quæ *Sanco* sacra habebatur, *Plinius* refert. Sed intricatis hisce Authorum opinionibus omissis, jam ad divisionem Regionis *Sabinorum* transeamus. Aug. de Ciu. Dei l. 8.

Veram hanc divisionem non minùs, quàm originem *Sabinorum* inter Authores controversam invenio, ut cui subscribas, vix dispicias. Strabo angustos valdè hujus Regionis terminos facit, σαβῖνοι τὲ ςενλὼ οἰκȣ̃σι χῶραν, in longum ad mille stadia porrectam, à T*iberi* & *Nomento* oppidulo ad V*estinos* usque. Dionysius verò l. III. χῶραν πολλὼ καὶ ἀγαθλὼ amplam & fertilem Regionem incolentes dicit, utpotè qui cum *Romanis* de principatu contenderent: Angusta autem, & Ampla uti opposita, cum veritate rei consistere nequeunt, nisi dicamus; illum Regionem *Sabinorum* strictè, hunc verò latè sumptam determinare voluisse. Nos verò meliorum Geographorum divisionem secuti, illam propriè *Sabinorum* Regionem dicimus, quæ *Anieni* & T*ibri* fluviis, nec non *Reatinis Nursinisque* montibus cincta concluditur. De cujus oppidis tum vetustate Scriptorum celebribus, tum hodierno tempore florentibus, nobis agendum restat, à viciniori-bus urbi oppidis initium facturi.

Sabinorum *regio potens & ampla.*

Termini Regionis Sabinorum.

CAPUT

Oriens.
Occidens.
Septentrio.
A P E N N I
A B R V Z Z
V M B R I A.
A G E R REATI NUS.
AMELIA.
T O S C
Nursia patria di S. Benedetto e di Q. Sertorio
Grotta della Sibilla
Lago
Hic est lacus prodigiosis Commotionibus nec non superstitionibus celebris
Monte Corno
Aquila di Saniti
Amiterne ruinati
Olim Interocrea
Olim Antrodoco
C. de S. Maria
Ponte
C. S. Angelo
Canera
Pedemozza
Paterno
Serwalle
Chiavano ollim Villa Vespasii
Terzone
Cassu
Pianezzo
La Cerita
Liomissa
Corna
Dolino
Aelaci
M. Lione
Luprocetta
Cantalise
Tremezzo
Lugnano
Ciuita Ducale
Arrone
Olim Maxuvium
Forte di Riete
S. Rufina
Cata ro F.
Burghett
M. Franco
C. del lago
Bonaquisto
Pede luco
Lago di Pede luco
Porcia
P. Bastone
Lago di S. Susanna
Olim Villaquae
C. Franco
Vmbilicus et Samen Italiae
RIETE
Nunc agrum primo occupaverunt Pelasgi et Aborigines, pulsis Sicanis
In hac insula oraculum Pelasgorum
Torre
Colle Stutto
Labro
M. Rotondo
Villa Appia
Insula Bluctuans
Fiume Velino flu.
Velino flu.
Velins flu.
Cutiliae
Villa Marmorana
La Cascata di catadupa
R. M. S. Angelo
Rochetta de Valle
Valle Castelli
Catilie dove arivo Hercole
S. Pastore
Aque Cutile
Olim Tiora
Canera flu. olim Telonius
Curifosso
Phalacrine patria di Vespasiano Titi
Cutigliano
Scornabocco
Olim Vatia
Colle Vacaro
R. de San Zenone
Papigna
Mole
Greco
Severus Mons
Monte Severo detto della mosca
P. Perugino
Terni
Miranda
Olim Lasta
Carlea
Stroncone
Le Coppe
Finochieta
Terni
Interamne
Perticara
Collescipola
Roccadimonte Calvo
Basilica Valentiniana
Castiglione
Montasola
Lungiola
Cottanella
Roc Antica
Vasciano
ex ruinis Casperiae
Aruza
S. Vrbano
M. Tetrica
Casperia, vel Casperula antiqua
R. Colle luna
Teli
Contigno
Ascus Mons vel Tetrica Sabinorum
Narni
Vacone
Torri
Rocchette P.
Selci
Poggio
M. Bono
Rochette g.
Stifoni
Fondi
Episcopium Sabinae
P. de Stifoni
Schifanoia
Taizano
Fianello
Cicignano
Tarano
Cures rovinata patria di Tito e di Numa Popilio
Bolgaria
Rocchetta
Colle Vechio
S. Vito
Otricoli
Hic residet Preepiscopus Sabinae
S. Polo
Forono
Foglia
Guadamello
Magliano olim Manliani
Stimigliana
Himella flu.
Pog. Semivilla
Porto de Orte
P. de Galese
Rivo de fabrica
P. de Magliano
P. de Foglia
Trecia
Scala
Milliaria
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

SABINÆ
ANTIQUO—MODERNÆ
Nova et exactissima
CHOROGRAPHICA DESINEATIO
in qua
Montes, Flumina, Vrbes, Oppida, Villæ parallela quadam
Veterum cum recentibus comparatione describuntur et
explicantur.
et sub Elevatione Poli 42. 43½ sita est.
Oriens.
ABRVZZO.
PARS VETERUM
ÆQVORUM.
Meridiens.
LATIO.
Petrella
Corinallo
Crapados
Cicoli
Penanza
Ponte di S. Martino
Ofeo
Crypta S. Bendicti
S. Silvestero
Calcariola
Col de rota
Conciara
Monast. S. Scholasticæ
Subiaco
Commorata
Roc. del Cetro
P. Vittiano
Ro. Vittiano
Ville Capula
Lucella
Cervara
Mangialardo
Porcigliano
Piantalonni
Col. di Ivoe
Varco
Villefrena
La Scarpa
Cevitella
S. Salvatore
Vaccareccia
Arseccia
Paganuco
Viaro
Poteco
Cantalupo
Ca. Vecchia
S. Benedetto
Colle picciolo
Montorio
Licensa
Bel monte
R. Simibaldo
La Posta
Offiano
Rocca Giov
S. Lio
Toricella
Oliveto
Przgha
Monte Lione
Ginestra
Lornaro
Colle longo
Campofarfa
Scandrighia
Monte Bacaro Gonnaro
Monte Negro
P. Maiano
Nerula
Montorio
Palombara
S. Polo
Cerosmea
S. Angelo
Monte flavio
Montezelli
P. de Tivoli
Lucretilis
Monte di S. Gio
C. Nova
Laphara
C. Chiodato olim Corniculum
Mompeio
Saliscano
Tiffia
Villa di un Romano Epicuro
Lacus Albanous
Albulo
P. Lucano
Monte Rotonde
Lamentana olim Nomentum
P. Mammolo
C. S. Pietro
Robaldesca
Buchignano
Montopoli
Poggio Moretto
Monte Sfondato
Mons Saur
P. Lamentano
Sette bagni
P. Salaro
P. de Monte Rotondo
Cavignano
Cremera
Ponte Molle
A
N
A.
ROMA.
Occidens.

CAPUT II,

De Urbibus Veteribus Sabinorum, *modernis* παραλλήλως *insertis.*

OPpida nonnulla quæ jure naturæ suos per fluminum divisionem terminos habent, non minorem difficultatem adferunt; cum nonnulla eorum, cum *Sabina* sint, *Latio* tamen adnumerata fuerint, quod non nisi ex eorum à *Romanis* subactione contigit; Undè nativum Regionis jus unà cum jure Domitorum transit in Regionem Dominatoris propriam, juxta illud Virgilii l. VII:

Eccè Sabinorum *prisco de sanguine magnum*
Agmen agens Clausus, magnique ipse agminis instar,
Claudia *nunc à quo diffunditur & tribus & gens*
Per Latium, *postquam in partem data* Roma Sabinis,
Una ingens Amiterna *cohors, priscique* Quirites,
Ereti manus omnis, oliviferæque Mutuscæ,
Qui Nomentum *urbem, qui rosea rura* Velini
Qui Tiberim Fabarimque *bibunt; quos frigida misit*
Nursia, *&* Hortinæ *Classes.*

Quarum Urbium nonnullæ juris *Latini* factæ, inter *Latii* urbes recensitæ fuerunt, uti sequitur.

Ad *Sabinorum* Regionem transitus est per *Portam Salariam*, & *Pontem*, tribus ferè millibus passuum à columna milliaria dissitum; in quo ponte primò occurrunt inscriptiones politissimæ, à *Narsete*, qui eum jam dirutum exstrui curavit, quas & Ill.mus Dominus *Joannes Fridericus* S. R. I. Comes *de Waldsteyn*, per R.dum Patrem *Sixtum Horrerum*, virum non minus eruditione, quàm religione illustrem, describi ibidem me præsente curavit. Verum quia hoc loco ingens ruderum multitudo occurrit, quænam illa olim fuerint, hic in parva tabella una cum mensa Solis exponendum censui.

In dextro Pontis latere, literis penè exoletis.

IMPERANTE D. N. PIISSIMO AC TRIVMPHALI SEMPER AVGVST. ANNO XXXVIII. NARSES GLORIOSISSIMVS EX PRÆFEC. SACRI PALATII EXCOS. ATQVE PATRITIVS POST GOTHORVM VICTORIAM IPSIUS, EORVM REGIBUS CELERITATE MIRABILI, CONFLICTV PVBLICO SVPERATIS ATQVE PROSTRATIS LIBERTATE VRBIS ROMÆ AC TOTIVS ITALIÆ RESTITVTA, PONTEM VIÆ SALARIÆ VSQVE AD AQVAM A NEFANDISSIMO TOTILA TIRANNO DESTRVCTVM, PURGATO FLVMINIS ALVEO IN MELIOREM STATVM, QVAM QVONDAM FVERAT, RENOVAVIT POSVITQUE.

Altera in Sinistro Pontis Latere.

Epigramma.

QVAM BENE CVRBATI DIRECTA EST SEMITA PONTIS,
ATQUE INTERRVPTVM CONTINVATVR ITER,
CALCAMVS RAPIDAS SVBJECTI GVRGITIS VNDAS,
ET NARSEN RESONANS PLAVSVS VBIQVE CANIT.
ITE IGITVR FACILES PER GAVDIA VESTRA QVIRITES,
ET NARSEN RESONANS GAVDIA VBIQVE CANAT.
QVI POTVIT RIGIDAS GOTHORVM SVBDERE MENTES,
HIC DOCUIT DVRVM FLVMINA FERRE JVGVM.

De *Narsete* sic dicit Volaterranus: Narses *Eunuchus* Justiniani *Principis Cubicularius*, *Bibliopola priùs*, *deindè ob animi virtutem patriciatus honore evectus*, *vir religione pietateque præditus, ut qui plus precibus ante Deum proficeret, quam vi contra inimicos. Igitur is in locum* Belisarii *Ducis in* Italiam *missus decem annos variis eventibus pugnavit, qui demum adscitis auxilio decem millibus*

millibus Longobardis Vectige *apud* Placentiam *victo, deinde alio eorum Rege* TEIA, *qui sibi* Lotharium *&* Bucellum è Francis *adsciverat, in* Apulia *superato, bello Gothico finem imposuit, anno* XVII, *postquam inchoatum erat,* LXX *annis postquam* Theodoricus *in* Italiam *intraverat: urbibus qooque & cunctis quæ à* Gothis *in* Piceno *tenebantur, receptis, ad urbem victor contendit, ibique animum ædificiis reficiendis applicuit, quas inter fabricas una hic pons erat.* tandem tot rebus præclare gestis, nec ipse invidiam superare potuit insimulatus à *Romanis* avaritiæ & Tyrannicæ administrationis apud *Iustinianum* ejusque uxorem, literas ab eis ignominiæ plenas accepit, videlicet Eunuchus ad colum & pensum rediret; ille iratus, Ducam, inquit, tale pensum, talemque ordiar telam, quæ extricari facilè nequeat. Itaque è *Pannonia Longobardos* evocat, jam diù *Romam* invadere cupientes, ipse verò paulò post excessit *Romæ*, cujus cadaver loculo plumbeo *Constantinopolim* delatum est.

Ad hunc *pontem* itaque *Salarium*, rerum gestarum gloriâ celeberrimum, in quo & *Manlius* Ducem *Gallorum* gigantea magnitudine immanem, unus ex *Romanis* trucidavit, atque torque aureo collo appenso ablato victor ad *Romanos* rediens, ob rem præclarè gestam, *Torquati*, unà cum posteris suis nomen meruit *Manlius Torquatus.* Commorati varia loca deteximus tum ad profanam, tum sacram & Ecclesiasticam spectantia. Quæ omnia, ne longiores in in eorum descriptione simus, in Topographiæ schema considerandas exhibuimus. Sed jam ulteriùs iter nostrum prosequamur.

Has inter Vrbes, primum merito locum possident *Fidenæ*, Φιδῆναι *Dionysio*, Vrbs *Romæ* proxima, utpote quæ non nisi quinque millibus passuum ab ea distat, *Albanorum* colonia. Vrbem pervetustam, amplam & magnificam etiam sub initio Vrbis conditæ Dionysius refert de Romulo agens: Φιδηναίων ἐστράτευσε πόλιν ἀπὸ τετταράκοντα σταδίων τῆς Ῥώμης κειμένην, μεγάλην τε καὶ πολυάνθρωπον οὖσαν τότε. *Exercitum*, inquit, *contra* Fidenas *duxit scilicet*, Romulus, *Vrbem* 40 *stadiis* (quæ quinque millibus passuum constant) *dissitam, magnam tum & populo frequentem.* Vbinam verò hæc Vrbs situata fuerit, pulchrè sanè & clarissimis verbis paulò post adducendi Authores docent. Verùm eorum relatione non contentus, ipsâ αὐτοψίᾳ locum explorandum censui. Anno itaque 1667, vigesima Julii, totum ultra *Salarium Pontem* Regionis districtum, veterum *Sabinarum* urbium vestigiis confertum, adii, & ne pedestris itineris labore frangerer, Ill.mus & Reu.mus Dominus *Ioannes Fridericus* S. R. I. Comes de *Waldstein*, rhedâ me pro incredibili sua benignitate, & ipse locorum detegendorum futurus inspector perduxit. Invenimus tandem duobus à ponte millibus passuum, ingentis urbis rudera, non procul à *Tiberi*, eo prorsus in loco, ubi modò prædium spectatur, dictum *Castello Giubileo, Xenodochii S. spiritus* jurisdictioni subditum ad confluxum *Tiberis* & *Aniensis.* ita Dionysius: Tullus, inquit, *contra hostes exercitum duxit, transgressusque* Anienem *haud procul* Fidenis *castra posuit*, id est, *circa* Tiberis *&* Anienis *confluentes, inter eum locum &* Fidenas, *ubi* Vejentium *exercitus* Tiberim *transierat.* Nam ut rectè *Dionysius* ait, Priores se moverunt *Sabini*, cum non contemnendis *Etruscorum* auxiliis, & castra posuerunt prope *Fidenas*, circa *Anienis* & *Tiberis* confluxum, *ponte* super utroq; amne constructo, scaphis & ratibus firmato, quem tamen *Tarquinius* miro ingenio, aliis schapis varia combustibilis materiæ miscellâ instructis accensisque secundoque flumine dimissis, cum ad *pontem* hæsissent, succensum penitùs destruxit. Atque ex his clarissimè patet, *Fidenas* non alibi, quàm dicto loco constitisse; cum enim *Livio* teste, *Anio*, eo in loco, ubi *Tiberi* se miscet, non nisi tribus millibus passuum,

Fidena *Vrbs olim magna & populosa.*

suum seu 32 stadiis distet, & ab *Aniene* ad *Fidenas*, non nisi 2 mill. pass. computentur.

Situs Fidenarum.

Fidenas in loco, quem suprà innuimus, constitisse, certum est, & Mappa Geographica luculenter exhibet. Huic meæ assertioni adstipulatur eruditus *Philippus Cluverius*, qui & in ea urbe investiganda multum studii posuisse videtur. Hic enim l. 2 Ital. Antiq. folio 656 loquitur: *Vt itaque hodiè sic olim ab Vrbe ad* Anienem *numerabantur millia passuum tria; cæterum à ponte* Anienis via salaria *duo sunt millia passuum ad* Castellum Jubileum, *quod ad sinistram viæ partem positum exadversa in dextra viæ parte habet rudera haud exigua antiquæ urbis, partim in valle, partim altiori loco in contigua valle sita.* Quæ & ego, uti ipse refert, verissima esse cognovi. Hanc præterea non procul à *Tiberi* dissitam fuisse, ipse Livius l. 4 ostendit: *Dictator*, inquit, Hetruscas *regiones compulit in urbem* Fidenas, *quæ scalis capi non potuit, urbs alta & munita.* Certè urbem magnificam, amplam, populatamque fuisse, Amphitheatri sumptuosa structura clarè demonstrat, in quo *Tiberii Augusti* tempore anno ejus Imperii duodecimo incredibilis clades accidit, cum Amphitheatri cavea, populo gladiatorum munus spectante, collapsa plusquam viginti millia hominum oppressit; ita Suetonius in vita Tiberii: *statimque*, inquit, *revocante assidua obtestatione populo propter cladem, qua apud* Fidenas *supra 20 hominum millia gladiatorio munere Amphitheatri ruina perierant.* Et in Caligula: Tiberii *principatum ruina spectatorum apud* Fidenas *memorabilem fecit.*

Crustumeria.

Secunda Vrbs apud *Livium*, *Dionysium*, cæterosque suprà citatos Authores celeberrima *Crustumeria* fuit, quam inter *Eretum* & *Fidenas* situm suum juxta *Viam Salariam* sortitam fuisse constat. Nam *Romanos* à *Sabinis* invasos ab *Ereto* noctu profugos versus *Romam* inter *Crustumeriam* & *Fidenas* consedisse *Livius* narrat. Quæ nobis horum opidorum situm expressè indicant; quæ cum singulari studio inquirerem, ad mille circiter passus in *Via Salaria* à *Fidenarum* ruinis progressus, turrim seu speculam in colle sat alto inveni, quod *Marcigliano* hodiè vetus nominant, veterum ædificiorum vestigiis celebre; & hoc in loco ego rationibus *Livii* convictus, *Crustumeriam* priscam sitam fuisse existimo, & *Cluverium* mihi adstipulantem comperio, quam meliùs ex charta geographica, quam ego amplioribus verbis non descripserim, capies.

Situs Crustumeriæ.

Sacer mons.

Fit & hoc loco *Sacri Montis* mentio à rerum Romanarum scriptoribus, *Livio*, *Dionysio*, *Festo*, *Plutarcho*; quis autem fuerit, quo loco situs, & quarè sacer vocatus, aperiamus. Dictum paulò antè *Romanos* à *Sabinis* nescio quo terrore panico perculsos ex *Ereto* (quam aliam Vrbem non asserimus, quam quæ hodiè *Monte Rodondo*, *Mons Rotundus* dicitur) noctu profugos inter *Crustumeriam*, & *Fidenas* consedisse, ad *Montem* votorum solvendorum causâ confugientes, quem ideò *sacrum* dixere. *In via*, inquit Livius l. 3, *cui tum* Ficulensi *nomen erat*, *castra in* Monte sacro *locaverunt.* Et lib. 2 distantiam ejus ab *Aniene* determinans: *Plebs*, inquit, *in* Montem sacrum *secessit trans* Anienem flumen *tria ab urbe milla passuum.* Rationem etymi jungit Dionysius: *His ita decretis*, inquit, *aram posuerunt in summo colle, in quo castra locaverant, quam à Panico terrore, quo tunc correpti fuerant, patria lingua nominarunt* Jovis Fauni, *quo Sacrificiis placato, ipsoque loco consecrato, in quo consederant, cum legatis in urbem reversi sunt*: cujus & Ovidius l. 3. fast. meminit:

Plebs vetus & nullis etiamnum tuta Tribunis
Fugit, & in sacri *vertice* montis *abit.*

Vbinam verò hic *Mons* situs fuerit, *Livius* & *Festus* definiunt, trium millium passuum ab urbe intercapedine trans *Anienem*, in *via Nomentana.* Nos ad indagandum locum genuinum, *via*

Nomen-

Nomentana, quæ hodiè *Pia* dicitur, per *pontem S^tæ Agnetis* vicinum, ubi *Anio* proximè ad urbem divertit, juxta allegatorum authorum monita ad tria millia passuum progressi, invenimus collem non contemnendæ altitudinis juxta *castellum*, quod *S. Sylvestri* dicitur, & hunc, & hoc in loco *Montem sacrum* olim altum, hodiè terrestrium glebarum augmento, nonnihil deplanatum constitisse, cum *Cluverio* certi asserimus, cum descriptioni Authorum perfectè congruat, uti Mappa Geographica docet.

Ficulea.

3. *Ficulea* pervetusta *Sabinorum* urbs, à suprà allegatis scriptoribus quàm frequentissimè memorata fuit. Hanc *Cluverius* ad *Castellum* ponit, quod hodiè *S Basilio* dicitur, in *Via Nomentana*, quam & *Ficuleam* vocabant veteres, duodecim circiter millibus passuum ab urbe dissitam: & nos hanc alibì non constitisse dicimus, quàm dicto loco, quo eam *Cluverius* ponit, cujus sententiæ subscribimus, uti mappa docet.

Collatia.

4. Ubinam *Collatia*, ex improbo *Sexti Tarquinii* filii facinore *Lucretiæ* illato celebris, sita fuerit, magnam iterum Authorum inter se contendentium controversiam reperio. Sunt qui eam in *Latio* vicinam urbi in *via Prænestina* authoritate *Frontini* impulsi, constitutam asserunt, aliis plerisque *Sabinis* urbibus eam adnumerantibus. Priori opinioni subscribit *Cluverius*, cui ego aliis rationibus convictus subscribere minimè possum. Fuisse enim in *Sabinorum* Regione, & *Romæ* quidem proximam inter *Crustumeriam* & *Fidenas* positam, ex sequentibus veterum scriptorum monumentis patet. Livius primò ait, Tarquinium Sabinis *postquam bellum indixisset, eosque ex improviso adortos fudisset, inter cæteras* Sabinorum *urbes &* Collatiam *unà cum omnibus rebus agrisque, qui circa* Collatiam *erant,* Sabinis *ademptam.* Ex quibus luculenter patet, *Collatiam Sabinorum* fuisse urbem. Accedit & illustre hujus rei testimonium à Dionysio propositum: Tarquinius *enim*, inquit, *post devictam* Collatiam *ad* Corniculum *movit, ipsumque subactum & ipsum* Latini *nominis oppidum fecit.* Cum itaque jam suprà *Corniculum Sabini* nominis oppidum fuisse ostenderimus, *Tarquinium* dum contra *Sabinos* bellum moveret, post devictam *Collatiam Sabinorum* urbem, recto tramite ad *Corniculum* expugnandum movisse, quæ in *Latinorum agro* jam *Romanis* subdito, nequaquam, sed in hostili *Sabinorum agro* contigisse ex ipsis citati Authoris verbis constat. Undè eam nos meliùs in *Sabinorum* Regione, inter *Crustumeriam* & *Fidenas* collocandam censuimus. Accedit, quod *porta Pinciana* non alia de causa *Collatina* dicta sit, nisi quod per illam & *pontem Salarium* via in *Collatinum Agrum* ultra *Anienem* tribus millibus passuum dissitum concederetur.

Collatia non in Latio, sed in Sabinis sita fuit.

5. *Nomentum* celebre in *Sabinorum* Regione oppidum, *Româ* 12 mill. passuum dissitum; originem suam *Dionysio* teste, dicitur habuisse ab *Albanis*, conditumque eodem tempore, quo *Crustumeria* & *Fidenæ* conditæ fuerunt, tribus fratribus eò colonias deducentibus, quorum natu maximus *Fidenas* condidit, de cujus situ non est multum disceptandum, cum eodem in loco, ubi posteris temporibus oppidum *Lomentum*, vulgò *Lamentano* situm spectamus, & ex veteris *Nomenti* ruinis instauratum, non procul ab *Ereto* versus Ortivam plagam, ubi *Nomentana via* in *Salariam* incidit. Sed hanc quàm luculententissimè à Strabone descriptam videamus: ἐν δὲ τῷ πεδίῳ τούτῳ, ὁ Ἀνίων διέξεισι, καὶ τὰ Ἄλβουλα καλούμενα ῥεῖ ὕδατα ψυχρὰ ἐκ πολλῶν πηγῶν, πρὸς ποικίλας νόσους πίνουσι, καὶ ἐγκαθημένοις ὑγιεινά. τὰ αὐτὰ καὶ τὰ Λάβανα οὐκ ἄπωθεν τούτων ἐν τῇ Νωμεντανῇ καὶ τοῖς περὶ Ἠρητῶν τόποις. *Campum*, inquit, *per quem* Anio *perfluit*, Albula *quoque perfluunt aquæ frigidæ è multis fontibus exortæ ad varios morbos potæ,*

Nomentum oppidum Sabinorum.

Conditores 3 urbium quinam.

Aquæ sulphureæ in territorio Nomentano.

aut pro balneo usurpatæ remedium præbentes. Tales quoque sunt non procul indè Aquæ Labanæ *in* Agro Nomentano *& circa* Eretum. Quæ aquæ etiamnum in *Lamentano Territorio* conspiciuntur, etsi temporum vitio contaminatæ, vulgò dictæ *Gli Bagni della grotta marozza*, videlicet ab amaritudine sic dictæ. Quod verò *Albulam* ex variis fontibus collectam dicat, illa forsan tempore *Strabonis*, mutata jam rerum facie, aliò derivata ex *fontibus Nomentanis* originem ducebat; hodiè certè *Albula* non ex variis fontium scaturiginibus, sed ex *Lacu Albuneo* suprà descripto origine sumptâ, post quindecim mille passus circiter *Anieni* miscetur per novam fossam à Cardinale *Hippolyto d'Este* ad *Territorium Tyburtinum* ab aquarum stagnantium tyrannide liberandum, ante centum circiter annos excavatam; de quibus Lector consulat ea, quæ in præcedentibus de *Lacu Albuneo* retulimus, à quo *Lamentanum* non nisi quatuor millibus passuum distat.

Albula *rivus ex* Lacu Albuneo.

Eretum Sabinorum *Vrbs.*

6. *Eretum*, *Græcis* Ἤρητον, eodem in loco, quo hodiè *Mons Rotundus*, *Monte Rotundo*, supra eminentem *Tyberis* collem situatum fuisse Strabo docet hisce verbis: Κώμην ὑπερκειμένην τοῦ Τιβέρεως, id est, *vicum supernè imminentem* Tiberi. *Dionysio* teste centum quadraginta stadiis *Romà* dissitum, quæ ad tredecim millia passuum facilè pertingunt; hodiè in *Montem Rotundum* passim duodecim numerantur milliaria. Omnes penè Scriptores Ἤρητον *Eretum* derivant ἀπὸ τῆς Ἥρας, nempè à *Iunone*, quæ ibidem olim impensè colebatur. Urbem antiquissimam fuisse, atque à *Græcis Pelasgis*, sive *Siculis*, sive priscis *Aboriginibus* multò ante *Æneæ* in *Italiam* adventum, conditam fuisse in præcedentibus de *Vrbis Tiburtinæ* origine docuimus. Hodiè celebre & populosum oppidum jurisdictioni *Barberinæ familiæ* paret; Agrum habet sat fertilem, sed sulphureis glebis gravem; verùm cum hæc notiora sint, quàm ut exponi debeant, iis immorari nolo.

Eretum Monte Rotundo.

Corniculum.

7. *Corniculum* oppidum *Sabinorum* reliquis non minùs celebre, *Ereto* non procul dissitum fuisse, videlicet eo in loco, ubi modò *Ecclesia Marcharitella* vulgò dicta, ad Turrem vulgo *Vergatam* prope rivum *Magliano* hodiè dictum bis mille passibus à *Montibus Corniculanis*, quos ego alios non fuisse, quam quos hodiè *Montem S. Angeli*, & *Monticellum* vocant, in præcedentibus ostendi; remotè enim eos inspicientibus in altum exsurgentes veluti duo cornua exprimunt.

Montes Corniculani *qui?*

Memoratur & alterũ ad *Corniculanos* hos *Montes*, ad *Farfarum* oppidum, *Rigillum* nomine, *Appii Claudii* natalibus celebre; verùm cum ejus in hunc usque diem nulla supersint vestigia, eo relicto ad alia progrediamur.

Cures *oppidum.*

8. *Cures*, *Græcis* Κύρεις, *Sabinorum* metropolis, *Tatii* Regis *Sabinorum*, & *Numæ Popilii* secundi Regis *Romanorum* patria; de qua Virg. l. VI, ubi *Anchises Æneam* filium apud inferos affatur.

> . . . *Nosco crines incanaque menta*
> Regis Romani: *primus qui legibus Vrbem*
> *Fundabit*, Curibus *parvis & paupere terra*
> *Missus in Imperium magnum.*

Ovid. fast. Te Latius, *parvæque* Cures, Ceninaque *sensit.*

Ubi mirum alicui videri possit, cur poëtæ parvas *Cures* dicant, cum tamen alii maximè illustres asserant; ita *Plutarchus in* Numa Popilio: Κύρεις πόλις ἐπιφανὴς ἐν Σαβίνοις (*Cures* Vrbs illustris in *Sabinis.*) & alibi: Σαβῖνοι κυρεῖται πόλιν οἰκοῦντες εὐδαίμονα καὶ μεγάλην: Curetes Sabini incolunt Urbem felicem; & alio in loco, maximam vocat; posthæc *Sabini*: ἐν τῇ μεγίστῃ ἀξίωμα ἐχούσῃ τοῦ ἔθνους. *In Vrbe Maxima, & quæ caput gentis erat, Vrbe* Curi *indicto communi suffragio concilio decernunt, Duce constituto* Tito Tatio

Cur Cures *urbs parva & maxima dicatur?*

Curitum

Curitum *Rege.* Strabo tamen *Virgilio* & *Ovidio* ferè σύγχρονος, dubium illuſtrat: Κύρεις δ', inquit, νῦν μὲν κώμιόν ἐστι. ἦν δ' πόλις ἐπίσημος. (*Curis nunc quidem viculus exiguus eſt, olim tamen Vrbs fuit illuſtris.*) Ex quo colligitur, cur parvæ *Cures* dicantur à *Virgilio*, & magnæ ab aliis, quia populis *Sabinorum Romam* tranſmigrantibus, ut Regi ſuo *Tatio*, jam à *Romulo* in commune Regni conſortium aſſumpto adhærerent, urbs *Curitum* paulatim à celebritate adeò defecit, ut jam *Virgilii* & *Strabonis* tempore in viculum evaſerit. Undè non ſine ratione, dum in *Numâ* Regiam dignitatem ſuſpicit *Virgilius*, ex tam vili loco, tantum Regem exiiſſe meritò admiratur. Convenerunt enim *Tatius* & *Romulus* in hanc ſententiam inito fœdere, ut ex duobus populis, *Romanis* & *Sabinis*, unus fieret, & *Sabini Romam* migrarent, *Roma* verò nomen retineret; attamen promiſcuo nomine & *Sabini* & *Romani Curites*, ſive *Quirites* dicerentur; ita *Livius l.* 1. Servius Virgilii commentator: Romulus, inquit, *ideò* Quirinus *dictus eſt, quod haſtâ utebatur, quæ* Sabinorum *linguâ curis dicitur: haſta enim, id eſt, Curis, telum longum eſt, undè & ſecuris, quaſi ſemicuris.* quæ utiq; à *Feſto* deprompſit idem ſentiente. Et Ovidius pulchrè rem deſcribit faſt. l. 11.

Numa Pompilius Curienſis patria.

Romulus cur Quirinus dicatur?

Proxima lux vacua eſt, at tertia dicta Quirino,
Qui tenet Imperium Romulus *ante fuit.*
Sive quod haſta Quiris priſcis eſt dicta Sabinis;
Bellicus à telo venit in aſtra Deus.
Sive ſuo Regi nomen poſuêre Quirites,
Seu quia Romanis *junxerat ille* Cures.

Tatio.

Origo Curium quænam?

De hujus celeberrimæ urbis origine duæ feruntur opiniones: Prior eſt, *Aborigines* in *Teſtrina* prima *Sabinorum* ſede, non procul *Amiterna* urbe conſtituta, factain *Reatinum Agrum* expeditione, *Cutilias* expugnaſſe, & deindè miſſis è *Reatino Agro* coloniis, inter alia complura oppidula immunita, *Cures* quoque condidiſſe. ita *Dionyſius*. *Pomponius* verò *Sabinus Virgilii commentator* ex *Varrone* aliam hujus Urbis originem tradit, quam & fuſè recitat *Dionyſius*; & ut paucis verbis dicam, hæc eſt: Puellam quandam venuſtate decoram ab *Enialo Sabinorum Genio*, quem Romani *Quirinum* dicunt, in ſacrario compreſſam, puerum peperiſſe nomine *Modium*, cognomine *Falidium*; hunc virilē ætatem ingreſſum, & pulchritudine corporis, & in re militari longè clariſſimum, nec non condendæ urbis aviditate percitum, collecta hominum multitudine intra breve tempus *Cures* condidiſſe. *Genium* verò *Enialum Romani Quirinum*, filium verò ex eo natum, conditorem *Curium*, *Medium Fidium* deindè appellarunt. Verùm nos relicta fabuloſa narratione priori ſententiæ ceu veritati propiori ſubſcribimus.

Fabula de conditu Curium.

His itaque præmiſſis, explicandum reſtat, ubinam in *Sabinorum* Regione tam celebris urbs conſtiterit. Cluverius hoc loco hiſce verbis eam deſcribit: *Eſt hodiè Monaſteriolum haud procul ab* Himellæ *amnis ripa* (*L' Aia* jam incolis vocatur) *vulgari appellatione* Il Veſcovio di Sabina, *id eſt*, Epiſcopatus Sabinenſis, *mille paſſus ab oppido* Selici, *bis mille paſſus à* Torri *diſtans, ad quem locum ingentia conſpiciuntur ſatis amplæ quondam urbis rudera, mœnium, turrium Aquæductuum inſignes reliquiæ; & has eſſe veterum* Curium *reliquias*. In quo verò loco, celebris illa Sabinenſis Epiſcopi ſedes olim conſtiterit, à qua urbe denominata fuerit, inter Authores controvertitur, cum hodiè ex ſex primi ordinis Epiſcopis, Summo Pontifici in ſacris aſſiſtentibus, ſolus Epiſcopus Sabinenſis ſine ſede, à regione ſolum non ab urbe denominetur. Verùm cum hanc difficultatem quàm ſcitiſſimè deciderit in quadam epiſtola, quam eruditiſſimus *Dominicus Magrius* Theologus,

Situs Curium.

gus, & Viterbiensis Ecclesiæ Canonicus dedit ad Eminentissimũ *Franciscum Mariam* S. R. E. Cardinalem Viterbiensis & Sabinensis Ecclesiæ Episcopum jam denunciatum ab *Alexandro VII* Pontifice; Cardinalem inquam, sapientiâ & omnigenæ doctrinæ cultu incomparabilem, qui & librum, in quo hujus Sabinensis Ecclesiæ jura, authoritatibus, ex intimis, quà Canonici, quà Civilis juris recessibus adductis Testimoniis, quàm peritissimè deciduntur, edidit, cui titulus: *Francisci Mariæ Cardinalis Brancatii de optione* VI *Episcopatuum S. R. E. Cardinalium Disceptatio.*

Liber. Franc. Mariæ Card. Brancatii de optione VI Episcopatuum S.R.E. Cardin.

Verùm, ut hujus difficultatis processus luculentiùs pateat, Epistolam hoc loco, veluti loco opportuno, ad meliorem Lectorum intelligentiam, inserendam censui.

Ad Eminentiss. & Reverendiss. Cardinalem

FRANCISCUM MARIAM BRANCATIUM EPISCOPUM SABINENSEM

Dominici Magri conjecturæ & observationes de Sabinensi Episcopatu.

QVod egregiæ probitati tuæ, ac in regendis Ecclesiis dexteritati, debebatur, Clementissimi Pontificis providentiâ factum est, ut in amplissimo Purpuratorum Patrum Senatu Sabinensem Ecclesiam gubernandam susciperes. In qua optione, & justis Sac. Collegii votis, & totius Romanæ Curiæ expectationi satisfactum fuisse fatentur omnes. Hoc ego honore tuo ita ex animo gavisus sum, ut non multos putem me habere in ea re superiores. Et ne vacuus ad te per litteras adeam, mitto quæ de Sabinensi Episcopatu (olim uno ex sacri Septemviratus Cardine Lateranensis Basilicæ) veritatis indagandæ gratia ex veterum Scriptorum sententia perfunctoria lectione, & festinante oculo collegi, ut celerata securitas lætitiæ meæ impatientiam mitigaret. Gaudebo si tibi Principi omnigena eruditione & acri judicio exornato has meas rudes, ac celeres eruditiones saltem ex parte probatas esse cognovero.

In ipso igitur scriptionis limine statim occurrit impeditissimus nodus à nemine (quem ego legerim) *nec veterum, nec recentiorum scriptorum animadversus, ne dicam explicatus. Nempè cur Sabinensis Antistes non ab aliqua Civitate, vel Metropoli; sed à tota Provincia renuncietur? Quod in Conciliis Oecumenicis, aliisque subscriptionibus nusquam legimus. Prætermitto nunc opinionem illorum, qui existimarunt*, Sabinam *fuisse civitatem, & ejus fautores rideantur pinguibus cachinnis. Simillimum errorem animadvertit* P. Philippus Labbe *summæ eruditionis Ecclesiasticæ Scriptor in* Synopsi Conciliorum, *in quem lapsus est* Binnus, *ejusque Scriptores, qui levissima conjectura adducti appellarunt* Concilium Sabinense *illud, quod celebratum fuit* Valli-soleti in Hispania *sub* Joanne, *nuncupato* XXII; *eò quod in illo præsederit tamquam Apostolicæ Sedis Legatus* Guillelmus *Sabinensis Episcopus. Apud omnes igitur scriptores sanæ mentis tam sacros, quàm profanos, certum ac indubitatum semper fuit, præcipuam, regiamque* Sabinorum *Vrbem appellatam fuisse* Cures, *inclytam, splendidamque olim* Tatii *Dynastæ sedem, de qua cecinit Virgilius Vatum Princeps.* Æneid, 8. Tatioque *seni* Curibusque *severis. Quæ Civitas posteà transmigratis* Romam Sabinis, *jacuit vilis, ac despecta. Convenerant enim* Tatius & Romulus, *inito fœdere, in hanc sententiam, ut ex duobus populis unus efficeretur, &* Sabini Romam *migrarent;* Romani *verò nomen retineret: sed* Romani *simul ac* Sabini *appellarentur* Quirites, *ut testatur Livius lib.*1. Ita geminata (*id est* Roma) ut

Sabina *non est civitas, quam inhabitet Episcopus Sabinensis.*

Cures metropolis *Sabinorum.*

ut *Sabinis* tamen aliquid daretur, *Quirites à Curibus* appellati. *Imò quod majus est, Sedes Curulis maximi honoris insigne, ac Regia appellata, deducitur à* Curibus ex Lipsio lib. 12 de Magist. *aliisque viris doctissimis. Concedendum tamen est*, Cures *aliquandò confusè dictos esse* Sabinos *temporis decursu, ut ex* Manuscriptis Nicolai Heinsii *apud* Holstenium *in* Annotationibus Geographicis. *Congruum itaque & honestum fuit, Sedem Episcopalem* Sabinorum *collocare* Curibus, *tamquam totius Provinciæ capite, vel saltem, deletis* Curibus, *in ejus Territorio, ut infrà ostendam ex Divi* Gregorii Magni epistola. *Nam ubi ante* Christi *adventum morabantur* Ethnicorum *Protoflamines vel Flamines, statutum fuit ab Apostolis, eorumque successoribus, ut ibidem Archiepiscopi, & Episcopi ordinarentur; ita in sacris Canonibus statuerunt* Lucius, Clemens, & Anacletus *Summi Pontifices* Cap. 1, 2, & 3, Dist. 80. *Vnde in Concilio Romano, celebrato sub* Honorio *Papa* an. 465, *subscripsit* Tiberius Curium Sabinorum *Episcopus*.

Episcopi Curibus in locum Protoflaminum successerunt.

Suppofito hoc solidissimo, ac certissimo fundamento, restat examinandum; in quanam parte Sabinæ *fuerit* Curium *civitas? Nam ex hac accurata situs indagine facilè erit Episcopalem sedem invenire.* Leander *existimat*, Cures *fuisse oppidum hodiè* (Turre) *nuncupatum; sed à tali viro recedere cum verecundia compellor, ut ex meis probationibus infrà clarissimè patebit. Eandem opinionem secutus est* Blondus, *qui perperam intelligens* Epistolam S. Gregorii, *non discriminavit Ecclesiam* S. Anthimi, *cujus meminit Pontifex, ab Ecclesia* S. Euthymii; *nam* S. Antchimi *Presbyteri, ac Martyris meminit* Martyrolog. Romanum die II May; Euthymii *verò Diaconi* die quinta ejusdem mensis, *cujus Ecclesia subterranea erat, ubi nunc visitur Episcopium, hodièque extat Oratorium sub ejus invocatione, quod antiquissima veneratione celebre in die festo invisunt populi.* Jubilius Maurus Sabinus *in suis* Manuscriptis *patriæ amore seductus, mordicùs contendit probare*, Turrem *fuisse* Cures, *sed ficulneo gladio facillimè jugulantur rationes ab eo adductæ.* Cluverius *etiam somnians confundit* Cures, & Forum novum, *seu* Foronovum, *(ut alii scribunt) facitque ex duabus civitatibus dissitis unicam tantum. Siquidem* Foronovum *erat in eo loco, in quo hodiè extat antiquum* Sabinense Episcopium *olim nascentis Ecclesiæ exordiis dicatum* S. Euthymio, *nunc verò* B. Mariæ Virgini; *imò tempore* Eugènii IV *hoc templum vocabatur* S. Maria Major in Sabinis, *ut ex* instrumentis Emphyteoticis anno 1431 patet. *Confirmatur magis hæc mea opinio ex quodam Libro Manuscripto* Manliani *servato, in quo legitur*, S. Maria Forinovi. *Ita etiam sentit eruditissimus* Marianus Victorius *summo ingenio, ac eruditione Præsul, scribens Senis* Jubilio Mauro *die* 19 *Octobris* 1569, *in hæc verba*: V. S. m' hà fatto gran piacere, anzi grandissimo à mandarmi quella iscrittione del Vescovio, è tengo certissimo, che lì fosse *Forum novum. Apparent enim hodiè quamplurima vestigia* Foronovi, *quod fuit* Romanorum *Municipium, uti colligitur ex antiquissimæ inscriptionis fragmento ibidem reperto, quam refert* Holstenius *vir antiquitatis studio suspiciendus in suis* Annotationibus Geographicis, *opere posthumo, excuso liberalitate Amplissimi Cardinalis* Francisci Barberini, *de universa Litteratorum Republica optimè meriti, dum codices tam Græcos, quàm Latinos è tenebris eruros publicæ Studiosorum utilitati prælo subjiciendos curat., Quem servet summus rerum Custos ad populorum felicitatem, & sui Nominis honorem. Clarius etiam probatur*, Forum novum *hoc in loco exstitisse, ex alia vetustissima*

Situs Curium ubi in Sabina?

Confutatio Sententiarum de situ Curium.

inscriptione, *quæ legitur sub Altari* S. Euthymii *in eodem Episcopii templo*, *nimirum*: D. N. M. ANTONII GORDIANI PII FELICIS AUGUSTI FORONOVANII DEVOTI NUMINI MAJESTATIQUE EORUM. *Si* Cluverius *vigilans*, *apertisque oculis legisset* Plinium, *non incurrisset in decumanum errorem*, *confundendo has duas civitates. Nam Plinius numerans* Sabinæ *populos scribit lib.* 2, *cap.* 12: Sabinorum Amiterni, Curenses, Forum Decii, Forum novum &c. *Vndè opinor præter* Numentanam, *duas alias Episcopales sedes numerandas esse in* Sabina; *unam apud* Cures, *alteram apud* Forum novum, *ubi hodiè extat* Episcopium, *ut apertissimè colligitur ex subscriptionibus Synodalibus. Nam in Conciliis Romanis*, *primò*, *secundò*, *&* *quartò celebratis sub* Symmacho, *semper subscripsit* Projectitius *Episcopus Forono vanus*: *&* *tamen in iisdem Conciliis subscripsit* Dulcitius *Episcopus* S. Anthimi, *quæ Ecclesia erat in* Territorio Curensi, *ut infrà videbimus manifestè*; *ita etiam in alio Concilio Romano sub* Felice III *Papa*, *subscripserunt* Feliciſſimus *Sabinensium*, *&* Asterius *Foronovanus Episcopi. Ergò erant duæ sedes Episcopales omninò distinctæ. Quarè* (*ut sermone sapientissimi* Valerii Chimentelli *loquar*) Sabina *meruit honorem* Bisellii. *Hunc clarissimum Virum sæculo suo illustrando natum doctrinâ*, *ac pietate veneror*, *ejusque lucubrationes aureis sententiis refertas avidissimè lego. Posterioribus verò temporibus invenio aliam subscriptionem in Concilio Lateranensi sub* Martino V, *scilicet* Joannis *Episcopi Vici-Sabinatis. Forsitan quia sæviente hostium incursione*, *&* *deletis civitatibus* Sabinorum, Cures *vicus evaserat*, *quod probo Strabonis testimonio lib.* 5: *Cures* nunc viculus est, quondam urbs illustris. *Eccè undè irrepsit paulatim abusus nominandi Episcopum Sabinensem Provinciæ Antistitem contra totius Ecclesiæ ritum. Destructis enim civitatibus ob immanium bellorum incendia*, *ut profusis lacrymis testatur* S. Gregorius *Pontifex*, *præcipuè* Totilæ *tempore*, *ut ex inscriptione* Narsetis *ad* pontem Salarium *satis manifestè patet. Imò aliquando* Sabinæ *Episcopus vocatur Lateranensis*, *quæ nomenclatura erat certè communis septem Episcopis Basilicæ Lateranensi adscriptis*, *de quibus fusè agunt Auctores Ecclesiastici*, *&* *ego in mea* Notitia V. Cardinalis.

His conjecturis, *&* *probationibus admissis*, *assero audacter*, *imò evidentissimè*, *quia Patronos habeo* Holstenium *testem oculatum*, *&* *illorum locorum peritissimum indagatorem*, *&* Marianum Victorium *Episcopum Amerinum*, *virum singularis eruditionis*, *&* *linguarum exoticarum doctissimum*, Cures *fuisse apud* fluvium Curensem *à* Blondo *corruptè*, Curtensem, *appellatum. Hodiè oppidum*, *detorto vocabulo*, Correse, *vulgò appellatum.* Opus Manuscriptum Mariani Victorii de Origine Italiæ, & Sabinorum *adhuc lucem non aspexit*, *in quo contra* Jubilium Maurum *Medicum*, *qui etiam saxis medicas manus admovere contendebat*, *inscriptiones immutando vetustissimas*, *probat* Cures *fuisse* Correse *oppidum*, *propè* Monasterium Farfense, *quod hodiè numerat centum quinquaginta capita. Comprobatur etiam hæc veritas ex antiquissima donatione ejusdem* Monasterii *ante mille annos conscripta. Quarè deletis* Curibus, *Episcopalis Sedes translata fuit ad Ecclesiam* S. Anthimi *Martyris existentem in* Curium territorio, *quo in loco Sanctus Presbyter Martyrium passus est*, *ut ex* Martyrologiis, Romano, Bedæ, Usuardi, *&* Adonis patet, via Salaria *veteri*, *vigesimo secundo ab Vrbe milliario*: *cujus acta invenies apud* Surium die undecima Maii, *qui etiam recitat sermonem* B. Petri Damiani *in laudem ejusdem Sancti Martyris. Appellata est autem* via *hæc* Salaria, *quia*, *ut scribit* Festus, *per eam* Sabini *sal è mari deferebant.*

Dulcitius Epis.

Curium situs.

Farfa.

Via Salaria unde dicta.

deferebant. Quando verò aliqui scriptores asserunt S. Anthimum *adeptum esse palmam Martyrii in* Agro Piniano, *intelligendi sunt de agro in* via Salaria, *quem possidebat* Falco Pinianus *à* S. Anthimo *ad fidem conversus, in cujus honorem posteà Oratorium construxerat in loco Martyrii, extantque ibidem vestigia ejusdem Ecclesiæ, ac celeberrimi Monasterii, hodieque vulgò* S. Antimo, *nuncupati. Ex eo igitur translationis tempore cœpit Episcopus Sabinensis appellari* S. Anthimi *in* Curium territorio, *& sic* Dulcitius *Episcopus S. Anthimi subscripsit Conciliis Romanis tertiò, & quinto sub* Symmacho *celebratis, qui tamen idem* Dulcitius *in primo Concilio sub eodem* Symmacho *subscripserat absolutè Episcopus Sabinensis; ergò idem omninò erat Episcopus Sabinensis, &* S. Anthimi *in* Curium territorio. Joannes Diaconus *in vita* S. Gregorii Papæ lib. 3, Cap. 15, *narrat S. Pontificem commendasse Ecclesiam* S. Anthimi *proprio Pastore destitutam,* Gaudioso *Episcopo Numentano, utpote viciniori. Sed expedit eandem epistolam hùc referre ad verbum, non solùm ad corroborandam magis meam indubitatam conjecturam, sed etiam ad manifestandam tanti Pastoris vigilantiam, ac solicitudinem in grege pascendo.*

Dulcitius Epis.

Gregorius Gratioso Episcopo Numentano.
Epist. XX, Lib. II. Indict. XI.

POstquam hostilis impietas diversarum civitatum, ita peccatis facientibus, desolavit Ecclesias, ut reparandi eas spes nulla, populo deficiente, remanserit; majori valdè cura constringimur, nè defunctis earum Sacerdotibus, reliquiæ plebis, nullo Pastoris moderamine gubernante, per devia fidei hostis callidi, quod absit, rapiantur insidiis. Hujus ergò rei solicitudine sæpè commoti, hoc nostro sedit cordi consilium, ut vicinis eas mandaremus Pontificibus gubernandas. Ideòque Fraternitati tuæ curam gubernationemque *Sancti Anthimi* Ecclesiæ in *Curium Sabinorum territorio* constitutæ prævidimus committendam, quam tuæ Ecclesiæ aggregari, unirique necesse est, quatenus utrarumque Ecclesiarum Sacerdos rectè, *Christo* adjuvante, possis existere, & quæque tibi de ejus patrimonio, vel de cleri ordinatione, seu promotione vigilanti, recta ac Canonica visa fuerint, cura disponere: quippè ut Pontifex proprius liberam habebis ex præsenti nostra permissione licentiam. Quapropter Frater charissime, Dominicorum reminiscens mandatorum salubriter ita in commissæ plebis regimine, lucrandisque animabus invigila, ut ante tribunal æterni judicis constitutus fructum bonæ operationis, qui ad mercedem tuam pertineat, eidem Redemptori nostro, in quo lætari possis, exhibeas.

Hujus Sanctissimi, ac Sapientissimi Pontificis exemplum sequutus Alexander VII, *providus, ac solertissimus Pastor, summa benignitate ejusdem Sabinensis Ecclesiæ curam Tibi, tuæque in regendis Ecclesiis notissimæ vigilantiæ commendavit. Quippè qui lynceis oculis in Viterbiensi propinquiori specula constitutus, non solum unico oculorum intuitu universam Sabinensem Diœcesim contemplaris, sed etiam ob brevissimum locorum intervallum, ovium tuarum voces commodissimè audis, illæque tuam vicissim cognoscunt. Nonnè* Manlianum *oppidum, præcipuum ovilis tui ostium extensis manibus claudere, & reserare vales, ne fures oves tuas mactent, & perdant aliundè ascendendo? ibique residet totius gregis Ostiarius vigilantissimus* Salaminæ *Episcopus, qui vices tuas sedulò exercet, gregemque tuum*

Cardinalis Brancatius ab Alex. VII denunciatus Episcopus Sabinensis.

tuum ad pinguia pascua ducit. Quarè in novo grege pascendo plus oneris dexteritati Tuæ impositum esse, re ipsa non experimur. Hæc scripsi, Non ut ingenium tuum aureum(Augustini *verbis ad* Hieronymum *utor*)meis obolis ditare contendam, *dum sœculum nostrum doctrinâ, ac moribus prorsus inauras; sed ut periclitetis meam in obsequendo celeritatem & observantiam. Mihi quoque curæ fuit, arctare paginam limite pauciore, ut te gravissimarum seriarumque rerum tractatione summa cum laude detentum legendi ratione moderarer: capacissimo namque ingenio tuo nulla nec sacra, nec profana se subducit eruditio. Longa interim te, & felix senectus maneat, Præsul Amplissime:nam & vita tuaEcclesiæ Orthodoxæ lucrum reputatur.* Viterbio Idibus Octobris *1666.*

Ex hoc solidissimè fundato ratiocinio luculenter patet, quid de Episcopio Sabinensis Pontificis tenendum sit; & uti res hæc jam dudum multorum ingenia hucusque torsit, ita quoque, quo in loco illud olim constiterit, & in hunc usque diem perseveret, ex hisce discimus. Ubi nota vicariam Sabinensis Ecclesiæ sedem jam constitutam esse, *Manliani*, vulgo *Magliano*, non procul à *Tiberi*, ubi & hodie residet Episcopus *Salaminæ*, & suffraganeus Episcopi Sabinensis D.nus *Quintilianus Gentilutius*, præsul optimus & vigilantissimus.

Sed jam ut ad nostrum institutum revertamur; fontibus *Himellæ fluminis* adjacet oppidum, vulgò *Aspra* dictum, quam ego aliam non esse dico, quàm veterem *Casperiam*, *Vibii Sequestri* verbis, ad id asserendum impulsus, qui in *Catalogo fluminum* sic dicit: *Himella Sabinorum Flumen* propè *Casperiam*: cumque *Aspra* eodem in loco sita sit, vel ex ipso hodierni oppidi corrupto nomine, *Aspra*, quasi diceres *Asperia*, restitutâ C literâ, *Casperiæ* priscæ urbis situm exponit, cujus etiam mentionem facit *Virgilius*, & *Silius Italicus* suprà citati.

Aspra *hodierni oppidi nomen olim* Casperia *fuit.*

Porrò ultra *Casperiam* versus *Vtriculum*, occurrit oppidum vulgò *Vacunæ* dictum, quod ego cum *Cluverio*, illo in loco situm fuisse existimo, quo olim *Vacunæ* fanum, & nemus *Vacunæ* junctum habebat, cujus meminit *Plinius l. 3, c. 2.*

Vacuna *oppidum, unde nomen?*

CAPUT

CAPUT II,

De Agri Reatini *Memorabilibus.*

HInc denique pervenitur in *Agrum Reatinum* ultimum *Sabinorum* terminum, qui uti veterum *Pelaſgorum*, *Aboriginumque* geſtis celeberrimus, nec non mirabilium Naturæ fœcundiſſimus eſt, ita quoque hoc loco eum cum veterum oppidis explicandum duxi.

Ager Reatinus ab urbe pervetuſta *Reate* ſic dictus, ex *Veſtinis* initium ducens ad *Narem fluvium* extenſus, *Montibus Appenninis* diverſæ appellationis clauditur. Hunc priſcis temporibus *Sicani* poſſidebant; quibus deindè à *Pelaſgis*, Duce *Tyrrheno*, è *Græcia* novas Colonias quæſituris (qui ex Spinetico ſinu recens huc appulerant) ſedibus ſuis expulſis, ager *Aboriginibus* poſteà relictus fuit, illis in *Vmbriam Hetruriamque* ad alias aliaſque colonias fundandas procedentibus. Quæ omnia, cum fuſiſſimè in primo hujus operis Libro, & in noſtra *Hetruria* proſecuti ſimus, iis ampliùs non immorabimur.

A Sicanis, *deinde à* Pelaſgis *&* Aborigi-nibus *inhabitatus.*

Agrum Reatinum paludibus & lacubus abundaſſe, in confeſſo eſt apud omnes *Romanarum rerum Scriptores*: inter cœteros tamen *Velini* & *Cutilii Lacuum* mentio fit quàm frequentiſſima, apud *Livium*, *Plinium*, *Senecam*, alioſque, quos poſteà allegabimus. Verùm ut ex moderna rerum facie, antiqua hujus *Reatini Agri* conſtitutio meliùs innoteſcat; Ego anno 1660, Interamnibus ad dictum *Reatini Agri* diſtrictum explorandum, in quo complura eſſe admiratione digna intellexeram, profectus ſum; ubi primò per vias difficiles incidi in *Catadupam* tota *Italia* celeberrimam, ubi *Velinus* amnis ex celſiſſimis præruptiſſimiſque cautibus immenſo fragore præcipitatus *Nari* ſe miſcet. Locus verè horrore plenus, & qui vertiginem inſpicientibus facilè incutiat; tanto enim fragore vaſta aquarum moles in ſubjectam monti voraginem devolvitur, ut nullus quantumvis voce intenſiſſima clamans, alterum præ ſoni vehementia audiat; ad *Catadupas Nili* te conſiſtere putares, ubi *Strabone* teſte, accolæ vehementiâ ſoni obſurduiſſe dicuntur. Fumus ex aquarum colliſione adeò ſubtilis eſt, ut in perpetua te nebula conſtitutum, & poſtquam indè exiveris etiam benè perplutum reperias; Undè ſole lucente non ſecùs ac inter roſcidas nubes ibidem perpetuam Iridis formam non ſine admiratione, ſpectare liceat; de quo conſule *Mundum* Noſtrum *ſubterraneum*, ubi de hoc Naturæ prodigio fuſius ratiocinati ſumus.

Ager paludoſus eſt.

Iter Authoris in Agrū Reatinum.

Catadupa *Velini, vulgo* la Caſcata di Terni.

Eſt *Velinus fluvius* è *Veſtinorum montibus* originem ſuam ducens, undè & vallis, quam interluit, à priſcis *Velia* dicta fuit; hic *Lacum Velinum*, vulgò *piè de Luco*, offendens, poſtquam civitatem Ducalem & *Reate* irrigavit, ei miſtus aliquouſque, tandem libertati ſuæ reſtitutus, poſt mille circiter paſſus, per ſupradictam *Catadupam*, quam vulgò *Caſcata de marmora* vocant, poſt lapſum in *Narem*, qui originem ſuam ex *Fiſcello*, præcelſo *Appennini monte* ducit, horrendo ſpumantium aquarum fremitu ſeſe exonerat. Sed jam veterem hujus loci conſtitutionem videamus. Certum eſt, totum hunc tractum olim paludibus offuſum, Dionyſio teſte; *fœdus*, inquit, Aborigines *cum* Pelaſgis *faciunt*, *& partem agrorum ſuorum iis aſſignant circa ſacrum lacum*, *quorum pleraque erant paluſtria*, ἐν οἷς ἦν τὰ πολλὰ ἑλώδη, ἃ νῦν κατὰ τὴν Ἀρχαίων τῆς διαλέκτου τρόπον Οὐέλια ὀνομάζεται, id eſt, *quorum pleraque erant paluſtria*, *quæ nunc priſca lingua* Velia *dicuntur.*

Velini *origo*, *& vallis per quam fluit*, Velia *dicta.*

Paludum itaque diffuſione Agro

squalescente, primus omnium pertuso monte, aquam ubique stagnantem, in *Narem* deduxisse fertur *M. Curius Dentatus* Consul, anno 463 ab Urbe condita, post devictos inquam *Sabinos*, interciso monte paludes Reatinas in *Narem* præcipitasse. ita Cicero ad Atticum l. 4: *His rebus actis* Reatini *me ad sua* τέμπη *duxerunt, ut agerem causam contra Interamnates apud Consules, & X Legatos*; *Quod* Lacus Velinus *à* M. Curio *emissus interciso monte in* Narem *defluit, ex quo est* Villa *siccata, & humida tamen modicè.* Meritò hoc loco quæri posset, utrum hic locus non exitum aliquem habuerit, quo ab aquarum violentia liberaretur? Dico, exitum utique habuisse, sed exiguum, quem posteà interciso monte *M. Curius* Consul ampliorem reddiderit. Quomodò enim *Velinus fluvius* montibus interclusus continuo aquarum augmento, non totam mox *Regionem Reatinam* inundatione sua oppleßet, si ei ostium non fuisset, per quod se exoneraret; de qua vide quàm fusissimè differentem *Tacitum l.* 1 *Annal.* Dicunt plerique Scriptores, *Lacum Velinum*, in saxum, quæcunque in eum projecta fuerint, convertendi mirifica vi pollere. ita Plinius l. 31, c. 2; *In exitu*, inquit, paludis Reatinæ, *quam* Sabini *accolunt, saxum crescit.* Seneca quoque l. III nat. quæst. cap. 20: *Indè est*, inquit, *quod res abjectæ in eundem lacum lapideæ subindè extrahantur, quod in* Italiæ *quibusdam locis evenit, sive virgam seu frondem demerseris, lapidem post paucos dies extrahis, circumfunditur enim corpori limus, adlimaturque paulatim.* Quæ omnia quoque in *Lacu Albuneo* suprà descripto fieri demonstravimus, ubi quoque hujus prodigiosi effectus causas reddidimus. Cum itaque *Palus Reatina* tanta petrificæ facultatis efficacia polleat, indè meritò inferre possumus, hunc juxta *Catadupam Velini Angiportum*, montium scopulis præpeditum à primævis temporibus continuo limi in saxum conversi incremento, nunc clausum, & ne aquarum *Velini* affluxu, accumulatarum diffusione ager totalem ruinam subiret, nunc denuò apertum fuisse; & certè ex differentibus canalibus, qui in hunc usque diem ibidem spectantur, mihi *Velini Catarractam* curiosiùs exploranti, luculenter patuit.

Mons intercisus ad defluvium Paludum.

Velini facultas petrifica.

Cicero in admirandis posuit, *Reatinis* tantum paludibus ungulas jumentorum indurari, quod utique ex tenaci tartari limo, ungulas in saxeam penè duritiem indurante accidit; undè *Varrone* teste, asinos æstivo tempore in montes exactos, quod fit in *Agro Reatino*, durissimis ungulis fieri: quam causam esse existimo, cur Authores Reatinos asinos omnibus reliquarum regionum asinis præferant, Varrone teste; *Hoc nomine*, inquit, *etiam asini Arcadici in* Græcia *nobilitati, in* Italia *Reatini; usque eò, ut meâ memoriâ asinus venierit HS. millibus LX; & unæ quadrigæ* Romæ *constiterint quadringentis millibus.* Et in testimonium hujus rei adducit *Murrium* quendam *Reatinum* dese loquentem: *Ego*, inquit, *de asinis potißimùm dicam, quod sum* Reatinus, *ubi optimi & maximi venierunt.* Fuisse præterea varias *Romanorum* villas circa *Lacum velinum*, ex Authoribus colligitur; inter alias *Tempe* Reatina celebrantur, non inferiora Thessalicis, de quibus *Cicero* paulò antè citatus, ubi & de *M. Curio Dentato*, quod pertuso monte paludibus exsiccatis deliciosissima *Tempe* nonnihil arida reliquerit, conqueritur.

Vngulæ jumentorum aqua Velini *indurescunt.*

Tempe Reatina.

Hisce accedit R*oseus Campus* in *Agro Reatino*, quem fertilissimum fuisse & sumen *Italiæ Varro* testatur; ut proindè mirari liceat, cur *Tempe* post defluxum aquarum arida, R*osea* tamen rura tantæ fertilitatis remansisse, dicat *Servius*, ut etiam perticæ longitudinem altitudo superârit herbarum; quin etiam, quantum per diem demtum esset, tantum per noctem cresceret, quod Virgilius ad suam provinciam transtulit, dicens:

Reatinus Agro *sumen* Italiæ.

Et quantum longis carpent armenta diebus,

Exiguâ

Exiguà tantum gelidus ros nocte reponet.

Quandò verò *Servius* dicit, tantæ hunc *Rosolanum*, sic enim eum vocat, agrum fertilitatis fuisse, ut perticæ altitudinem herbarum superaret fertilitas, id nequaquam credendum esse existimo de pertica erecta, nisi forsan pro herbis intellexerit fruticũ stirpiumque ubique quasi sylvescentium altitudinem; verùm uti hoc contra mentẽ Authoris est, ita illud longè humanam fidem superat. Legi tandem apud Varronem aliam explicationem prorsus contrariam ei, quam *Servius* adducit: Cæsar Vopiscus, inquit, *cum causam ageret apud Censores*, Campos Roseæ *dixit sumen* Italiæ *esse*, *in quo relictæ perticæ postridie non apparerent propter herbam*; cui *Plinius* subscribit, iisdem pænè verbis, ex *Varrone* depromptis, *Campos* videlicet *Roseæ*, *Italiæ* sumen esse, in quibus perticas postridiè gramen operiret; ubi non de perticis in altum erectis, sed humi projectis apertè loquitur, quamvis ibidem, cum de *cannabe Rosea* seu *Reatina* loquitur; ad proceritatem cannabis quod attinet, *cannabis*, inquit, *rosea in Agro* Reatino, *arborum altitudinem æquat*: quod pariter ὑπερβολικῶς dictum nemo non videt, nisi forsan de fruticibus & stirpibus id dictum voluerit, quarum pleræque etiam inter arbores à Botanicis numerari solent. Ego sanè hunc districtum Reatinum hodiè tantæ feracitatis non comperi, quam veteres illi attribuerunt.

Fertilitas Agri.

Villa Axii Appii.

Meminere quoque Scriptores *Villæ* cujusdam *Axij Appij*, ad *Velinum Lacum* sitæ, de qua *Cicero in Epist. ad Atticum l. 4*, & *Terentius Varro l. 4*, *De Lingua Latina*; quos consule. Ad *Lacum* pariter à Priscis *Velinia* Dea colebatur, à *Velino*, ut *Varro* dicit, *Velinia* dicta, in *fano* & *luco lacui* contiguo; quæ *Cluverius* considerans, forsan, ait, ab hujusmodi *Veliniæ* Deæ *luco*, oppidulum, quod hodiè adhuc in intimo *lacus* sinu conspicitur, & vulgò *Piè de Luco*, dicitur, à quo & locus nomen suum sortitus est, *il Lago piè de Luco.*

Piè de Luco, Lacus, oppidum, & lucus Veliniæ Deæ.

Rursus memorantur ab antiquis scriptoribus complura oppida olim in hoc districtu haud exiguæ celebritatis; cujusmodi sunt *Pallantium Aboriginum* sedes, à *Pallantio Arcadiæ* urbe sic dicta, à quo posteà ab *Evandro*, ubi posteà *Roma* condita fuit, *Pallantium Vrbs*, & *mons Palatinus* nuncupatus fuit; de quibus alibi. *Tiora*, *Lista*, & similia, quorum situm, ex mente veterum scriptorum, in mappa topographica exhibuimus.

Pallantiũ oppid.

Tiora opp. Lista opp.

De *Reate* totius *Sabinæ* Regionis Metropoli nil dico, cum jam alibi de ea egerimus & historiæ jam sat notæ sint. Unum adhuc indagandum restat; & est *Lacus Cutiliarum*, adeò apud Authores, ex prima *Græcorum* in *Italiam* transmigratione, celebris. Nam *Macrobius* & *Dionysius* ajunt, *Pelasgos* cum in *Græcia* sedibus suis pulsi diversas terras petiissent, confluxisse plerosque ad *Dodonæum Oraculum*, incertos, quibus hærerent locis, & hujusmodi accepisse responsum.

Reate.

Lacus Cutiliensis.

Pergite quærentes Siculûm Saturnia *rura*,
Atque Aboriginidem Cotylen, *ubi se insula vectat*,
Queis misti, decimas Clario transmittite Phæbo,
Et Diti *capita*, *& transmittite lumina Patri*:

Accepta sorte, cum *Latium* post varios errores appulissent, in *Cutiliensi Lacu* enatam Insulam deprehenderunt; hoc miraculo deprehenso, has sibi sedes prædictas esse didicerunt, vastatisque *Siculis* incolis occupavêre Regionem, decimâ prædæ parte secundum responsum *Apollini* consecratâ, erectisque *Diti* sacello, & *Saturno* arâ, cujus festa Saturnalia nominarunt. Hodiè sanè nullus in *Reatino districtu* lacus est, qui insulam natantem vectat, sed forsan, quemadmodum suprà de *Lacu Vadimonis* diximus, illa continenti accreta, ab immemorabili tempore jam natare desierit. Quo verò loco *Cutilias*, sive *Cotylen* urbem unà cum cognomine lacu quondam constitisse

ſtitiſſe putemus, topographia docebit.

Amiternum.

Et nè ultimam *Sabinorum* urbem celeberrimam, *Amiternum* omittamus, hîc paucis eam deſcribam, cujus ſitus, haud fuit procul fonte *Aterni fluminis*, quod hodiè *Peſcaram* vocant; viſuntur in hunc uſque diem ruinæ ejus non procul ſiniſtrâ amnis ripâ inter fontes ejus, & *Aquilam* Vrbem, prope oppidulum, cui *S. Victorino* nomen eſt, V. mill. paſſuum, ab *Aquila* in plano montis dorſo. Sunt & *Cluverio* teſte reliquiæ magnorum ædificiorum, templorum, turrium atque theatri, ita ut non ſolum apud priſcos *Amiternum* fuerit rerum geſtarum gloria, ſed & poſteris temporibus, Chriſtianæ jam fidei lumine inſtructum, ob plurimorum *Chriſti* Martyrum, qui iſthoc in loco ſanguinem ſuum pro *Chriſti* nomine fuderunt, celeberrimum. *Vſuardus in Martyrologio Nonis Sept. Romæ B. Victorini* Martyris, qui ſanctitate & miraculis clarus, ſacerdotium *Amiternæ* urbis, totius populi electione adipiſcitur. Habentur in Eccleſia Collegii Romani Soc^tis^ JESU, corpora SS. Martyrum, qui *Amiterni* ſub *Iuliano* paſſi, glorioſi Martyrii coronam adepti ſunt; ſed de hiſce vide fuſius actum in *Capite de origine Anienis.*

S. Victorinus *Martyr Amiterni paſſus.*

Infra *Amiternum* ad octo millia paſſuum ad dextram *Aterni* ripam, ex adverſo *Aquilæ*, quæ tribus indè milliaribus abeſt *Furconii* priſci oppidi ruinæ ſpectantur, cui loco in hunc uſque diem *Furconio* nomen manet; ab hiſce non procul abfuit aliud oppidum *Interocrea* dictum. *Amiterno*, inquit *Dionyſius* & *Reati* propinquus eſt vicus *Interocrea*, & frigidæ aquæ ad *Cutilias*; qui quidem vicus hodiè adhuc nomen *Inderdoco* retinet. Sed ut ad *Cutilias* revertamur, quas *Dionyſius* ampliſſimis verbis deſcribit, illa quoque hîc interſerenda cenſui. Itaque hæc de *Cutilia* recenſet.

Furconium opp.

Interocrea opp.

Cutiliarum *deſcriptio.*

Septuaginta ſtadia à Reate *clara eſt urbs* Cutilia *ad montem ſita, nec longè ab ea* Lacus *quatuor jugerum longitudine, nativis & perennibus fluentis plenus, immenſæ, ut perhibent, profunditatis. Hunc, quia aliquid Divini in ſe habet, Victoriæ ſacrum indigenæ autumant, & circumquàque coronis cincto neminem appropinquare ſinunt, inacceſſoſque ſervant eos latices, niſi cum ſtata ſacra poſt biennium recurrentia ſuo ritu faciunt iis, quibus fas eſt, parvam ejus inſulam ingrèſſis. Ea diametrum habet 50 pedum, nec plus quàm pedem aqua exſtat, inſtabilis, & huc, illuc plerumque fluctuat, aliàs alio ventis eam impellentibus; gramen in eo quoddam provenit, butomo, ſive carici, id eſt viminibus haud abſimile, ſimulque dumi quidam haud magni, res ſanè ſupra captum eorum, qui naturæ contemplationum imperiti ſunt, nulloque miraculo inferior.*

Aquæ *Cutiliarum* ſalutiferæ putantur fuiſſe, eò quod Imperatores huc ſeſe ad infirmitatibus ſuis medendum contulerint, quamvis eæ cauſa mortis fuerint *Veſpaſiano.* Nam, ut *Dion* ait; *Veſpaſianus* morbo correptus, non quidem podagrâ, quâ laborare ſolebat, ſed febribus extinctus eſt in *Sabinorum* aquis, quas *Cutilias* vocant: de quo ſic ſcribit Suetonius in vita Veſpaſiani: *Conſulatu ſuo nono tentatus in* Campania *levibus motiunculis, ac protinùs urbe repetita,* Cutilias *ac* Reatina *rura, ubi quotannis æſtivare ſolebat, petiit. Hic cum ſuper urgentem valetudinem creberrimo frigidæ aquæ uſu, inteſtina vitiaſſet, nec eo minus Imperatoriis ex conſuetudine muneribus fungeretur, ut etiam Legationes audiret cubans, alvo repentè ad defectionem ſoluta, Imperatorem, ait, ſtantem mori oportere, dumque conſurgit, & annititur, inter manus ſublevantium extinctus eſt.*

Cutiliarum *Aquæ medicæ.*

Mors Veſpaſiani *Cæſaris.*

Inter cœtera oppida *Sabinorum* adnumerata quoque fuerunt *Falacrium* & *Forum Decii*, cujus ſitum Authores determinant inter oppida *la Matrice*, & *Città Ducale*, vulgò dicta; alia verò *Foruli, Teſtrina, Fiſterna, Pitinum*; uti jam *Sabinorum* terminos excedunt, ita quoque jure quodam omittenda fuêre.

Oppida dubii ſitus.

Nurſiam

Nursia Patria Titi Vespasiani. *Nursiam* tamen hoc loco, priscam teste *Ptolomæo Sabinorum* sedem, non prætereundam duximus. Fuit hæc nullo non tempore clarissimis hominibus celebrata; siquidem patriam fuisse *Titi Vespasiani*, ex sequentibus patebit. Suetonius in Vespasiano: Titus, inquit, Flavius Petronius *apud* Helvetios *diem obiit, superstitibus uxore* Vespasia Polla, *& duobus ex ea liberis, quorum major* Sabinus *ad præfecturam urbis, minor* Vespasianus *ad principatum usque processit.* Villa Vespasia. *Polla Nursiæ* honesto genere nata, patrem habuit *Vespasium Pollionem*; ubi & Suetonius ait, non longè *Nursiâ*, *Vespasiorum Nursinæ* gentis prædium cum villa extitisse, quæ *Vespasia* dicebatur; *Locus*, inquit, *etiam nunc ad sextum milliarium à* Nursia, Spoletum *euntibus in monte summo appellatur* Vespasiæ, *ubi* Vespasiorum *complura monumenta extant, magnum indicium splendoris familiæ & vetustatis.* Hæc urbs ortu *S. Benedicti* nobilitata, æternam sibi nominis gloriam peperit, de quo videat Lector *Historiam* nostram *Eustachio-Marianam.*

CAPUT III,

De Montibus, Fontibus, & Fluviis Sabinorum.

Fiscellus mons. FIscellus mons pars *Appennini*, *Narem fluvium* sat notum parit. *Plinius*: Sabini Velinos *accolunt lacus, roscidis collibus* Nar amnis *exhaurit illos, è monte* Fiscello *labens.* Varro rer. rust. l. 2. *Ovium semen circa* Fiscellum *&* Tetricam montes *tardius esse, de quarum velocitate in* Originum Libro Cato *hæc scribit: In* Soracti *&* Fiscello *Capræ feræ sunt, quæ saliunt è saxo pedes plus sexagenos.*

Tetricus mons. *Tetricus mons* est unus ex cornibus *Appennini*; *Vibio in Catalogo montium*, *Mons Sabinorum* est, de quo Virg.

Qui Tetricæ *horrendas rupes, montemque severum,*
Casperiamque *colunt.*

De quo Servius: Tetricus, inquit, *in* Piceno *asperrimus, unde tristes homines tetricos vocamus, montemque severum, proprium nomen montis est, sicut agri Roseus*; hodiè vulgò nuncupatur *Monte negro*, quemadmodum *Tetricus* hodiè *Monte di S. Giovanni*; ortu *Farfari* nobilis. Non ignoro alios *Tetricum montem* in *Nursino Agro* ponere, hodiè *la Grotta della Sibylla* vocitatum: ajunt enim, ibidem in vastissimo antro, rivis interluentibus conspicuo, *Sibyllam* habitasse, & accolis responsa dedisse; Crypta Sibyllæ. verùm hæc nullo fundamento nituntur, utpote, quæ *Albuneam* cum *Nursina Sibylla* confundant; in cujus radicibus & lacus occurrit, subtristi aquarum vultu, & continuis aquarum fluctibus agitatus, in quo & Manes animasque hominum nonnunquam apparere fabulantur. sed relinquamus has fabulas.

Fuerunt & alii montes, quos *Romani* veteres nominant *Gurgures*, quos nos in *Reatino agro Appennini* partibus jungimus. Gurgures mons. *Canterius Mons*, *Varrone* teste in *Sabinis*, quem ego alium non fuisse censeo, quam illum, qui hodiè *Monte Lionessa* dicitur, qui uti asperrimus & multis locis inaccessus est, ita quoque ursis lupisque tutam & commodam habitationem præstat. Canterius mons. *Montem* verò, quem *Frontinus Mutelam*, 20 millibus passuum *Roma* dissitum dicit, ego alium non dico esse, quàm *Montem Ianuarium*, vulgò *Monte Gennaro*, de quo jam sæpius mentionem fecimus in præcedentibus. Mutela mons.

In *Sabinorum* Regione, quam *Anienem* terminare suprà diximus, quinque sunt celebrioris notæ flumina cum fontibus ex quibus originem suam ducunt; Flumina Sabinorū. & sunt *Velinus*, de quo jam dictum est; *Telonius*, vulgò *Torano*, qui apud *Reate* Telonius.

in *Velinum fluvium* se exonerat, de quo Ficolphus tom. 1. c. 12. Rutilius *Consul* Marium *propinquum suum legatum sibi legit, quem assiduò commonentem, moram bello utilem fore, & paulisper in* Clades Romanorum ad Telonium flumen. *Castris exerceri militem oportere tyronem; dolo id eum agere ratus contempsit, seseque in insidias* Marsorum *& universum agmen exercitus sui incautus iniecit, ubi & ipse Consul occisus, & multi nobiles interfecti, & octo millia* Romanorum *cæsa sunt; arma & corpora interfectorum in conspectum* Marii *Legati* Telonius fluvius *protulit, atque in testimonium cladis evexit;* de quo flumine ejusque cursu vide topographiam *Sabinorum.*

Himella Fl. *Himella fluvius* est, de quo suprà mentionem fecimus, hodiè dictus *L'Aia*, cujus fontes prope *Casperiam oppidum*, quod hodiè *Aspra* dicitur, esse suprà indicavimus.

Farfarus Fl. *Farfarus*, quem & *Fabarim* vocat, *fluvius Sabinorum* est; Virgilius; *qui* Tiberim Fabarimque *bibunt.* Ubi Servius, Fabaris *etiam ipse*, inquit, *per* Sabinos *transit, &* Farfarus *dicitur*, juxta illud Ovidii:

Ovid. Met. *Et amœnæ* Farfarus *undæ.*

Narve *tulit præceps, & opacæ* Farfarus *undæ.*

Hodiè *Farfarus Farfa* dicitur, à quo & Monasterium Ord. *S. Benedicti*, *Farfa*, nomen habet nundinis, & archivio reconditiorum antiquitatum celeberrimum; qui ex *Montibus Aprutiorum*, ortus longis ambagibus *Farfam* inter & *Eretum Tiberi* se miscet.

AlliaFl. Romanorum clade à Gallis accepta celebris. *Allia Sabinorum flumen*, quod Livius hisce verbis describit l.5: *Ad undecimum lapidem occursum* Gallis *est, qua flumen* Allia, *Crustumenis montibus prælalto defluens alveo, haud multò infra* Viam Salariam, Tiberino *amni miscetur.* estque illud flumen, quod prope *Eretum* in *Tiberim* influit, non tam famâ *Gallorum Senonum*, quàm *Romanorum* veterum infamiâ cum primis celebre. Ad ripas enim hujus *Galli Senones* ingentem *Romanorum* exercitum ad internecionem deleverunt. Cicero ad Atticum epist. 9: *Majores*, inquit, *nostri funestiorem diem esse voluerunt, Alliensis pugnæ, quàm urbis captæ.* Plutarchus de viris illustribus in M. Furio Camillo; *Mox quam* Galli Senones *relictis ob paravitatem agris suis,* Clusium Hetruriæ *oppidum obsederunt; missi sunt* Româ *tres Legati, qui* Gallos *monerent, ut ab oppugnatione desisterent; ex his unus contra jus gentium in aciem processit, & Ducem* Senonum *interfecit, quo commoti* Galli *petitis in deditionem Legatis, nec impetratis* Romam *petierunt, & exercitum Romanum apud* Alliam fluvium *cecidere, die 16 Calend. Aug. qui dies inter nefastos relatus* Alliensis *dictus; Vndè & apud Poëtas semper infausti & inauspicati nominis* Allia *fuit.* Virg.

Quosque secans infaustum interluit
Allia *nomen.*

Silius: *Major & horrificis sese extulit*
Allia *ripis.*

Lucanus: . . *Cedant feralia nomina*
Cannæ,

Et damnata diù Romanis Allia *fastis.*

Restat modò *Blandusius fons* explicandus tantoperè ab *Horatio* laudatus; Blandusia fons. qui ubinam in *Sabinorum* Regione consistat, hoc loco opportunè ostendam. Habuit Horatius duas Villas, unam, quam suprà descripsi, *Tiburtinam*, alteram *Sabinam*; de quo Suetonius in ejus Vita: *Vixit*, inquit, Horatius, *ut plurimum in secessu ruris sui* Sabini, *aut* Tiburtini, *domusque ejus ostenditur circa* Tiburi *luculum; Sabinâ valdè delectatum, quam operosioribus etiam divitiis præfert. Cur valle*, inquit, *permutem* Sabina *divitias* operosiores? & alibi:

Nil supra
Deos lacesso; nec potentem amicum
Largiora flagito,
Satis beatus unicis Sabinis.

Satisque se divitem beatumque prædicat, ob fundum unicum à *Mæcenate* in *Sabinis* acceptum. Hunc autem fundum fusè describit in *epist. 16, l. 1, ad Quinctium;* quam consulas: Erat vicinus prædio

prædio Horatiano *fons Blandusius* amœnitate confertus, quem l. 3, Oda 13, hisce versibus describit:

O fons Blandusiæ *splendidior vitro,*
Dulci digne mero, non sine floribus,
Cras donaberis hœdo,
Cui frons turgida cornibus
Primis, & Venerem & prælia desti-
nat.
Frustra. Nam gelidos inficiet tibi
Rubro sanguine rivos
Lascivi soboles gregis.
Te flagrantis atrox hora Caniculæ
Nescit tangere; tu frigus amabile
Fessis vomere tauris
Præbes & pecori vago.
Fias nobilium tu quoque fontium,
Me dicente cavis impositum ilicem
Saxis, unde loquaces
Lymphæ desiliunt tuæ.

Poëta hujus amœnitate loci percitus, sacrificium promittit in *agro Sabino*, ubi villã possidebat ad *montem Lucretilem* & *Vsticam*. Scholiastes in hunc locũ ait: Lucretilis mons *est in* Sabinis, & Vstica *nomen montis & vallis*. Meminit & *fluvii Digentiæ*, unà cum vico juncto *Mandela* nomine.

l. 1. ep. 18. ad Lollium.

Amœnitas Villæ Horatianæ in Sabinis.

Quid minuat curas, quid te tibi reddat
amicum,
Quid pure tranquillet, honos an dulce
lucellum,
An secretum iter, & fallentis semita
vitæ,
Me quoties reficit gelidus Digentia *ri-*
vus,
Quem Mandela *bibit, rugosus frigore*
pagus,
Quid sentire putas? quid credis, amice
precari?

Digentia rivus est ex *Blandusia* suam originem sumens, & *Mandela* pagus est rivo adjacens; ubi verò hic rivus spectetur, videamus. *Cluverius* cum *Blondo* putat eum rivum esse *Digentiam*, qui inter *Farfarum* & *Galantinum*, qui hodiè *Rio del Sole* dicitur, & ab ortu ad occasum in *Tiberim* fluit; pagumque fuisse eo in loco, qui hodiè *poggio Muretto* dicitur. Sed ut jam totum Horatianæ Villæ situm exactiùs exhibeamus,

Lucretilis mons quæ? Digentia rivus quæ? Mandela pagus quæ?

Dico Villam fuisse in Monte *Lucretili*, quem *Anastasius in vita S. Sylvestri* vocat *montem Lucretium*, è regione *montis Soractis*: *Lucretilis* verò mons putatur idem esse, in quo hodiè vicus, vulgò *Monte Libretti*, situs est, sub jurisdictione celeberrimæ familiæ Romanæ *de Sancta Cruce*. Est hæc villa in levi depressoque saxo posita, quæ *Vstica* dicebatur, ad *fontem Blandusium*, ex quo per *Digentiam rivus* per vallem fluebat, qui Mandelam *pagum* irrigabat, uti ex mappa patebit; & hoc loco teste *Horatio*, alicubi fuisse, arbitror ad *Digentiam fluviolum*, *fanum Vacunæ*, de quo suprà.

Vstica nomen Villæ.

Fanum Vacunæ.

Saluberrimas *Blandusii fontis* aquas fuisse, ipse testatur epist. ad Quinctium, ubi postquam situs amœnitatem & fertilitatem, ad rerum necessariarum usum descripsit, medicas quoque ejus facultates his verbis decantat:

Fons etiam rivo dare nomen idoneus, ut
nec
Frigidior Thracen, *nec purior ambiat*
Hebrus,
Infirmo capiti fluit utilis, utilis alvo.
Hæ latebræ dulces, etiam, si credis, amœ-
næ,
Incolumem tibi me præstant Septembri-
bus horis.

Atque hæc de *Sabinorum* Regione sufficiant.

PARS IV,

De VOLSCORUM Regno, veterumque in eo urbium situ.

CAPUT I,

De Volſcorum *ſitu, & finibus.*

Divisio regni Volſcorum.

LAtio *Volſcorum* Regionem adnectendam cenſuimus, eo quod *Tarquinius Superbus* primus eam Regionem expugnatam *Latini* juris fecerit, *Latio* adnumeratam, cujus termini ſunt. Ab occaſu habet Rutulos (quorum metropolis *Ardea*) *Aſturam*, *Antium* ac *Circejos*; Ab ortu *Samnites*; à Septentrione *Montem Algidum*, & *Æquorum* urbem cognominem; A Meridie *Auſones*, quorum maritima oppida *Formiæ*, hodiè, *Mola*, *Cajeta* & *Fundi*, quæ nomina etiamnum retinent. Martianus Capella l. VI: Latium *antiquum à* Tiberi Circejos *uſque obſervatum eſt fuiſſe millium paſſuum quinquaginta longitudine, tam tenues primordio Imperii fuere radices; coloniis ſæpè mutatis, tenuère alii aliis temporibus* Aborigines, Pelaſgi, Arcades, Siculi, Aurunci, Rutuli, *& ultra* Circejos Volſci, Oſci, Auſones, *undè nomen modò* Latii *ad* Lirim amnem. Oppida hujus celebriora pulchrè recitat Plinius l. 3, c. 5. Antium *Colonia*, Aſtura flumen *&* Inſula, fluvius Nymphæus, cloſtra Romana, Circeji: *à* Circejis Palus Pomptina *eſt*; *deindè* flumen Ufens, *ſupra quod* Tarracina *oppidum*, Volſcorum *linguâ* Anxur *dictum.*

Et de *Antio* quidem, de *Aſtura*, *Cloſtris*, *Circejis* in primo hujus operis libro, fuſè egimus; de cœteris verò urbibus *Volſcorum Oſcorumque*, quam tamen unam & eandem gentem eſſe dicimus, tunc agemus, ubi prius de *Volſcorum* origine linguæ nonnihil præmiſerimus.

Origo Volſcorum.

Undè originem *Volſcorum* gens duxerit, apud Authores controverſum eſt, eò quod nihil cum reliquis *Latinorum* urbibus quid commune habeant. Ego ſanè diligenti comparatione Authorum inter ſe contendentium factâ, Dico, hoſce populos haud dubiè vel à *Peucetio Oenotri* filio, poſt *Auſones* expulſos hoc loco ſedem ſuam fixiſſe, vel *Sicanos* à *Pelaſgis* & *Aboriginibus* in *Reatino Sabinorum* Agro *Latioque* profligatos hîc reſtitiſſe, *Volſco* Duce, à quo Regio nomen adepta fuit, & *Dionyſius* jam ſæpè ſæpius citatus apertè docet. Quod verò idiomate à *Latinis Volſci* differant, id equidem mirum nemini videri debet, niſi ei, qui differentes linguarum ſpecies ex variorũ populorum gentiumque tranſmigratione exortas ignorat; certum eſt, uti ex reliquiis nonnullis poſteritati relictis patet, differentem à *Latinis* dialectum, neque *Græcæ*, neque *Latinæ* omninò congruam, proximam tamen *Sabinæ Volſcos* habuiſſe. Nam ut Pompejus Feſtus ait: Sublicium pontem *quidam putant appellatum fuiſſe à* Sublicibus *peculiari vocabulo* Volſcorum; Idem, *in omnibus ferè antiquis commentariis ſcribitur* Obſcum *pro* Oſco, *ut in* Titinnii fabula V. *Qui* Obſcè *&* Volſcè *fabulantur*; *nam* Latinè *neſciunt.* Cuncti ferè veteres Authores, qui de Linguæ Latinæ origine ſcribunt, eam Græcanicæ originis eſſe tradunt, & *Feſto ſubſcribunt*: ſiquidem *Aborigenes*, ſive *Pelaſgos* primos *Italiæ* colonos, *Græcos* fuiſſe, nemo controvertit, & conſequenter eos linguam ſuam unà cum tranſmigratione in *Italiam* contuliſſe, indubium eſt; quæ barbaræ deindè Indige-

Lingua Volſca à Latina diſcrepat.

Septentri
Occidens.
Meridies.
Alba longa
Lacus Albanus
Albanum
LATIUM
LATINI.
Bovillæ
Aricia
Nemus
Lacus
Cynthianum
hodie Genzano
Velitræ
Canens
Palatium
Evandri
Lanuvium, hod.
Civita della Vigna
Mons sacer
Insula
sacra
Ostia
Ficana
Pellena
Solonius
Campus
Politorius
Sylva
Laurentina
Ardea
Lavinia
Laurentum
Tres Taberne
Cisterne
Forum
Numicus flu.
Afrodisium
Veneri Sacrum
Castrum Innubi
Sylvano sacrum
Lago di
Fogliano
Fortunæ
Templ.
Capo d' Anzio
Antium, hod.
Nettuno
M A R E
T H Y R R E
REGIONIS
VOLSCORUM
EXACTA DESCRIPTIO.
una
Cum Regionibus, ei Annexis
Auth. Ath. Kirch.
S. I.

Septentrio.
HERNICI.
SEDICINI.
Liris flu.
Cora
AVRUN-
CI.
Setia Sezza
Norba, hod: Norma
Nympha unde fluvius
Nymphæus
Suessa Pometia a Tarq. superbo destructa
Fons Ufentis
Privernum
Fossa nova
Lavetore
Ufens flu.
Amasenus flu.
Paludes
Hæc via Appiæ
Silicibus strata utrinque fossas habebat itinerantibus commodas.
meta
Anxur Tarratina
Oriens.
Astura flu.
Nymphæus flu.
PALUDES POMPTINÆ.
VOLSCI.
Pomptinæ
Feroniæ Templum
Lucus Feroniæ
Astura, hic M. T. Cicero fuit occisus
Clostera
hic chersonesus olim insula
Ad Turres Albas
Locus Ulyssis
Locus Ulyssis et Circæ memoria Celebris
Circei
Monte Cercello
RE NUM.
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
Scala Milliaria.
Meridies.

Indigenarum linguæ commiſta, ingentem corruptionis labem contraxit. *Latinos* quoque veteres ſumma vocum penuriâ laborantes, à Vicinis *Græcis* infinita ſumpſiſſe, adeò certum eſt, ut etiam nonnulli ſcripſerint, Latinam linguam cum Græca eandem fuiſſe, declinatione parùm mutatâ; verùm de hiſce conſulendæ præter *Dionyſ. Halicar. triſtes Verrii Flacci*, vel *Pompeji Feſti* apud *Paulum Diaconum*, quæ ex immani ſuperant naufragio, tabulæ. videndus quoque *Plinius de Inventione Literarum*, & *Scaliger in Varronem*, qui tibi integrum *Latinorum* nominum & verborum, quæ Græcam linguam ſapiunt, Catalogum ſuppeditabit. Nemini itaque dubium eſſe debet, Latinam Linguam pleraque ſua ex Græca ſuſcepiſſe. Addo tamen ex utriusque Linguæ miſcella tantò majorem corruptelam ſecutam fuiſſe, quantò Linguæ erant differentiores, adeò ut vix in veteris Latinæ linguæ dialectis veſtigium ampliùs appareat *Græci* idiomatis. Et tales fuerunt olim Lingua Sabina, Volſca, Oſca, de quibus ſcribimus, quarum nonnulla vocabula ad Græcas origines traduci poſſunt: quædam ſunt proprii idiomatis, & à *Latinis* poſteà aſſumpta. Sabinam primò in Volſcam & Oſcam radices ſuas egiſſe, tradit *M. Terentius Varro l. IV*, de Legibus; indè *Caſnor Oſcis* & *Volſcis* ſenex à *Caſco*, qui *Sabinis* eſt vetus; familiarem quoqueBruttiis fuiſſe linguamVolſcam & Oſcam, *Feſtus* docet, undè & bilingues vocat, quod *Græce* & Oſce loqui ſolitos Bruttios *Ennius* dicat. *Volſcos* itaque *Oſcoſque* conterminos populos dialectum ſuam in *Siciliam* uſque extendiſſe, ex *Feſto* patet; Dialectum tamen *Volſcorum Oſcorumque* nil commune habuiſſe cum Lingua Latina, *Titinnius* poëta vetuſtiſſimus, ſupracitato verſu docet:

Volſca *lingua ex* Græca & Latina *corrupta.*

Volſcæ & Sabinæ *voces uſurpatæ à* Latinis.

> *Qui* Oſcè *&* Volſcè *fabulantur; nam* Latinè *neſciunt.*

Hinc *Volſci Oſcique* Martem dicunt, *Mamers*, teſte *Feſto l. IX.* & *Meddix* Magiſtratum, ita Ennius:

Volſca & Oſca vocabula.

> *Summus ibi capitur* Meddix, *occiditur alter*

Mamers.
Meddix.
Famel.

Famel Oſcis, apud eundem, ſervus; Undè poſteà *Latinis* famulus, uti *Varro* tradit *l. de Leg.* Hoc pacto ex *Feſti notatione l. ult. Oſcorum* Linguâ *Ungulum* ſignificat Anulum; *Veja* plauſtrum, *Maras* Dominam, *Mulla* pœnam, *Pipatio* clamorem plorantis; *Sollum*, totum & ſolidum, *Mæſius* menſem Martium; *Dalivum* inſanum; *Pitpit*, quicquid; τέσσαρες, πέτρες, Oſcè *petora*, Undè *petorium* Currus quatuor rotarum; Undè teſte *Strabone*, poſterorum *Oſcorum* dialectus manet apud *Romanos*, qui ſubindè eorum vocabulis in Scenis & Carminibus, fabuliſque utuntur.

Vngulum.
Veia.
Maras.
Mulla, *unde* mulcta.
Pipatio.
Sollum.
Mæſius.
Dalivum.
Pitpit.
Petores.

Miſit non ita pridem inſcriptionem perantiquam ex *Sicilia* Pater *Alids* Societatis noſtræ Sacerdos, cujus verba & nomina cum nemo ex iis, qui antiquarum inſcriptionum inveſtigationi incumbunt, intelligeret, eam mihi enodandam tranſmiſit, quam & cum diligenter examinaſſem, eam *Oſcorum* idiomatis ſtylum ſapere comperi, & ſtatim id quod erat, priſcam *Volſcorum Oſcorumve* epigraphen eſſe ſubolfeci; Cum nomina & voces nec ad Latinam, nec ad Græcam accederent, ſed medium quid inter utramque tenerent. Inſcriptio autem hæc eſt.

Inſcriptio Volſca lingua in Sicilia reperta.

ΣΤΕΝΙΣ ΚΑΛΙΝΙΣ ΣΤΑΤ-
ΤΙΗΣ
ΜΑΡΑΣ ΠΟΜΕΤΙΕΣ
ΝΙΨΜΣ ΔΗΙΙΣ
ΜΕΔΔΙΣ ΟΥΠΣ ΝΣ
ΕΙΝΕΙΜΤΩΣ ΤΟ ΜΑ-
ΜΕΡΤΙΝC
ΑΠΠΕΛΛΟΥΝΗ ΙΣ Ο-
ΚΟΡΟ.

Hæc eſt inſcriptio, quam nos in rigore, ſine ulla paraphraſi, *Oſcorum* nominum hinc indè ex vetuſtiſſimis Authoribus collectorum ſubſidio fulti, ſic interpretamur.

Generoſæ Kalini Stattiæ
Dominæ Pometiæ, Nymphæ ſacræ
Magiſtratus Vpſentinus
qui Marti, ſive bello præeſt,
Apollinis conjugi.

Explico ſingula.

A σθένος. ΣΤΕΝΙΣ. fortitudinem *Oſcis* ſignificare, *Mauſſacus in exotericis* docet, idque à *Græco* derivat σθένος fortis; ſive verò id nomen fuerit ſubſtantivum, ſive adjectivum, certè nihil aliud ſignificare videtur, quàm robur, fortitudinem, vires, undè εὐσθενής, ἀσθενής.

Ἀπὸ τοῦ κάλλους. ΚΑΛΙΝΙΣ. Nomē propriumDeæ, cujus ſæpè apud *Ariſtophanem*, & *Pindarum* mentio fit, ἀπὸ τοῦ κάλλους, id eſt, à pulchritudine haud dubiè deductum.

Ab ἵστημι. ΣΤΑΤΤΙΗΣ. Cognomen videtur eſſe, & idem ſignificat, ac Stativa, quo modo *Iovem* quoque Stativum vocant, certo alicui loco aſtrictum, tanquam Genium tutoremque loci, & Averruncatorem.

a מָרָא. *ſyro.* ΜΑΡΑΣ. Dominam indicat, hac enim voce Dominam notabant *Volſci*, quam ab *Hetruſcis* mutuaſſe videntur. *Pœnos* quoque Dominam vocare *Maras*, ex verſibus Pœnicis *Plauti* docetur, forſan à veteri *Phœnicum* lingua, quæ verè Chaldaica fuit, deducto etymo; nam & in hunc diem *Syri* olim *Phœnices* dicti, per *Mar* vel *mor* Dominum, per *Martam* verò dominam ſignificant.

Ab urbe Pometia Volſcorū *metropoli.* ΠΟΜΕΤΙΕΣ. *Pometiæ*, quæ vetuſtiſſima fuit urbs, metropolis *Volſcorum*, uti poſteà dicetur, quam *Tarquinius Superbus* divitiis & viribus potentem poſt victoriam contra *Volſcos* obtentam deſtruxit, à qua in hunc uſque diem Campi inter promontorium *Circejum* & *Tarracinum* ſeu *Anxur*, paludibus offuſi, dicuntur *Pometini*, uti paulò poſt trademus. Hac deſtructâ Incolæ *Sueſſam Auruncorum*, quæ & *Sueſſa Pometia*, à deſtructa *Volſcorum Pometia* dicitur, ſe contulerunt, teſte *Dionyſio*.

A νύμφη. ΝΙΨΜΣ ΔΗΙΙΣ. Prima vox imperitâ manu Scriptoris tranſpoſitis literis, idem eſt ac ΝΙΜΦΙΣ ΔΗΙΙΣ; id eſt Nymphæ divinę; hic autē error ſæpè in veterum inſcriptionibus occurrit, nunc omiſſis, nunc additis, nunc tranſpoſitis literis. Litera Ψ. videtur vetuſtate temporum attrita, Φ fuiſſe.

ΔΗΙΙΣ, Divinæ, ſacræ, è *Græco* δῖος.

ΜΕΔΔΙΞ. *Meddix*, Oſcâ ſeu Volſca lingua idem quod Magiſtratum ſignificare, ſupra ex *Ennio* probatum fuit. Μέδδιξ.

ΟΥΠΣΕΝΣ. Eſt fluvius in *Volſcorum* Regione, Pometinos campos irrigans, qui & in hunc uſque diem *Vphens* dicitur, ſcaturienſque ex *montibus Setinis*, juxta *Tarracinam* in mare devolvitur; de quibus vide *Cluverium* de *Latio*, & *Volſcorum* Regione. *Oupſens pro vfens.*

ΕΙΝΕΙΜΤΩΣΤΟ. Hæc verba, quantum colligere licuit, idem ſunt, ac ἐνιστὴς *eniſtis*, quo veteres, ut *Mauſſacus in Exotericis* docet, præſidem ſignificabant, & à *Græco* ἐνίστημι facilè deduci poteſt, quaſi diceres, inſiſtens, forſan εἰ, hic, & νιμ, enim, quaſi diceres, hic enim ἐνιστῶστο præeſt; ſed hæ meæ ſunt conjecturæ.

ΜΑΜΕΡΤΙΝC. Vox eſt Volſcæ linguæ, qua bellum, vel *Martem* exprimebant, quaſi diceres, hic enim præeſt *Marti*, ſive bellicis rebus; *Mamertem* enim *Volſcorum* lingua *Martem* ſignificare, ſuprà ex *Feſto* docuimus; Undè & *Mamertinum fretum Siculum* nomen à *Volſcis* vicinis inditum, quaſi diceres, ob turbulentum motum, Martiale. *à Mamers, id eſt Marte lingua Volſcorum.*

ΑΠΕΛΛΟΥΝΗ. *Apollini*, corruptè omnia, uti fieri aſſolet in veterum linguarum formis.

ΙΣΟΚΟΡΟ. Conjugi, eſtque Græcæ originis; dicuntur ἰσόκοροι omnes illi, qui ejuſdem & floridæ ætatis ſunt, & conjuges dicuntur, à mutua, qua perpetuò fruuntur, familiaritate.

Atque ex hiſce luculenter patet, alium hujus inſcriptionis ſenſum eſſe non poſſe, quàm quem ſuprà poſui, ſalvo tamen peritiorum doctiorumque judicio. Siquidem Nympham hanc *σθένην καὶ καλλίνην* ob fortitudinem pulchritudinemque Nympharum numero adſcriptam à Pometino Magiſtratu ad *Ufentem* tanquam *Apollinis* conjugem, cultam fuiſſe inſcriptio docet, quam deſtructâ jam *Pometiâ* ex poſteris exul nonnemo in *Siciliam* appulſus huic lapidi inciſam, ejus honori & memoriæ exſtare voluerit. Sed jam propoſitam nobis materiam proſequamur.

CAPUT II.

De Volſcorum *oppidis Mediterraneis.*

Situs regionis Volſcorum.

DIximus jam ſuprà, *Volſcorum* fortem viribusque potentem Regionem, à *mari Tyrrheno*, ex ortu, ad *Marſos* uſque & ad *Lacum Fucinum*, & ex Septentrione ad ipſos *Æquos*; & ex Meridiè ad *Auſones*, & *Auruncos*, terminos ſuos extendiſſe; de quibus jam paucis, & quoad fieri poterit, brevibus verbis agemus, ne quicquam hoc loco omiſiſſe videamur.

Pometia Sueſſa Volſcorum *metropolis.*

Volſci itaque Septentrionem verſus cum *Marſorum* Regione terminant, quam adſcitis *Hernicis Tarquinius Superbus* expugnavit, unà cum *Pometia Sueſſa Volſcorum*, è cujus manubiis *Templum Iovi Latiari* in *Monte Albano* excitavit; Hujus enim coloni, jam exules *Sueſſam Auruncorum* ultra *Lirim* migrarunt; de quibus in ſequentibus plura.

Oppidum S.Germani Cœnobiũ Caſſinenſe *Principalis ordinis* D. Benedicti *clarum.*

Occurrit modò, ultimum in *via Latina Volſcorum* oppidum *Caſſinum*, præclara civitas *Latinorum*, uti *Strabo* dicit, noviſſima, hodie oppidum *S. Germani* dictũ cum *Cœnobio Divi Benedicti* commemoratione nobilitato; Quod uti olim *Silio* teſte, Nymphis habitata *Caſini* rura dicata, fuerat, ita ad *Sancti Benedicti* adventum, Idolorum deſtructis aris, in glorioſiſſimam ſacroſancti ordinis Benedictini Sedem evaſit; ex quo tanquam ex fœcundiſſimo Monaſticæ Religionis ſeminario, undiquaque doctiſſimi, nec non ſanctitatis fama celeberrimi viri prodierunt.

Deſcriptio Monaſterii Caſinenſis.

Cœnobium admirandis à Sanctiſſimo Patriarcha *Benedicto* ibidem geſtis omnibus ſeculis memorandum, unica dicti Ordinis ſedes, in altiſſimo monte ſitum ſuum habet, undè à fulminibus quotannis in id irruentibus, maximè infeſtatur. In illo cella *S. Benedicti* adhuc monſtratur, una cum menſura ſtaturæ ejus, enormis altitudinis; Bibliothecam Manuſcriptorum copia locupletiorẽ nullibi me vidiſſe memini. Adjacet paulò infra, alia Cœnobioli fabrica, in quam veluti in ſacrum quendã receſſum, à negotiis & curis Ordinis defeſſus S. Patriarcha ſe recipere ſolebat, in qua & *S. Ignatium* Societatis fundatorem, ad Divinæ influxus gratiæ uberiùs ea in ſolitudine participandos, & ad, pro felici Ordinis à ſe inſtituti ſucceſſu, Deo ſupplicandum, ſe recepiſſe ferunt, ubi & unius ex Sociis ſuis defuncti animam, inter Angelorum manus in cœlum evolare divinitus cognovit. Dicuntur & in vicino & altiori monte ingentia rudera adhuc videri, quæ putantur *Apollinis Templum* fuiſſe, quod *Divus Benedictus* deſtruxerat. Ex hoc loco per *S. Germanum* verſus ortum tendentibus, mox occurrit vetuſtiſſima Vrbs *Atina* in monte ad *Lirim* poſita, teſte Virgilio: Atina *potens* Tyburque *ſuperbum.* Hæ enim Vrbes jam ante adventum *Æneæ*, potentes, à *Turno Rutilorum* Rege in ſuccurſum contra *Latinorum* Regem advocatæ fuerunt; tandem *Romanorum* colonia ſub *Claudio Nerone* facta fuit.

S.Ignatius *in eadem ſolitudine moratus.*

Atina *urbs vetus.*

Atina decem millibus paſſuum diſtat *Sora*, *Romanorum* pariter colonia, quæ tempore *Hannibalis Romanis* trucidatis

Sora.

tis

tis colonis, defecit ad *Samnites*: victa tandem fuit deindè à *M. Pœtilio*, & *Cn. Sulpitio* Coff. ac *Samnitibus* fecuri percuffis eò deducta fuit nova colonia, *Livio* tefte. Hodiè Ducatus celeberrimi nominis familiæ Pontificiæ *Boncompagnæ* paret, ob fummam in Rempublicam Chriftianam Pontificis optimi *Gregorii* XIII merita àRege *Hifpaniarum* in feudum datus; fitum habet deliciofiffimum, camporum feracitate infignem; *fluvio Liri* adluitur, quem fummis laudibus *Cicero in* fuis *epiftolis* profequitur. Altiffimum montem fibi vicinum habet,ab oppido vicino, *Monte di Tefchio folido* dictum, ex quo Cryftallinam glaciem in menfarum delitias, æftivo tempore deportant. De hoc monte cum plura admiratione digna referri audiffem, eum affumptis fociis afcendi; & quòd in fupremo montis aditu de ventorum violentia audieram, verum effe cognovi; tantos enim in angiportu montis, ventorum furores expertus fum, ut comitibus manibus pedibufque innixis, ne ftantes ventus abriperet, incedendum fuerit; ajebantque comites, non fine fummo circumjacentium locorum detrimento, fubindè integros caprarum greges, ventorum vi abreptos fuiffe. Eluctati tandem ex *Æoliis* gurguftiis planitiem montis pafcendis pecudum gregibus, armentifque boum vaccarumque percommodam,fub limpidiffima fpirantis auræ amœnitate offendimus; ubi ex Meridie amœniffimus, quà mare quà terra patet, profpectus dabatur; Ex Borea *Lacus Fucini* longè latèque exporrecta facies; ex reliquis plagis altiffima montium juga, urforum ferarumque latibula, queis montana planities concludebatur, fpectare licebat. Acceffimus tandem montem glaciali cryftallo uberrimum miro Naturæ artificio conftitutum. Mons eft in modum inverfi coni, feu turbinis excavatus, in turbinis ultimo fundo ingens foramen videtur, per quod pluviæ & nives veluti per infundibulum quoddam in profundiffimam longè latèque exporrectam Cryptam monti fubjectam exonerantur; intra quam paulò infrà in eam aditus patet, quam cum introiffemus, totam quantam ftiriis Criftallinis prægrandis molis, ex fornice pendentibus confertam, infrà quoque tantam glaciei abundantiam invenimus, ut toti *Italiæ*, ad glaciei nivifque commeatum fufficere poffe diceres. Glacies inftar puriffimi cryftalli limpidiffiima eft, ex qua ftatim omnis generis pocula fiunt; intra quæ vinum infufum protinùs tam intenfo frigore imbuitur, ut id fenfus vix tolerare queat, uti eodē in loco nos experientia docuit. Eft & in vicini montis fummitate pratum quoddam, in quo totius anni decurfu flores, ob infignem aëris,qua pollet, temperiem, colligi dicuntur. *Flumen Liris* urbem alluens non aliis nifi truttis confertiffimus eft. *Ager Soranus* plurimum damni, ex terræ motu, anno 1654 paffus eft, terra multis in locis in voragines fubfidente. Sed hæc de *Sora* fat dicta fint.

Mons Soranus, ejusque memorabilia.

Mira montis conftitutio, ex quo cryftallum educunt glaciale.

Multitudo nivis inveteratæ.

Euntibus pofteà verfus Occidentem tribus millibus paffuum occurrit oppidum, & Ducis palatium, quam *Infulam (Ifola)* vulgò vocant. hanc ego quicquid *Cluverius* contrà fentiat, Veterem Interamnam effe dico; hic enim *Fibrenus fluvius* in duo veluti brachia divaricatus *Infulam* utrimque in horridas catadupas præcipitatus conftituit, quibus paulò infrà unitis brachiis, & nomine relicto in *Lirim* exoneratus, unus cum eo & nomine & re fluvius, curfum fuum verfus *Campaniam* profequitur; cujus amœnitatem pulchrè fanè Cicero libro de Legibus defcribit fub forma dialogi, *Attico*, & *Marco* interlocutoribus. Atticus: *Vifne, inquit, quoniam & fatis jam deambulatum eft, & tibi aliud dicendi initium fumendum eft, locum mutemus, & in* Infula, *quæ eft in* Fibreno (nam id opinor illi alteri nomen eft) *fermoni reliquo demus operam fedentes.* Marcus: *quin fi verum dicimus, hæc eft mea & fratris*

Pratum florigerum etiam hyeme.

mei

mei germani patria, hic enim orti stirpe antiquissima sumus, hic sacra, hic genus, hic majorum multa vestigia, quid plura? hinc vides villam, ut nunc quidem est, lautiùs ædificatam patris nostri studio, qui cum esset infirma valetudine, hic ferè ætatem egit in literis. Sed hoc ipso in loco, cum avus viveret, & antiquo more, parva esset villa, ut illa Curiana *in* Sabinis, *in hac me scito esse natum.* Atticus *Sed ventum in* Insulam *est? Hac verò nihil est amœnius; ut enim hoc quasi rostro finditur* Fibrenus, *& divisus æqualiter in duas partes, latera hæc alluit: rapidèque dilapsus citò in unum confluit, & tantum complectitur, quod satis modicæ palæstræ loci, quo effecto, tanquàm id habuerit operis & muneris, ut hanc nostram efficeret sedem ad disputandum, statim se præcipitat in* Lirim, *& quasi in patriciam familiam venerit, amittit nomen obscurius,* Lirimque *multò gelidiorem reddit; nec enim aliud hoc frigidius flumen attigi, cum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possem.* Hic sanè adeò scitè hæc *Insula* describitur, ut de ea ampliùs dubitare nemo debeat, sub eadem prorsùs facie quâ etiamnum cernitur. Sed jam ad alia progrediamur.

Villa Ciceronis.

Fregellæ opp.

Hic *Fregellæ*, olim urbs florentissima, cum à *Romanis* defecisset, diruta, & ad vicum jam usque à *Strabonis* tempore reducta. Ea nunc sive ex ruinis ejus extructum *Pons Corvus* oppidum existimatur; Silius: *Et quæ fumantem texere giganta* Fregellæ.

Aquinum urbs.

Sed ut ad iter à *Casino* occeptum revertamur; A *Monte Casino* versus lævam tendentibus, occurrit nobilissima urbs *Aquinum*, ortu *Divi Thomæ Aquinatis* celeberrima *Melpha fluvio* irrigua; cui non procul abest in alto montis vertice *Rupes sicca*, vulgò *Rocca secca*; ubi & in hunc usque diem incunabula *Divi Thomæ* ostenduntur. Porrò progredientibus occurrit *Arpinum M. T. Ciceronis*, nec non *C. Marii* natalibus fama supra æthera nota civitas, quâ indigenæ tantoperè gloriantur, ut in hunc usque diem ob *Ciceronis* tanti municipis communi popularisque honorem tres literas M. T. C. pro signo publico scribant. Eusebius in Chronolog. l. 11. Cicero Arpini *nascitur*, *matre* Helviâ, *patre Equestris ordinis ex Regio* Volscorum *genere.* Vide Plutarchū in vita Ciceronis, & Valer. Max. l. 2, c. 2, de *Cajo Mario Arpinate*: *Iam*, inquit, C. Marius *maxima fortunæ luctatio est; omnes enim ejus impetus tam corporis, quàm animi robore fortissimè sustinuit.* Arpini *honoribus judicatus inferior, Quæsturam* Romæ *petere ausus est; patientiâ deindè repulsarum irrupit magis in Curiam, quàm venit. Itaque ex* Mario *tam humili* Arpini, tam *ignobili* Romæ, *tanquam fastidiendo candidato, ille* Marius *evasit, qui* Africam *subegit*, Iugurtham *Regem ante currum egit, qui* Teutonum Cimbrorumque *exercitus delevit, septies Consul.* A *Sora* & *Interamna* non nisi septem passuum millia distat.

Rocca secca.

Arpinum patria Ciceronis. Cajus Marius Arpinas.

Castrum S. Joannis.

Post *Soram* ad lævam spectatur *Castrum S. Ioannis*, in quo *Divus Thomas* profugus à parentibus, ejus in Religionem ingrediendi propositum impedientibus, veluti captivus detentus fuit; ubi post impudicam fœminam titione abactam, Virginitatis postmodum illibatum florem Dei beneficio per Angelum ejus lumbos præcingentem, in egregii facinoris meritum adeptus est. Spectatur non procul hinc *Turris*, intra quam *Cœlestinus V* Papa, post abdicatum Pontificatum à *Bonifacio VIII* Pontifice inclusus ultimum diem suum obiit. Sequitur posteà *Frusino* cujus in primo Libro mentionem fecimus, urbs antiquissima, quam nonnulli *Volscis*, alii *Hernicis* adscribunt, ab utroque populo nunc expugnata, nunc recuperata. *Frusinonem* sequitur *Ferentinum*, de quo alibi, & monti affixæ *Verulæ*, ubi dicitur adhuc exstare sepulchrum *S. Mariæ Salomes*, matris *S. Ioannis Euangelistæ*, quam filium *Romam* secutam ibidem obiisse, Archivium Verulensium tradit. Sequitur posteà *Anagnia* vetustissima *Hernicorum* urbs, patria *Bonifacii VIII*: ubi & à *Gallorum* exercitu, *Sciarra* Duce, in captivitatem abductus, tandem

Turris Cremata.

Frusino.

Ferentinum.

Verulæ.

Anagnia.

Romæ in *Castro S. Angeli* fatis cessit.

His jam ordine recensitis, iter prosecuti, & *Signia*, & ceteris oppidis alibi descriptis, *Coram* & *Velitras*, haud ignobilia *Volscorum* oppida, appulimus, quorum illud à *Corace*, fratre *Tiburti* & *Catilli* fundatorum *Tiburis*, conditum fuit, 425 annis ante *Romam* conditam, cui prægrandis origo aquarum adjacet, ex qua immensis sumptibus per Aquæductus passim adhuc in Romanis campis obvios 36 mille passibus aqua deducta fuit; de quo vide *Frontinum*.

Cora à Corace *extructa.*

Velitræ.

Velitræ natalibus *C. Octavii Octaviæ* domus fundatoris clarum à Scriptoribus Romanarum historiarum *Volscorum* oppidum, dicitur, teste Stephano: Βέλιτρα πόλις Ἰταλίας, Ῥώμης οὐκ ἀπωτέρω, ὥς φησι Φλέγων ἐν Ὀλυμπιάσιν, ἢ ἑκατὸν ἑβδομήκοντα τέσσαρσι σταδίοις: id est, Velitræ *Civitas* Italiæ, *à* Roma *haud amplius, quam* 174 *stadiis distans*, id est, ejus ævi computatione, 23 millibus passuum cum dimidio distans; hodiè ab ea 24 milliaria *Romam* numerantur. Fuisse autem olim Urbem oppidò populosam & opulentam ex sequentibus constat. Unde primò ab *Anco Martio*, quarto *Romanorum* Rege expugnata, deindè à *Martio Coriolano*, qui *Volscos*, *Dionysio* teste, cum exercitu alacriter adortus, magnam reportavit prædam, & urbe eorum obsessa, fossisque & valle cincta occupatis sub dio campis ad murorum oppugnationem se adcinxit; de sæva pestilentia, quæ incolarum numerum ita exhausit, ut vix decima pars hominum superfuerit. *Tanta*, inquit, Dionysius, *repentè* Volscos *invasit pestilentia, quanta nullibi, nec apud* Græcos, *neque* Barbaros *fuisse narratur, nulli parcens ætati, nulli conditioni nulli sexui sive in debiles, sive in validos incideret; cujus cladis magnitudo satis liquere potest ex nobili ejus gentis urbe* Velitra, *quæ magna priùs & populosa, sic tum exhausta fuit, ut decima tantùm incolarum pars reliqua permanserit, cæteris omnibus extinctis; quarè tandem, qui huic calamitati superfuerunt, Legatis missis, desolationem patriæ conquesti, se & sua dederunt in potestatem populi Romani. Nam & antè colonos acceperant à* Roma, *ideòque tunc iterum novos submitti in vacantes agros postulabant.* Hodiè pariter natalibus Eminentissimi Cardinalis *Ginetti* claret, agrum habens omnium ad victum necessariarum rerum ubertate fœcundum. De origine *Domus Octaviæ*, quæ indè originem suam traxit, vide *Historiam* nostram *Eustachio-Marianam*. Hinc *Volsci* ulteriùs progressi, veluti cuneo quodam intra *Latii* viscera adacto usque ad *Æquos* ipsos monticolas penetrarunt; de quibus in primo hujus operis libro sat egimus.

Pestilentia *sæva.*

Æquorum *nonnulla oppida* Volscis *olim parebant.*

A *Velitris* versus Meridiem tendentibus, primò occurrunt *Suessæ Pometiæ* ruinæ, quæ destructâ à *Tarquinio Superbo* urbe amplissimâ adhuc supersunt, de quibus in sequentibus fusiùs. Hoc oppidum sequitur *Norba*, monti scopuloso imposita, hodiè vulgò dicta, *Norma*, sub quo *fons* ille, *Nympha* dictus scaturit, ex quo *fluvius Nymphæus* inter *Antium* & *Circejos*, in mare exoneratus nomen sumit. Hæc ab *Æmilio Lepido, Appiano* teste, *lib.* 1. *Civil. bellorum*, expugnata, tantum terrorem, indignationemque indigenis attulit, ut quidam suamet manu, nonnulli mutuis vulneribus ceciderint, alii laqueis se præfocarint, obturatisque foribus ignem tectis subdiderint, quorum conatum fortuitus ventus adjuvit in tantum, ut præda repentino incendio absumpta fuerit.

Suessa Pometia.

Norba.

Norbam paulò post *Setia* sequitur, vulgò *Sezza* dicta, olim *Volscorum* oppidum paludibus Pontinis impositum, colonia *Romanorum* illuc deducta, *Vellejo* teste, octavo anno, post urbem à *Gallis* captam; anno post *Romam* conditam 373, ante *Christum* 380. Inter cœtera rariora, vinum Setinum maximè celebratum fuit à *Strabone*, *Horatio*, *Martiali*, Juvenali Satyrâ 5.

Setia, *Sezza vulgo.*

Cras

Cras bibet Albanis *aliquid de montibus, aut de Setinis.* - -

Martialis l. xiv. epigr. 112.

Pendula Pomptinos qua spectat Setia *campos,*
Exigua vetulos misit ab Vrbe cados.

Dixit *pendulam*, quia in montium jugo, quod juxta Pomptinos Campos, de quibus paulò post, & *Asturam* usque *flumen*, & *Sermonetam* Ducis *Cajetani* sedem protenditur, atque ex ora ejus tanquam ex crepidine quadam, in subjectam paludum Pontinarum planitiem, in *Circejum montem, Insulamque Pontiam*, cœterasque adjacentes, quà longè latèque patet mare, prospectus datur longè amœnissimus. Ascensus hujus montis asper est, ad quem per vias in modum cochlidis stratas, ad summitatem ejus pervenitur, sub cujus pede, multiplici fontium scaturigine, celebris ille apud Veteres *Vfens fluvius* originem suam sumit, qui post quindecim milliarium decursum prope *Tarracinam* mari miscetur, per quam & naviculis, seu potiùs lintribus, quas *Santalas* vocant, per flumen tranquillissimum nullis catarractis, aut aquarum turbinibus, agitatas amœnissima sane via sub arborum umbris, *Setiam*, & hinc *Tarracinam* ascenditur descenditurque. Sed de hisce quàm fusissimè in sequentibus. Post *Setiam* antiquissima Urbs, *Privernum*, occurrit, vulgò *Piperno*; de qua plena sunt veterum scriptorum monumenta, quæ collecta vide apud *Cluverium*. Distat hinc proximè Cœnobium, vulgò *Fossa nova*, in quo Divus *Thomas Aquinas*, dum ad Lugdunense Concilium vocaretur, dum Canticisque Canticorum exponendis incumberet, diem ultimum piè & sanctè obiit.

LIBER IV.

AGER POMPTINUS,

hoc est

De *Pomptini Volscorum Agri* antiquitate, ejusque memorabilibus, Urbibus, Fluvijs, Lacubus, & tandem de *Pomptinarum Paludum*, ad meliorem frugem revocandarum modo, ratione & industria.

PRÆFATIO.

Nescio sanè quæ noverca rerum humanarum cardines fortuna verset, ut illæ quantò sunt præstantiores, & ultra communem humani ingenii terminum sublimiores, tantò semper majores difficultatum & contradictionum scopulos experiantur. Quod uti in omnibus nullo non tempore admirandorum moliminum exhibitis speciminibus verissimum est, ita & in Pomptinarum Paludum *ad meliorem frugem reductione maximi sanè momenti negotio hodiè usu venit.*

Bonificatio quid sit? *Cum itaque haud ita pridem, in dicto negotio, quam Bonificationem vocant, non exigua exorta fuisset inter Arbitros controversia; non defuère, qui negotium utpote humanis viribus longè superius, quasi conclamatum tenerent; contrà alii tantum abest, ut in eam sententiam induci se sinerent, ut potiùs argumentis validis possibilitatem facti contrariæ partis factioni omnibus modis persuadere conati sint. In hac dissentientium partium velitatione, dum litis decisor inquiritur, tandem ad me jussu Cardinalis* Pamphilii, *dicti* Astalli, *sub* Innocentio X, P. M. *totius defertur controversæ materiæ judicium,* De Pomptinis variæ sententiæ. *litisque decisio. Et tametsi non mihi tantum arrogem, ut aut auxiliis consiliisque meis in tam lubrico & pleno aleæ opere quicquam me præstare posse putem, cum tamen ita mihi naturâ comparatum sit, ut nihil homine dignius existimem, quàm si quemadmodum in iis potissimùm rebus, quæ bonum publicum spectant, quæque ob summam atque inevitabilem difficultatem hujus præsentis materiæ instituto tandem decidendo sunt, ingenii vires experiri. Hisce calcaribus adactus, opus aggressus sum, in quo conficiendo, si spes me fefellerit, vel in ipso conatu laudem me inventurum confido. Ne verò in adeò intricato negotio præceps formarem judicium, aut, ut dici solet, nudæ theoriæ tantummodò intentus inconsultiùs quicquam definirem; ante omnia, ipsam mihi* Pomptinam Regionem *adeundam lustrandamque duxi: ut explorato priùs totius situ, natura, proprietate, deindè omnibus antiquitatum recessibus discussis, singulisque cum iis, quæ circa haud dissimile argumentum, in diversis* Europæ *partibus jam dudum observâram, combinatis, quid tandem optimum factu videretur, concluderem. Quod etiam hoc meo ratiocinio pro mei tenuitate ingenii præstandum existimavi.*

CAPUT

CAPUT I,

Qua Regionis Pomptinæ tum veteris tum modernæ situs describitur.

Pomptinæ regionis situs.

Intra eum veteris *Latii* districtum, qui ab ortu Solis *Amaseno fluvio* & *Anxure* oppido celeberrimo, modo *Terracina*; à meridie *mari Tyrrheno* & *Circejo* promontorio, vulgò *Monte Circello*; ab Occidente *Astura fluvio*; à Septentrione denique *Norbanis Setinisque montibus* terminatur, ingens continuò se spectandam exhibet illa, nullis non veterum scriptorum monumentis celebrata *Planities Pomptina*, sive *Ager Pomptinus*, à *Pometia Suessa Volscorum* Colonia ac Metropoli sic dictus, ab amplitudine, amœnitate, rerum omnium proventu, nec non populorum frequentia, omnibus retrò sæculorum curriculis commendatissimus; quem *Alb. Leander* hortum *Latii*; *Halicarnassæus*, quod Urbi summam vini præstantissimi, exquisitissimi frumenti, leguminum, sicuti & omnis generis fructuum copiam præberet, horreum & penuarium *Romanorum* appellat. *Plinius* ex *relatione Mutiani* ter Consulis olim 23 oppidis habitatum asserit. Quorum *Pometia* princeps, ad *Asturam fluvium* sita, in parte Occidentali regionem terminat, reliquæ vel ad Montes, uti *Norba, Nympha, Sulmo*, ex parte Septentrionali; *Sermoneta*, *Setia*, *Privernum*, *Pontia*, ab Ortu *Anxur*, & *Lentulæ*, *Capenæ*; à meridie *Circæum*, *Astura*, *Clostra*; reliqua mediterranea, cum earum nomine præter *forum Appii* non memorantur, vel terræ motibus, vel inundationis violentia temporum successu, ut posteà dicetur, periisse credibile est. Totus Ager binis iisque vastissimis & nativis constat *lacubus*, quorum unus *Circejo promontorio* vicinus, piscibus refertissimus, olim dicebatur *Pometianus* ab Urbe *Pometia*, eidem propinquus, qui & hodie *il lago de Fogliano* dicitur. Alter *Pontinus* ab urbe *Pontia* sic appellatus *Ufenti fluvio* & *Amasena* adjacens, qui tamen limo ex Vicinis montibus adaucto ità sensim obstructus fuit, ut præter longè latèque stagnantes aquas nulla hodiè præbeat veteris & nativæ paludis indicia. Porrò præter innumeros quà torrentes, quà rivos, qui ex montium fimbriis continuò scaturiunt, tota planities quatuor præcipuis amnibus rigatur, *Astura*, *Nymphæo*, *Ufente*, *Amaseno*. *Astura* ex *Coranis montibus* emergens, *Pometiamque* lambens, tandem inter *Circejum promontorium* & *Antium* mari sese insinuat. *Nymphæus* ex *Norbæ montibus* & *lacu Nymphæo*, ad quorum radices situs est, per *Pometinum agrum* medium cursum urgens, tandem inter *Asturam* & *Circejum promontorium* mari illabitur; *Ufens* ex *Setinis montibus* originem nactus, atque post duodecim millium passuum decursum *Amaseno* ex *Privernate agro* oriente auctus, juxta *Anxur* sive *Terracinam* in mare; uti & hodiè, egerebatur. Tantæ autem *Halicarnassæus* & *Tacitus* eum referunt fertilitatis fuisse, ut *Lacedemonii* ob *Lycurgi* asperiores leges alias colonias quæsituri, dum hujus littora prætervecti, ac maris nausea fracti exscenderent, hunc ob bonitatem, delitias, atque uberem rerum proventum veluti divinitùs sibi concessum locum præ omnibus aliis inhabitandum elegerint, quem & *Feroniam* à rerum quas producebat copia nuncupabant; Undè & postmodum *Junonis Feroniæ* nomen mansit. Nam ut Deorum eos illuc conducentium muneri quovis modo responderent, templum, cujus haud obscura vestigia tribus à *Terracina* passuum millibus dissita conspiciuntur, in honorem

Margin notes (left column): Pometia. — Pomptinorum Oppidorum interitus. — Duo Lacus agri Pomptini.

Margin notes (right column): 4 Pomptini amnes. — Lacedæmoniorum hic sedes. — Juno Feronia.

norem *Iunonis*, quæ *Iovis* imberbis tunc tempore *Anxure* culti ſoror habebatur, in ſylva quadam, teſte *Cornelio Tacito* extruxiſſe feruntur. Quod poſteà ab *Hannibale* in *Africam* redeunte ſpoliatum vaſtatamque Silius Italicus lib. 13 his verbis deſcribit:

Optato lætus abitu jubet, itur in agros,
Dives ubi ante omnis colitur Feronia *luco,*
Et ſacer humectat fluvialia rura Capenas.
Fama eſt, intactas longævi ab origine Fauni
Creviſſe in medium, congeſtis undique donis
Immenſum per tempus opes, luſtriſque relictum
Innumeris aurum ſolo ſervante pavore.
Hæc avidas mentes, & barbara corda rapina
P*olluit, atque armis contempta pectora divûm.*

Atque hæc eſt brevis veteris Regionis ſitus deſcriptio.

Hodiè eoſdem prorſus fluvios, eoſdẽ lacus, eaſdem urbes retinet, præter mediterraneas nonnullas maritimas, temporum injuria deſtructas. Verum cum in ſequentibus de hiſce fuſius ſimus tractaturi, relictis ambagibus recto tramite propoſitam nobis materiam proſequamur.

CAPUT II.

Exſiccationem Paludum Pontinarum *nullis non ſæculis tentatam & abſolutam.*

23 Oppida in Agro Pontino inundatione deleta.

CErtè priſcis temporibus fortè *Aboriginum*, totum hunc tractum fuiſſe habitatione frequentiſſimum, id eſt, 23 oppidis cultum, *Mutianus* ter Conſul, P*linio* teſte, tradit; neſcio tamen quo fato factum ſit, ut repentina validæ inundationis illuvies & campos & memoratas urbes ita deleverit, ut nẽ veſtigia quidem ſuæ vetuſtatis reliquerint, ut proindè tam memorabilem eventum non ſine ratione inter priſci temporis prodigia adnumerarit Plinius Lib. 3, c. 5, his verbis: Circeji *quondam* inſula *immenſo quodam mari circundata, ut creditur ab* Homero, *at nunc planitie; mirum eſt, quod de hac re tradere hominum notitiæ poſſumus.* Theophraſtus Circejorum Inſulæ *menſuram ponit ſtadia* 80, *in eo volumine, quod ſcripſit* Nicodoro Athenienſium *magiſtratui, qui fuit Vrbis noſtræ quadringenteſimo ſexageſimo anno. Poſt eum annum acceſſit* Italiæ *aliud miraculum à* Circejis. palus Pomptina *eſt, quem locum 23 Vrbium fuiſſe* Mutianus *ter Conſul prodidit.* Ex quibus verbis luculenter patet, *Mutianum* ter Conſulem ex antiqua traditione tenuiſſe, hunc *Pometinum campum*, antequam paludibus vaſtaretur, 23 Urbibus fuiſſe habitatum. Atque hoc eſt illud aliud *Italiæ* miraculum, quod *Plinius* deſcribit, nempè Regionem floridam & feracem, urbibus derepentè ſubmerſis nullo earundem relicto veſtigio, in paludoſam planitiem evaſiſſe. Quod nemini mirum videri debet, qui terræ motuum vim atque ſævitiem, tum in urbibus ſubvertendis, tum in paludibus efformandis, norit; & exempla terræ motuum, qui hoc noſtro ævo in diverſis orbis terræ partibus vix poſteris credibilia contigerunt, ſatis demonſtrant. Quo tamen tempore iſtiuſmodi prodigium contigerit, conjecturare difficile eſt. *Plinius* anno ab Urbe condita 460 id factum videtur innuere: Sed id nulla ratione dici poſſe, hinc concluditur: quod *Mutianus* circa idem ferè tempus Conſulatum gerens, quo totam regionẽ jam paludes invaſerant, non niſi ex prædeceſſorum traditione dictarum 23 Urbium meminerit: Imò Curio-

Circeji Inſula.

Terre motuum in ſubvertendis urbibus effectus.

Quo tempore inundatio memorabilis contigerit.

curiosos istorum temporum scriptores tantum latuisse miraculum haud verisimile est. Dicendum itaque multo ante tempore sive terræ motibus, sive tempestatum diluviis tam celebrem inundationem contigisse; urbibusque destructis aut absorptis campos cultura & fecacitate insignes stagnantium aquarum jugum subire coactos fuisse. Manserunt itaque paludes immemorabili tempore usque ad *Appium* illum *Claudium*, qui anno Urbis 442 *M. Valerio Maximo*, & P. *Decio Mure* Consulibus ante *Christum* 311 anno, Censor cum C. *Plautio* creatus, facto omnibus fæculis memorando, primus per dictas paludes viam tentavit; quam & teste *Tito Livio l.* 19 felici ausu confectam aggere paludibus injecto, silice stravit, & à nomine proprio *Viam Appiam*, uti & Urbem à se conditam *Forum Appii* appellari voluit. Forsan *Mutiani* relatione de prisca loci constitutione facta, ad id audendum incitatus.

Sub Claud. Appio prima exsiccatio.

Via Appia.

Modus exsiccationis.

Hoc autem ingenio rem adortus est: ingenti aggeri per palarem substructionem, cespitibus, virgultis, sarmentis, saxis una eidem ingestis per paludes exaltato ex utraque parte aggeri fossas adjecit, ac sic tandem stagnantium aquarum illuvie intra eas recepta, regionem non cultui tantum, sed & ultro citroque commigrantium usui oportunam reddidit. Verum civilibus bellis, in vicinis Urbis locis inundantibus, paludes ruptis hostili vi aggeribus restagnare cœperunt, usque ad *Cornelii Cethegi* consulatum, qui annus ante *Christum* 152 fuit: hic novo ausu refectis aggeribus, fossisque antiquis quà instauratis, quà novis hinc indè adjectis, stagnantes aquas longè latèque diffusas denuò exsiccavit. Ita Epitomator Livii 146. Pomptinæ paludes *à* Corn. Cethego *Consule, cui ea provincia evenerat, siccatæ, agerque ex iis factus est.* Sed sicut res terrenæ instabiles & variis casibus obnoxiæ, sic nec hoc opus à *Cethego* peractum diu salvum integrumque permansit. Siquidem ante *Julii Cæsaris* & *Augusti* tempora, 90 ferè annis post *Cethegi* peractam operam, novis bellorum tumultibus concussa *Roma*, *via Appia* unà cum aggeribus altera vice devastata, campi novam inundationem passi sunt: donec *Julius Cæsar*, damno, quod indè Romanæ annonæ impendere poterat, animadverso, paludum exsiccationem tertiò aggressus est. Ita commentatores apud Plutarchum in vita C. Julii Cæsaris: paludes *in* Nomentanis *&* Setinis *derivare molitus est, atque efficere campum, qui multa millia posset capere agricolarum.* Et Suetonius in eodem Julio Cæsare c. 44: *siccare* Pomptinas paludes *destinabat.* Dio. l. 44. de eodem Cæsare: *ut per* Pomptinas paludes *aggerem duceret, aggerem videlicet* viæ Appiæ. Undè Lucanus l. 4:

Secunda exsiccatio sub Corn. Cethego Cons.

Via Appia devastata.

3ª exsiccatio sub Julio Cæsare.

> *Et qua* Pontinas *via dividit uda* paludes.

Cum itaque *via Appia* percommoda esset, & facilem compendiosumque *Roma* Terracinam, & hinc *Brundusium* iter facientibus aditum præberet: mirum non est bellicosorum temporum durante sævitie, hanc viam toties jam aggeribus ruptis sive à *Romanis* ad hostium adventum accessumque impediendum, sive ab ipsis hostibus, ad *Romanorum* se insequentium præscindendum progressum, sive denique ad magnifica eorundem opera funditus evertenda vastatam, planitiemque denique stagnantibus aquis oppletam fuisse. *Julius* itaque *Cæsar* dum camporum atque *Viæ Appiæ* restitutioni ardentius incumbit, fatis functus gloriosa molimina successori suo *Augusto* in executionem mandanda reliquit: quod & pro magnitudine animi, quâ pollebat, pacisque abundantia, quâ fruebatur, eximiè sanè præstitit. Nam novis aggeribus extructis, *viam Appiam* restituit, paludes exsiccavit, campos inundatione squalidos ad culturã revocavit. Ita vetus *Commentator ad Sat:* 5 *l.* 1, *Horatii*, quin & ipse Horatius *Augusto* synchronus insigne *Augusti* opus posteritati commendaturus sic lib. de Arte Poëtica cecinit:

Viæ Appiæ commoditates.

Sub Julio Cæsare & Augusto tertia exsiccatio.

Viæ Appiæ reparatio.

Debemur

Debemur morti nos; noſtraque; ſive receptus
Terrâ Neptunus *claſſes Aquilonibus arcet*
Regis opus; ſterilisve diu palus aptaque remis
Vicinas urbes alit, & grave ſentit aratrum;
Seu curſum mutavit iniquum frugibus amnis:

Res humanæ omnes caducæ. Quæ vetus commentator his verbis explicat: *modo autem ſubdit, quòd non tantum verba hominum intereant: ſed & homines & omnia eorum facta, quod tribus probat exemplis. primum de* Oſtienſi portu. *Oſtienſis portus.* *Nam apud* Oſtiam *civitatem* Auguſtus *mare irrumpens intercluſit, & aggere terræ & lapidibus obſtruxit, portumque ibi fecit. Secundum de* Pomptinis paludibus, *quas* Auguſtus *exſiccavit, & habitabiles reddidit, injecto ſimiliter aggere lapidum & terræ. Tertium de* Tyberi fluvio, *quem* Agrippa *de proprio declinavit alveo, ad eum per quem modo fluit.* Et paulo poſt: Divus Auguſtus *duas res divinas fecit, ut* Pomptinam paludem *exſiccaret & in mare meatum habere cogeret, ut arari poſſet: Deindè* portum Lucrinum *munivit.*

Pomptinarum exſiccatio. *Tyberis declinatio.* *D. Auguſti duæ res divinæ.*

Auguſti de re publica merita. *Auguſtus* itaque *via Appia* aggeribus munita foveam longam propè excavavit, ut paluſtres aquæ in eam derivatæ, atque in mare exoneratæ, & campos culturæ aptos relinquerent, & flumen fieret itinerantium commoditati opportunum. Quæ omnia Strabo *Auguſto* coætaneus hiſce verbis deſcribit: *propè* Terracinam, *quâ* Roma *itur, propè* viam Appiam *foſſa longa ducta eſt, quæ paluſtribus fluvialibuſque impletur aquis: ea noctu maximè navigatur, ut qui navi veſperi intrant, manè egreſſi* Appia via *pergant, ſed & interdiu muli naves loris trahunt.* Fuiſſe autem hujus foſſæ longitudinem 15 milliarium, *id eſt, à Foro Appii* ad *Feroniæ fanum* uſque tribus milliaribus *Terracina* diſſitum, ex Horatio ſatyra 5, l. 1, ubi iter ſuum in has partes deſcribit, patet: *Foſſa viæ Appiæ.*

. . . *Quarta vix demum componimur hora.*
Ora manuſque tuâ lavimus, Feronia, *lympha.*
Millia tum pranſi tria viſimus: atque ſubimus.
Impoſitum ſaxis latè candentibus Anxur.

Nerva & Trajanus Imperatores ponti-bus & milliariis columnis viam Appiam ornant. Hiſce *Pomptinæ regionis* inſtauratores integro ferè poſt ſæculo ſucceſſêre *Nerva Coccejus* & *Trajanus* Imperatores; quorum hic *Viam Appiam* defectuoſam, variis ædificiis, pontibuſque magnificentiſſimis, teſte Dione l. 68 extructis, quorum veſtigia hodie adhuc comperiuntur tum ad ortum, tum ad commodiorem aquarũ derivationem, inſtauravit: ille milliaribus columnis, ſeu metis milliariis, ad itinerantium commodum, curioſitatemque explendam diſtinxit; quarum quatuor adhuc, dum hanc Regionem luſtrarem, integras reperi cum hiſce inſcriptionibus:

IMPERAT. NERVA CÆSAR AUGUS. PONTIFEX MAXIMVS TRIBUNITIÆ POTESTATIS. X. COS. III. PATER PATRIÆ FACIEN. CVRAVIT XLV	IMPERAT. NERVA CÆSAR AUGUS. PONTIFEX MAXIMVS TRIBUNITIÆ POTESTATIS. X. COS. III. PATER PATRIÆ FACIEN. CVRAVIT XLIV	IMPERAT. NERVA CÆSAR AUGUS. PONTIFEX MAXIMVS TRIBUNITIÆ POTESTATIS. X. COS. III. PATER PATRIÆ FACIEN. CVRAVIT XLIII	IMPERAT. NERVA CÆSAR AUGUS. PONTIFEX MAXIMVS TRIBUNITIÆ POTESTATIS. X. COS. III. PATER PATRIÆ FACIEN. CVRAVIT XLII

Quod pulcherrimum ſanè inventum fuit & curioſitate plenum, cum quantum quis itineris *Româ* confeciſſet, in columnis hiſce veluti lapideis quibuſdam tabulis ob oculos poſitum perlegeret. Duravit itaque cultus tum *Camporum Pomptinorum*, tum *Viæ Appiæ*; quod aquarum inundantium veluti retinaculum quoddam erat uſque ad *Barbarorum* irruptionem, qui ſuſque deque

deque vertentes omnia, uti Romanum imperium, ita omnia quoque magnifica veterum monumenta, & cumprimis *Viam Appiam* fœdè vastarunt; undè aquis pristinas stationes repetentibus, campi denuò aquarum jugum subeuntes oppressi manserunt usque ad *Theodoricum Gothorum* in *Italia* Regem. Hic à *Decio Patricio* de damno à paludibus *Pomptinæ regioni* illato instructus, animum ad eas exsiccandas adjecit. Operis executor fuit ipse *Decius Patricius*; cujus præstitam operam pulchrè sanè describit Cassiodorus lib. 2. Ep^la. 32. ut sequitur:

Quarta Exficcatio sub Theodorico Rege Gothorũ.

Senatui Vrbis Romæ Theodoricus Rex.

Decii circa exficcationem præclara molimina.

Vir magnificus atque Patricius Decius *glorioso circa Rempublicam amore devinctus, ultro postulavit voto mirabili, quod vix potuisset sub consilio nostræ pietatis imponi; paludem* Decennovii *in hostis modum vicina devastantem, fovearum ore patefacto promisit absorbere illam famosam sæculi vastitatem; quam sub diuturnitate licentiæ quondam mare paludestre possedit, cultisque locis inimicum superaffundens unda diluvium, terrenam gratiam sylvestri pariter horrore confudit, nil utile nutriens sub liquore spoliatum fructibus est solum, postquam obnoxium cœpit esse paludibus. Ideò miramur priscæ confidentiæ Virum; ut quod diu virtus publica refugit, manus privata susceperit. Hunc ergò audacem laborem aggressurum se laudabili perfectione pollicitus est; ut pereunte damnoso gurgite, quæ fuerant amissa, ulterius non perirent; undè nostras super hac parte fertilitatis postulat jussiones, nè sine authoritate publica subeat opus eximium, quod erit cunctis viantibus profuturum. Sed vos Patres conscripti præsentibus decretis adnuimus, ut ad dicta loca* Decennovii *duos ex vestro Corpore dirigatis, quibus arbitrantibus, quantum spatii restagnantis incursibus paludestris illuvies occupaverit, fixis terminis adnotetur; ut quum ad perfectionem promissum pervenerit, liberatori suo reddita terra proficiat, nec quisquam indè aliquid præsumat attingere; quod tam diu invadentibus aquis non potuit vindicari:* Et Ep^la. 33. In hunc finem memorato Decio scribit, his verbis:

... *Decio Viro* illustri *Patritio Theodoricus* Rex.

Privilegia concessa Decio ob exficcatas paludes.

Vobis itaque desideria justa petentibus, præsenti autoritate Concedimus, ut stagnis Decennovii *paludibusque siccatis, sine fisco possideas in solùm rura revocata; nec ullam metuas libertatis rebus exhibere culturam, quas sub generalitatis testimonio absolvimus. Hinc etiam ad Amplissimum senatum præcepta transmisimus, ut definito nunc spatio od tuum pulchre transeat dominium, quod est à fœdis gurgitibus vindicatum; æquum est enim, ut unicuique suus proficiat labor.* Ex quibus patet ob præstitam tam insignem in Remp. operam, *Decium* à *Theodorico* Rege, uti tantorum Autorem bonorum, ita & totius agri ad culturam revocati dominum ac possessorem fuisse constitutum. Exstat hujus rei adhuc *Terracinæ* memoria, in columna quadam ad posteritatis commendationem inscriptio, quam & hic apponendam duximus.

DN. GLORIOSISS. ATQUE INCLYTUS REX THEODORICUS VICTOR. AC. TRIVMF. SEMPER AVG. BONO REIP: NATVS. CVSTOS LIBERTATIS. ET. PROPAGATOR ROMANI NOMINIS. DOMITOR GENTIVM. DECENNOVII, VIÆ APPIÆ, ID EST, A TRIP. VSQVE TERRACINAM. ITER, ET LOCA, QVÆ CONFLVENTIBVS AB VTRAQVE PARTE PALVDIB. PER OMNES RETRO PRINCIPVM INVNDAVERANT. VSVI. PVBLICO, ET SECVRITATI VIANTIVM, ADMIRANDA PROPITIO DEO FELICITATE RESTITVIT. OPERI, NAVITER INSVDANTE, ATQVE CLEMENTISS. PRINCIPIS FELICITER. DESERVIENTE PRÆCONIIS EX PROSAPIA DECIORVM. CÆC. MAV. BASILIO. VC. ET. INL. EXPF. VRB. EXPP. EX CONS. ORD. PATR. QVI AD PERPETVANDAM TANTAM DOMINI GLORIAM. PER PLVRIMOS. QVI ANTE NON ERANT. ALBEOS DEDVCTA IN MARE AQVA......

Decennovium quid, & undè dicatur?

Per Decennovium hic nihil aliud intelligitur, niſi *Vfens fluvius*, qui *Decennovius* teſte *Procopio Lib.* 3 *rerum Gothicarum* dictus fuit, quod 19 millia paſſ. delapſus juxta *Terracinam* tandem in mare effundatur. Termini exſiccationis aquarum fuerunt *Terracina*, & *Tres pontes* à *Trajano* Imperatore olim magnificè in *via Appia* extructi. Erat autem *Tripontium* locus proximus *Foro Appii*, ita ut non deſint, qui *Tripontium* cum *tribus tabernis* confundant, videlicet oppido, quod hodiè *Ciſterna* dicitur, corrupto, uti omnia alia, vocabulo, quaſi diceres *Triſtaberna*; quicquid ſit, non longè indè abfuiſſe rudera ſatis declarant. Præterea docet inſcriptio; *Cæcil. Decium*, plurimis ex utraque *viæ Appiæ* parte alveis foſſiſque excavatis, in iis ſtagnantem aquam in mare tandem deduxiſſe; aquarum juriſdictione hac ſorte diſtributa, ut ex ſiniſtima *viæ Appiæ* parte, alvei paludes exceptas propè *Circejum montem*, in loco ubi *Nymphæus fluvius*, in mare ſe exonerat, deponerent. In citima verò *viæ Appiæ* parte *Decennovii* ſive *Vfentis* ſtagnantes aquæ per alias foſſas propè *Terracinam* in mare deductæ, ibidem egererentur.

Tripontij deſcriptio.

Modus derivationis aquarum ſtagnantium.

Fuit autem hæc quarta paludum *Pomptinarum* exſiccatio ſub *Theodorico* Rege per *Cæcil. Decium Patricium* quadringentis ferè annis poſt *Trajanum* peracta.

Porrò domitis tandem expulſiſque *Româ Gothis*, cum Imperatores partim *Conſtantinopoli*, partim in Occidente vagas & inſtabiles ſedes ſortirentur, atque adeò *Roma* Præfectorum & Pontificum curæ relinqueretur: atque illi toti in Eccleſia imperioque reformando eſſent, atque adeò alia ipſis quam culturæ agrorum cura incumberet; mirum non eſt ruptis vaſtatiſque in tanta confuſione temporum aggeribus, campos denuò priſtinam illuviem paſſos fuiſſe: cum nullam magni momenti fabricam, niſi continuò annuis in hunc finem ſtipendiis ſarta tecta conſervetur, diu durare poſſe, nos tot eximia Thermarum & Aquæductuum, quæ *Romæ* adhuc ſpectantur, temporum injuria ſemeſa monumenta doceant.

Priſtina Pomptinarum eluvio.

Ex Pontificibus itaque primus fuit *Bonifacius* VIII, è familia *Cajetanorum*, qui ut *Sermonetani* ducatus, qui familiæ ſuæ ſtatus erat, paludoſis aquis obnoxios campos ad culturam revocaret, paluſtres aquas partim torrentibus, partim fluminibus in novum alveum derivatis, in flumen Territorii *Setini*, quod hodiè *la Cavata* vocant, exoneravit; & ſic ſtatus ſui agros, à tam diuturna aquarum tyrannide liberatos, in priſtinam culturæ libertatem, quod intenderat, etſi non ſine ingenti *Setinorum* gravamine reſtituit.

Sub Bonifacio VIII Pont: exſiccatio quinta partialis peracta fuit.

Defuncto *Bonifacio* VIII, *Setini* aquarum detrimento aggravati tàm impigrè cauſam ſuam apud Sedem Apoſtolicam egerunt, ut ſequentes Pontifices, *Eugenius IV*, *Callistus III*, *Pius II*, & *Siſtus IV*, litem per bullas, quæ in hunc uſque diem in *Setiæ* archivio conſervantur, expediendam duxerint. Tenor bullarum hic erat, ut ad utrique confinium populorum parti ſatisfaciendum novum flumen fieret, veluti territoriorum, tàm *Sermonetæ* quàm *Setiæ* communis rerminus; ac præterea utriuſque dicti territorii paluſtrem humorem, in veterem illum *Nymphæi fluminis* alveum, quem hodiè *Rio del Rè Martino* vocant, exoneraret. Verùm intereà, compoſitis inter dicta territoria litibus, & pace ſtabilita, Oſtium dicti fluminis obſtructum, *Setinis* præter propriam induſtriam nullam aliam ab importuno inundationis hoſpite ſe eximendi ſpem reliquit. Quarè conſilio inito mox publicis expenſis diverſas foſſas fieri debere decreverunt, ut aquis, quas in ſui territorii campos *Bonifacius VIII* derivarat, exoneratis, ſe contra damnoſam inundationem hoc oportuno remedio tutarentur. Et certè res ad votum accidit: ſiquidem haud exiguum paluſtrium aquarum ſpatium ab aquis vindicatum, ad cultum

Setini ſextam exſiccationem moliuntur.

tum summo sanè *Setinorum* emolumento revocatum fuit, & haud dubiè totum negotium ad exitum perduxissent, nisi diffidia & discordia, tum *Setinorum* inter se, tum cum vicinis principibus denuò exorta totum interturbassent; atque adeò concordia res parvas crescere, discordia magnas perdi, iis optimo jure applicari potuerit. Nam qui ex Bonificatoribus, ut vocant, in sicco campos jam suos collocarant, ulteriorem paludum exsiccationem tanquam summo sibi in lucro acquirendo præjudicio futuram, aliisque nescio quibus frivolis prætextibus omnibus modis impedire conati sunt. Piscatores quoque non camporum sed lacuum desiderio perciti nullum non lapidem moverunt, ut tam laudabile institutum irritum redderent; hoc unicum timentes, nè si paludes in campos reducerentur, omni lucro sese intra breve tempus, ex annua piscium captura comparato exutos viderent, undè ruptis malignè aggeribus, qui in sicco jam stabant, campos nova repleverunt inundationis illuvie, impigrè eos ad hoc non tantum sollicitantibus, sed & pecuniâ veluti perversæ machinationis præmio propositâ corrumpentibus adversæ partis æmulis, ita ut *Setinis* turrim eo in loco, ubi *Cavata* & *Cavatella*, principes fluvii, proximè junguntur, & in quo maximum aggeribus periculum immineret, contra violentam invasionem & hostiles machinationes extruere opus fuerit; quæ & in hunc diem sufficienti munita præsidio persistit. Terra itaq; & aqua alterna invasione de stationis possessione confligentibus, tandem *Sixtus V*, sapientissimus Pontifex mundo exortus, pro ingenti & prorsus heroica animi sui magnitudine, post innumera quà sacra quà profana, quibus *Romam* exornavit monumenta ad *paludum* quoque *Pomptinarum* exsiccationem jam multis ante seculis à diversis peractam animum quoque suum, circa ea tantum, quæ natura vel ars negasset, & humana potentia vix fieri crederentur, occupatum adjecit, & ut negotium ardentius in executionem mitteretur, ipse in propria persona exsiccanda loca, ad opus præsentia sua urgendum, adeunda duxit. Et post maturam singulorum considerationem, informationemque de singulis acceptam, negotium felici suo & prorsus divino consilio auspicatus, fossam novam, quæ & in hunc diem ab ejus nomine, *il fiume de Sisto*, id est, *flumen Sixtinum* dicitur, fieri præcepit. Sed uti rerum humanarum incertus exitus, sic & morte præventus Pontifex, uti fossam jam ferè ad mare deductam ad optatum finem deducere non licuit; sic præcelsa in magnifico pectore concepta molimina successoribus in executionem mandanda reliquit. Quod tamen opus, si vita superfuisset, tam excelsus animus, quantum ex ingeniosa negotii dispositione mihi concipere licuit, haud dubiè vel ad veterum, si ità loqui liceat, invidiam præstitisset. Tandem sub *Vrbano VIII* fama loci & lucri spe allecti *Batavi* operam suam in paludibus siccandis obtulerunt. Et sanè ob summam, quam hujusmodi in rebus habent experientiam, negotium facilè confecissent, si Pontifex propositis ab iis conditionibus subscribere & voluisset & potuisset. Vltimus tandem hisce accessit Nobilis & Illustris Dñus *Henricus Pellens Belga*: hic ingenti lucri, quod ex hujusmodi *Paludū* exsiccatione obtineri posset, spe allectus animatusque, negotium jam penè desperatum ad incudem reducens, suam in exsiccandis paludibus bonificandisque operam scripto exhibuit cameræ Apostolicæ, quæ de modo ac ratione procedendi, item de emolumento inde Cameræ resultante cæterisque scripto datis conditionibus probe instructa, votis ejus tandem annuens concepta molimina authentico privilegio confirmavit. Quo obtento mox cum Nergotiatoribus *Belgis Batavisque* societate inita, unanimi omnium contributione opus inchoavit; & jam omnibus rebus ad opus prosequendum necessariis, non

Discordia præclarorum molinimum turbatrix.

Invidiæ conatus.

Sub Sixto *V exsiccatio septima.*

Mors præclarè cœpta interrumpit.

Batavorum *in siccandis paludibus rejecta opera.*

exiguis ſumptibus comparatis, dum ex *Belgio* operas hoc in genere laborum probè exercitatos exſpectat. Ecce uti incerta eſt hominum diſpoſitio, ita quoque morbo, quem ex paludoſi aëris inclementia & malignitate contraxerat, extinctus, negotium magnæ molis, immatura morte irritum evanidumque reliquit.

A privatis bonificantibus octava exſiccatio tentatur.

Manſit itaque totum negotium in hæc uſque tempora ſuſpenſum: Quamvis interea non defuerint, qui inita ſocietate in hunc uſque diem bonificationem, ut vocant, non ſine utilitate & emolumento promoveant. Verùm uti difficile eſt, res arduas à privatis ſine capite feliciter & cum ſperato fructu peragere, ſic quoque bonificatoribus modernis diffidentia & invidia diſſidentibus, & de meliori portione concertantibus, negotium quoque ſuam patitur remoram.

Diſcordia & invidia turbatrix omnium.

Accedit hiſce jam toties cantata de poſſibilitate rei contentio, quâ nonnulli inſtitutum veluti deſperatum non tantum malignè ſugillare, ſed & alios à ſocietate cum bonificatoribus ineunda, omnibus modis avertere conantur. Undè complures, quorum intereſt jam, ab anno ferè me continuis ſollicitant precibus, ut quid in negotio tàm ambiguo factu optimum videatur, diſpicerem.

Autoris conſilium & ſententia petitur.

Victus tandem aſſidua imò armata deprecatione, manus dedi; nè verò in tanti momenti negotio præceps judicium darem, ipſe omnia prius propriis oculis exploranda duxi. Anno itaque 1650 quintâ Novembris, ſepoſitis aliquantis per ſeverioribus muſis, *Setiam* me contuli, omnem *paludum* rationem excepi, *Vfentem* ligno divagatus, littorum, fluminis, foſſarum & paludoſi campi conditionem ſummo ſtudio conſideravi.

Auctoris in loci natura indaganda induſtria.

Viæ Appiæ ſitum & diſpoſitionem curioſè rimatus ſum, & quid tandem obſervarim, quamque in ſiccandis paludibus rationem tenendam, & num ſucceſſum ſperatum ſortiri poſſit cœptum negotium, pro ea affectus, quâ in publicum bonum feror, pronitate, ſequenti diſcurſu declarandum conſtitui.

CAPUT III,

Vtrum Paludes Pontinæ *hodiè ſiccari queant, & ad culturam priſtinam revocari.*

IIs in rebus, quæ magnam & inſuperabilem difficultatem adjunctam habere videntur, quæri ante omnia ſolet, ſitne res factu poſſibilis, an non? ſi poſterius, omnem continuò quæſtionem ceſſare neceſſe eſt: imò ſtolidus omnium opinione foret, qui in re, in humanam potentiam non cadente, propoſitũ ſuum ulterius proſequeretur. Si prius, Certum eſt; modum & rationem inveniri poſſe, quâ in effectum deduci poſſit propoſitæ quæſtionis inſtitutum. Cum itaque haud abſimilis nobis hoc loco quæſtio agitanda ſit, primò videndũ eſt, utrum locus culturæ recipiendæ aptus ſit, utrũ non, de quo tres ſunt ſententiæ.

Variæ ſententiæ de poſſibilitate exſiccationis paludum.

Nonnulli omnem prorſus ſpem adimunt in inſtituti proſecutione ad finem perducenda: Quidam contrà experientiâ, rem non factu tantum poſſibilem, ſed & fieri continuò, & factum eſſe, variis exemplis demonſtrant. Sunt denique, qui rem quidem non omninò factu impoſſibilem, ſed ob ſummas & inextricabiles difficultates expenſaſque, tùm in eodem conſervando faciendas, non niſi ægrè in effectum deduci poſſe aſſerant. ſingulorum hoc loco ſententias & rationes allegabimus, ut quod factu optimum videatur, tandem diſcerni poſſit.

Rationes Negantium poſſibilitatem.

Qui negotium fieri nulla ratione poſſe exiſtimant: has aſſignant rationes. Prima eſt, quod cùm mare multò terra campeſtri altius ſit, conſequenter neceſſariam maris regurgitationem evitare non poſſit. Altera ratio eſt, quod campi occultis ſcaturiginibus obnoxii ſint,

ſint,contra quas nullum ſuperſit humanæ potentiæ remedium, cum dictæ ſcaturigines perpetuæ ſint, ac à natura dictis in locis ſuam obtinuerint per ſubterraneos meatus exonerationem. Tertia eſt, vicinorum montium aquis prægnantium perpetui & continuati rivi, quibus coërcendis nulli quantumvis alti fluminum aggeres ſufficiant.

Afferentium poſſibilitatem rationes.

His alii contrarias opponunt rationes, quarum hanc præcipuam ſub irrefragabilis argumenti forma convincere putant: Quod nullis non ſæculis factum eſſe reperitur, id ipſum & hodierna die fieri poſſe nemo jure negare poteſt; ſed omnibus retrò ſæculis, nullo non tempore hanc *paludum* exſiccationem peractam, campoſque culturæ in ſummum non *Romanæ* tantum *Vrbis*, ſed & totius *Latii* vicinarumque partium emolumentum habiles redditos, hiſtoriæ docent: ac conſequenter, quod ſæpius factum eſt, id hodierna die fieri quoque poſſe, nemo prudens negaverit; niſi quis naturam rerum hodiè immutatam velit.

Rationes Afferentium difficultatem.

Alii denique non quidem impoſſibilitatem, ſed difficultatem rei hiſce rationibus exponunt; quarum hanc maximè nervoſam putant, quod poſt tot exſiccationes nullis non temporibus peractas, aqua tamen ſemper priſtinam ſtationem repetierit, manifeſtum indicium, inundationis proſcriptionem ſperari non poſſe, aquis ſemper ſive per occultos meatus ventorum marinorum impulſu regurgitantibus, ſive terra ex ſeipſa humidum attractu quodã ſympathico parturiente. Atque hæ ſunt potiſſimum rationes, quibus in utramque partem hujus controverſiæ arbitri decertant. Quarè quid nobis, qui omnia prius ſummo ſtudio luſtravimus, circa agitatam quæſtionem videatur, paucis æquo Lectori aperio.

Sententia Authoris.

Certum & indubitatum eſt apud omnes rerum phyſicarum peritos, naturam in magnis campeſtrium locorum planitiebus, plerumque lacus quoſdam eo fine ordinaſſe, ut arida circumſita tellus, veluti ex uberibus quibuſdam debitum ſibi nutrimentum attrahens generationi vegetabilium apta redderetur. Atque hi lacus, uti ex vicinis montibus originem ſuam perpetua affluxus continuatione nanciſcuntur, ità fieri quoque non poteſt, ut quod natura perpetuò & providè diſpoſuit, humani ingenii artiſque induſtria quacunque ratione immutetur. Tales ſunt in *agro Pomptino* lacunæ, quæ originem præbent fluviis, *Vfenti*, *Amaſeno*, *Nymphæo*, cœteriſque, quas inter & lacus vulgò dictus *il lago di Fogliano* adnumerari poteſt. De his certum eſt, uti benè primæ claſſis arbitri adſtruunt, nullam quæſtionem moveri poſſe, cum iſtiuſmodi audere, ſit ipſi naturæ reluctanti vim inferre. Quæſtio itaque tantum hoc loco nobis eſt, de paludoſa aquarum illuvie, quæ totum ferè hujus loci ſpacium occupavit ex accidenti ſuperaffuſa: Utrum videlicet proſcriptis aquis ſpes reliqua ſit camporum ad priſtinam culturam revocandorum. Quæ ut tandem decidatur,

Diſcurſus de molimine Pellens.

Dico primò cum ſecundæ claſſis arbitris, quod alias perfectè præſtitum fuit, id hoc eodem tempore quoque fieri poſſe, cum natura in nullo ſit mutata: ſed & *Claud. Appium* & *Corn. Cethegum* conſules, uti & *Auguſtum*, & *Theodoricum* Regem, & haſce *paludes* exſiccaſſe & ad culturam reduxiſſe, quod idem poſteris temporibus à diverſis tentatum perfectumque fuiſſe copioſè in præcedentibus oſtendimus: quod itaque alias factum eſt, id hodiè quoque fieri poſſe, ſi legibus naturæ ſtare velimus, concedi debet. Quarè nihil aliud reliquum eſt, niſi ut modos, quos nobis contrariæ opinionis arbitri opponunt, hoc loco diſſolvamus; quo quidem præſtito, ad propoſitum nobis ſcopum nos perventuros nihil dubitamus.

Diluuntur Rationes oppoſitæ.

Prima itaque contrariæ partis Ratio hæc eſt. Cum *Campi Pomptini* multò mari depreſſiores ſint, eæ ut exſiccentur, fieri non poſſe videtur; cum mare

Ii 3 utpote

utpote terra hac altius ad hasce lacunas opplendas naturali quodam impetu & pronitate feratur. Sed hanc rationem nihil soliditatis habere indè convincitur; si enim mare hoc terreno altius esset, flumina nunquam exitum suum invenire possent, imò necessariò contingeret aquas fluminum mari veluti vallo quodam & aggere circundatas necessariò in se ipsas refluxuras: ac proinde futurum fuisset, ut universa hæc planities, ob coacervatarum continuò fluentium aquarum augmentum, jam dudum & à principio in mare evasisset; cum ea natura sit humoris, ut quiescere non posse videatur, donec humilioribus locis repletis superficiem maris adæquet. Hoc autem in hisce campis minimè fieri experientia docet ex decursu fluminum, quorum quatuor, postquam longis ambagibus agros irrigarunt, omnes tandem in mare se exonerant: in mare autē non se exonerarent, si terrestribus partibus id altius foret, nisi quis dicat dicta flumina ascensu quodam violento & contra naturam mare petere, quod ignari, nè dicam stolidi hominis foret asserere. Vel igitur terram hanc mari altiorem concedent, vel fateri cogentur illam præternaturalem versus mare ascensionem, vel eorundem in se ipsa refluxionem; quorum illud uti absurdum est, ita hoc perpetuæ experientiæ & sensibus manifestè repugnat. Non ignoro tamen terram subindè, ut in quibusdam *Hollandiæ* locis, mari depressiorem esse: sed novi quoque terram aggerum beneficio ita terra marique munitam vallatamque esse, ut ex nulla parte aquarum injuriis, nisi perfractis aggeribus obnoxia esse possit, quod in omnibus terrenis similis constitutionis portionibus, si dicta ratione muniantur, locique conditio id permittat, fieri posse, non negavero. Ad alteram contrariæ patris rationem quod attinet, campos videlicet occultis subterraneorum meatuum scaturiginibus obnoxios esse, experientiæ pariter reclamat (exceptis tamen iis lacunis nativis, à natura ut supra diximus in bonum camporum ordinatis) datis enim perpetuis hisce subterraneis scaturiginibus, universam hanc planitiem in perpetuum quendam & inexhaustum lacum jam dudum evasisse concedendum esset, quod tamen falsum toties repetitæ exsiccationes satis superque demonstrant. Quod verò alii prætendant expensas nimias in difficili hoc opere faciendas; ij norint quoque emolumentum indè emanans millecuplo majus, ut posteà ostendemus, omnem facilè sumptuum inpensorum æstimationem refusurum.

Mare quandoque terrâ altius.

Refutatur ratio 2da.

Atque hæ sunt Rationes præcipuæ, quas ad impossibilitatem negotii adstruendam adducere solent, quibus quidem eversis, ratum fixumque manet, paludes dictas nullo non tempore & exsiccatas, & hodiè exsiccari posse. Qua verò ratione & modo id commodè institui possit, tunc aperiam, ubi prius rationes, ob quas toties dicti campi restagnarint, adduxero.

Rationes, curtoties dicti campi restagnarint.

Ita humanis rebus comparatum est, ut nihil adeò firmum & solidum, nihil adeò cultum diu subsistere possit, nisi providentia & cura hominum continuo id sartum tectum conservare studeat; patet id in fabricis, quæ nisi perpetuò incolantur, aut sæpius à damnis extrinsecis, quibus expositæ sunt, muniantur, sibi ipsis ruinam minantur: patet in campis agrisque, qui nisi summo studio excolantur, mox vepribus, spinis, & tribulis vastati, ac degenere indole in senticeta ac virgulteta sylvescunt: patet in fluminibus, quæ nisi aggeribus extructis coërcita ab ambitiosa herbarum luxurie vindicentur, inundatione facta in squalorem & extremam vastitatem circumjacentes campos deducant. Solent autem quatuor potissimum causæ tantorum damnorum assignari. Quarum prima est, perniciosa pestis contagio; quæ dum integras subindè urbes, domos, familias grassando depopuletur; mirum non est, deficientibus hominibus & ipsas urbes, domus,

Humana omnia caduca.

4 Causæ desolationis. 1ma Pestis.

domus, familias, campos auxilio necessario destitutos unà mox deficere, & in vastitatem redigi. Altera ratio bellorum sævities est; quâ præter vastitatem; quam inimica potestas infert, homines vel extincti, vel ad incitas redacti tum malorum impendentium motu, tum paupertatis & inopiæ rerum omnium necessitate alio transmigrare coguntur; sic fit ut desertæ urbes, exustæ habitationes, campi destructi necessarium interitum subeant, non existentibus, qui tot tantisque malis oportuno remedio manus admoveant.

2ª, Bella.

3ª, Discordia & invidia incolarum & accolarum.

Tertià Ratio sunt partim confinium populorum dissidia; qui fraude, malitia & invidia agitati, nihil non agunt, nisi ut unus alterius emolumenta per malignas machinationes quibuscunque possit modis destruat: partim ipsarum urbium intestina bella & discordiæ civiles, quibus fit, ut spretis consiliis in publicum bonum directis, omnia tandem in confusionem & ultimam ruinam deducantur.

4ª, Natura ipsa mutabilitati obnoxia.

Quarta ratio est vel ipsa natura, vel casus fortuitus; natura vastitatem inducit per imbrium pluviarumque continuarum diuturnitatem, qua ruptis aggeribus inundantia flumina campos inevitabili necessitate infestant; mare quoque ventorum impetu sollicitatum constitutos sibi terminos prætergressum, suam in terrestres planities, qua data porta, illuviem diffundit. Quibus quidem incommodis nemo facilè occurrerit, nisi Princeps quispiam supremus; qui viribus & potentia armatus bella cohibeat, arcibusque & fortalitiis, iis in locis, in quibus aditûs hostilis cum primis periculum imminet, extructis, hoc pacto hostiles conatus retundat: præterea contagionis causas & pericula summa sollicitudine removeat: periculosa tum partium adversarum, tum intestina subditorum dissidia rigorosis legibus compescat; & si quandoque deliquerint, aut legibus statutisque contravenerint, severè puniat; contra naturæ quoque injurias arte se

Hisce incommodis universalibus non nisi magna Principis potentia ac industria poterit obviare.

muniat, aggeribus ad maris fluminumque rabiem compescendam extructis. Quibus quidem summo studio & vigilantia peractis, non est dubium, quin intentum negotium cum sperato fructu & emolumento, non tantum in effectum deduci, sed & deductum perpetuò conservari possit.

Casus mirabilis.

Dixi subindè fortuito casu ingentia damna hujusmodi campos incurrere. Hujus nobis exemplum præbuit possessio Cardinalis *Pepoli*. hic post paludes dominio suo subjectas, cum ad culturam magni proventus revocasset, locusque ulterius colendus arboribus, virgultis, arundinetis in magnam vastitatē degenerasset, remedium quæsiturus ignem materiæ combustibili submovit, quo quidem emolumentum intendens, irreparabile damnum invenit. Nam ignis voracitate quadam instabili ipsas subterraneas arborum radices invadens, dum per intimas truncorum fibras serpit, mirandum præbuit haud exiguo tempore occulti incendii spectaculum: horridum erat spectare arbores prægrandes inferius semiustas, superius viriditate luxuriantes, tandem consumptis igne radicibus unam super alteram cadere: vidisses aquam cum igne veluti amicitia contracta in commune perniciem conspirasse. Quo quidem factum est, ut terra exesa excavataque tam notabile depressionis suæ damnum acceperit, ut cum ingenti jactura in hunc usque diem usui esse non potuerit: aqua enim sive pluviarum, sive torrentium aliundè traductorum vi, semiustæ telluris se inferens cavitatibus, atque ibidem stabulata, agrum squallidum & omnibus remediis destitutum reliquit. Visis itaque causis & rationibus cur *Campi Pomptini* ad culturam reducti, semper tamen redundaverint, modò nobis tractandum restat, quibus modis, quâ ingenii industriâ non tantum siccari, sed & siccati in perpetua culturæ felicitate conservari possint.

Laudabilis conatus successu carens.

CAPUT

CAPUT IV,

De modo, ratione, viribus atque industriis, quibus Pomptinæ Paludes *ad perpetuam culturam reduci queant.*

Experientia rerum Magistra.

Magnum in arduis rebus expediendis subsidium rerum experientia est. Qui non vidit admiranda *Batavorum* non dicam in paludibus, sed vel in ipsius Oceani finibus exsiccandis feliciter peracta molimina, in animum quoque inducere non poterit fieri posse, ut quis *Pomptinarum paludum* negotium tàm arduum & tot difficultatibus intricatum ad umbilicum perducat. Testantur hæc campi juxta *Claremontium* in *Alvernia Franciæ*, & *Insulæ Arelatensis*, quæ vulgò *Comargo* dicitur, longè lateque cum maximo incolarum detrimento stagnantes, qui superioribus annis, ingeniosorum hominum industria ad culturam revocati, dictis regionibus non ingens tantum emolumentum, sed & aëris bonitatem maximo indigenarum commodo, quod unice desiderabatur, contulerunt. Mechanicam sanè hodierna die innumerabili inventionum varietate tripudiantem, ad eum excellentiæ gradum evectam videmus, ut nihil ei in ausibus etiam omnium opinione temerariijs denegatum videatur: hæc legem ponit aquis, fluvios transfert, novos fundat, profundas aquarum vorągines siccat, aquis in mare undè se diffuderant, refusis. Quæ quidem cum notissima sint, iis non immorabimur. Sed hujusmodi celebrium nationum rerum gestarum exemplum secuti, hoc loco de modo & ratione, de instrumentis mechanicis, quibus tandem ad optatum finem in instituto negotio pertingere valeamus, quantum ingenii vires permittent, nobis disceptandum est. Quod ut quàm optimè fiat, ab ovo, ut dici solet, rem ordiamur.

Batavorū in exsiccandis paludibus industria Mechanica.

Necessaria ad exsiccandas paludes.

1. Sagax Architectus.

Ad negotium itaque ritè expediendum, primò ante omnia opus est Architecto ingenio sagaci & versatili, qui primò naturam locorum probè cognitam habeat, declivitatem locorum exactè explorare noverit, Causam quoque inundationis haud ignoret, ut incommodis indè provenientibus, opportunis remediis occurrere possit. Sit Geometriæ, Arithmeticæ, physicæ, mechanicæ haud imperitus, cui adjungimus sumptuum cum sufficienti operarum auxilio, subsidium necessarium, quibus in tanta machinatione parcere, est opus nunquam ad desideratum finem perducere. His itaque duobus freti, quomodò negotium nobis propositum tandem conficiendum existimemus videamus.

2. Sumptus necessarii.

Sunt in tota hæc inundata planitie præter superacitatos fluvios plurimæ fossæ jam ab antiquis in bonificationis finem effectæ; quarum prima & omnium maxima, vulgò *Rio del Rè Martino*, olim *Nymphæus* dicebatur; qui originem suam nactus ex *lacu Nymphæo*, & per sylvosa loca deductus, tandem in *lacum Follianum* exonerabatur. Hodiè magna ex parte ob aquas ejusdem alio derivatas, siccus est, & præter cavitatem alvei satis amplam nihil ferè aquarum continet. Qui quidem si instauraretur, ad omnes paludes in Vicinos campos diffusas in se derivandas sufficientissimus foret. Verùm *Sixtus V*, sive sumptibus, sive aliis de causis territus eo relicto, sapientissimo sanè consilio aliam fossam, quam à suo nomine *Sixtinam* appellari voluit, molitus est per medias paludes deductam, quod tamen opus morte præventus ad finem perducere non potuit; hoc tamen si perduxisset; haud dubiè ingentem hoc tempore in camporum cultura effectum vidissemus. Sunt præterea duæ fossæ, verius flumina, quarum prior *Cavata*; altera *Cavatella* vulgò dicitur,

Rivus Nymphæus.

Vulgo de Fogliano.

Fossa Sixtina.

Cavata & Cavatella *Fossæ.*

dicitur, quæ ex *Sermonetanis montibus* originem nacta, per paludes tandem partim in *Vfentem* partim in *flumen Sixti* evoluta, aquas circumvicinas cum magno regionis commodo excipiunt, avehuntque.

Ufens flu. *Vfens* verò, vulgò *il Portatore*, originem ſuam ex *lacu Setino* ducens, omnes in *Terracinenſis territorii* effuſas paludes, unà cum *Amaſeno* ex *Privernenſi territorio* proruente, collectas in mare tandem deponit. Reliquæ foſſæ ſive torrentes in intermediis campis à diverſis effecti, quos *Circundarios* vocant, cum recenſitis ferè ſemper communicant, adeò quidem, ut præter dicta flumina ſive foſſas, novas fieri ſuperfluum judicem. ſi enim dicta flumina mediis congruis purgarentur, facilè omnem paluſtrium aquarum molem in ſe derivatam abducere poſſent, & intentæ negotiationis finem imponere. Hoc pacto *flumen Sixti*, unà cum foſſis participantibus in mare deductum, facilè aquas in *territorio Setino* diffuſas ſecum abduceret. *Vfens* verò cum *Amaſeno*, *territorio Terracinenſi* dominantes aquas intra alveum ſuum conditas, atque in mare depoſitas devehens, hoc pacto terram à tyrannide liberaret, partitiſque juribus totam planitiem priſtinæ libertati reſtitueret.

Hollandorum promiſſa exſiccatio non acceptata. *Hollandi* ſive *Batavi* ſub *Urbano VIII*, non tantum paludum totalem exſiccationem, ſed & flumina eo ingenio adaptare ſpondebant, ut totus tractus manibus ultrò citroque non ſine ingenti mercatorum commodo pervius redderetur, ſed eo cum onere & conditionibus, quibus cum Pontifex ſubſcribere non poſſet, negotium meritò intactum manſit. Conſilium erat ſanè argutiſſimum ex *Nympheo lacu* flumen novum aperire, illudque conjungere *Vfenti*, ita ut 30 milliarum ſpatium navibus etiam grandioribus eſſet pervium, deindè foſſas tranſverſas ordinare conſtituerant, quæ cum exitum in mare haberent, facile omnem campeſtrium aquarum illuviem ſecum deducentes, terram culturæ aptam relinquerent. Sed ut dixi negotium ob conditiones, quibus ſubſcribi non potuit, intactum permanſit. Quomodò itaque negotium hucuſque deſperatum tandem ad finem perduci poſſet, videamus.

Ufentis Fluvii examen. Cum *Vfens fluvius* maximi in hoc negotio momenti & conſiderationis ſit, ab eo ordiemur. Naſcitur is, ut ſæpius dixi, in radice *montis Setini*, & viam ſuam carpit per medias paludes, qui auctus juxta *Terracinam Amaſeno fluvio*, tandem ibidem in mare devolvitur.

Hic itaque cum paludoſis aquis in ſe ſit derivandis aptiſſimus, nihil aliud requiri videtur, niſi ut fluvius exſtirpatis herbarum radicibus, arena limoque quibus ſcatet purgatus, ſufficientem alvei profunditatem obtineat, deindè ut aggeribus utrinque congeſtis probè muniatur. Aggeri autem materiam ipſa fluminis excrementa, hoc eſt, egeſta materia ſuppeditabit.

Alvei conficiendi ratio. Limo terraque, uti & radicibus juncorum, arundinumque exſtirpatis, uti alveus fluminis continuò evadet profundior, ità & aggeres altiorem quoque obtinebunt conſiſtentiam. Et quoniam materia limi & arenæ egeſta flaccidior eſt, quàm ut ſe ſola ſine vinculo conſiſtere poſſit; hinc arbores, virgulta, ſenticeta aggeribus implantanda ſunt, fietque ut mutuò radicum amplexu terreſtris materia aggerque conſtrictus cum tempore non perpetuam tantum durationem, ſed & utilitatem cum amœnitate & itinerantium commodo junctam obtineat. Experientia autem docet, arbores huic negotio præ cœteris commodiores eſſe abietes, ulmos, populos, ſalices, quæ cum ſe naturali ſympathia ſuſtineant, & aquarum appetentiores ſint, ſic radices quoque radicibus connexæ & multiplici fœtura luxuriantes, incredibilem firmitatem aggeribus conciliare ſolent. Idem dicendum de *flumine Sixti*, quod uti ſapientiſſimo ſanè conſilio Pontifex eo ductu, quo id hodierna die miramur, conſti-

Arbores aptæ ad aggeres conſtruendos.

Sixti flumen quoque huic negotio aptiſſimum.

constituit, ita quoque non mutandum, sed aggeribus uti *Vfentem* probè muniendum existimem. Quoniam verò subindè flumina in tantum intumescunt, ut aggeres ipsos transcendentia inundatione sua notabile agris damnum inferant. Contra hanc primò hoc remedium esse posset, si juxta aggeres utrinque congestos, novæ fossæ laterales veluti exundantium aquarum quædam receptacula efficerentur: quemadmodum supra juxta *viam Appiam Augustum* confecisse ostendimus, eodemque quo hæc scribimus tempore juxta *fossam Sixti*, à privatis bonificatoribus in praxin redigitur. Quod itaque de hisce duobus fluminibus præscripsimus, id in reliquis quoque fluminibus, quæ *Cavata* & *Cavatella* vocant, observandum est. Prætereà transversæ fossæ utrinque dictis fluminibus communicantes hoc ingenio confici debent. Exploretur primò, quonam in camporum tractu maxima stabuletur aquarum illuvies, quâ inventa, utrinque fossæ fiant, præcipuis, ut dixi, fluminibus transversim communicantes; sic fiet, ut aqua inter eas derivata campos molesto hospite liberos relinquat. Quod si stagnantes aquæ profundiores fuerint, quàm ut in dicta flumina per fossas derivari possint; hoc suademus remedium. Fiat molendinum ventosum, *id est*, quod vento incitetur, quo passim in *Belgia* & cœteris *inferioris Germaniæ* partibus utuntur, hoc concinnatum ingeniò. Duplicata Anthlea sive tumba, ut vulgò vocant, instructum sit, quæ in fundo aquæ plantari debet. sic machina ventis, qui in hac aperta camporum planitie continui sunt, uti indesinenti motu agitatur, sic perpetuò quoque anthléam ad evomendas aquas coget. Molendini figuram hic appositam contemplare. Aquæ verò evomitæ, in anales ligneos derivatæ, optatum præstabunt effectum. Si verò plura essent hujusmodi aquarum latibula, plures quoque dictæ machinę ad negotium citius conficiendū ordinari possent. Hoc pacto *Batavi* campos ingentes inundatione squallidos exsiccare solent. Si verò hæc machina majorum expensarum esse videretur, cochleæ aquaticæ à jumentis vel hominibus circumactæ, vel rotæ haustris probè instructæ adhiberi possent; sed molendina commodiora omnium judicio habentur, cum seipsis laborent, neque necessariam alicujus assistentiam requirant, toto illo tempore, quo unus & idem ventus spirat: eo verò mutato, per quempiam in hunc finem deputatum machina vento adaptari debet: undè ea arte construitur, ut unius vectis ope tota machina in quamcunque partem volueris facillimo negotio detorqueatur. Atque hisce artificiis & machinamentis adhibitis, nullum dubium est, quin dicti campi aquis exuti, brevi tempore culturam debitam sint consecuturi; sed unum hoc loco uti maximi in hoc negotio momenti, sic summo quoque studio & diligentia pertractandum est. Suntque fluminum ex ea parte, qua in mare se exonerant, ostia. Hisce enim non probè munitis, oleum & operam non immeritò quispiam in aquis derivandis perdat. Nam si dicta ostia, uti in *Vfentis* ostio comperi, mari recta opponantur, fiet ut ventus marinus ostiis dominans, undas undis obtrudat; Undè ingens continuò aquarum contrariarum conflictus enascitur. Nam fluctus marini uti impetuosiores, sic fortiores, debiliores fluminum undas continuò retundentes, tandem parta quasi victoria, easdem retroactas stationem relinquere cogunt; undè veluti vallo quodam aquoso circundata flumina, necessariam & inevitabilem inundationem in campos qua data porta diffusa causabunt. Quam experientia non tantum in *Tyberi*, sed & in omnibus aliis fluminum ostiis ventis perniciosis obnoxiis docet. Quis itaque modus, quod contra importunum hunc inimicum remedium esse posset, aperire tentabo. Primùm natura nos docet, in magnorum amnium ostiis, siquidem expe-

Contra inundationem medium aptum.

Molendina aquis evacuandis inventa.

Impedimentis obviandum.

Fluminum ostia æstu maris ventisque contrariis intumescunt.

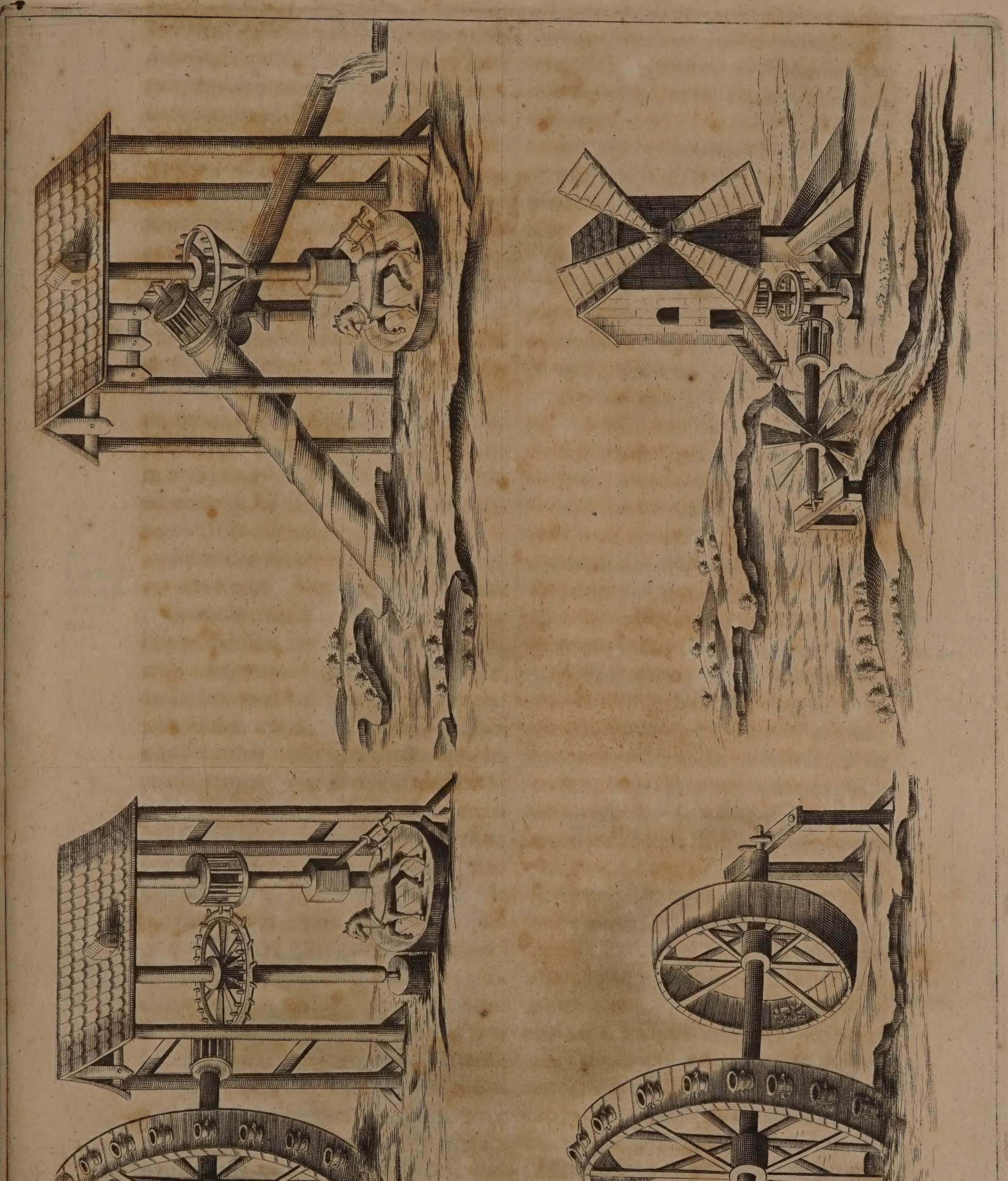

experientia conſtat, maxima totius mundi flumina, *Rhenum*, *Danubium*, *Padum*, *Rhodanum*, *Nilum*, *Euphratem*, *Indum*, *Boryſthenem*, alioſque, uti ex geographicis tabulis patet, cum ingenti aquarum mole gravata obvio ſive maris ſive Oceani furori reſiſtere nequeant, quaſi naturæ quodam inſtinctu, in varios alveos uti diviſa, ſic & in plura oſtia abire, ac veluti in diverſos rivos diſcriminata diverti, ut ſi in uno aliquo oſtio maris reſiſtentiam inveniant, reliquis veluti diverticulis quibuſdam, libero aliundè quæſito exitu aquas deponant. Hinc ut plurimum obliquis longiſque ductibus feruntur, nè ſimul omnia ab eodem vento obſtruantur. Idem ergò nobis in hoc noſtro propoſito negotio præſtandum eſt arte, quòd magna illa flumina natura dictante præſtare novimus.

Ars naturam imitetur.

Exitus Ufentis & Sixtini fluvii *dividendi.*

Flumina itaque *Vfens* & *Sixtinum*, nè obvii venti impetu incurſuque retardentur paulò ante in mare introitum in plures foſſas diviſa eo ingenio deducenda ſunt, ut obliquo meatu in diverſis littoris marini partibus aquas depoſitas exonerent. ſic fiet ut etiamſi ex uno fluminis oſtio undæ retundantur, retuſæ tamen alteri mox foſſæ diverticulo redditæ, indè ſecuro exitu mari inſinuentur. Verùm cùm nec ſic oſtia contra maris ferociam, omni ex parte tuta ſint, hinc alterum remedium adhibendum, ut ſequitur. In dictis oſtiis clathra lignea, quas palificatas vulgò, *Vitruvius* palationem appellat, triplici aut quadruplici ordine conſtituenda ſunt; iis enim marini fluctus veluti carminati, ac mox atque illis illiduntur extincti retroactique liberam flumini in mare ſe exonerandi poteſtatem faciunt; atque tale machinamentum omnium maximè ſingulare ad maris contumaciam refrenandam remedium eſt. Nè verò ſucceſſu temporis lignea illa clathra in putredinem humidi continua roſione degenerent, contra hanc remedium habebitur ſecurum ac perpetuum, ſi videlicet dicta clathra ex ligno alnino aut querno conficiantur: hujuſmodi enim lignum intra aquas non tantum nulli putredini obnoxium eſt, ſed talem induit duritiem, ut in ſaxum converſum videatur.

Ratio coërcendi fluctus marinos.

Alninum lignum putredinem neſciens induratur in ſaxum.

Atque hoc apparatu, hiſce munimentorum generibus in hoc noſtro inſtituto procedendum eſt, ut ſcopus intentus, id eſt *Pomptinæ Regionis* cultura perpetuò obtineatur. Quia tamen nihil adeò ſolidum firmumque eſt, quod diu conſiſtere poſſit, niſi ſumma cura & vigilantia per annuæ inſtaurationis ſubſidia, ſi alicubi indiguerint, conſerventur; modum & rationem, nè quicquam in tanti momenti negotio rectè inſtituendo neceſſarium omiſiſſe videamur, hoc loco deſcribendũ duxi. Flumina itaque & foſſæ quotannis ſumma cura à quiſquiliis purganda ſunt; aggeres ſi alicubi defectuoſi inſtaurandi, plantæ & virgulta fluminibus tantoperè noxia extirpanda. Purgationis quidem modus hodiè non ſine ſucceſſu, Bubalorum opera perficitur hoc modo: Ad 50 bubalos intra fluminis alveum cogunt. qui deindè adverſo flumine à piſcatoribus & bubulariis in ſcaphis, quas ſantalos vocant, exiſtentibus, quà contis, quà canibus incitantur, hi incitati greſſu ponderoſo, quicquid ex virgultis, algarum, juncorumque quiſquiliis obvium eſt conculcantes ſupprimunt comminuuntque. Quo peracto continuo notabilis aquarum depreſſio comperitur. Accedit & huic commodo, alià non minus in captura piſcium expetibilis utilitas: Dum enim inceſſu bubalorum aquæ piſcibus optimis & nobiliſſimis refertæ, ex commotione limi lutique oppidò turbidæ redduntur, piſces limpiditate aquæ aſſueti, ad tam inſolitam conturbationem veluti attoniti ſtupefactique, dum nullam elabendi rationem inveniunt, jucundo ſanè ſpectaculo ſuperficiem aquæ petentes, inde vel manibus vel retibus collecti intra ſcaphas maximâ copiâ projiciuntur; neque aliud hiſce in

Conſervatio quomodò inſtituenda.

Fluminum purgandorum ratio per bubalos.

Piſcatio fructuoſa.

partibus præter dictum piſcationis genus uſitatum eſt. Tametſi verò dicta purgandi ratio utilitatem ſuam habeat non ſpernendam, quia tamen operâ bubalorum noxiarum herbarum radices non penitus tolluntur, fit ut intra ſemeſtre ſuccreſcentibus identidem herbis denuò flumen extollatur. Quare bubalis raſtra ferrea adjungenda duxerim, ut quod ab iis in fundo alvei motum contritumque fuit, id dictis raſtris radicitus evulſum in aggerum augmentum coniiceretur. Machinamentū hoc ingenio inſtitui poſſet. Compingantur in unum quinq; aut ſex ſcaphæ, quarum ſingulæ loco temonis raſtrum habeant ferreum, intra puppis verticem verſatile, & ad id deprimendum elevandumque aptè diſpoſitum; ſcaphis verò tranſverſum jugum ligneum imponatur, cui lora jugis bubalorum connexa aptentur, fietque ut quam bubali adverſo flumine progredientes materiem conterunt, illam raſtra à bubalis unà cum machina tracta apprehenſam extirpatamque in aggerum incrementum educant. Quod in flumine limoſo & nullis ſaxis obnoxio factu haud difficile eſt.

Raſtra purgandis fluminibus inventa.

Alia fluminis purgandi ratio per foſſas laterales.

Alia purgandi fluminis ratio ea eſt, quæ ſequitur: Dixi ſupra ad principalia flumina utrinque laterales foſſas effici debere, ad has itaque opportunis locis ligneæ cataractæ conſtruantur, ut per eas tempore purgationis, aquæ fluminis in laterales foſſas derivatæ, flumen aquis minutum relinquant. & ſic operarum auxilio alveus perfectè purgari, limus educi, radices extirpari, aggeres eadem opera utrinque per excrementorum coacervationem notabile incrementum accipere poſſunt. quam quidem rationem præ cœteris tanquam purgandis foſſis aptiorem adhibendam exiſtimavi, utpotè multarum nationum uſu & experientia comprobatam. Atque hæc eſt ratio, quam in exſiccandis paludibus obſervandam putamus. Quâ quidem juxta præſcriptas leges obſervata fieri non poteſt, ut negotium ſucceſſum deſideratum non ſortiatur. Nihil igitur reſtat, niſi ut quantum hoc negotium bonificationi importet, ſequenti diſcurſu oſtendamus.

CAPUT V,

Quantum negotium inſtitutum importet, & quam ingentia commoda inde in univerſum Latium *emanare poſſint, in quo & de expenſis in campo conſervando faciendis tractatur.*

Commoda reſultantia ex aquarum deficcatione.

Cum hoc bonificationis negotium toties nullo non tempore à ſupremis etiam Monarchis inſtitutum ſit; certè id haud quaquam; tot expenſis & ſumptibus aggreſſi fuiſſent, niſi paria indè emolumenta in publicum bonum promanare poſſe cognoviſſent. Videbant enim agrum hunc omnium qui in *Latio* reperiebantur, & maximum & feraciſſimum eſſe, qualis revera in hunc uſque diem adhuc comperitur; ut non immeritò olim ab *Halicarnaſſæo* horreum & penuarium *Latii* ſit appellatus. Siquidem moderno adhuc tempore iis in locis, ubi culturam acceptavit, adeò fœcundus eſt, ut nihil non dicam in *Latio*, ſed in tota *Italia* ſimile quid ſe vidiſſe agriculturæ periti teſtentur. Nam incredibilem non tantum tritici, hordei, ſiliginis, avenæ, ſed & leguminum, omnis generis copiam ſuppeditat. Prata verò jumentis armentiſque boum, vaccarum, bubalorum, oviumque gregibus, abundantiſſima exhibent paſcua. Olim fructuum quoque omnis generis potiſſimum pyrorum, pomorumque, à quibus

à quibus & oppidum *Pometiam* nomen ſuum nonnulli derivaſſe volunt, abundantiam protuliſſe hiſtorici narrant. Sunt qui hodie ex unico grano tritici quadraginta ſpicas pullulaſſe numerarint. Cardinalis *Pepulus*, cujus ſuprà mentionem fecimus, unius anni proventu omnes in agro exſiccando expenſas factas reſarſiſſe fertur; quid non ſecuturis annis, ſi ignis agrum non devaſtaſſet? ut proindè mirum non ſit, toties & tot ſumptibus nullo non tempore in inſtauranda horum camporum cultura tàm impigrè laboratum eſſe.

Agri hujus Pontini fertilitas tam in frugibus quam vino proferendo.

Setina quoque vina præſtantiſſima à nullis non veterum monumentis celebrata protuliſſe legimus, inter cœteros,

Martialis lib. 4, epig. 64.

Vos nunc omnia parva qui putatis,
Centeno gelidum ligone Tybur,
Vel Præneſte *domate*: *pendulamque*
Vni dedite Setiam *colono.*

Vini Setini laudes.

Et ibid.

Non Hybla, *non me ſpecioſus capit* Nilus,
Nec quæ paludes *delicata* Pomptinas
Ex rure clivi ſpectat uva Setini.

Idem lib. 6, epig. 86.

Tu Setina *quidem ſemper vel maſsica ponis,*
Pamphile: *ſed rumor tam bona vina negat.*

Idem lib. 8, epig. 51.

Certè decus menſæ, poſuiſſe Setina *videtur.*
Ipſe puer nobis, ipſe ſitire caper.

Juvenalis ſat. X.

Tunc illa time, cum pocula ſumes
Gemmata, & læto Setinum *ardebit in auro.*

Vide *Silium Italicum*, *Horatium*, alioſque complures, qui *Setini vini* bonitatem & præſtantiam verſibus ſuis apud poſteritatem ſat decantare non potuerunt. Mirum tamen alicui videri poſſit, cur factum ſit, ut hodiè vinum tam exquiſitæ bonitatis non exhibeat. Ego cauſam eſſe putem, quod vineis ſive bello, ſive aliâ de cauſa vaſtatis, iis in locis, qui *vinis Setinis* adeò celebres habebantur, olivas plantaverint vineis in planitiem ſupramontanam translatis, ubi ſicuti ſitu mutato reflexionem ſolis non adeò propitiam repererunt, ità vinorum quoque bonitas non eum, quem olim, plauſum obtinet. Quod ſi loco olivarum racemi priſtinis locis inſererentur, nullum dubium, quin famam ſuam brevi eſſent recuperaturi; cum ſitus montium ſoliſque aſpectus in nullo ſit mutatus. Sed ad campos revertamur. Sunt qui reductum ad priſtinam culturam *agrum Pomptinum* computu facto millionem importare exiſtiment; quod non facilè negaverim; cum enim ſolum ſupra quàm dici poſſit, ſit pingue, & glebæ oppidò opimæ; uberem quoque rerum proventum indè emanare neceſſè eſt.

Cauſa degenerationis Vini Setini.

Redditus agri Pomptini Geometricè examinantur.

Architectorum ope totum ſpatium ſine cultu ſqualidum duodecim millia rubiorum ut vocant, hoc eſt 13000 jugera rubiaria; (ſic enim inpoſterum hujuſmodi ſpatia appellabimus) continere repertum eſt. Eſt autem jugerum Rubiarium ſpatium agri quadratum, Rubio frumenti diſſeminando capax. Nos computu facto, toti agro paludibus damnato minus, quàm quod Geometrarum æſtimatione inventum eſt, ſpatium aſſignantes, nihilominus annuos hujus Regionis ad culturam reducti proventus ad millionem pertingere poſſe, mathematico oſtendimus raticinio. Demus itaque totum ſpatium non 13000, ut Geometræ inveniunt, ſed 10000 jugerum Rubiariorum eſſe, videlicet ter mille, jugeris Rubiariis ob foſſas & flumina culturæ inepta, ſubductis. Demus etiam, ſingula jugera non 40 Rubios, quos ut plurimum reddidiſſe, agricolæ indigenæ teſtantur, ſed 20 tantum Rubios pro uno importare. Ponamus quoque, unum Rubium tritici quinque Scutorum pretio vendi: Quarè ſi 10000 du-

camus in 20, & summa 200000 multiplicetur, per quinque, pervenient necessariò 1000000, unus millio annui proventus summa; subductis ut dixi fossis & fluminibus, minuto etiam in subduplum eo, quem singula jugera rubiaria reddere creduntur proventu. Sed objicient hoc loco expensas tum in siccando, tum jam siccato conservando, majores fore, quàm ut annuus proventus iis refundendis sufficiat.

Proventus annui unus millio.

Ad hanc Objectionem Respondeo, Expensas non tantas futuras, quantum quis sibi imaginari possit. Cum enim pleræque fossæ jam factæ sint, & nihil aliud requiratur, nisi ut instaurentur, & ubi opus fuerit, potissimum circa mare novæ ducantur. Ponamus itaque magni animi Principem manum operi admovere; sintque 500 operarii, qui integrum annum in opere absolvendo laborent, pro diurna trium Juliorum mercede conducti, expensæ ad 43500 scutorum summam excurrent: cui si addamus 6 alia millia scutorum, tum in machinas & instrumenta, tum in salarium præsidum operis expendendorum; summa totalis erit 49000 scutorum: ponimus autem subductis pro festis, quibus laborare vetitum est, 75 diebus, ita ut 290 dies laboribus toto anno concedantur. Demus itaque summam ad 50000 scutorum expensas excurrere: sed quid 50000 ad unum millionem scutorum? Agro porrò ad culturam reducto, pro conservatione ejusdem ponamus singulis annis 14 dies in purgandis fossis, reparandisque aggeribus 200 operarios occupari, quorum unicuique singulis diebus 3 Julii pro mercede cedant; erunt conservationis expensæ 840 scutorum, quæ cum commodis indè provenientibus comparatæ, quasi pro nihilo habebuntur. Vides igitur ex hoc ratiocinio expensas non tantas futuras, ut emolumentis non millecuplo reparentur. Sed explicemus alia commoda indè emergentia. Ex sylvis, quæ vastæ sunt, & arboribus uti quercubus, fagis, pinis instructissimæ, materia sufficiens ad omnem œconomicum usum deduci poterunt; nil dicam de cervorum, hinnulorum, aprorum, volatiliumque omnis generis, quibus refertæ sunt venatione, ingens sanè quod emanabit in culinam emolumentum, quis negabit? Omitto hic lacus & flumina piscium optimorum abundantia; cujusmodi *lacus Folinus* inter alios & *Vfens fluvius* præcipuè refertus est, ut proindè dispicienda sit objectio eorum, qui falsa quadam prætensione irritam hujus campi culturam reddere conantur. Cum hoc negotium jam supramemoratus *Henricus Pellens* in executionem deducendum in se suscepisset; nonnulli sive Principes, sive privati fuerint, nescio, certè Piscatores datis supplicibus literis, hujus negotii Præsidi, Carnali *Sacchetto*, oblatis, omnibus modis evertere studuerunt: Negotioque in publico peritorum consessu seriò discusso, tandem & meum ea de re judicium exquisiverunt ii, qui interfuerant consilio. Ego re penitiùs consideratâ, respondi, tantum abesse, ut reducto ad meliorem frugem *Agro Pomtino*, acquirendo è piscibus lucro quicquam obsit, ut potiùs majori piscium meliorum proventu agrorum cultura sit locupletatura. Quod hoc pacto fieri posse ostendi. Si fossarum circulatio ex mari ad mare procuretur, *id est*, Si *Vfens fluvius* per fossam introductus continuetur cum *fossa Sixtina*, hoc facto continget, ut pisces, quibus vagabunda innata cupiditas est; & hæc ex mari per flumina, & denuò in mare transmigratio mirificè placet, non majori duntaxat proventu se sint multiplicaturi, sed & melioris notæ, ex continua aquarum naturali fluxus agitatione sint futuri; Quod quidem consilium ab omnibus acceptum approbatumque fuit, & in executionem quoque deductum negotium fuisset, nisi, uti dixi, mors immatura *Henrici Pellens* molimen intercidisset.

Expensæ faciendæ computantur Arithmetice.

Expensarum summa ad 50000 scutorum.

Redditum expensarumque combinatio.

Alia inde provenientia emolumenta.

Si quis igitur *Regionis Pomptinæ* bonitatem

bonitatem ad calculum exactius revocare velit, is tantam eam reperiet, ut nihil in ea, sive deliciarum, sive rerum cultui usuique humano necessariarum ubertatem spectes, desiderari posse videatur. Vina montes vicini & saxifodinas in fabricarum usum; sylvæ feras & lignorum materiem, lacus & flumina fossæque pisces, utpotè animalibus omnis generis nutriendis apta: præter carnes, lacticinia, jumentorumque multiplicationem summâ patriæ utilitate exhibebunt. Agri denique frumentum, legumina, fructus omnis generis affatim suppeditabunt. Accedit hiscè ex peracta cultura maximi sanè momenti emolumentum, & est bonitas aëris culturam consequens. Cum enim Regio continuis palustrium, mortuarumque aquarum noxiis exhalationibus non vicina tantum loca, sed & ipsam urbem nocivæ qualitatis impressione infestet, fiet quoque ut sublata causa, tollatur effectus, id est, continget, ut simul ac terra putridis exuta humiditatibus sicciorem temperiem nacta fuerit, aër quoque salubriorem constitutionem ut sortiatur necessè est. Equidem sanctè affirmare ausim, aëris tam perniciosi urbi dominantis (præsertim vento syrophænicè, quem *Sirocco* vulgò vocant, flante) aliam causam non esse, nisi putridas exhalationes, quæ à dicto vento *Romam* delatæ ibidem eos effectus causant, quos non infirmi tantum, sed & sanioris etiam constitutionis homines, non sine incommodo & molestia experiuntur.

Synopsis inde pro-manantium emolumentorum.

Aëris ex-purgatio.

Vidimus itaque in hisce discursibus *Pomptinorum Camporum* situm, naturam, proprietatem, paludum iis dominantium exsiccationem à diversis nullo non tempore tentatam, imò absolutam recensuimus, causas & rationes, cur semper restagnarint, assignavimus; modum eosdem ad pristinam culturam reducendi exhibuimus. Commoda indè emergentia unà cum expensis in in opere quà consummando, quà conservando demonstravimus. Nihil igitur reliquum est, nisi ut supremus quispiam Princeps, visa rei æquitate & magni momenti imò emolumenti negotio maturè expenso, operi tandem cœpto manum adhibeat, opusque nullo non temporè unicè desideratum magnifico ausu absolvat.

Quod tunc futurum confido, ubi alter quispiam *Sixtus V* modo ortus, in tam heroico molimine animi sui prorsus divini talenta exeruerit. Ego sanè judicium de negotio ritè expediendo, uti dare jussus sum, sic id eâ, quâ fieri potest, sinceritate, neque ullo propriæ utilitatis commodo, quin potius solo eo, quo in publicum bonum, quibuscunque modis possum, promovendum feror affectu, impulsus, exhibendum duxi. Quæ quidem mea levis opera, si quicquam indè in commune bonum utilitatis emerserit, soli Deo Optimo Maximo, cui servio, unicè ut adscribatur velim.

Atque hæc sunt, quæ de Universi *Latii* finitimarumque Regionum situ, natura, proprietate; primaque earundem etiam origine, nec non de variis coloniis in eas traductis, de varia Imperii forma, temporumque revolutione, quam sæpesæpius incurrit; de celeberrimis Heroibus, qui ex iis provenerunt, de potentia eorundem; denique de Urbibus, villis, thermis, palatiis sumptuosissimis; verbo de gestis potentium à seculo virorum, ac universali Romanæ Historiæ juxta temporum ordinem prosecutione tibi, Lector, veluti ἐν τῷ τύπῳ exhibuimus. Vale, & ex hisce disce æterna sectari; cum nihil in rebus humanis firmum, stabile, & durabile sit; quæ tibi hoc *Latium* ob oculos luculenter exponet.

SOLI DEO HONOR ET GLORIA.

Index Rerum ac Materiarum, in hoc Veteris & Novi Latii opere, ordine Alphabetico locupletissimus.

Numerus Paginam, a. primam, b. secundam paginæ columnam denotant.

A.

ABacus marmoreus Ciceronis 59, a.
Aborigines. 7. Italiæ populi. ibid. unde in Italiam pervenerint, ibid, vox est Chaldea. 8, b.
Aboriginum nomen in Latinum vertitur, 16, a.
Academia Tusculani. 63, a.
Academia villæ Adriani. 148, a.
Adyta Ægyptiorum per montem cuniculis perfossum indicata. 106, a
Adriani Cæsaris ortus, studium, epigrammata, itinera. 145, a.
Adrianus Cæsar morbis insolitis infestatur. 152, b.
Aëris expurgatio utilis. 263, a.
Ædis Fortunæ expositio. 107, a.
Ægyptii maxime superstitiosi. 17, b.
Æneæ, Trojanorumque in Latium adventus. 15, a. 134, a. In Numico amne interitus. 23, a.
Æuigma Piscatorum Homero propositum. 82, b.
Æqui, eorumque mores & habitatio. 70, b.
Æquivocatio nominum historiarum confusionem peperit. 17.
Æquorum nonnulla oppida volscis olim parebant. 242, b.
Æquorum Romanorumque hostilitas. 70, b.
Ærarium & Bibliotheca Templi Herçulis. 191, b.
Æsulæ, oppidi veteris situs. 188, a.
Ætas facit 27 annos. 16, a.
Ager Reatinus paludosus, à Sicanis, deinde à Pelasgis & Aboriginibus inhabitarus. 229, a.
Ager Tusculanus. 55.
Agriculturam quis Latio intulerit. 15, a. 19, b.
Alatrium, oppidum. 125, b.
Alba 30 oppidorum Mater, Romani Imperii origo. 34, b.
Albana vina. 45, b.
Albanensis Episcopatus. 44, b.
Albani moderni situs à veteri dissitus. 42, a. Restauratio. 44, b.
Albanorum cum Romanis hostilitas. 135, b.
Albanum dissidet ab Alba Longa. 32, b. Vastatum a Barbarossæ Cæsaris hostibus. 44, b.
Albæ Longæ Conditor Ascanius asseritur contra Cluverium. 32, a. ejus origo & etymon. *ibid.* Verus situs. 33. Cur Longa cognominata 33, b. de ea Dionysij testimonium. 33, a. Destructio. 34, b. Autorum de situ Albæ conciliatio. 36, a.
Albula rivus ex lacu Albuneo. 222, a.
Algidi montis & urbis situs. 71, b.
Algidum, ejusque descriptio. 71, a.
Alia fluvius Romanorum clade à Gallis accepta celebris. 234, a.
Aloinum lignum putredinem nesciens induratur in saxum. 259, b.
Alvei conficiendi ratio. 257, b.
Ambulacrum Villæ Estensis innumeris fontibus salientibus conspicuum. 172, b.
Amiternum oppidum. 188, b. 232, a.
Amœnitas Villæ Horatianæ in Sabinis. 235, a.
Amphiarai Historia. 130, a.
Amphitheatri Albanensis rudera. 52, b.
Amphitheatri Tusculani reliquiæ. 55, a.
Amphitheatrum circa Castrum Gandolfinum. 43, b.
Amphitheatrum Domitiani. 43, b.
Ampilionis destructio, & causæ. 179, 180, 181, 182.
Amyclarum descriptio. 26, a. Indigenarum fatuitas. *ibid.* b.
Amyclæ tacendo perierunt, Proverb. *ibid.*
Anagnia urbs. 241, b. Virorum illustrium patria. 124, a. cur propemodum deserta. *ibid.* b.
Analogia gestorum à Pelasgis & Trojanis. 18, a.
Analogia Saturni & Evandri. 19, a.
Angiportus Terracinensis. 26, a.
Anienis aqua contaminatur à variis mineralium miscellis. 201, a.
Anienis fluvii etymon & descriptio. 140, a.
Anio dividit Sabinos à Latio. 165, a.
Anio fluvius. 175. ejus cursus. 176, a. Duodecim pontibus instratus, *ibid.*
Annuli in sepulchris. 69, b.
Annulorum Mysteria. 69, b.
Antiquitatis monumenta. 31, b. 44, a. Vestigia. 98, b. In Prænestе. 109, a.
Antiquorum Latii Populorum sedes incognitæ. 123, a.
Antiquorum in rebus solide struendis studium. 51, a.
Antium, Caji Caligulæ & Neronis Patria. 24, a.
Antonini tabula itineraria. 43, a.
Antrum Angeriæ. 49, b.
Apis & Serapis idem. 106, b.
Apparatus bellicus contra Ampilionem. 179, b.
Aqua Anienis. 198, 200, b.
Aqua ad ultimum gradum elementi reduci non potest. 201, b.
Aqua Aurea, vulgò *Aquoria*, optima est. 201, a.
Aqua Claudia. 31, b.
Aqua Crabra. 60, b. 62, b.
Aqua de Paivola. 199, b.
Aqua ferrata. 198, a.
Aqua Martia. 208, a.
Aqua Rivellesia. 200, a.
Aqua Tepula. 62, b.
Aquæ Acidulæ. 198, b.
Aquæductus. 31, a. 96, b.
Aquæductus Tyburtinæ, 208.
Aquæ fontanæ bonitas. 202, b.
Aquæ Letiferæ. 198, b.
Aquæ Martiæ derivatio partim Romam, partim in Villam Vopisci facta. 170, b.
Aquæ sulphureæ. 198, b. in Territorio Nomentano. 222, a.
Aquæ Tusculanæ. 60, b.
Aquila oppidum. 188, b.
Aquinum urbs. 241, a.
Arbor famosæ vetustatis & vastitatis. 50, a.
Arbores aptæ ad aggeres construendos. 257, b.
Ardeæ descriptio, etymon, antiquitas, insalubritas aëris. 87.
Aricia ad Savellos spectat. 46, b.
Aricià oriundi Octavianus Augustus, & Turnus Herdonius. 46, a.
Ariciæ descriptio. 45, a.
Aricienfis Lacus evanuit. 46, b.
Arimazis & Arimanii Deorum ἀντιτεχνία. 102, b.
Arpinum patria Ciceronis. 241, a.
Ascanii sepulchrum. 43, b.
Ascanius Albæ conditor. 31, b.
Aspra, hodierni oppidi nomen, olim Casperia fuit. 228, b.
Astura. 25, a.
Atina urbs. 239, b.
Atlas. 3, b. 11, b.
Attalus. 11, b.
Augusti de re publica merita, & duæ ejus res divinæ. 248, a.
Augusti erga Mecænatem affectus & benevolentia. 158, a.
Augusti jocus. 166, b.
Augustus Dominum se vocari prohibuit, & quare? 195.
Aurea secula sub Saturno. 5, b.
Ausonia, Ausones. 10, a.
Authores variant de Latii antiquitatibus. 1.
Authorum disconvenientia circa annorum computum. 129, a.
Axii Appii villa. 231.

B.

BAlnea villæ Adriani. 148, b.
Barberinus Card. de re literaria optime meritus. 98, a.
Basilica S. Joannis Baptistæ à Sylvestro exstructa. 45, a.
Batavorum in exsiccandis paludibus industria mechanica. 256, a.
Batavorum in siccandis paludibus Pomptinis rejecta opera. 251, b.
Beata Margarita ex familia Colonna. 92, b.
Belus, Baal sive Bel. 5, b.
Berosus. 4, b.
Bibliotheca Villæ Adriani. 148, b.
Blandusia fons. 234, b.
Blondi verba, quomodo naves demersæ fuerint extractæ. 50, b.
Bola. 122. b.
Boncompagna. 78, b.
Bonæ Deæ famum. 45, b.
Bonifacius VIII. Jubilæi Author. 124, b.
Bonificatio quid sit? 244.
Bonitas Aquæ Martiæ. 208, a.
Bonitas & salubritas Aquæ Aureæ. 99, a.
Borgetto ad decimum, oppidum, ubinam? 76, b.
Bovilla oppidum. 31, a. Ubi situm. 44, a.
Brancatius Card. ab Alexandro VII denunciatus Episcopus Sabinensis. 227.
Bubulis purgandorum fluminum ratio. 259, b.
Burgesia villa. 78, b.
Burgesianum Zootrophium. 73, a.

C.

CÆcubum Vinum. 28, b.
Cajeta. 26, b. Cajetanus portus. *ibid.* Arx Cajetana. 27, a. Cajeta patria Gelasii & Thomæ de Vio Cajetani. *ibid.* Mons scissus Cajetæ tempore mortis Christi. *ibid.*
Caji Cassii mors. 163, a.
Caji Marii ambitio. 138, a. ejus filii interitus in cuniculis Prænestinis. 91, b.
Cajus Marius Arpinas. 241, a.
Caligula ubi natus. 143, b. ejus luxuria & tyrannis. 144, a.
Camillorum Etymologia. 65, b.
Campi Albani deliciæ. 45, a.
Campi sancti origo. 61, a.
Campi Solonii descriptio. 88, b.
Campus Hannibalis. 37, a. Amœnissimus. 38, b.
Canalem, qui ex lacu in Anienem deducitur, Card. d'Este fieri jussit. 205, a.
Canales, occulti Lacus Albani per quos se exonerat aqua. 41, a.
Canalis, quo aqua illius Lacus exoneratur à Romana Rep. exstructus. 40, a.
Canales plumbei. 51, b.
Canopus, urbs Ægypti. 149, b.
Canterius mons. 233, b.
Capitolinus collis. 15, a.
Caracallæ Hippodromus. 30, a.
Carseoli oppidum, & ejus situs. 188, b.
Castrum Fumanii Carcer S. Cælestini Papæ, ejusq; vita & mors. 125, b.
Castrum Gandolphi ab Alexandro VII summâ magnificentiâ excultum, mentium Pontificalium relaxationi, ob amœnitatem mirè opportunum. 38, b.
Castrum Savelli. 45, b.
Castrum S. Joannis. 241, b.
Castrum speluncæ. 26, b.
Casus mirabilis. 255, b.
Catadupa Velini, vulgò *la Cascata di Terni.* 229, a.
Catadupæ Tyburtinæ. 140, b.
Catharticum Rusticorum. 198, b.
Catonis patria Tusculum. 55, b.
Catulli villa. 164.
Catullus unde & quis fuerit? 165, b.
Cavata & Cavatella fossæ. 256, b.
Cavædium. 95, a.
Causa degenerationis vini Setini. 261.
Causa destructionis Villæ Adriani. 152, b.
Causa cur Cassius mortem intulerit Cæsari. 163, b.
Causæ, ob quas sine ullo sui vestigio plurima loca vetustate sepulta lateant. 123, a.
Cerealis ad Christi fidem conversio & martyrium. 153, a.
Cethæi qui; & unde dicti? 8, a.
Cesarano 143, a.
Cham. 4, a. qui Belus, Baal & Bel. 5.
Charonius fons lethalis. 26, a.
Chronologia Regum Latinorum, sive Albanorum, Romanorum, Reipublicæ & Imperatorum. 19, 20.
Chus filius Chami. 4.
Cicero superstitionem fortium arguit. 93, a.
Ciceronis ad Asturam obtruncatio. 25, a.
Ciceronis villa. 58, b. 241. ejus vastatio, reparatioque. 62, b. ejus verus situs inquiritur. 62, a.
Circeji Insula. 246, a.
Circejus Mons. 25, a.
Circes Mythologia. 25, a.
Clades Romanorum ad Telonium flumen. 234, a.
Clavi Ænei. 51, a.
Clodii villa. 42, b. ejus situs, 43, a.
Clodii cædes ad Bovillas. 42, b.
Clodius ubi à Milone interfectus. 31, a.
Cluveri sententia de Ænea non probatur. 19, b.
Cœmiteria veterum. 68, b.
Cœnobii Ferrati descriptio. 79, a.
Collatia, non in Latio, sed in Sabinis sita fuit. 221.
Coloniæ Latii. 4, b.
Coloniæ à Phalec Hebri filio deductæ. 129, a.
Coloniarum Author Noëmus. 3, a.
Coloniarum origo. 130, b.
Columnæ ruina miraculo impedita. 60, a.
Columnæ Tusculi. *ibid.*
Commoda resultantia ex aquarum deficcatione, 260.
Computus annorum à Diluvio. 15, b. Eusebii. 16, b.
Conditores 3 urbium quinam? 221, b.
Confetti di Tivoli sunt grana instar saccari ex sulphurea calce producta. 205, b.
Confutatio sententiarum de situ Curium. 225, b.
Conradini Suevorum Ducis tragicus obitus. 25, a.
Consilium initum proditur per feminam. 179, b.
Continuata scelerum series in Oedipi familia. 130, b.
Contra inundationem medium aptum. 258, a.
Cora à Corace extructa. 242, a.
Corax & Catillus belli duces contra Æneam. 135, a.
Corbio. 122, b.
Corfinium oppidum. 188, b.
Corniculum oppidum Sabinorum. 222, b.
Corpus S. Monicæ. 23, a.
Cortona olim Crotona, Hetruscorum urbs. 21, b.
Coturnices. 24, b.
Crotone Umbrorum civitas. 13, a.
Crustumeria urbs, ac ejus situs. 220.
Crypta Sibyllæ. 233, a.
Cryptæ Luculli. 74, a.
Cryptæ Vinariæ. 76, a.
Crypta Ferrata. 57. ejus fundationis fusior descriptio. 61, b.
Cur Deus tot mala permittat. 108, b.
Cultus Serapidis multum tum in Latio, tum Romæ potissimum invaluit. 105, b.
Cunonis præclara vita & mors, 114.
Cures oppidum. 222, b. Origo & situs. 223. Cur urbs parva & maxima dicatur? 222, b. Metropolis Sabinorum. 224, b. Situs ubi in Sabina? 225, a. Verus situs. 226, b.
Curiatiorum ac Horatiorum pugna. 135, b.
Curtiliarum Aquæ medicæ. 232, b.
Curtiliarum descriptio. 232, a.

D.

DÆmon superstitiosis quomodo illudat. 93, b.
Dæmonis technæ ad stabiliendam idololatriam. 41, b.
Danaë conditrix Ardeæ. 87, a.
David Rex Israel, quando? 20.
Decennovium quid & unde dicatur? 250, a.
Decii circa exsiccationem paludum præclara molimina. 249, a.
Deiparæ Virginis templum miraculis clarum. 46, b.
Delubrum Saturni opulentum. 132, b.
Deorum fictio unde? 17, b.
Descriptio veteris Ecclesiæ S. Laurentii Tybure. 212, b.
Desolationis regionum quatuor causæ. 254, b.
Dianæ cultus ac locus sacer. 47, a.
Dianæ fanum. 63, a.
Dianæ lacus speculum dictum. 48, b.
Dianæ turris. 49, b.
Diis templa exstructa. 103, a.
Difficultas in exponendis rebus inaccessæ vetustatis. 7, a.
Digentia rivus quis? 235, b.
Discordia præclarorum moliminum turbatrix. 251, a.
Discordia & invidia turbatrix omnium. 252, a.
Discursus utrum nive imbutus aquæ potus bonus an noxius sit? 191, b.
Diversis hominibus eadem sæpe nomina imposita. 11, b.
Dodonæi & eorum origo. 14, a.
Domitiani Amphitheatrum. 43. b.
Draco ingens Tyburtinum agrum infestat. 211, a.
Dulcitius Episcopus. 227, a.
Dynastiæ quatuor Latii. 21, a.

E.

ECclesia Deiparæ Eustachianæ. 185.
Egeria Nympha. 48, a.
Egeriæ fons. 30, a.
Elisa Japheti filius. 4, b.
Elpenoris in Circeio sepulchrum. 25, b.
Elysii campi in Villa Adriani. 150, b.
Empulum antiquissima & amœnissima civitas, ac ejus situs. 177. & descriptio. 178.
Epigramma in Ponte Salario. 176.
Epigrammata Adriani. 145, a.
Episcopatus Albanensis. 44, b.
Episcopatus Sabinensis. 224.
Episcopi Curium in locum Protoflaminum successerunt. 225, a.
Epistola Gregorii Gratioso Numentano Episcopo, 227.
Eretum Sabinorum urbs, à Monte rotundo. 222, a.
Eteoclis & Polynicis historia, 130, a.
Evander Mercurii & Carmentæ filius, 14, b. primus Græcas literas cum Agricultura Latio intulit. 15, a. 19, b.
Evandri ac Catilli molimina. 131, b.

Evandri

Evandri & Æneæ gestorum analogia. 18, b.
Eventus ex Fortunæ & Serapidis oraculis. 106, b.
Eusebii computus annorum à Diluvio. 16, b.
Eustachii & sociorum mors. 153, a.
Expeditiones maritimæ auspicio Fortunæ peractæ. 106, b.
Expensæ faciendæ ad exsiccationem paludum Pomptinarum. 262, a.
Experientia rerum magistra. 256, a.
Explicationes quarundam figurarum. 107, b.
Exsiccatio Paludum Pomptinarum nullis non seculis tentata & absoluta fuit. 246.
Exsiccationis Modus. ibid.

F.

Fabrica superba villæ Quintilianæ. 159, b.
Fabula de conditu Curium. 223, b.
Fabula de Danaë conditrice Ardeæ. 87, a.
Fabula de Oreste & Pylade. 47, b.
Fabula Hippolyti. 48, a.
Fabula Numæ. 48, a.
Fabulæ unde originem traxerint. 3, b.
Factio Mariana & Syllana. 138, b.
Familiæ Nobiliorum Empuli. 179.
Fana & Delubra templo adstructa. 105, a.
Fanum Bonæ Deæ. 45, b.
Fanum Vacunæ. 235, b.
Farsa. 226, b.
Farsarus fluvius. 234, a.
Fauni cultus Tyburti. 134, a.
Faunus Latii Rex. 15, a.
Feracitas territorii Empuli. 177, b.
Ferentinum, curia Latinorum. 80, a.
Ferentinum, oppidum. 125, a. 241, b.
Feriarum Latinarum origo. 36, b. in earum celebratione commune populorum studium. *ibid.* quo in loco celebratæ. 37, a. earum descriptio. *ibid.* b.
Ferocem hippopotamum conficiunt nautæ. 106, b.
Feronia Dea. 25, b.
Feronia urbs ab Hannibale exspoliata. 25, b.
Fertilitas agri Pomptini tam in frugibus quam vino proferendo, 261, a.
Fertilitas agri Reatini. 231, a.
Ficana. 89, b.
Ficulnea, pervetusta Sabinorum urbs. 221, a.
Fidena, urbs olim magna & populosa. 219, b. ejus situs. 220, a.
Finis veterum in exstruendo Fortunæ Templo. 101.
Fiscellus mons. 233, a.
Flumina non precise dividunt jura territoriorum utrinque sitorum. 165, a.
Flumina Sabinorum. 233, b.
Fluminis purgandi ratio per bubalos. 259, b. per fossas laterales. 260, b.
Fluminum ostia æstu maris ventisque contrariis intumescunt. 258, b.
Fons charonius lethalis, 26, a.
Fons Egeriæ. 30, a.
Fons Syphacis Regis. 155, a.
Forma Horatii & Virgilii. 166, b.
Forma Palatii trizonia. 159, b.
Formicarum multitudo. 76, b.
Fortuna Christi fidelibus Deus est, qui suâ providentia varias mortalium vices justis de causis versat. 108, a.
Fortuna Dea habita. 101. a.
Fortuna Iovis ministra. 103, a.
Fortuna memorabilis L. Furii. 55, b.
Fortunæ fanum. 24, a.
Fortunæ graphica descriptio. 100, b.
Fortunæ Muliebris templum ubi? 63, b.
Fortunæ symbolum. 97.
Forum populi quis locus fuerit? 37, b.
Fossa Cluilia. 30, b. ubi sita? 31, a.
Fossa Sixtina. 256, b.
Fossa Viæ Appiæ. 248, b.
Fregellæ oppidum. 241, a.
Friderici Barbarossæ Imp. abjuratio facta Venetiis. 115.
Frusino urbs. 241, b.
Fundana Vina. 27, b.
Fundana urbs à Corradino Barbarossa classis Turcicæ duce eversa. 27, b.
Fundi descriptio. 27, a.
Furconium vetus oppidum. 188, b. 232, a.
Furiæ gentis descriptio. 64, b.

G.

Gabiis Sexti filii Tarquinii superbi astutia. 120, b.
Gabiorum situs controversus. 119, b. eruderatur. 120, a.
Gabiorum urbs funditus excisa, nec vestigium sui reliquit. 120, b.
Galaton pictor Homerum mingentem pinxit, & circa eum Poëtas urinam ejus legentes. 81, b.
Genii sepulchrorum. 68, b.
Gestorum à Pelasgis & Trojanis analogia. 18, a. Evandri & Æneæ, ibid. b. Saturni & Evandri. 19, a.
Gomer Iapheti filius. 4, b.
Græcas literas cum agricultura Evander primus Latio intulit. 15, a. 19, b.
Græcia, Ionia dicta 14, a.
Græcorum expeditiones in Italiam. 129, a. Adventus. 131, b.
Græciæ urbes inter se contendunt de patria Homeri. 83, a.
Grotta di Lucullo. 75, b.
Gurgures mons. 233, b.

H.

HÆmonia, nunc Thessalia. 12, a.
Heber unde dictus? 8, b.
Hercules. 3, b. quis? 11, b. ejus beneficia fortunâ duce hominibus præstita. 103, b. monstris occisis apotheosin meruit. 104, b.
Herculei templi extructio, & olim magnificentia. 191, a.
Herculis Tyburtini templi origo. 133, a.
Herilus quis fuerit? 91, a.
Hernicorum etymon ac sedes. 124, a.
Herodoti de ortu Homeri relatio. 82, a.
Hetruria antiquissima in Italia sedes. 3, b.
Himella fluvius. 234, a.
Hippodromus Caracallæ. 30, a.
Hirundines montem scissum volatu penetrant, ibidemque hyberno tempore remanent. 207, a.
Historia duorum natatorum. 204, a.
Hollandorum promissa paludum exsiccatio non acceptata. 257, a.
Homeri Apotheosis, 81.
Homeri patria. 83, a. Peregrinatio & calamitas. 82, b. Virtutes, & æstimatio ab Alexandro Magno. 85. epitaphium. 83, a.
Homero Philopator templum dicavit. 82, a.
Horatii & Virgilii forma. 166, b.
Horatii Flacci Villa. 165, b.
Horatius Athenis sectator fuit Epicuri. 166, b. ex inimico Augusti fit amicus. 166, a.
Horatiorum ac Curiatiorum pugna. 30, a. 135, b.
Horti Villæ Estensis descriptio. 173, a. Anienis portio in hortum derivatur, *ibid.* ejus planities, & 4. vivaria conspicua, ibid. b.
Hortona. 122, b.
Hugonis Pseudo-papæ scismatici factiosique vita & mors. 113.
Humana omnia caduca. 254, b.

I.

IAnigenæ. 4, 8, 9.
Janus. 3, b. Italiæ Rex. 6, b.
Japhet. 4, b.
Ichnographia præcipuorum locorum Villæ Adriani. 151, 152.
Illustres ex prisca nobilitate viri Tybure oriundi. 214.
Imaginis S. M. V. à S. Luca depictæ translatio. 61, a.
Imago Salvatoris à S. Luca depicta. 213, b.
Indulgentiæ cœlitus confirmatæ. 61, a.
Inferorum regio in Villa Adriani. 150, a.
In quo consistat aquæ potabilis bonitas. 200, a.
Insalubritas aëris circa Ardeæ civitatem. 87.
Inscriptiones antiquæ in foro Laviniensi. 53, b.
Inscriptiones antiquæ testes Templi Herculani. 133, a.
Inscriptiones è Templo Herculis 192, 193.
Inscriptiones in fundo Cesarano inventæ. 210.
Inscriptio antiqua vasis, nunc aquæ lustrali servientis. 109, a.
Inscriptio Volsca lingua in Sicilia reperta. 237, b. explicata. 238.
Insolitis morbis Cæsar Adrianus infestatur. 153, b.
Insulæ 16 natantes in Lacu Albuneo. 203, b.
Interitus Villæ magnificentissimæ Adriani. 152, b.
Interocrea oppidum. 232, a.
Invidiæ conatus. 251, a.
Inundatio memorabilis. 246, b.
Jocus Augusti. 166, b.
Jocus aquarum, quem Girandola vocant. 173, b.

Jovis Latialis mons. 35, b.
Italia quando habitari cœperit. 3, a. unde dicta. 11, a.
Italus. 11.
Iter Authoris in Agrum Reatinum. 229, a.
Julius Cæsar Romanorum Imperator. 21, b.
Juno Feronia. 245, b.
Junonis Monetæ origo Templi. 35, b. ejus simulacri prodigium. *ibid.*

L.

LAcedæmoniorum sedes. 245, b.
Lacus Albanus, ejus quantitas, & investigatio. 38. Profunditas. 39. Prodigium exuberantis. 39, a. Vaticinia de Lacu. 39, b. Dubia de prodigiosa ejus exuberatione. 40. Lacus incrementum. 42, a.
Lacus Albunei succus petrificus. 205.
Lacus Albuneus sive sulphureus. 203.
Lacus aquæ in superficie frigidæ, intus ferventissimæ sunt. 204, b.
Lacus Ardeatinus seu Turni. 88.
Lacus Corne. 62, a.
Lacus Cutiliensis. 231, b.
Lacus Fucinus. 189, b.
Lacus Fundanus. 28, a.
Lacus Maricæ. 28, b.
Lacus Nemorensis descriptio. 49, a. & 50, a.
Lacus Regillus. 57, a.
Lacus S. Praxedis, sive *il lago di Castiglione*. 57, a.
Lacuum incrementa, 42, b. Subterranei meatus. 41, a.
Lagrou, campus lapidosus, in quo Herculem cum filiis Neptuni lapidibus pugnasse ferunt. 194, a.
Laji Oedipique historia. 129, b.
Lanuvii veteris situs. 53, a.
Larium Serapeo appictorum figuræ Ægyptiacæ & Hieroglyphicæ. 106.
Latini Romanis resistunt concordes. 136, a.
Latinorum contra Romanos expeditio. 110, a.
Latium & Hetruria antiquissimæ in Italia sedes. 3, b.
Latium unde dictum. 5, 6, b.
Latii olim latitudo. 21, a. quatuor Dynastiæ. *ibid.* fines quondam, *ibid.* b longitudo ac latitudo. 22. Incrementa. *ibid.*
Lavici situs olim, ubi hodie *Zagarolo*. 120, a.
Lavicum vel Labicum promiscue apud Authores scriptum reperitur. 119, a.
Lavinium. 23, b. ubi hodie pagus seu fanum S. Petronillæ. 24, a.
Laudabilis conatus successu carens. 255, b.
Laurentum. 23, a. hodie desertum. *ibid.* b.
Lestrigonum sedes. 28, b.
Lingua Volsca à Latina discrepat. 236, b.
Lista oppidum. 231, b.
Literæ Aureliani ad Senatum. 212, a.
Locus, in quo sepulti fuêre filiorum S. Symphorosæ corpora. 154, a.
Locus, qui Roma vocatur in villa Estensi. 173, a.
Longula oppidum. 184, b.
Lucii Furii memorabilis fortuna, 55, b.
Lucretilis mons quis? 235, b.
Lucullanarum structurarum sumptuosæ reliquiæ. 75, b.
Lucullanæ ruinæ materiam dederunt magnificentissimis villis. 75, b.
Luculli familia, & gloriosæ expeditiones. 72, a. Piscinæ, & ampla ejusdem possessio. *ibid.* b. Cryptæ. 74, a.
Lucullus otio & deliciis affluens in amentiam cecidit. 72, b.
Lucullus regno Mithridatem exuit. 72, b.
Luxuria & tyrannis Caligulæ. 144, b.
Lycæi in villa Adrianea descriptio. 149, a.

M.

MAgnificum ædificium. 119, a.
Magnus hominum ad templum Fortunæ fortium causa confluxus. 105, b.
Malaine arbor, ex qua styrax educitur. 207, b.
Mamiliorum familia à Mamilia Telegoni filia. 55, b.
Mamurra oppidum vetus. 28, a.
Mandela pagus quis? 235, b.
Manlii Vopisci Villa. 166. ejus descriptio, 167, b.
Mannæ copiosus proventus, uti & styracis, resinæque terebinthinæ in agro Tyburtino. 207, a.
Marci Antonii numismata. 124, a.
Marii seditio. 139, a.
Marinum, ejus etymon & situs. 80, a.
Mare quandoque terrâ altius. 254, a.
Marrubium Marsorum Metropolis. 189, b.
Marsicum bellum. 189, a.
Marsorum origo. 189, a.
Martyrium SS. Flaviæ, & Domitillæ. 26, a.
Mecænatis heres Augustus. 158, b.
Mecænatis miræ proprietates. 158, b. ejus villa. 156.
Medea ubi habitaverit. 189, a.
Memorabilia quæ Ariciæ contigerunt. 46, a.
Memoria stupenda Laurentii Oranæ, 126.
Minturnæ. 28, b.
Miraculum Prænestinum à S. Gregorio M. relatum. 111, b.
Mithridates à Lucullo regno exutus. 72, b.
Mira montis constitutio, ex quo crystallum educunt glaciale. 240, a.
Metii Suffetii crudelis mors. 136, a.
Metropolis Sabinorum, Cures. 224, b.
Modus colligendi Mannam in agro Tyburtino. 207, b.
Modus derivationis aquarum stagnantium. 250, a.
Molendina aquis evacuandis inventa. 258, a.
Monasterii Cassinensis descriptio. 239, a.
Monasterium Cryptæ Ferratæ. 79, a.
Monasterium S. Benedicti, & S. Scolasticæ. 175, b.
Monasterium S. Petri Apostoli. 92, b.
Monfortinum, oppidum. 125, b.
Mons Albanus summæ fuit religionis. 35, b. De ejus situ controversiæ. *ibid.* a. prodigia, quæ in eo contigerunt. *ibid.* b.
Mons intercisus ad defluvium paludum. 230, a.
Mons Jovis Latialis. 35, b.
Mons Soranus, ejusque memorabilia. 240, a.
Montaltina villa. 78, b.
Montes Corniculani qui? 222, b.
Monumenta veterum. 79, a.
Monumentum Græcum. 62, a.
Monumentum Horatiorum. 30, b.
Monumentum vetustum Apotheosin Homeri exhibens. 81, b. ejusque explicatio. 83, b.
Mors præclare coepta interrumpit. 251, b.
Mors Sulpitii Consulis. 88, b.
Mors Vespasiani Cæsaris. 232, b.
Mos cremandi cadavera, & vasa conditoria cinerum. 68, a.
Mugitus tauri sonitum maris exprimit. 107, b.
Mulieribus prohibitus ingressus Sacelli S. Nili. 61, b.
Multitudo nivis inveteratæ. 240, b.
Munatii Planci villa. 162.
Municipium Tusculanum quale? 55, b.
Musarum fontes. 48, a.
Musarum 9 statuæ detectæ. 148, b.
Musivum opus. 96, b. ejusque explicatio. 100, 103.
Mutationes rerum. 143, a.
Mutela mons. 233, b.
M. Furii Camilli, præclara facinora. 65, b.
Mysteria anulorum. 69, b.

N.

NApelus virulentissima planta arborescens in monte Januario. 208.
Narses Justiniani Eunuchus. 218.
Navis descriptio. 51, a.
Naumachia priscorum Cæsarum. 50, b.
Necessaria ad exsiccandas paludes. 256, a.
Nemus Aricinum. 47, a. à Strabone descriptum. *ibid.*
Nemus Cynthianum. 48, b. 50, a.
Neptunus cur tridente instructus. 107, b.
Nerva & Trajanus imperatores pontibus & milliariis columnis viam Appiam ornant. 248, b.
Nimbrod filius Chami. 4, b. in Babylone dominatur, 5, a.
Ninus. 5, a.
Nivis inveteratæ multitudo. 240, b.
Noëmi & filii Cham dissidium. 4, a.
Noë variis nominibus appellatus. 3, b.
Nolite tangere unctos meos. 125, a.
Nomentum, oppidum Sabinorum. 221, b.
Nomina oppidorum prisci Latii, prope mare Tyrrhenum. 22.
Nominum Æquivocatio. 17, a. Historiarum confusionem peperit. *ibid.* b.
Norba oppidum. 242, b.
Novæ Populorum coloniæ. 128, a.
Numa Pompilius, Curiensis patria. 223, a.
Numæ fabula. 48, a.
Numicius amnis Æneæ interitu famosus. 49, b.
Numismata Centronii in ejusdem sepulchro detecta. 171, b.
Numismata Sepulchrorum. 69, b.
Numismata varia. 97.
Nursia patria Titi Vespasiani. 233, a.

Occasio

O.

OCcasio descriptionis urbis Empulitanæ. 177.
Oeclei historia. 130, b.
Oedipi familia sceleribus innata. 130, a.
Oedipus Laji filius. 129, a.
Oenotria. 10.
Oenotrii populi. 9, b.
Oenotrus. 3, b. 10, b.
Officia L. Munatii. 163, a.
Oppida dubii situs. 232, b.
Oppida in agro Pontino inundatione deleta. 246, a.
Oppidum Sancti Viti. 187.
Oppidum Sancti Germani Cœnobio Cassinensi principali ordinis D. Benedicti clarum. 239, a.
Opus Musivum. 96, b. ejusque explicatio. 100, 103.
Oraculum Fauni. 134, b.
Organum hydraulicum in villa Estensi. 173, b.
Origo Castri S. Angeli. 183.
Origo insularum natantium. 204, a.
Ortus Anienis. 175, a.
Ostia Tiberina. 22, b. olim mari adjacens. 23, a.
Ostienses salinæ. 23, a.
Ostiensis portus. 248, a.
Ottonis Card. Truchses Germani egregia laus. 117.

P.

PAlatii Evandrini vestigia. 52, b.
Palatinus mons. 15, a.
Palatium frangipaniorum. 49, b.
Pallantium oppidum. 231, b.
Paludes Pontinæ utrum hodie exsiccari, & ad pristinam culturam revocari queant? 252, 253.
Palumbæ. 24, b.
Papa incarceratus. 92, b.
Passienus Crispus fagum stulte amavit. 63, a.
Pedum. 121, a. ejus situs inquiritur. *ibid.* expugnatum. ibid. b. & 184, a.
Pelasgi oraculi monitu in Italiam appulsi. 131.
Pelasgi. 9, 10. è Peloponneso oriundi. 12, a. à Phalec Hebri filio. 14, a. Varias sedes quæsiverunt. *ibid. b.* in Italia consedêre. *ibid.* ab Aboriginibus in socios recepti. 13, a. Crotonem Umbrorum civitatem capiunt, & Siculos suis sedibus ejiciunt. *ibid. b.*
Pelasgorum Arcadum expeditio in Latium sub Evandro Duce. 14.
Peregrinatio Homeri. 82, b.
Perpetuus Tyburi gubernator Card. Estensis. 172, c.
Pestilentia sæva. 242, a.
Petrum Apostolum Prænestinis prædicasse, & templum condidisse. 111, a.
Pharus. 95, b.
Pharus Prænestina in Nautarum solatium. 107, b.
Philopator Homero templum dicavit. 82, a.
Phormiæ, ubi hodie Mola, pagus ad mare
Piciles descriptio. 147, b.
Pie de luco, Lacus, oppidum & lucus Veliniæ Deæ. 231, a.
Piscatio fructuosa. 259, b.
Pisciano, oppidum. 185, a.
Piscina Luculli. 75, a.
Plautiorum sepulchrum. 160.
Polustria oppidum. 184. b.
Pometia Suessa Volscorum Metropolis. 239, a.
Poetarum, Oratorum & Literatorum hominum summus fautor Mecænas. 158, a.
Pometia oppidum. 245, b.
Pomptini agri lacus duo. 245, a.
Pomptini quatuor amnes. 245, b.
Pomptinorum oppidorum interitus. *ibid.*
Pomptinus ager. 244. ejus situs. 245, a.
Pons Lucanus. 160.
Pontifex vi consecratus, & Episcopus consecrans vindicem Dei manum experti. 113.
Pontificis incarcerati mors. 124. b.
Portenta, quæ Frusinone contigerunt. 125, a.
Portus Claudii. 22, a.
Pratum florigerum etiam hyeme. 240, b.
Præneste à quo condita. 90. quo tempore. *ibid.* & anno. 92, a. factiosorum hominum refugium. *ibid.* ejus excidium sub Bonifacio VIII. *ibid, b.* ad Barberinos devenit. 93, b.
Prænestinæ deliciæ. 92, b. & vicissitudines. 109. b.
Prænestinæ Fortunæ, Primigeniæ, templum. 94, 98, a.
Prænestinarum sortium origo. 93, b.
Prænestinorum varia fortuna. 110, a. sub Columnensibus, 92, b.
Prænestini semper Herculi Tyburtino vicino devoti fuerunt. 104, b.
Prænestinorum Episcoporum series. 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118.
Primigeniæ Fortunæ Prænestinæ Templum. 95.
Primus author cærimoniæ pulsandi Campanulam ad corporis Dominici venerationem. 115.
Prisci Latii termini. 21.
Pristina Pomptinarum eluvio. 205, a.
Privilegia Cryptæ Ferratæ. 61, a.
Privilegia Decio concessa ob exsiccatas paludes. 249, b.
Processio. 108, a.
Prodigia à Dæmonibus exhibita. 40, b.
Profunditas Lacus Albunei. 204, b.
Profunditas voraginis in monte scisso. 206, b.
Prospectus amænissimus. 76, a.
Prospectus ex ponte in Catarractam, quam vulgo *la Cascata* vocant. 141.
Prospectus ex ponte in subjectam aquarum voraginem, quam *la bocca del inferno* vocant. 142.
Prospectus Villæ Estensis. 173, a.
Prytaneum. 151, a.
Pub. Clodii Villa. 42, b. ejus situs. 43, a.
Pupina, & ejus olim situs. 122, a.
Pythagoras. 20.

Q.

QUid aves domibus arboribusque insidentes significent? 105, a.
Quid balnea? 107, b.
Quid duæ sorores? 105, b.
Quid in aquis hydra, ranæ, rubetæ, & serpentes? 104, a.
Quid montes notent serpentibus fœti? 103, b.
Quidnam significent differentes animalium species? 104, b.
Quid nomina Ægyptiaco seu Copto charactere scripta significent? 104, a.
Quid Serapeum? 105, b.
Quid venatio avium in montibus? 103, b.
Quintilii Vari miserabilis interitus. 159, a. ejus villa, & situs ibid.
Quirini nomen unde Romulo datum. 223, a.
Quomodo nascantur insulæ natantes. 204, a.

R.

RAtio coërcendi fluctus marinos. 259, a.
Ratio purgandorum fluminum per bubalos. 259, b. per fossas laterales. 260, b.
Rastra purgandis fluminibus inventa, 260, a.
Reate, Metropolis Sabinæ regionis, 231, b.
Reatinus ager sumen Italiæ. 230, b.
Reconciliatio Horatii cum Cæs. Augusto mediante Mecænate. 166, b.
Redditus agri Pomptini Geometrice examinantur. 261, b.
Regionis Pomptinæ bonitas. 262, b.
Regionis Volscorum, situs, & oppida mediterranea. 239. a.
Regum Albanorum inchoatum imperium. 135, b.
Reliquiæ SS. sub altari Veteris Templi S. Laurentio dicati inventæ. 213, b.
Remora, navim sistens, 24, a.
Res humanæ omnes caducæ. 248, a.
Respublica Romanorum instituta. 21.
Revolutiones Tyburtinæ. 138, a.
Roboraria. 122, b.
Rocca di Papa. 38, a.
Rocca secca. 241, a.
Roccio Varesiana villa. 79, a.
Romana clades sub Sylla. 139, b.
Romulus cur Quirinus dicatur. 223, a.
Rubelliorum villa. 161.
Rudera antiquitatis. 34, a. 49, a.

S.

SAbazius. 3, b. 5, a.
Sabina non est civitas, quam inhabitet Episcopus Sabinensis 224, b.
Sabinorum regio. 216. potens & ampla, ejusque termini. *ibid. b.*
Sabinorum urbes veteres. 217.
Sacer mons. 220. b.
Sacrificia varia Diis instituta. 103, a.
Sacrificium post Villam Adriani extructam mors fuit Christianorum. 153, a.
Saga. 3, b.
Salaria via unde dicta? 226, b.
Salinæ Ostienses. 23, a.
Sanari dicuntur morsi à rabidis canibus in ecclesia S. Viti. 187, a.

Sancta Victoria Draconem pellit. 211, b.
Sancti Eustachii & sociorum mors. 153, a.
Sancti Gurini sanctitas; 114.
Sancti Praenestini. S. Agapitus, & S. Herundo. 112.
Sancti Soteris Papae patria. 28, a.
Sancti Tyburtini. 211, 214.
Sanctus Dominicus & S. Elisabetha à Gregorio IX. inter Divos relati. 124, b.
Sanctus Ignatius ubi commoratus. 239, b.
Santacrucius Cardinalis. 215, a.
Saracenorum furor. 113.
Saffula, vetusta Latii urbs. 184, a.
Saturnalia festa. 8, a.
Saturnia secula. 131, b.
Saturniae etymon. 131, b.
Saturnia tellus. 7, 8,
Saturni justitia & pietas. 8, a.
Saturnius Mons nunc Capitolium. 8, a.
Saturnus. 3, b. Quis fuerit? 5, a. Cretensis. 6, a. Scythicus, Babylonius, Aegyptius. 17, b.
Savelli castrum. 45, b.
Saxifodinae Tyburtinae admiranda. 206, a.
Scaptia, oppidum. 121, b.
ScholaFaustiniana. 95, a.
Scopulus conversioni Divi Eustachii sacer. 185.
Scyphus Ulyssis. 25, a.
Sepulchri Furiorum detectio. 64, a. Antiquitas. 68, a.
Sepulchrum Ascanii Albae conditoris. 31, b. 43, b.
Sepulchrum Borbonii Ducis Caesarei. 27, a.
Sepulchrum Reginae Zenobiae. 156. b.
Sepulchrum Syphacis, 155, b.
Sepulchrum Tulli Hostilii, quod alii putant Anci Marcii. 34, a.
Sepulchrum Tulliolae filiae Ciceronis. 44, a.
Serapeum. 95, a. Praenestinum, 103, a.
Serapis, cur in tanta apud omnes veneratione? 106, b.
Setia, Sezza vulgò, oppidum, 242, b.
Setini exsiccationem paludum moliuntur. 250, b.
Sexti, filii Tarquinii superbi astutia Gabiis. 120, b.
Sibyllini libri cur à Romanis prohibiti? 212, a.
Sicani, antiquissimae gentes. 9, a. Pulsi ab Aboriginibus. *ibid.* à voce Chaldaea sic vocati. *ibid. b.*
Sicani & Aborigines fuerunt coaevi. 9, a.
Sicanorum etymon Hebraeum, 128, a.
Sicilium, oppidum. 128, a.
Signia, Patria Vitaliani Pontificis, qui primus Psalmodiam instituit. 125, b.
Simonis Magi mors. 46, a.
Simplicitas veterum in vasis & supellectile. 69, a.
Siouessa, Auruncorum urbs. 28, b.
Solonius Campus. 88, b.
Sora, urbs, 239, b.
Sortes etiam Romanus suspectae. 94, a.
Sortium figura & modus eas usurpandi. ibid. earum origo. 101, a. 103, a.
Sphynx aenigmatica. 130.
Statua Sibyllae Tyburtinae. 194, 196.
Stephanus ex Monacho Clarae vallensi Praenestinus Episcopus, vitae sanctitate insignis. 114.
Strozziana villa. 78, b.
Studium Adriani Imp. in omni literaturae genere, & profectus. 145, a.
Sublaqueum, oppidum. 175.
Suessa Pometia. 242. b.
Sulpicii Consulis mors. 88, b.
Sylla conditor Templi Fortunae ob perpetuos & felices rerum successus. 103.
Sylla unde dictus? 101, b.
Syllae gesta. 138, b. ejus mors & crudelitas. 92, a.
Syllana villa. 62, b.
Sylva lauro consita à Commodo & Vitellio Imp. frequentata. 23, b.
Symmachi Villa. 96, a.
Symphorosa cum filiis morti traditur. 153, a.

T.

Taberna, Villa. 78, b.
Tabulae confoederationis Tyburtinae cum Romanis. 137, b.
Tarquinii ad Lucretiam verba. 109, b.
Tarquinii in conciliandis sibi populis regnoque recuperando astutia. 136, b.
Tarquinius papavera decapitat. 120, b.
Tarquinius Superbus exrex se Tusc. recepit ad Octav. Mamilium Principem loci, affinem suum. 55.
Tarquinius Superbus regno exactus. 21, a. ejus astuta solertia in adjungendis sibi populis. 36, b.
Telephus Herculis filius, pater Latini. 8, a.
Tellenae oppidum. 89, a.
Telonius fluvius. 233, b.
Tempe Reatina. 230, b.
Templa Diis exstructa. 103, a.
Templi Herculani situs. 133, a.
Templum Bonae Fortunae. 73, b.
Templum Deiparae virginis, miraculis clarum. 46, b.
Templum Neptuni. 107, b.
Temporum tempestatumque edacitas. 123, b.
Tempus successive totum terrenum corpus mutat. 168. b.
Terebinthus & resina ex agro Tyburtino. 208, a.
Terracina, olim Anxur. 26, a.
Terraemotuum in subvertendis urbibus effectus. 246, b.
Tetricus mons. 233, a.
Teverone fluvius. 175.
Theatrum Architectonicae artis specimen, cum organo hydraulico in Villa Estensi. 175, b.
Thebanorum Expeditio. 130, b.
Thermae ad Lacum Albuneum. 203, a.
Thesaurorum scrutatores. 76, a.
Thessala tempe Adriani. 152.
Ticra, oppidum. 231, b.
Titulus S. Crucis I N R I intra meditullium saxorum repertus. 206, b.
Topiarium opus P. quid? 107, b.
Topographia Territorii Tyburtini. 143, a.
Tosani fluvii mirabilis natura. 125, a.
Trapezophorum Ciceronis. 59, a.
Treba oppidum fonte Anienis celebre. 176, a.
Tres Iudaei in Montis Scissi voraginem projecti. 207, a.
Trinacria, 128, a.
Tripontii descriptio. 250, a.
Triumviratus Romanus. 139, b.
Tulliae Tarquiniorumque atrocia facinora. 136, a.
Tullus in reliquos omnes Latinos imperium praetendit. 136, a.
Turni origo. 87, a.
Turnus Herdonius à Tarquinio occisus. 80, a.
Turnus vivus sepelitur. 80. b.
Turris cremata. 241, b.
Turris Dianae. 49, b.
Turris in Circeio, Pontificum refugium. 25, b.
Tusculanarum quaestionum origo. 59, b.
Tusculani caesi. 137, b.
Tusculanorum cum Romanis bella. 77, a.
Tusculi origo. 56, a. Descriptio. 56. Amplitudo ex modernis rudẹribus colligitur. 55, a. Restauratio. 57, b. Principes. 58, a.
Tusculum denuo devastatur à Romanis posteris. 78, a.
Tyberis declinatio. 248, a.
Tybur Herculeum, 134, a.
Tyburis moderni situs & deliciae. 140, a.
Tyburti conditores. 128, b. ejus antiquitas Chronologicè ostenditur. *ibid.*
Tyburti fertilitas, amoenitasque. 141, a.
Tyburtina urbs. 127, 140.
Tyburtina variarum artium ergasteria. 141, a.
Tyburtini Romanorum juribus fruuntur. 137, a.
Tyburtinorum prudentia, 139, a.
Tyburtus rerum gloriâ clarus morte obitâ inter Divos adnumeratur. 135. b.
Tyrrheni. 8, a.

V.

Vacuna oppidum, unde nomen? 228, b.
Variae de Pomptinis sententiae. 244, a.
Varia sacrificia Diis instituta. 103, a.
Vasa conditoria cinerum demortuorum. 68, a.
Vaticinia de Lacu Albano. 39, b.
Velini fluvii origo, & vallis per quam fluit, Velia dicta. 229, b. ejus facultas petrifica, 230, a.
Velitrae oppidum. 242, a.
Verae bonitatis aquae potabilis signa. 200, b.
Verulae, oppidum. 125. a. 241, a.
Vejentum urbs quomodo à Romanis capta? 40, a.
Veritas historica fabulis involuta. 1.
Ufens fluvius, & ejus examen. 257.
Via ab Alexandro VII Pont. facta. 33, b.
Via Appia. 247. a. ejus commoditates, devastatio, reparatio. *ibid* b.
Viae Appiae cura Fundanis incubuit. ibid.
Via Caesarini. 50, a.

Via Frangipaniorum. *ibid.*
Via Salaria unde dicta? 226, b.
Via strata silicibus ad verticem usque montis Albani. 38, b.
Via Valeria. 156, b.
Vicissitudines, quas subivit Italia à novis novisque semper colonis. 129, b.
Vicissitudo rerum. 88, a.
Vico Varo olim Valeria, & vicus Varronis dictum oppidum. 188, b.
Villa Adrianea, ejus exstructio, & exstruendæ occasio. 145, b. Divisio, & partium singularum descriptio. 146.
Villæ Adriani ornamentis Antoninus suas thermas instruxit. 153, b.
Villa Aldobrandina. 78, b.
Villa Axii Appii. 231.
Villa Boncompagna. 78, b.
Villa Burgesia. 78, b.
Villa Caji Cassii. 163, a.
Villa Catulli poetæ. 164.
Villa Centronii. 76, a.
Villa Ciceroniana. 58, b. 241, a.
Villæ Ciceronianæ vastatio, reparatioque. 60, b. Verus situs inquiritur. 62, a.
Villa Coccejorum. 172, a.
Villa Coponiorum. 172, a.
Villa Crispi Salustii. 171, a.
Villa C. Turpitii. 163, a.
Villa Estensis picturis & statuis innumeris ornata. 172, b.
Villa Falconeria. 78, b.
Villa Gordianorum. 119, a.
Villa Horatii Flacci. 165, b.
Villa L. Centronii Pisani. 171, a.
Villa Lolliorum. 164.
Villa Ludovisia. 78, b.
Villa Manlii Vopisci 166. ejus descriptio. 167, b.
Villa Mecænatis, postea Cæsaris Augusti. 157, a.
Villa Montaltina. 78, b.
Villa Munatii Planci. 162.
Villa Patroniana. 209.
Villa Patroni Liberti. 171, b.
Villa Phormiana Ciceronis, ubi etiam obtruncatus fertur. 28, a.
Villa Pisoniorum. 163, b.
Villa Plautiorum. 160.
Villa Pompeji. 42, a. ubi fuerit. 43, a.
Villa Pub. Clodii. 42, b. ejus situs. 43, a.
Villa Qu. Cæcilii pii Metelli Scipionis. 164.
Villa Quintilii Vari Consulis, ac ejus situs. 159, a.
Villa Roccio-Varesiana. 79, a.
Villa Rubelliorum. 161.
Villa Strozziana. 78, b.
Villa Syllana. 62, b.
Villa Symmachi. 96, a.
Villa Syphacis Regis Numidiæ. 154.
Villa Ventidii Bassi. 162.
Villa Vespasia. 233, a.
Villa Ustica in monte Lucretili. 235, b.
Villa Zenobiæ in territorio Tyburtino. 156, a.
Vindicta Syllana. 139, a.
Vina Fundana. 27, b.
Vini Setini laudes. 261, a.
Vinum Cæcubum. 28, b.
Vinum Signinum laudabile. 126.
Virbius quis, ejusque origo. & etymon. 48, a.
Virtutes Homeri. 85, a.
Vitellia urbs. 122, b.
Ulmus Tybure, in qua S. Symphorosa suspensa traditur. 154, b.
Umbri populi. 10, b. eorum etymon & origo. *ibid.*
Ungulæ jumentorum aquâ Velini indurescunt. 230.
Volucrum artificiosus cantus in villa Estensi. 173, b.
Volsca lingua ex Græca & Latina corrupta. 237, a.
Volscæ & Sabinæ voces usurpatæ à Latinis. 237, a.
Volscorum oppida. 123, b.
Volscorum regionis situs, & oppida mediterranea. 236, a.
Volscorum regnum, ejus divisio, & origo. 236, a.
Urbium Latinarum Prisca & moderna denominatio. 21, b.
Urna Sortium. 95, b. 105, a.
Utrum aquâ Anienis calculum generet? 201, b.
Utrum aquæ canalibus inclusæ salutiferæ sint? 202, a.

Z.

Zenobia Palmyrenorum Regina. ejus in urbem triumphus, splendor & magnificentia, aliæque naturæ dotes, linguarum peritia. 155. ubi habitaverit? 211, b.
Zenobiana Villa in territorio Tyburtino. 156, a.
Zootrophium Burgesianum. 73, a.

F I N I S.

Index & Ordo Tabularum Operi Latii Rev. P. Athanaſii Kircheri *ſuo loco inſerendarum.*

EFfigies Pontificis ante Dedicationem	
Tabula Chorographica Latii	Fol. 1
Lacus Albani & Albæ Longæ Deſcriptio	33
—— —— Crateris Delineatio	39
—— Nemorenſis ſive Speculum Dianæ	48
—— Aricinus	50
Tuſcii Veteris Situs	56
Sepulchrum Furiorum in Agro Tuſculano	64
Territorii Tuſculani Topographia	70
Schematiſmus Villarum Tuſculanarum	78
Tuſculanum una cum Villis	ibid.
Burgheſianum una cum Villis	79
Apotheoſis Homeri	81
Ortographia & Sciographia Templi Fortunæ Præneſtæ	96
Lithoſtroton Præneſtinum	100
Præneſte	111
Civitas Tiburtina	127
Territorum Tiburtinum	143
Villa Adriana cum ſua Deſcriptione, 2½ Figuræ.	152
—— Mæcenatis Tiburtina	157
—— Quintilii Vari	158
Templum Sibillæ & Catadupæ	168
Rudera Villarum Lucullanarum	172
Sabinæ Regnum	216
Volſcorum Regio	236
Molendina	258

~~Ontbreekt [illegible]~~
~~Sp[illegible]~~

Kircher.

front, 1 porte, 2 krtn, 23 pltn, versch. ~~pltn~~ i.d. tekst

front, 1 porte, 25 pltn, tabl. pltn i.d. tekst.

B, C, E, H, V,
Aa, Aaa, Aaa,
Bb, Cc, Dd, Ee,
Ff, Gg, Hh, Ll,
Yy, Yyy, Pp,
Aaa, Bbbb,
Qqq, Aaa,